

התורה והארץ

חבל עזה וגוש קטיף

מכון התורה והארץ
כפר דרום — גוש קטיף
תשרי תשס"ה

עורך ראשי: הרב יהודה זולדן
עורך שער ג: זאב ח' ארליך
חברי מערכת: הרב יהודה עמיחי, הרב יואל פרידמן, הרב דורון ותקין,
הרב יעקב אפשטיין, מנחם הראל

כל הזכויות שמורות
הוצאת מכון התורה והארץ
מכון תורני-מדעי למחקר יישום והסברת מצוות התלויות בארץ
כפר דרום
ד.ג חוף עזה 79720
טל. 08-6847325
פקס. 08-6847055
דוא"ל: www.toraland.org.il
אינטרנט: Mahon@inter.net.il

עיצוב הכריכה: דוד זולדן
סדר ועימוד: א.א. 08-6847761
דפוס: דפוס האוזר — גבעתיים

תוכן העניינים

פתיחה

- 7 עזה נחלת אבותינו הרב יהודה זולדן
"באכה גררה עד עזה" — מגרר לגוש קטיף
20 הרב יהודה הלוי עמיחי

א. הלכות בגבול הדרומי של ארץ ישראל

גבול הארץ

הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל

- 25 הרה"ג שאול ישראלי
קדושת חבל ימית וחוף עזה — מצוות והתיישבות
36 הרה"ג יעקב אריאל
חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון
53 הרב אהוד אחיטוב

התיישבות ומצוות התלויות בארץ

מצוות ירושה ושיבה בארץ ישראל — ובעזה

- 85 ובנותיה הרב ישראל אריאל
קדושת אזור עולי מצרים — גוש קטיף, וחיוב המצוות
146 התלויות בארץ הרב יהודה הלוי עמיחי
קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, לאחר כיבושי
164 צה"ל במלחמת ששת הימים הרה"ג שלמה גורן

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

182 הרב יעקב זיסברג

מועדים והנהגות

203 עזה במשנה ובתלמוד הרב יהודה זולדן

שאלות ותשובות מעזה בתקופה שלאחר גירוש ספרד

229 הרב יואל פרידמן

251 קריאת מגילה בעזה הרה"ג יעקב אריאל

254 יום טוב שני בעזה ובגוש קטיף הרב יהודה זולדן

ב. עז לעמו – אמונה ובנין

לכתך אחרי במדבר — חבל עזה אתגר מימי בראשית

268 ר' יצחק אמיתי

292 חבל עזה והפלשתיים הרב ברוך תאנה

325 עזותה של עזה הרב ישראל רוזן

ג. מתולדות ההתיישבות היהודית בחבל עזה

334 ההיסטוריה היהודית של עזה חגי הוברמן

376 בתי הכנסת של עזה התלמודית זאב ח' ארליך

האמנם קבור ר' ישראל נג' ארה בלב העיר עזה?

389 יעקב סגל וצבי פרידמן

מעזה לקבר אהרון הכהן – "העמוד העזתי" בקבר אהרון

396 וכתובותיו זאב ח' ארליך

חבל עזה וגוש קטיף

היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע סיני

403 חגי הוברמן

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף — תוכנית חמש

414 חגי הוברמן

האצבעות

רשימת המשתתפים (לפי סדר א' ב')

הרב אהוד אחיטוב	מכון התורה והארץ, כפר דרום; נוה דקלים
ר' יצחק אמיני	מנהל תלמוד תורה עצמונה; מורג
הרב יעקב אריאל	נשיא מכון התורה והארץ, רב העיר רמת גן
הרב ישראל אריאל	ראש מכון המקדש, ירושלים
זאב ח' ארליך	חוקר ארץ ישראל; עפרה
הרב שלמה גורן זצ"ל	הרב הראשי לישראל (תשל"ג-תשמ"ג)
חגי הוברמן	עיתונאי, 'הצופה'; אלקנה
הרב יהודה זולדן	מכון התורה והארץ כפר דרום; נוה דקלים
הרב יעקב זיסברג	מכון להכשרת מורים ישיבת ההסדר קרני שומרון; קדומים
הרב שאול ישראלי זצ"ל	ראש ישיבת 'מרכז הרב' ירושלים
יעקב סגל	בני ברק
הרב יהודה הלוי עמיחי	ראש מחלקת המחקר התורני, מכון התורה והארץ, כפר דרום; קרית ארבע
הרב יואל פרידמן	מכון התורה והארץ כפר דרום; נוה דקלים
צבי פרידמן	בני ברק
הרב ישראל רוזן	ראש מכון צומת, אלון שבות
הרב ברוך תאנה	ת"ת מוריה, העיר העתיקה, ירושלים

הרב יהודה זולדן

עזה נחלת אבותינו

עזה בגבול ארץ ישראל

בברית בין הבתרים, הובטחה לאברהם אבינו הארץ לגבולותיה. לגבולות הרחבים הללו, טרם זכינו. הבטחת הקב"ה לעמו עדין לא שלמה. הגבולות הרחבים של ארץ ישראל מדרום לצפון, הם מנהר עד נהר:

ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר. לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת (בראשית טו, יח).

הגבול ממזרח למערב הוא מים עד ים: "מים סוף ועד ים פלשתיים" (שמות כג, לא).

חבל עזה הוא בתוך גבולות ההבטחה, מלפנים לנהר מצרים.

סמוך לכניסת עם ישראל לארץ, בהיותם בערבות מואב, הם מצטווים לרשת את הארץ ולהתיישב בה:

דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם עברים את הירדן אל ארץ כנען ... והורשתם את הארץ וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אתה. והתנחלתם את הארץ בגורל למשפחתכם (במדבר לג, נא-נד).

"ירוש"ה" ו"ישיבה", הם המרכיבים של מצות ההתנחלות בארץ ישראל. "ירוש"ה היא המרכיב הריבוני, היות עם ישראל כאומה ריבון בארצו, הוא ולא אומה אחרת, וכדברי הרמב"ן: "שלא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות", וה"ישיבה" היא הציווי לפתח את הארץ, להפריחה ולשכללה, וכדברי הרמב"ן: "שלא נעזבנה... לשממה". (ספר המצוות, מצות עשה ד).

לאחר הציווי לירש ולהתיישב בארץ, נצטוונו על גבולות הארץ, היכן יש לירש ולהתיישב:

הרב יהודה זולדן

וידבר ה' אל משה לאמר. צו את בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם באים אל הארץ כנען זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה ארץ כנען לגבלתיה (במדבר לד, א-ב).

בהמשך הפרק מפורטים גבולות הארץ בארבע רוחותיה, והפסוקים הראשונים עוסקים בגבול הדרומי:

והיה לכם פאת נגב ממדבר צן על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה. ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה והיו תוצאתיו מנגב לקדש ברנע **ויצא חצר אדר ועבר עצמנה. ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאתיו הימה** (במדבר לד, ג-ה).

לאחר הגדרת הגבולות החיצוניים העוטפים את כל ארץ ישראל, יתנחלו השבטים בארץ, כשלכל שבט מקום משלו. בספר יהושע (יג-יט) יש תיאור נרחב היכן עובר הגבול בין שבט לשבט. והסיכום הוא:

אלה הנחלת אשר נחלו אלעזר הכהן ויהושע בן נון וראשי האבות למטות בני ישראל בגורל בשלה לפני ה' פתח אהל מועד ויכלו מחלק את הארץ (יהושע יט, נא).

כשעם ישראל יושב בארץ ע"פ שבטיו, זהו המצב העליון ביותר, והשלמות המקסימלית באשר לקיום המצוות התלויות בארץ:

'וקראתם דרור בארץ לכל יושביה' (ויקרא כה, י), בזמן שכל יושביה עליה ולא בזמן שגלו מקצתן; יכול היו עליה והן מעורבין, שבט בנימין ביהודה ושבט יהודה בבנימין, היא יובל נוהג? תלמוד לומר: לכל יושביה, בזמן שיושביה כתיקונן ולא בזמן שהן מעורבין (ערכין לב ע"ב).

באשר לגבול הדרומי, שבט יהודה מוריש את אזור עזה, עם כיבוש הארץ בהנהגת יהושע בן נון:

ויכם יהושע מקדש ברנע ועד עזה ואת כל ארץ גשן ועד גבעון (יהושע י, מא).

...וילכד יהודה את **עזה ואת גבולה** (שופטים א, יח)

עזה נחלת אבותינו

אמנם שבט יהודה לא השלים את כל כיבוש אזור עזה (יהושע יג, ג), אך אזור זה ניתן נחלה לשבט יהודה:

ויהי הגורל למטה בני יהודה... (יהושע טו, א)... זאת נחלת מטה בני יהודה למשפחתם (שם כ)... אשדוד בנותיה וחצריה, **עזה בנותיה וחצריה עד נחל מצרים** והים (הגבול) הגדול וגבול (שם מ).
מז).

בימי שלמה המלך היה כל המרחב הזה, תחת שלטונו:

כי הוא רדה בכל עבר הנהר **מתנפסח ועד עזה** בכל מלכי עבר הנהר, ושלוש היה לו מכל עבריו מסביב (מלכים א ה, ד).

עזה שמשה אם כן אבן גבול לנחלת עם ישראל בארצו בגבול הדרומי. גם במהלך בית שני, וגם לאחריו, בימי המשנה והתלמוד, ישבו יהודים בעזה ובסביבותיה. בגמ' (סוטה כ ע"ב) נזכר שמו של התנא — ר' אלעזר בן יצחק איש כפר דרום. בימי הביניים, מעיד הרב אשתורי הפרחי:

מאשקלון לעזה לדרום כשלש שעות. מעזה לדרום כשתי שעות יש עיר ושמה דרום וקצת קורין לה דרון, והיא נזכרת במסכת סוטה (כ ע"ב), (ספר כפתור ופרח פרק יא).

מלאחר גירוש ספרד, היו קהילות יהודיות בעזה, ובהם רבנים ותלמידי חכמים גדולים. נציין את שמו של הרב ישראל נג'ארה, רב קהילת עזה, מחבר הזמר לשבת: "יה ריבון", המושר בבתי ישראל בכל העולם בערבי שבת. הקהילה בעזה התקיימה בהפסקות עד חורבנה בשנת תרפ"ט. לאחר שמונה עשרה שנה, במוצאי יום כיפור תש"ז עלו על הקרקע י"א נקודות יישוב חדשות בנגב. בתוכם היה הישוב כפר דרום, דרומית לעזה. תושבי הישוב החלו לפתח את המקום ועמדו בגבורה בהחזיקם את המקום עד שפרצה מלחמת השחרור באייר שנת תש"ח.

ההתיישבות היהודית התקיימה אם כן בעזה, אמנם לפרקים ולא ברצף, אך הישיבה בעזה היתה לאורך כל הדורות.

גם לעתיד לבא, ניבא הנביא מיכה שעם ישראל יירש מחדש את המקומות הללו וישב בהם:

הרב יהודה זולדן

יום הוא ועדיך יבוא למני אשור וערי מצור (=מצרים), ולמני מצור ועד נהר וים מים ונהר הנהר (מיכה ז, יב).

זה גבול הארץ

כאמור, שלושה נדבכים בישוב הארץ. שלב ראשון – הציווי לירש ולשבת בארץ. שלב שני – הגדרת גבולות הארץ, ושלב שלישי – חלוקת הארץ לשבטים. ביציאת מצרים התקיימו הנדבכים הללו בזמן מהיר באופן יחסי. העם היוצא ממצרים, היה אמנם אמור להכנס לארץ מיד, אך חטא המרגלים גרם לעיכוב במשך ארבעים שנה, ורק לאחריו הם קיימו את הנדבך הראשון – כניסה לארץ. הנדבך השני – כיבוש הארץ, ארך שבע שנים, וגם הנדבך השלישי – חלוקת הארץ לשבטים, ארך שבע שנים. תהליך מזוהז, המאפיין את גאולת מצרים, הבאה במהירות ובחפזון.

אך בשונה מגאולת מצרים, הגאולה האחרונה היא איטית והדרגתית, קמעה קמעה. משגלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו לגלות ארוכה לאחר חורבן הבית השני, שלבי הכניסה המחודשת לארץ ישראל, וההתיישבות בה ובגבולותיה, לא באים כאחד. כל שלב הוא תהליך ארוך ומורכב.

הנדבך הראשון; העליה לארץ, ארך זמן רב ועדין לא הושלם. כשעם ישראל היה בגלויות השונות, המשימה היתה לעורר אותו ולהביאו לעלות לארץ. תיקון חטא המרגלים היה בעצם הביאה לארץ, מבלי לפרט בצורה ברורה היכן הם גבולות הארץ. אמנם היו שכתבו וביררו סוגיות אלו, אך כלפי ההמון הקריאה היתה לעלות לארץ ולנטוש את הגלות. כך למשל כותב הרב ישראל משקלוב, קול התור, פרק ה:

ותיקון רב לחטא המרגלים יכול לבא ע"י גאולת ירושלים ובנינה ועל ידי הפעולות לקיבוץ גלויות לפי הכלל הידוע כי זה לעומת זה עשה האלוקים, ומדה כנגד מדה היא, הן לחוב והן לזכות, לתקן כל דבר לפי המקום ולפי הזמן, לפי המעשה ולפי הפרסום. ...ובעונותינו הרבים, רבים הם החוטאים חטא גדול של וימאסו בארץ חמדה. גם רבים מתופסי התורה לא ידעו ולא יבינו כי נתפסו בקליפת חטא המרגלים בכל מיני סברות כוזבות ותאנות

עזה נחלת אבותינו

שוא ומדוחים. גם מכסים את סברותיהם בדעה המופרכת שאין מצות ישוב ארץ ישראל בזמן הזה. דעה זו שכבר הופרכה ע"פ גאוני עולם ראשונים ואחרונים. אך המרגלים האלה (=של זמננו) רוצים להיות יותר גדולים מרבותינו התנאים והאמוראים שקבעו כי ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות.

דברים דומים כתב הרב חיים בן עטר, אור החיים הקדוש:

הגאולה תהיה בהעיר לבות בני אדם ויאמר להם הטוב לכם כי תשבו חוץ, גולים מעל שולחן אביכם, ומה לכם החיים זולת החברה העליונה אשר הייתם סמוכים סביב שולחן אביכם הוא אלהי העולם ברוך הוא לעד. (אור החיים, ויקרא כה, כה).

עוד רבנים וגדולים אחרים עסקו בכך, וחלקם אף זכו בעצמם לעלות לארץ, בתנאים קשים ביותר.

לפני למעלה ממאה שנה החלה התעוררות לציון. הקריאות הללו פעלו כנראה את פעולותיהם בנגלה ובנסתר, ועם ישראל החל לשים פעמיו לארץ ישראל. "התשובה האמיתית של כל ישראל שהשיבה לארץ ישראל ההולכת ומתגברת בקרבנו היא אחת מחוליותיה הגדולות" (הראי"ה קוק, היסוד, תשרי תרצ"ה [אורות התשובה, אור עציון, תש"ל, עמ' קלח]).

אך זה לא היה מספיק. הארץ נשלטה ע"י עמים אחרים, ועל אף אותם אלפים שבאו והתיישבו בארץ והחלו להפריח את השממה מתוך מסירות נפש גדולה, עדין הרוב הגדול נשאר בגלות. עד שהעמיד עלינו הקב"ה מלך שגזרותיו קשות כהמן ימ"ש, שהשמיד שליש מבני עמנו הי"ד, ועם ישראל החל בתהליך עמוק של שיבה לארץ. ובחסדי שמים, על אף האיומים והמלחמות משכנינו הערבים, קמה מדינת ישראל, ראשית צמיחת גאולתנו.

במדינת ישראל שבארץ ישראל, גרים לאחר קרוב לששים שנה מאז תקומתה, למעלה מחמשה מליון יהודים, שבאו ובאים לכאן מכל קצות תבל. ארץ ישראל מאירה פנים לבניה השבים אליה מכל הגלויות, מקבצת אותם חזרה לכאן, לאחר ניתוק של שנים רבות. תהליך זה ממשיך הלאה כל השנים, ובמדינת ישראל כיום הריכוז היהודי הגדול ביותר בעולם, בו בזמן שכמה עשרות שנים לפני קום המדינה מספר היהודים בארץ היה קטן מאד, והמרכזים הגדולים

הרב יהודה זולדן

של יהודים היו ביבשות אחרות. מתחולל כאן מהפך דמוגרפי, שכולו בהתאם להבטחה האלוקית על קיבוץ הגלויות:

אל תירא כי אתך אני ממזרח אביא זרעך וממערב אקבצך. אמר לצפון תני ולתימן אל תכלאי הביאי בני מרחוק ובנותי מקצה הארץ (ישעיהו מג, ה-ו).

מדינת ישראל שבארץ ישראל הפכה להיות מרכזו של העם היהודי. כל יהודי בעולם רואה בה את מדינת העם היהודי, וגם מדינת ישראל רואה בכל יהודי בעולם אזרח המדינה ע"פ חוק השבות. כך גם כלפי אומות העולם. הקריאה – "שבנו הביתה" מהדהדת בקול גדול, והכל יודעים עליה. כך כתב הראי"ה קוק:

יסוד הגלות והשפלות הנמשך בעולם, בא רק ממה שאין מודיעים את ארץ ישראל, את ערכה וחכמתה. ואין מתקנים את חטא המרגלים שהוציאו דיבה על הארץ, אלא בתשובת המשקל. להגיד ולבשר בעולם כולו הדרה והודה, קדושתה וכבודה (אגרות הראיה א אגרת צו).

חטא המרגלים הולך ומתקן לאט לאט. אומות העולם מכירות במסירות הנפש, הכבוד וההדר שעם ישראל מעניק לארצו, בפיתוח הארץ ובשכלולה, ולהביא אותה תוך זמן קצר להישגים מרשימים כמעט בכל תחום. בחקלאות, בתעשייה, בטכנולוגיה ובחיי הרוח של האומה. עברנו את מחסום הנדבך הראשון, והנסיונות לעורר יהודים לעלות לארץ במשך שנות הגלות, נושאים פירות ופרי פירות. אמנם עדין ישנם יהודים רבים שטרם עלו לארץ, אבל לאט לאט גם הם יעלו. העליה לארץ מאז קום המדינה היא בסימן עליה. גלויות נעקרות ממקומם, למקומם הטבעי הנכון, ארץ ישראל.

ושבו בנים לגבולם

כעת יש לפתח ולשכלל את הנדבך השני. יש להעמיק בהגדרת גבולות הארץ הרצויה והמובטחת לנו מאת ה'. בפירושו לתורה הסביר רש"י מדוע התורה הגדירה את הגבולות, לאחר הצווי על ירושת הארץ והישיבה בה:

זאת הארץ אשר תפול לכם — לפי שהרבה מצות נוהגות בארץ

עזה נחלת אבותינו

ואין נוהגות בחוצה לארץ, הוצרך לכתוב מצרני גבולי רוחותיה סביב, לומר לך מן הגבולים הללו ולפנים המצות נוהגות (רש"י במדבר לד, ב).

יש צורך לתחום את גבולות הארץ, בשל המצוות התלויות בה. המצוות הללו שקיומם רק בארץ ולא במקום אחר, מלמדת על המעלה המיוחדת שיש בארץ. הארץ אמנם קדושה מצד עצמה, מעצם הבחירה האלוקית בה, והמצוות התלויות בה הם ביטוי למעלתה וקדושתה. אלו הן מצוות הקשורות לקרקע של הארץ, לגידולים שהארץ מוציאה. מכאן שגבולות הארץ, הם גבולות הקודש. כך הסביר הראי"ה קוק את התפילה: "ובטובך הגדול ישוב חרון אפך מעמד, מעירך מארצך ומנחלתך":

הטוב יוצא לפעלו דוקא כשהוא מרוכז בנקודת אורה, שבצורת מקום, היא עיר ה' שמה, ירושלים עיר הקדש. וכשחרון האף סר מהעם ע"י הופעת הטוב הגדול הכללי, יוכל הריכוז של הקדושה להיות מואר במלוא אורו. אמנם מילוי אור זה אין לו השלמה רק אם יופיע בכל התפשטותו, וכח ההתפשטות של הטוב האלוקי בתכונה מקומית הלא הוא **בכל גבול ארץ הקדש** (ועולת ראיה, א עמ' צט-ק).

הגילוי המיוחד של הארץ הזאת יוצא רק בתוך גבולות הקודש. חסרון ופיחות בגבול, הוא פגיעה בקדש. כל עוד שאין אנו יושבים במלא רוחב הארץ, הופעת הקדושה עדין איננה שלמה. השיבה לגבול הארץ היא איננה רק שיבה במובן הגיאוגרפי, אלא שיבה אל הקדש.

תקומת המדינה קבעה גם גבולות חדשים בתוך ארץ ישראל המובטחת, שלא ע"פ גבולות עולי מצרים ושלא ע"פ גבולות עולי בבל. גבולות המדינה נקבעו על פי תוצאות מלחמת העצמאות, ועל פי הסכמים מדיניים, ומאז קום המדינה עד היום השתנו מספר פעמים גבולותיה של המדינה בשל עימותי מלחמה והסכמים מדיניים. אעפ"כ בתודעה של חלק מהציבור במדינת ישראל, נוצרה חפיפה בין גבולות המדינה בתשע עשרה שנותיה הראשונות לבין גבולות ארץ ישראל. 37 שנים לאחר מלחמת ששת הימים, עדין נחלת אבותינו — ביהודה ושומרון, בחבל עזה ובגולן, הם "שטחים", "גדה מערבית", וכד', ביטויים שמשמעותם ראית המקומות הללו כלא שייכים לגבולות הארץ אשר ניתנה לנו

הרב יהודה זולדן

מאת ה'. במקומות אלו חי וישב עם ישראל עם כניסתו לארץ ובתקופת בית ראשון ושני, ובחלק מהמקומות הללו, היו קהילות יהודיות שהתקיימו במשך שנים רבות, על אף שהבית נחרב, וגויים אחרים שלטו בארץ.

כבר ארע בעבר שמדינת ישראל נטשה חבלי ארץ ששבו לבעלותנו. חצי האי סיני אף הוא מנחלת אבותינו (והושע טו, י, ובגר"א), ומדינת ישראל נתנה אותו לריבונות מצרית לאחר כיבושו במבצע סיני, ושוב זכינו וכבשנו את המקום בחסדי ה' במלחמת ששת הימים, ושוב נתנה אותו מדינת ישראל למצרים, תוך עקירת ישובים יהודים שקמו בינתיים בחבל ימית ת"ו. כך אירע גם במקומות נוספים ביהודה ושומרון שהשליטה עליהם עברה לידי הרשות הפלשתינית. דרום לבנון אף היא מנחלת אבותינו, ואף ממנה ברח צה"ל בבושת פנים. היו נסיונות שונים במסגרת הסכמים מדיניים, גם לותר על חבלי ארץ נוספים כמו הגולן, ואף ירושלים והר בית ה', היו על שולחן הדיונים. בחסדי ה', מדיונים אלו לא יצא דבר, והארץ נשארה בריבונותנו.

עצם קיומם של הדיונים, וכן אותן נסיגות מרחבי ארץ ישראל שנכבשו על ידינו במהלך תקומת מדינת ישראל, מלמדת על כך שגבולות הקדש, מעלתם וערכם של מקומות ישוב בארץ ישראל ובכללם אף ירושלים, לא ברורים לציבור הרחב. לא ידוע די גם תולדות ההתיישבות היהודית לדורותיה במקומות אלו, ועל היותם נחלת אבותינו לאורך כל הדורות. המדינה שקמה על חלק מגבולה חשובה לרבים, שאף מוכנים למסור נפשם עליה, אך אין מספיק מודעות וקשר של חיים לגבולה השלם והמלא של ארץ ישראל. עדין לא שבו בנים לגבולם, לא רק במשמעות המעשית, אלא ובעיקר במשמעות התודעתית והאמונית.

הספר: חבל עזה וגוש קטיף

לצערנו הרב, ממשלת ישראל קיבלה בחודש סיון תשס"ד, החלטה נוראית לפיה מדינת ישראל תתנתק מגוש קטיף, תעקור את מתיישביו, ותחריב את כל הישובים ותעבירם לאויבי ישראל, אשר יוכלו להמשיך ולהגביר את פעולות הטרור והחבלה כנגד תושבי מדינת ישראל, מתוך תחושת נצחון.

עזה נחלת אבותינו

כואב יותר, שהמוביל והדוחף למימושה של תוכנית רעה זו, הוא ראש הממשלה מר אריאל שרון, שיש לו זכויות רבות בביסוס ההתיישבות ברחבי ארץ ישראל ובתוכו גם את גוש קטיף. מר שרון, בתפקידיו השונים (שר התשתיות הלאומיות, מסחר ותעשייה, השיכון, החקלאות, והבטחון) בנה ופיתח ישובים רבים, וכעת הוא מעונין להחריב במו ידיו את אשר הוא עצמו הקים. בהיותו שר החקלאות בשנת תשל"ט, סייע ותמך מר שרון ביישוב בית הדסה בחברון. מו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל, שלח לו מכתב ובו דברי ברכה וחיזוק (להלכות צבור, עמ' קפ), וכוחם של הדברים כן אז כן עתה:

ב"ה י"ד אייר התשל"ט

עתרת השלום והברכה

לכבוד ידידי הנעלה ורב הפעלים מר אריאל שרון

בכל לבבי ונפשי הנני בזה להביע למעלת יקרך את אמתת תודותי על זו תפיסת עמדתו הנאדרת בענין תקפה של החזקת היישוב וקביעותו המוחלטת בעה"ק נחלת אבותינו קרית-ארבע-חברון.

נזכור זירוז אזהרתו של [יואב, שר צבא] דויד מלכנו: חזק ונתחזקה בעד עמנו ובעד ערי אלוקינו [דברי הימים א יט, יג].

בכל היקר

בצפיית ראיית הישועה השלימה

צבי יהודה הכהן קוק

בעד עמנו ובעד ערי אלוקינו — ולא נגדם. לשכללם ולבנותם, לפתחם ולהרחיבם, ולא להחריבם ולעוקרם ח"ו. אף אנו מצטרפים לקריאה-ברכה זו, ומקוים שממשלת ישראל והעומד בראשה, ישובו לעצמם, וימשיכו לבנות ולחזק את ארץ ישראל. הצפיה מתנועה שהמנונה היה בעבר: "שתי גדות לירדן זו שלנו וזו גם כן", לא לעשות את ההיפך הגמור מעמדותיה ומעקרונותיה.

אנו מתפללים ומאמינים שתוכנית זו לא תצא אל הפועל, תשכח ותעלם, ודבר אלוקינו המצוה אותנו להתיישב בחבל ארץ זה יקום לעולם, והארץ

הרב יהודה זולדן

הזו תמשיך להתפתח ולהבנות עוד ועוד. משבר מצמיח לידה חדשה, ואנו עוד נראה בעז"ה בגידול ובפיתוח ההתיישבות בגוש קטיף, ביתר עז. תושבי גוש קטיף חוו נסים רבים במקום זה בשנות האינתיפדה, ופיהם מלא שירה כים על הניסים שבכל יום. הם עומדים בגבורה נגד כל חורשי רעתם, וממשיכים לבנות וליצור, ללמוד וללמד, וכך יהיה גם בהמשך. פעילות רבה נעשית על מנת לעקור את תוכנית הממשלה, ע"י תושבי גוש קטיף וע"י רבים אחרים מכל רחבי הארץ התומכים והרוצים בשלמותה של הארץ, ועושים למען המשך האחיזה בחבל ארץ זה, למרות הקשיים. יבורכו כולם, ואנו מאמינים שהפעולות הרבות יחברו עוד רבים אחרים לגוש קטיף, ולארץ ישראל בכללה, ובהבנה מעמיקה יותר על ענינה וטיבה של ארץ חמדה, אשר קבלנו מבורא עולם.

בשל הערעורים והפקפוקים שנשמעו בדבר היות חבל עזה מנחלת אבותינו, ראינו לנכון להוציא ספר שיש בו מעט המכיל את המרובה, מענינו של מקום זה – חבל עזה וגוש קטיף. כאמור, ההתיישבות היהודית בחבל ארץ זה, נזכרת כבר בתנ"ך, ובמהלך כל הדורות ישבו יהודים בעזה וסביבותיה. אמנם בשל תוצאות מלחמת השחרור לא נשאר אף ישוב יהודי ברצועת עזה, אך במלחמת ששת הימים חזרנו לעזה וסביבותיה. ממשלת ישראל קבעה נקודות ישוב חדשות בחבל עזה. היאחזויות נח"ל, שהתאזרחו והפכו ליישובי קבע, וכן נקודות ישוב קבועות. ההתיישבות היהודית בגוש קטיף התפתחה וגדלה וכיום גרים כשמונת אלפים תושבים בכ"ב יישובים. רוב היישובים הם מושבים חקלאיים, שמגדלים ירקות ופרחים בשיטות גידול חדשות. אדמת ארץ ישראל מאירה פנים ליושבי המקום, וב"ה התוצרת החקלאית של גוש קטיף נמכרת בכל רחבי ארץ ישראל בכמויות גדולות ואף מחוץ לגבולות הארץ. גולת הכותרת של הגידולים החקלאיים אלו הם ירקות עלים ללא תולעים – מתן אפשרות לאכול עלי ירק ממינים וזנים שונים ובכמויות גדולות בכשרות מהודרת וללא חשש מעבירה על איסור שרצים.

בגוש קטיף קיימים מוסדות תורה רבים – ישיבות, כוללים, אולפנה, מכינה קדם צבאית, מדרשות ועוד, בהם לומדים תושבי המקום וכן תלמידים ותלמידות מכל רחבי הארץ. קול התורה נשמע כאן בהמונו, כ"י.

עזה נחלת אבותינו

ספר זה יוצא לאור ע"י מכון 'התורה והארץ' בכפר דרום שבגוש קטיף. המכון עוסק בעיקרו במחקר וביישום בסוגיות ובשאלות שונות הקשורות למצוות התלויות בארץ – שמיטה, כלאים, ערלה, תרומות ומעשרות, טיפול בחרקים, ועוד. המכון הפך במשך השנים להיות כתובת מרכזית למחקרים ולפתרון שאלות ונושאים חדשים במה שקשור למצוות התלויות בארץ. במשך השנה כולה, מדי יום ביומו, מתקבלות פניות ושאלות הלכתיות (בטלפון, באינטרנט, במכתבים), בתחומים אלו. במסגרת המכון יצאו ספרים העוסקים בתחומים שונים הקשורים למצוות ישוב ארץ ישראל והמצוות התלויות בארץ.

ספר זה הוא השביעי בסדרת ספרי "התורה והארץ" שיצאו ע"י המכון. להלן תכני הספרים הקודמים ושנות הוצאתם לאור:

- א. הלכות ערלה ושביעית (תשמ"ט).
- ב. הלכות תרומות ומעשרות (תשנ"א)
- ג. כתבי אחרונים ז"ל במצוות התלויות בארץ, וכן בהלכות תרומות ומעשרות, כלאים, ערלה ותולעים במזון (תשנ"ז)
- ד. הלכות תרומות ומעשרות (תשנ"ט)
- ה. הלכות ערלה, הרכבות, איכות הסביבה וישוב ארץ ישראל (תש"ס)
- ו. הלכות שביעית (תשס"א)

הספר שלפנינו עוסק בהיבטים שונים הקשורים למצוות ישוב הארץ, בחבל עזה ובגוש קטיף. הוא מחולק לשלושה שערים:

א. **הלכות בגבול הדרומי של ארץ ישראל** – היכן עובר הגבול הדרומי של ארץ ישראל – גבול עולי מצרים וגבול עולי בבל, אלו השלכות הלכתיות יש לגבולות אלה על המצוות התלויות בארץ, האם עזה היא מנחלת שבט שמעון או נחלת שבט יהודה? עזה ותולדותיה ע"פ איזכורים במשנה ובתלמוד, על הנלמד מספרות השו"ת על העיר, מעמד גוש קטיף לאחר מלחמת ששת הימים, וחובת ההתיישבות בגוש קטיף, תחת ריבונות מדינת ישראל.

ב. **עז לעמו** – על האתגר המיוחד בישוב עם ישראל בחבל עזה ומאבקנו עם הפלשתים אז והיום, ועל הקשיים המיוחדים שיש באחיזתנו במקום זה.

הרב יהודה זולדן

ג. תולדות ההתיישבות היהודית בחבל עזה — נושאים שונים הקשורים לתולדות ההתיישבות היהודית בחבל עזה לדורותיה. על הנלמד מספרות השו"ת על העיר, על רבני המקום, על כלכלת היהודים בעיר, ועל נסיונות התיישבות לאחר מבצע סיני, והדרך בה הוחלט על הקמת גוש קטיף.

לא התיימרנו להקיף את כל התחומים הקשורים לחבל עזה וגוש קטיף. בודאי שישנם נושאים רבים שכלל לא נגענו בהם, על אף שהיה ראוי לעשות כן. אך הרגשנו בכל זאת צורך להוציא ובמהירות, ספר שיגע במעט בשאלות שונות הקשורות להתיישבות במקום. התבססנו בעיקר על מאמרים שהיו מוכנים לפרסום ע"י רבני מכון התורה והארץ, וכן על מאמרים שפורסמו כבר בעבר, במקורות שונים שעברו עריכה מחודשת, ולעיתים נוסף בהם עוד. אנו מקוים שהספר יתרום אף הוא לקשר שבין העם וחבל ארץ זה, וכלשונו של הרב חיים מרדכי מרגליות: "ונתחזק במעוז לומר שהיא ארץ ישראל". (שערי תשובה או"ח סימן תצו ס"ק ה.).

ראוי להוסיף ולציין את ספרו של: מרדכי אלקיים, "40 שנות ישוב יהודי בעזה בארבע והקמת חוות רוחמה", הוצאת המרכז למורשת יהודי עזה — מדרשת נצרים, תשנ"ה, המספר על הקהילה היהודית בעזה, עד חורבנה בשנת תרפ"ט. זהו ספר ממנו ניתן ללמוד על חיים יהודים תוססים בקהילת יהודי עזה, על המסחר והכלכלה, המנהיגות הרוחנית והקהילתית ועוד.

תודות

תודה מקרב לב, לכל העוסקים והמעשים שסיעו בהוצאת הספר. למכון 'התורה והארץ' ולעומדים בראשו, שהסכימו ונתנו כתף להוצאת הספר. נשיא המכון ורב העיר רמת גן הרב יעקב אריאל, ראש המכון הרב יגאל קמינצקי, מנהל המכון ר' אליעזר ברט, ומנהלו האדמיניסטרטיבי ר' עמי גיאת, ולחברי המערכת: הרב יהודה עמיחי, הרב יואל פרידמן, הרב דורון ותקין. בשער השלישי העוסק בתולדות ההתיישבות היהודית בחבל עזה, צרפנו לעבודת העריכה כשותף, את ר' זאב ח' ארליך, איש עפרה, אשר העביר לנו מאמרים העוסקים בתחום זה, יעץ וסייע בכל הקשור להיבטים היסטוריים הקשורים לחבל עזה. טרח ועמל שמאמרי הספר יצאו מתוקנים כראוי, צילם תמונות בעצמו, ודאג

עזה נחלת אבותינו

גם להביא מאחרים. יישר כחו וחילו לאורייתא, וימשיך לאהב את ארץ ישראל וקורתיה לרבים.

מחצית מהמאמרים בשער השלישי הם מפרי עטו של חגי הוברמן עיתונאי בעיתון "הצופה", החוקר במשך שנים רבות את ההתישבות היהודית בעזה. תודתנו גם לו.

תודות למגיה ר' מנחם הראל, למדפיסה הגב' נורית שררה, שסייעו ועמלו רבות כדי שספר זה יצא לאור.

תודתנו לכל הכותבים שכתבו במיוחד לספר זה, ואלו שהסכימו לפרסם דבריהם שנית בספר זה, וכן ליושבי חבל עזה בתקופת מבצע סיני, על שנתנו לנו מתמונותיהם.

יהי רצון שממשלת ישראל תהפוך את החלטותיה ותקבל על עצמה לבנות ולהרחיב את גוש קטיף, ולסלק ולהסיר את הרשע והאכזריות מעל פני הארץ הזאת, כדי שהמעלות המיוחדות של הארץ הזאת יוכלו לבא לידי ביטוי, בקדושה המיוחדת. כדרכם של מלכי יהודה הצדיקים שנהגו כך וה' היה בעזרם, כדוגמת חזקיה מלך יהודה:

חזקיה בן אחז מלך יהודה. ... ויעש הישר בעיני ה' ככל אשר עשה דוד אביו. הוא הסיר את הבמות ושבר את המצבת וכרת את האשרה וכתת נחש הנחשת אשר עשה משה כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחשתן. **בה' אלקי ישראל בטח** ואחריו לא היה כמותו בכל מלכי יהודה ואשר היו לפניו. וידבק בה' לא סר מאחריו וישמר מצותיו אשר צוה ה' את משה. והיה ה' עמו בכל אשר יצא ישכיל וימרד במלך אשור ולא עבדו. **הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר (מלכים ב יח, א-ח).**

בטחון ואמונה בה', עמידה בגבורה נגד לחצים בינלאומיים, נחישות להכות באויב שבכל גבולות ארץ ישראל, הם יהיו הדרך בה תלך מדינת ישראל, ומתוך כך יכירו וידעו הכל, את ערכה ומעלתה של הארץ הזאת.

ערב סוכות תשס"ה
הרב יהודה זולדן
העורך

הרב יהודה הלוי עמיחי

"באכה גררה עד עזה" – מגרר לגוש קטיף

א. אברהם ויצחק בגרר

אברהם אבינו יורד במיוחד לגרר, שנאמר: "ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ויגר בגרר". (בראשית כ, א). מדוע אברהם אבינו ירד במיוחד לגרר, שהרי לא בנה שם מזבח, כפי שעשה בשכם – אלון מורה, בית אל – העי, אלוני ממרא, ומה ראה אברהם ללכת לגרר? ועוד תמוה הרי כבר נאמר "ויסע אברהם הלך ונסוע הנגבה" (בראשית יב, ט), א"כ מה באה התורה ללמדנו בציון המקום גרר.

לא רק אברהם היה בגרר, גם יצחק הגיע לגרר, גר בה חפר בה בארות וזרע שדות. התורה מדגישה שיצחק בא לגרר בגלל הרעב שהיה בימיו (בראשית כו, א), אולם לכאורה מקום פורה יותר בארץ ישראל הוא הצד הצפוני של הארץ ומדוע ירד יצחק דרומה?

ב. כנען ופלשתים בגרר

לחם בנו של נוח נולדו ארבעה בנים; כוש ומצרים ופוט וכנען (בראשית י, ו). בתוך נחלת כנען נמצאת גרר ועזה: "ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמרה ואדמה וצבים עד לשע" (בראשית י, יט). לכנען היו אחד עשר בנים,¹ צידון, חת, יבוס, אמורי, גרגשי, חוי, ערקי, סיני, ארודי, צמרי, חמתי (בראשית י, טו-יט), הם קבלו את נחלת כנען אביהם. אולם

1. בדעת מקרא מבואר שלכנען היו שנים עשר בנים, והבן האחרון נקרא על שם אביו, ועליו נאמר "ואחר נפוצו משפחות הכנעני" (בראשית י, יח), וכן מופיע במתנת הקב"ה לאברהם (בראשית טו, כא) הכנעני. אולם הרמב"ן (בראשית י, טו) כתב שהיו אך ורק אחד עשר בנים, והכנעני המוזכר במתנת אברהם אבינו הוא צידון הבכור עם עוד אחד האחים החלשים, ונקראו על שם אביהם (רבינו בחיי כד, ב).

"באכה גררה עד עזה" – מגרר לגוש קטיף

התורה מספרת לנו שבגרר ישבו פלשתים, שנאמר: "וילך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה" (בראשית כו, א). גרר עברה לרשות הפלשתים. הפלשתים אינם מבני כנען אלא בני מצרים אחי כנען, כנאמר: "ומצרים ילד את לודים ואת ענמים ואת להבים. ...ואת פתרוסים ואת כסלוחים אשר יצאו משם² פלשתים ואת כפתורים" (בראשית י, יג). כיצד קרה שינוי זה?

תשובה לדבר בחומש דברים. על אשר ארע בגרר, נאמר: "והעוים היושבים בחצרים עד עזה, כפתורים היוצאים מכפתר השמידום וישבו תחתם" (דברים ב, כג). הרמב"ן מסביר שהעוים הם החוים,³ ומשמעות שם החוי הוא הנחש והוא המתעות בהליכתו, ועוד חילוף אותיות בין "ח" ו"ע" הוא רגיל בלשון. החוי מבני כנען, הוא העוי, נכבש על ידי כפתורים היוצאים מכפתור שהם חלק מהפלשתים.

הקב"ה ציוה אותנו לכבוש את פלשת-גרר, למרות שבזמן הכיבוש לא גרו בה בני כנען אלא פלשתים, ובהבטחת הקב"ה לאברהם אבינו ניתנה ירושה לכנען, אבל מכיוון שפלשתים גזלו את הארץ מיד בני כנען, לכן אזור זה כלול בהבטחת הקב"ה לאברהם אבינו, לזרעך נתתי את הארץ הזאת.

מכאן, שאזור גרר ניתן תחילה על ידי הקב"ה לבני כנען, אולם לאחר מכן באו פלשתים וכבשו את אזור פלשת, קודם בוא אברהם אבינו לגרר.

ג. אברהם יורד לגרר לחזק את יישוב ארץ ישראל

על הצורך לרדת לגרר כתב הרד"ק:

רצה אברהם אבינו לגור בכל מקום שניתן לו לנחלה, פעם בזה

2. רש"י ביאר שהפלשתים היו בני ממזרים של פתרוסים וכסלוחים, ואילו הרמב"ן סובר שאלו שמות מקום.

3. רש"י (דברים ב, כג) הסביר שהעוים הם פלשתים, ועיין בהשגות הרמב"ן על פירוש זה שמסביר שהעוים, החוים והרפאים הם עם אחד.

הרב יהודה הלוי עמיחי

ופעם בזה כדי שיחזיק בכולה. וארץ פלשתים בכלל ארץ הכנעני היא ומנחלת בני יהודה היא.

אברהם אבינו הלך במיוחד לגרר מכיוון שארץ גרר ניתנה לו בברית בין הבתרים כחלק מארץ כנען (בראשית טו, יט-כא). אולם בגרר ישבו כעת פלשתים שאינם מבני כנען. אברהם אבינו חשש שמא יאמרו ארץ גרר לא מארץ כנען היא ולא תנתן לבניו, על כן הלך אברהם אבינו לגרר כדי שיחזיק בכולה, גם בחלק שיושבים בה פלשתים שגזלו את נחלת בני כנען.

ד. יצחק בגרר מחזק את חזקת אברהם

יצחק יורד לגרר, חופר בארות וזורע בארץ. את מקורות החיים סתמום פלשתים, למרות שהאזור הוא נגב שאין בו מים, בכל אופן משנאת אברהם הם סותמים את בורות המים החיים. יצחק יורד לגרר כפי שמסביר האור החיים הקדוש: "ואולי לא החזיק אברהם בארץ פלשתים בחזקה הראשונה, לזה רצה ד' שיחזיק יצחק בה, והוא החזיק בה בחזקה מעולה שחרש וזרע" (בראשית כו, ב). מכאן אנו לומדים שיצחק בא לגרר להשלים את חזקתו של אברהם אבינו שרק התהלך בגרר וגר בה מעט, אבל עדיין לא הייתה חזקה מלאה בחריש וזריעה, והושלמה החזקה בביאתו של יצחק לגרר. בחזקת יצחק הושלמה חזקת כל הארצות של אברהם אבינו, ולכן הקב"ה נתן לו את כל הארצות האל, דהיינו מעשה החזקה שעשה בגרר נתן ליצחק את נחלת ארץ ישראל שאברהם התהלך בה.

הקב"ה אומר ליצחק "שכון בארץ אשר אומר אליך, גור בארץ הזאת ואהיה עמך וגו'" (בראשית כו, ב-ג). חז"ל אומרים "שכון בארץ, עשה שכונה בארץ ישראל הוי נוטע הוי זורע הוי נציב, ד"א שכון בארץ שכן את השכינה בארץ" (בר"ר סד, ג). הנצי"ב⁴ מסביר שהדרשה התבססה על כך שנאמר שכון ולא שב, ומכאן למדנו מצות ישוב הארץ, ומצוה זו נאמרה במיוחד ליצחק שהוא המקור לעם ישראל בארצו.

4. הוספות להעמק דבר בראשית כו, ב.

"באכה גררה עד עזה" – מגרר לגוש קטיף

יצחק בא אס כן, לגרר, להשלים ולשכלל את חזקתו של אברהם אבינו. מכיוון שכך מובן שחזקה זו צריכה להעשות במקום שאברהם אבינו עשה את חזקתו הראשונה, ועל כן יצחק יורד לגרר להשלים את חזקתו הראשונה של אברהם אבינו.

ה. גרר וגוש קטיף

גרר סמוכה לעזה "באכה גררה עד עזה" (בראשית י, יט). מלך פלשתים ישב בגרר, ועל גבול פלשתים נאמר "מן השחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה" וכלל בתוכה את סרני פלשתים, העזתי, האשדודי, האשקלוני, הגתי, והעקרוני (יהושע יג, ב-ג), רצועת רוחב לאורך הים התיכון עד השיחור, ובתרגום (דברים ב, כג) מבואר שהיא הייתה קרוב לרפיח. אזור גרר היה בין אשקלון ורפיח קרוב לעזה.⁵

באזור גרר נמצא היום גוש קטיף. לכל מקום ואזור יש תכונה מיוחדת⁶ והיא משפיעה על תושבי המקום. הגר באותו המקום מגלה ששורש נשמתו שייך למקום. כשם שבגרר התגלו שתי החזקות, הראשונה שנבעה ממגורים והשנייה הבאה מזריעה ונטיעה, כן אנו רואים באנשי גוש קטיף הגרים בנחלת גרר את שתי התכונות הללו. האחת, תכונתו של אברהם אבינו המחזק את ארץ ישראל כנגד הפלשתים הבאים עליהם, ומערערים על הזכות של ישראל בארץ גרר. וכמו כן אנו מגלים את מהותו של יצחק שהשלים את החזקה בצורה מלאה בזריעה וחרישה, ללמדך שאין זו חזקה חולפת אלא חזקת נצח.

יהי רצון, שההתיישבות היהודית בחבל ארץ זה, תמשיך לגדול ולהתפתח, לתורה ועבודה, ולפיתוח ושכלול החזקות של אבותינו בחבל ארץ זה. נמשיך לקיים את הצו שניתן ליצחק אבינו:

גור בארץ הזאת ואהיה עמך ואברכך כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך.

5. עיין אנצקלופדיה ארץ ישראל ער' גרר. דעת מקרא בראשית י, יט הערה 82.

6. חסד לאברהם עין הארץ נהר יג. אגרות הראיה אגרת טל.

הרב יהודה הלוי עמיחי

והרביתי את זרעך ככוכבי השמים ונתתי לזרעך את כל הארצות
האל והתברכו בזרעך כל גויי הארץ. עקב אשר שמע אברהם
בקלי וישמר משמרתי מצותי חקותי ותורתי. וישב יצחק בגרר
(בראשית כו, ג-ו).

הרה"ג שאול ישראלי

הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל*

מכתב ראשון

ב"ה ט' אדר ב' תשל"ג, ירושת"ו.

לכבוד,

מיודעי הרב ר' יעקב שטיגליץ [אריאל] שליט"א,

רב דכפר מימון,

של' רב!

קיבלתי מכתבך [ב]נידון מה שכתבתי ב"מורשה" [כרך ד'] על פטור שביעית דרומה לאשקלון.

א. בדברי לא היו לנגד עיני שני פירושים ברמב"ם [תרומות פ"א ה"ז] מלבד נו"כ, ובעיקר דברי הרמב"ם עצמם כפי שהם לפנינו. ודבריו ברורים ואינם ניתנים לשום פירושים, שהמדובר על גבול דרום וצפון, שבמשנתנו הם על גבולות עולי מצרים, כפי שכתב מפורש. וכל המחקרים אינם קובעים כלום ביחס להלכה. שגם אם יוכח שהחזיקו במקומו דרומה ומערבה, אין זה

* **עריכה והערות: הרב עזריאל אריאל.** בבטאון "מורשה", כרך ד' (תשל"ג), פורסם מאמרו של הגר"ש ישראלי זצ"ל בענין הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל. והדברים חזרו והתפרסמו במהדורה השניה של "ארץ חמדה" (עמ' קפז-קפח). לאחר פרסום המאמר, התנהלה חליפת מכתבים בנושא בין רבנו לבין אמו"ר הרה"ג יעקב אריאל שליט"א. רבנו לא ראה בדבריו אלו מסקנה סופית, ואף לא ראה אותם כראויים לפרסום. אעפ"כ ראינו לנכון להדפיס אותם מפני דברים שנתחדשו בהם, והוספנו את מסקנותיו של רבנו, כפי שפרסם אותן בשנים שלאחר מכן. לא הבאנו את דברי הרב אריאל, מפני שבדרך כלל הם מובנים מתוך תשובתו של רבנו. ולכל היותר הוספנו מעט רקע בהערה. מילים המוקפות בסוגריים מרובעים נוספו ע"י העורך. כמו כן נפתחו רוב ראשי התיבות. כל ההפניות ל"ארץ חמדה" תוקנו עפ"י המהדורה השניה. מאמר זה פורסם לראשונה בחוברת: אמונת עתיד, 17 (סיון-תמוז תשנ"ז), עמ' 18-25.

הרה"ג שאול ישראלי

אומר שמקומות הללו נתקדשו בשעתם בקדושת הכיבוש. ואשר על כן מה שישבו בהם ישראל אינו מעלה ואינו מוריד במה שנוגע לקביעת ההלכה של מקומות אלה.

ב. מאידך, צריך שיהא ברור, שהמדובר על המקומות שהם דרום מערב לאשקלון. שאילו הגבול מזרחה לקו החוף של אשקלון היה כנראה הרבה יותר דרומה. שאם לא כן נמצא שאפילו חברון, שהיא דרומה לאשקלון, לא היתה בגבול עו"ב, מה שלא יתכן כלל. וע"כ אם אמנם ודאי לא היה הגבול יורד כסרגל, כוונת חכמים באומרים "מאשקלון לדרום" היינו שדרומה לאשקלון בקו ישר מערבה ודאי שלא היה בגבול הכיבוש. ולא כן מזרחה, שעל זה לא דיברו; שוודאי קו הגבול לא היה ישר, ויש מהם שהיו בכלל הכיבוש, ויש שלא. וקשה לקבוע בדיוק איך התעקם הגבול מכיוון מזרח למערב, באופן שעל שפת הים הגיע רק עד אשקלון. ברם זה ברור שבמה שנוגע לצד המערב, עם התעקמות קו החוף למערב מדרום לאשקלון, זה ודאי לא היה בגבולות כיבוש עו"מ לדעת הרמב"ם. ועל זה נסבו דברי במאמר הנ"ל. [ועי' "ארץ חמדה" עמ' קעו אות ד, עמ' קעח-קעט אות ו].

ג. ממה שנמתח קו מהרי אמנה לנחל מצרים, אין ראיה לנידון.¹ כי הים לא בדין כיבוש, וכל שא"י נתקדשה וחל עליה שם א"י — ממילא הים והנסיים שבים חל עליהם דין א"י. וכיון שאינם בדין מעשה כיבוש, חלה עליהם הקדושה כפי שנקבעו גבולות הארץ בתורה. ועי' במה שכתבתי בארץ חמדה [עמ' קע אות ח], שיש הרבה שיטות ראשונים שנראה מהם שכל שנעשה הכיבוש והחילוק ונתקיים הכתוב "וירשתה וישבת בה" — מאז כל א"י בגבולות שבפרשת מסעי נתקדשו, גם אם לא נכבשו בפועל. ובכל אופן דין זה, **שאין צריך כיבוש לגבי נסין שבים, הוא מוסכם לכו"ע**, גם אליבא דהרמב"ם; דאם לא כן — לא שייך לדון על "חוט מתוח", דנחזי אנן אי כבשו נסין אלה או לא. אלא על כרחך צריך לומר — הים לא היה נצרך לדיני כיבוש וחילוק.

1. הכוונה היא לטענתו של הרב אריאל, שהרמב"ם פוסק במפורש שהגבול בים לענין גיטין הוא מטורי אמנון ועד נחל מצרים, ולא מעכו ועד אשקלון. והדברים נתבארו באריכות במאמרו "חבל ימית וחוף עזה לענין מצות שביעית", באהלה של תורה, ח"ג, עמ' 27-41.

הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל

ד. שיטת רש"י [חגיגה ג ע"ב ד"ה כד מקובלני, יבמות טז ע"א ד"ה עמו, חולין ז ע"א ד"ה כיבוש] שמקומות שלא כבשום עו"ב, לדעת הסובר – וכן להלכה – שקדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבוא, היא מוכרחת מגוף הגמרא, לפי מה שמפרש מה שנאמר שם "והניחום כדי שיסמכו עליהם בשביעית", היינו שהניחו מלקדשם. **דאם נאמר דמ"מ אסורה בהם העבודה, הרי לא הרוויחו העניים כלום בשביעית ע"י זה שהניחו מלקדש.** שהרי אילו היו מקדשים, היו פירות האילן כולם הפקר, והיו יכולים לזכות בהם בכולם, בעוד שע"י זה שלא קידשו, וקבעו רק חובת הפרשת תרו"מ, לא יקבלו אלא מעשר עני בלבד. ורווח שיוצא להם, שע"י זה הספיחים של תבואה מותרים, יצא להם בהפסדם בפירות האילן. וכן יש להקשות, שהרי מוטב היה אמנם לקדש, אלא שלא לגזור במקומות אלה איסור ספיחים, דאז היו מרוויחים הרבה יותר, כי היה הכל הפקר, וניתן לעניים לזכות גם בספיחי התבואה כולם, ולא רק במעשר עני. עוד נראה דשיטת התוס' (ר"ה יג ע"א ד"ה בשלמא) – דדין הפקר דפירות שביעית הוא מגדרי דיני איסור כמו כל דיני שביעית, ולא דיינינן בזה דין ממון וש"א"כ הול"ל דספיקו מותר, ואינו חייב להפקיר מספק. וכיון שכן, אם איתא דאסורה במקומות אלה העבודה בשביעית, כמו כן היה לומר שהפירות יהיו הפקר, כמובן בגופה של א"י, כי אין לחלק בין איסור העבודות לחיוב ההפקרה. וא"כ אין מובן בכלל מה מקום לתרו"מ שם, שהרי כולם זוכים מהפקר, והפקר פטור מן המעשר. וכבר כתבתי בארץ חמדה [עמ' קנג-קנד אות ג-ה] דלהרמב"ם בהכרח מה שאמרו "והניחום כדי שיסמכו" וכו' – לא קאי ה"והניחום" על והניחום מלקדש; כי לפי זה קשה מאד כנ"ל. ואילו התוס' מפרשים בזה כמו רש"י, כמו שכתבו בב"ב (נו ע"א ד"ה לאפוקי). א"כ פירוש רש"י מוכרח, שבמקומות האלו שלא קדשו העבודה מותרת, דלפי זה הרוויחו טובא, כי ע"י זה יקבלו מעשר עני מכל התבואה הנזרעת.

ה. דעת החזו"א [שביעית סי' ג ס"ק כד], שמחלק בין מקום למקום באותם מקומות שלא נכבשו ע"י עו"ב, הובאו אצלנו בספר "ארץ חמדה" [עמ' קנב]; ודחיתים, כי יש לזה סתירות מרובות, עי"ש. וכן הבאתי שם

הרה"ג שאול ישראלי

שעמד בדברים הללו הרש"ס [שביעית פ"ו ה"א]. אולם לא ניתן כלל לענ"ד לפרש כדבריו שהיתה גזירה יותר מאוחרת שעל פיה [נאמרה] המשנה בשביעית [פ"ו מ"א] על ג' ארצות. חדא — דענין גדול וחשוב מעין זה, שחל שינוי יסודי ממה שהיה בזמן כיבוש הארץ בימי עזרא — לא יתכן שלא יהא מוזכר במפורש בגמרא; והרי אין מזה זכר כלל, ואף לא בראשונים! ותו — דאינו מובן משום מה סטו ממה שהנהיגו הראשונים, שהיתה מילתא בטעמא — כדי שיסמכו עניים בשביעית, ואטו נתעשרו העניים בדורות האחרונים? וכן לפי זה אינו מובן מה שהתיר רבי את בית שאן: דהרי מאחר שבזמן המשנה דשביעית גזרו אפילו לענין שביעית, מכל שכן שהיה צריך לגזור על תרו"מ; דשביעית היה קשה יותר לגזור, כדחזינן מכל הני שמעשרים בשביעית ולא נהגו שם דיני שביעית.

ו. מה שהביא מהרשב"א [חולין ו ע"ב ד"ה והתיר], שמחלק בין מקומות הסמוכים לא"י, כמו עמון ומואב וכו', למקומות המרוחקים — לא אדע מה חידוש ושינוי מצא בדבריו. הרי כך הם גם דברי התוס' (חולין [שם ד"ה והתיר] בסוף דבריהם), לחלק באופן כזה! **אולם הפירוש לענין שביעית, שבמקומות שלא כבשו עו"ב העבודה מותרת בהם** — הוא מוכרח כנ"ל מעצם הגמרא לפי מה שמפרשים כוונת מה שנאמר "והניחום" שהוא שהניחום מלקדש — אינו שייך כלל לדיון אם גזרו בכל חו"ל או לא. וכן הדיוק מהתוס' [שם], שהעתיקו דברי רש"י שמשווה מקומות הללו שלא כבשו עו"ב לחו"ל לכל דיניהם, זה נראה גם מהרשב"א. עכ"פ אין ברשב"א שום חידוש ושום שיטה מיוחדת בנידון.

ז. מה שכתבת שהדיוק בגמרא (גיטין ז ע"ב) הוא מטומאת העמים, ודאי דצדק המשל"מ שם [הל' טומאת מת פי"א ה"ו ד"ה ודע], כי בדברי הרמב"ם בהל' תרומות [פ"א ה"ז] הדבר ברור שטומאת העמים אינה במקומות שהיו בכיבוש עו"מ. וכן מסתבר גם משיטתו, דמה שכתב שאין סומכים זקנים בחו"ל אינו אמור על א"י שהיתה בכיבוש עו"מ, שנראה מזה שהקדושה היסודית הראשונה, רישומה נשאר עדיין, ואיך יגזרו עליה טומאת ארץ העמים? ומהא

הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל

דביכורים² לא קשיא כמו שכתבת — מצד מדורות העכו"ם.³ והרי דברינו הם אליבא דהרמב"ם, ולהסביר שיטתו.

ח. ואשר לענין כיבוש צה"ל — כשם שכל קנין אינו אלא אם רוצים לקנות, כמו כן גם כיבוש אינו אם אין רואים זאת כקנין. הכיבוש צריך שיהא בו גם מהפקעת הבעלות של היושבים על המקום, ולא רק כיבוש של שלטון מדיני. נראה שכל זה חסר בכיבוש מלחמת ששת הימים. אפילו גדר של "מעלי מיסים" אין כאן, כי אין מעלים מהם מיסים לטובת מדינת ישראל; אדרבא, המדינה עוד מוסיפה להשקיע שם כהנה וכהנה. כמו כן לא סופח המקום למדינה, ולא הופקעו האדמות מרשות בעליהם. ע"כ אין כאן שום דבר מסממני הכיבוש הנחוץ לדינא.⁴

וכמובן, שלשיטת הכס"מ [תרומות פ"א ה"ה], שכפי שביררתי [ארץ חמדה עמ' קכח אות ג] המקום מתקדש ע"י הקדשת ערי החומה — וכן נראה האמת — ברור שאין מקום לשום קדושת כיבוש בזה"ז, שאין לנו הקדשת ע"ח [ערי חומה].

ומה שכתבת שהשגת על דברי ב"מורשה⁵ — אין הקובץ לפני. אך זכורני שראיתי זאת בשעתו. ולא ראיתי בדברים כדי השגה, והאמת יורה דרכו.

מכתב שני

ב"ה ר"ח ניסן תשל"ג, ירושת"ו.

כב' ידידי הרה"ג ר' יעקב שטיגליץ [אריאל] נ"י.

רב דכפר מימון, נגב,

2. הכוונה לדברי הרמב"ם בהל' ביכורים (פ"ה ה"ח), שם נאמר שבכיבוש עו"מ יש להפריש שתי חלות, והחלה הראשונה נשרפת מפני הטומאה. והמשל"מ (שם) הביא ראיה משם לשיטת המהרי"ט (ח"א סי' מ"ז), שגזרו טומאת ארץ העמים גם בכיבוש עו"מ.

3. רמב"ם (הל' טומאת מת פי"א ה"ז).

4. וכן כתב רבנו במקומות נוספים (ארץ חמדה עמ' קלו; "התורה והארץ" ח"ג עמ' 145 ועמ' 192).

5. הכוונה למאמרו של הרב אריאל שהתפרסם ב"מורשה" ו'.

הרה"ג שאול ישראלי

שלו' וברכה:

אני נזקק לענות לך על מכתבך, אם כי זוהי יגיעת בשר ובזבז זמן, והכי טוב בעניינים אלה בדיבור פנים אל פנים. ועל כן בהזדמנות היותך בירושלים, נא להיכנס ונוכל לברר את הנידון עד כמה שהיד מגעת. אעפ"י כן אשתדל בזה לענות במידת האפשר.

א. לא כתבתי מעולם בארץ חמדה שהנסים שבים תלויים לרמב"ם בכיבוש. ההיפך כתבתי [עמ' קע אות ח], בין לרמב"ם בין לאידך ראשונים שכתבו שהמדובר על נסים שבים שאינם מיושבים, והם אינם נצרכים לכיבוש לדעת הכל. והיינו שגם לרמב"ם, שמצריך כיבוש — אין זה כלפי הנסים שבים. וממילא יש לומר שגם לדידיה קובע בזה הגבול שגבלה תורה בפרשת מסעי. והיינו משעה שחל שם א"י על חלק מהארץ — אותם המקומות שממילא אינם צריכים כיבוש, מתקדשים, ואין לגבי מקומות אלה שבים מחלוקת.

ומה שכתבת, שהים מתקדש כנגד המקום שביבשה — אינו מסתבר כלל. דהיכן נקבע המקום ביבשה הקובע, הרי יש וערי החוף לא נכבשו, ואילו פנים הארץ כן נכבש. א"כ האם זה תלוי בשפת הים בדווקא? וכן — עד איזה מקום בים מגיעה הקדושה, דרך מטורי אמנון לנחל מצרים שייך מתיחת חוט, כי הים נכנס שם; מה שאין כן במקומות יותר קרובים צפונה.

ואיני רוצה להתפלפל בזה, כי הדבר ברור שאין גדרי כיבוש בים, ולא מצינו בשום מקום שזה תלוי בכיבוש המקום ביבשה שכנגדו בים. ועל כרחך הוא כמו שכתבתי שהים ונסי הים תלויים בגבולות פרשת מסעי.

ומה שרצית לומר שדברי הרמב"ם [אמורים] רק על איזור הסמוך לים, "כגון רצועת-עזה", לא אדע איך אפשר לומר כן, דמושג זה של "רצועת עזה" צץ רק בימינו, ולא יתכן לסתום הלכה בדבר זה מבלי שיותן בידנו גבול ברור. ועל כרחך [הוא] כמו שכתבתי, שדרומה לאשקלון בקו ישר הוא חו"ל. ולא יתכן כלל לפרש אחרת.

ב. בענין מה שכתבתי דשיטת רש"י בפשוטתה מוכרחת מתוך הגמרא, איני יודע כלל מה הן הערותיך. כי לא דיברתי מעולם על עניים בעלי קרקעות (ומי שיש לו קרקע, שוב אינו עני). הדברים שכתבתי הם פשוטים בתכלית: אמרינן בגמרא שמשום כך לא קודשו מקומות אלה, כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית.

הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל

והיינו שבא"י אין אז שנת זרע, וגם ספיחים הרי נאסרו; ע"כ תיקנו שיהא להם אפשרות לקבל מתנות עניים (ובכלל זה, גם הכהנים והלוויים במתנותיהם). ומעתה ניחזי אנן מה קיבלו העניים ע"י תקנה זו: אם נאמר דהזריעה במקומות אלה נשארה באיסור, א"כ ע"כ מה שיכולים לקבל, אין זה רק מפירות האילן או מספיחים שבעה"ב אסף אותם בעצמו. ועל זה השאלה נשאלת, הרי אילו היה במקומות אלה דין שביעית, היו יכולים לזכות מן ההפקר בכל פירות האילן, ואילו עכשיו אינם יכולים לקבל אלא מ"ע בלבד. א"כ בפירות האילן מפסידים אפשרות הזכיה בכל, ואין הרווח אלא בספיחים שיכולים לקבל מהם המתנות. אך הספיח הרי הוא דבר מועט, ונמצאים מפסידים בפירות האילן יותר ממה שמרוויחים המתנו"ע בספיחים שבעה"ב יפריש עבורם. וביותר מוקשה, שהרי כיון שכל איסור ספיחים אינו אלא מדבריהם, ומאחר שבמקומות אלה הורידו איסור הספיחים ע"י זה שלא קדשו המקומות — הרי מוטב היה שלא לגזור שם איסור ספיחים, ולהשאיר דיני הפקר הספיחים כראוי עפ"י דין תורה. ואם תאמר דלא ניתן לגזור לחצאין, וכיון שקידשו המקום, ממילא מוכרח לאסור גם הספיחים — הרי גם אם לא נאמר כן, ונאמר עכ"פ שהזריעה אסורה במקומות אלה בשביעית, א"כ ג"כ גזרנו לחצאין! א"כ מה הרווחנו בתקנה שלא קידשו מקומות אלה, הרי עדיף היה לקדשם, ואז היו כל פירות האילן הפקר לכל הזוכה, והיו העניים יכולים לזכות, וגם על הספיחים היו יכולים למצוא תקנה ע"ז שלא יאמרו שבמקומות אלה לא גזרו על הספיחים, ונמצא שיוכלו העניים לזכות בכל הספיחים ולא רק במתנו"ע שלהם.

ומה שכתבת עוד שם "שזה שהחמירו לחרוש ולזרוע בשביעית ונתנו למקומות אלו דין חו"ל גמורה מפסידים את העניים בתרו"מ כל השנים" — איני יודע מה אתה סח. הרי אמרינן דמקומות אלה שלא קידשו, הניחו כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית, והיינו שיפרישו שם מתנו"ע גם בשנות השבע. א"כ הרי רק לענין שביעית נפטרים מקומות אלה. ואילו לתרו"מ [אצ"ל: בתרו"מ] חייבים גם בשנת השבע, וכל שכן בשאר השנים. ומה מפסידים העניים?

ג. אשר לדברי הרשב"א [חולין ו ע"ב ד"ה והתיר]. אין לפני מכתבך הקודם, ואף אין לי העתקה ממה שענית. אציע איפוא את האמור בתוס' [חולין

הרה"ג שאול ישראלי

שם (ד"ה והתיר) ו[ברשב"א [שם], בכדי שנוכח [אצ"ל: שנינוכה, או: שנוכח] שאין הבדל ביניהם.

הנה רש"י [חולין ו' ע"ב ד"ה את בית שאן] פירש הא דר' מאיר אכל עלה של ירק בבית שאן בלי הפרשה, ומאידך אמרין שם שזה עפ"י מה שאמרו "הרבה כרכים וכו'... והניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית" — היינו שיוכלו לקבל מהם מתנו"ע. שמזה מוכח בע"כ שמקומות אלה, כגון בית-שאן (דהרי עלה קאי התם) כן חייבים בהפרשת מתנו"ע, ויובן שהוא הדין כל תרו"מ. וכתב רש"י לחלק דיש למקומות אלה דין חו"ל, ובזה גזרו על תרו"מ מדגן וכו', שחייבים מן התורה בארץ, ולא גזרו על ירק וכיוצא בו, שאין חיובו גם בארץ רק מדבריהם.

ויוצא מכאן: שדין מקומות אלה שלא כבשום עו"ב, דין חו"ל עליהם, ושגם בחו"ל יש חיוב תרו"מ, עכ"פ בדברים שבארץ הם מן התורה. ועל זה סובבים דברי התוס' והרשב"א.

וכתבו התוס' בסוף דבריהם, דיש לומר דהא דחייבים בתרו"מ בחו"ל, אין זה אלא במקומות הקרובים ולא במקומות הרחוקים. ובית שאן וכיוצ"ב הוא בגדר המקומות הקרובים שבחו"ל, שאמנם גזרו בהם על תרו"מ, והיינו באלה שחיובם בארץ מן התורה, וכן"ל, אבל שביעית לא גזרו גם שם; כמו בעמון ומואב שחייבים בתרו"מ ומתנו"ע ולא בשביעית. וחייבים במתנות בהללו שחייבו בחו"ל, וכן בהללו מא"י שלא היו בכיבוש עו"ב — הוא כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית. והוסיף על זה הרשב"א מהרמב"ם דלא רק בחו"ל מקומות מרוחקים, אלא גם בארץ עצמה, מקומות שלא היו ישראל מצויים שם בבית שני, לא גזרו על תרו"מ אף על הוודאי, ואף בהללו שחיובם בארץ מן התורה, מפני שממילא הרי אין שם ישראל, ומה ירוויחו עניים מתקנת תרו"מ ומתנו"ע? אבל כל הדיון הוא על תרו"מ ומתנו"ע, דאפילו בחו"ל במקומות מקורבים לא"י מיהת גזרו בהם. בזה הוא הדיון דשמא יש לומר דא"י כולה לענין זה בגדר מקום קרוב שגזרו בו תרו"מ, או שנאמר שגם בא"י עצמה שייך חילוק זה שחילקו לגבי חו"ל. אולם כל זה הוא לענין תרו"מ ומתנו"ע; אבל לית דין ולית דיין לגבי שביעית. שהרי כל עיקר לא גזרו על תרו"מ ומתנו"ע במקומות בא"י [עצמה], שכן גזרו בדומה לגזירתם בעמון ומואב אין זה אלא כדי שיסמכו עניים בשביעית. והיינו צריכים לומר כפירוש רש"י, שע"י

הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל

ששם לא גזרו על השביעית יהיו מצויים שם מתנו"ע ותר"מ. נמצא דאדרבא, חיוב מקומות הללו בתר"מ היה נימוק שלא לכוללם בא"י לענין שביעית, והיינו להתיר שם [את] העבודות. שהרי כך יוצא מהגמרא כפי שפירש רש"י בהדיא; וכפי הנראה מהתוס' והרשב"א שקבלו דבריו אלה. ובכלל לא ידעתי מה כאן הרעש, שהרי אני לא באתי להקשות, רק אדרבא, ליישב [את] שיטת התוס' והרמב"ם כ"א לשיטתו.

ד. ענין הסמיכה, שלדעת הרמב"ם [הל' סנהדרין פ"ד ה"ו] כל א"י שהיתה בכיבוש עו"מ כשרה לזה, לא הובאה על ידי כהוכחה מכרעת, כמובן מאליו. רק כתבתי כי מסתבר שבמקום שראוי לסמיכה, שאינה אלא בא"י, לא יתכן שיגזרו טומאה. ומדברי התוס' אין להביא [ראיה] לדעת הרמב"ם.

ומה שהבאת בשם הגר"י כלאב ז"ל,⁶ איני רואה שדברי הכו"פ נסתרים מהתוס'. דהכו"פ לא אמר אלא שישנן דרגות דרגות. והרי גמרא מפורשת בנדרים (כב ע"א) שלפני שעברו את הירדן שייד בו "לב רגז", אעפ"י שנתקדש בקדושה ראשונה, ואולי גם במידה מסויימת בקדושה שניה. עי' רמב"ם (פ"ד משביעית הכ"ח) וכס"מ (שם).

ה. ואשר לשאלת דיני כיבוש. הדבר ברור בעיני ואינו צריך לפנים [עי' "ארץ חמדה" עמ' קכא אות ג-ד]. והרי כל הדיון על מעלי מיסים [ירושלמי שביעית פ"ו ה"א], המדובר על מה שכבשו. כי כך הוא במה שאמר הכותב שלא הורישו אלא ששמום למס, דהיינו שאמנם נכנסו למקום וכבשוהו, אלא שלא השתלטו על המקום והשאירו במקומם; אלא שנתנו למס עובד. ואם נאמר שעצם הכיבוש מקדש, א"כ מה נפק"מ ממעלי מיסים, תיפוק ליה שהיה כאן כיבוש שקידש המקום? ובכלל, כל דיני כיבוש הם מדין כיבוש מלחמה שישנם גם באוה"ע, ואפי' מישראל, כדילפינן ממה שנאמר "וישב ממנו שבי"

6. שהתוס', האומרים שאין חיבת הארץ נוהגת אלא בגבולות עו"ב, חולקים על הכו"פ, האומר שחיבת הארץ ושיבתה נוהגת גם בגבולות עו"מ. ועי' בהרחבה במה שכתב רבנו בענין זה ("ארץ חמדה" עמ' מג-מז). ועי' במאמרו של הרב יעקב אריאל: "צפון סיני ורצועת עזה לענין תרומות ומעשרות", באהלה של תורה, ח"ג עמ' 339-351, ובמאמר המצוין לעיל הע' 1.

הרה"ג שאול ישראלי

[גיטין לח ע"א], והכל הוא לפי סדר קניין. וכן מה שיידך גדר "כיבוש רבים" בכיבוש מעין זה של ימינו, דהיינו כיבוש לצורך כל ישראל, אם אין כאן חלוקת הקרקע לכלל ישראל? ואין לדון לכל היותר אלא מצד מעלי מיסים. אך כפי שכבר כתבתי [במכתב הקודם, אות ח], אין כיום מושג זה של העלאת מיסים, אלא לצורך החזקת המדינה, [ו]הרי זה חוזר לתושבי המקום. בפרט שבמקומות הכיבוש לא זו בלבד שאין מהם טובת הנאה מתשלום מיסיהם, אלא להיפך, הם עולים כסף למשלם המיסים הישראלי.⁷

סוף דבר, אין אף נדנוד של ספק ספיקא שאין כאן שום ענין של כיבוש. שאפילו אילו היו מחליטים לספח המקום למדינה — מה שעדיין גם על זה לא הוחלט — עדיין אין זה בגדרי כיבוש, כיון שאין הפקעת הבעלות מהאדמה. ומושג של שלטון מדיני אינו בנמצא בהלכה. ולכל היותר רק בדוגמא של מעלי מיסים, וכנ"ל. מה שכאמור גם זה אינו בכיבוש שלפניו.

כל מה שכתבתי, אין זה אלא כתיבה פרטית, ואיני מוצא בזה ענין לפרסום. כמובן שאין זה נוגע אלא למה שאני כותב. אין לי אפילו העתקה. וכן איני כותב אלא לפום ריהטא, ואילו בכדי לקבע בדפוס יש צורך ביתר עיון, ואין עתי פנויה לזה.

בברכת חג כשר ושמח

ש. ישראלי

מסקנות להלכה

מסקנתו הסופית של רבנו בענין אשקלון מופיעה במהדורה השניה של "ארץ חמדה" (עמ' קפח אות ה), ואלו דבריו שם:

7. תשובתו של הרב יעקב אריאל לטענה זו מופיעה במאמרו "ההיבטים ההלכתיים של בעיית הנסיגה משטחי ארץ ישראל", באהלה של תורה, ח"ד עמ' 88-102. ואף רבנו קיבל את טענתו (עי' במסקנות כאן).

הגבול הדרום מערבי של ארץ ישראל

השטחים דרומה מערבה לאשקלון אינם חייבים בשביעית, הן לדעת הרמב"ם והן לדעת התוספות. לדעת הרמב"ם — מפני שלא היו בכיבוש עולי מצרים, ולדעת התוספות — מפני שלא היו בכיבוש עולי בבל. ואין מקום להחמיר מספק, שהם חומרות הסותרות זו את זו. כי לשיטת הרמב"ם, שכיבוש עולי מצרים חייב בשביעית, הרי מוכרח שאשקלון לא היתה בכיבוש עולי מצרים...

בענין כיבוש צה"ל בזמנינו חזר רבנו וכתב (ארץ חמדה עמ' קלו אות ב) שהכיבוש אינו מקדש, משום שהחוק הישראלי לא הוחל על שטחים אלו. ובהמשך כתב שבאופן עקרוני יכול היה הכיבוש להועיל למרות שאינו מפקיע את הבעלות הפרטית (וקצת חזר בו ממה שכתב כאן):

שבתי וראיתי שגם אופי הכיבוש של זמננו — למרות שאין בו לכאורה רק משום החלפת שלטון, מבלי לנגוע בקנין הפרטי — יש לראותו ככיבוש לכל דיניו. שכן גם הזכות של קנין הפרט על כל מה שיש לו, יש לראותו כאילו בא לו מכוח השלטון, דהיינו — מכוח החוק של המדינה השולטת במקום, המאשר את קנין הפרט, והמגין עליו מפני הבא להשיג גבולו...

ומתוך כך הסיק (שם):

הואיל וכן, תוקף כיבוש גם בזמננו ככל תוקף כיבוש שבזמן הקדום; ובכלל זה גם דיני קדושה התלויים בכיבוש, כשזה נעשה בתור כיבוש רבים, עפ"י התנאים המבוארים בהלכה בנידון זה. ועדיין צ"ע בכל הנ"ל.

במכתב מאוחר יותר, מתשרי תשנ"א (מובא ב"התורה והארץ" ג' עמ' 145), כתב לנו רבנו היבט נוסף:

הכיבוש בזמננו, גם אם ניתן לו תורת כיבוש — אינו מחייב בתרו"מ, כי בדין כיבוש החיוב היה רק אחר כיבוש וחילוק, וזה אינו בזמננו. ואם מדין חזקה, שהיתה בבית שני, אין זה אלא מה שהיה בחזקה דעליית עזרא; אבל חזקה שבזמננו — לא מצינו תקנת חכמים.

הרב יעקב אריאל

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות*

למען אחי ורעי –

הכואבים על שוממותך ובוכים על שברריך

המחזיקים בשולריך ומתאמצים לאחוז בסנסני תמריך

אשרי המחכה ויגיע ויראה עלות אורך ויבקעו עליו שחרריך.

(עפ"י ריה"ל)

הקדמה

- א. קדושתה של אשקלון ודרומית לה
- ב. שיטת הרמב"ם ביחס לאשקלון
- ג. באור דברי הגמ' על הים שכנגד א"י
- ד. הכרעת הפוסקים למעשה בענין אזור עזה
- ה. מצות ישוב הארץ באזור זה
- ו. סיכום שיטות הראשונים במצות הישיבה בארץ

הקדמה

באשר לקדושת חבל עזה: האם היא קדושה בקדושת ארץ ישראל כמו שאר חלקי הארץ, האם חייבים לקיים בה את המצוות התלויות בארץ, או שמפני היותה קדושה עולי מצרים ואין מקיימם בה את מצוות הארץ מעיקר החיוב, היא קדושה פחות. מכאן יש כאלה שמהרהרים בזיקתה לארצנו, ובמחויבות שלנו ליישב חבל ארץ זה, על כל המשתמע מכך – אפילו למסור אותו חלילה לאויבינו-רוצחינו, שמנסים שנים רבות במלחמה לגרשנו ולא עלתה בידם. בתשובה זו נברר את קדושת המקום וחיוב ההתיישבות ומסירות הנפש על חבל עזה, ויהיו בירורי הדברים חיזוק לאחיזת עם ישראל

* עריכה מתוך הספר באהלה של תורה (ח"ג סי' ב), המאמר נכתב עוד בזמן שהרב כיהן כרה"י בישיבת ימית בעיר ימית ת"י, ופורסם לראשונה בדרך תחומין, ב.

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות

בארצו, ברכה והוקרה לתושבי חבל עזה על מסירותם, הוקרה על זקיפות קומתם להנחיל לעם ישראל חבל ארץ זה שמאז ומתמיד היה קשה לנחול אותו.

א. קדושתה של אשקלון ודרומית לה

שיטת רוב הראשונים היא שאשקלון נתקדשה בקדושה ראשונה בלבד. שנינו במס' גיטין (ב ע"א):

המביא גט ממדינת הים צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם...
ר' יהודה אומר מרקם למזרח ורקם כמזרח. מאשקלון לדרום
ואשקלון כדרום. מעכו לצפון ועכו כצפון.
ובתוס' (ד"ה ואשקלון):

הקשה ר"ת דאשקלון מא"י היא, דכתיב ביהושע (י"ג): "זאת
הארץ הנשאת וגו' האשדודי והאשקלוני", וכתיב: "הפילה
לישראל לנחלה כאשר צויתך, ואח"כ לכדוה", כדכתיב בשופטים
(א): "וילכוד יהודה את עזה ואת אשקלון ואת גבולה". ואומר ר"ת
דעולי בבל לא כבשוה, כדאמר בחולין (ז' א') גבי בית שאן, הרבה
כרכים כבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל.

כן תירצו הראשונים על אתר, הרשב"א, הריטב"א, הר"ן, תוס' רי"ד ותוס'
הרא"ש והמאירי. ולדעתם, מאשקלון דרומה נתקדשה הארץ **בקדושה ראשונה**
בלבד ולא בקדושה שניה. וה"ה לאזור מעכו צפונה, הנזכר באותה משנה.

אך שם (ז ע"ב) מקשה הגמרא:

למימרא דעכו לצפונה דא"י קימא. ורמינהו, היה מהלך מעכו
לכזיב מימינו למזרח הדרך טהורה משום ארץ העמים וחייבת
במעשר ושביעית... משמאלו למערב הדרך טמאה משום ארץ
העמים ופטורה ממעשר ושביעית?¹

1. כך היא גירסת הגר"א, יעוי"ש שיש גורסים להיפך.

הרב יעקב אריאל

ולכאורה מה הסתירה, אמנם עכו היא הגבול הצפוני של א"י שנתקדשה ע"י **עולי בבל**, אך האזור צפונית לעכו נתקדש ע"י **עולי מצרים** בלבד, ולכן חייב במעשר ושביעית וטהור משום ארץ העמים? ובשלמא לשיטה האחרונה בתוספות (חולין ו ע"ב) שדין מקום שנתקדש בקדושה ראשונה בלבד, ולא נתקדש בקדושה שניה, כדין חו"ל ופטור מתרו"מ, קושית הגמ' קושיה אלימתא היא, ואין לישב כמו שכתבנו, שאפילו אם נאמר שהאזור נתקדש בקדושה ראשונה בלבד הוא פטור ממעשר מעיקר הדין. אך לשיטת הרמב"ם (הל' תרומות א, ה) שמקום שנתקדש בקדושה ראשונה בלבד ולא נתקדש בקדושה שניה חייב בתרו"מ (חוץ ממקומות מסוימים כגון, אשקלון ובית שאן) קושיתנו במקומה עומדת. מה הסתירה, יתכן שעכו היא גבול עולי בבל וכזיב היא גבול עולי מצרים? וכן קשה לשיטת הרשב"א ודעה ראשונה בתוס' (חולין שם) שחייב תרו"מ ישנו גם במקום שלא נתקדש בקדושה שניה של עולי בבל?

אפשר אולי לומר שקושית הגמ', לשיטה זו, אינה **מחויב תרו"מ** צפונית לעכו, שחייב זה אינו מוכיח כלום וכן"ל, אלא הקושיה היא מדברי התוספתא שהאזור **טהור מטומאת ארץ העמים**, ולדעת המקשן מקום שנתקדש בקדושה ראשונה בלבד ולא נתקדש בקדושה שניה צריך להיות **טמא** בטומאת ארץ העמים (וכשיטת המהרי"ט שהובאה במל"מ הל' טומאת מת יא, ו). ויפה הקשה המקשה על המשנה, למימרא דעכו היא הגבול הצפוני של קדושה שניה, והרי בתוספתא שנינו, שהמהלך מעכו לכזיב **טהור** משום ארץ העמים וע"כ נתקדש המקום בקדושה שניה, וא"כ לא עכו היא גבול קדושה שניה אלא כזיב, והתוספתא סותרת את המשנה? ותירוץ הגמ' הוא שאין הכי נמי כזיב היא גבולה הצפוני של קדושה שניה, אלא שרצועה נפקא מעכו לכזיב, שלא נתקדשה בקדושה שניה וטמאה משום ארץ העמים, ולכן נקטה המשנה עכו ולא כזיב.

ראיה לדבר שהרשב"א סובר כמהרי"ט, שמקום שנתקדש בקדושה ראשונה בלבד ולא נתקדש בקדושה שניה טמא משום ארץ העמים, ממש"כ בפסקי חלה (שער ד, ב, ד"ה כמה) שחלה המופרשת במקום שנתקדש בקדושה ראשונה **נשרפת**, לפי שהופרשה בארץ שלא קידשוה עולי בבל, וע"כ סובר שמקום זה טמא ולכן החלה נשרפת.

ב. שיטת הרמב"ם ביחס לאשקלון

כאמור, הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה) סובר שחייב תרו"מ חל גם במקומות שנתקדשו בקדושה ראשונה בלבד, ואם כן אין להסביר לפיו את קושית הגמ' בגיטין (ז ע"ב) מחייב תרו"מ צפונה לעכו.

אפשר לומר שאין הכי נמי, הרמב"ם חולק על פירוש התוס' הנ"ל בדברי המשנה הראשונה של מס' גיטין, וסובר שעכו היא גבול **עולי מצרים** (ראה הל' תרומות א, ז). לכן יפה מקשה הגמ' סתירה בין המשנה הסוברת שעכו היא גבול עולי מצרים, לבין התוספתא הסוברת שכזיב היא גבולם הצפוני של עולי מצרים. ולפי הרמב"ם כך גם בדרום, אשקלון היא גבולם הדרומי של **עולי מצרים**, וכל האזור דרומית לאשקלון הוא כחול"ל ולא נתקדש, ומה שהוכיחו התוס' שאשקלון ועזה נכבשו ע"י ישראל, יסבור הרמב"ם שלא היה כאן כיבוש גמור אלא הכנעה להעלאת מס ותו לא, לכן לא נתקדשו מקומות אלו.² אך לאור האמור לעיל בדעת הרשב"א אפשר שאף הרמב"ם יסבור כי לעולם עכו היא גבול עולי בבל בלבד, וכשיטת רוב הראשונים בריש גיטין, ושאלת הגמ' היא מטומאת ארץ העמים, שהרי אף הרמב"ם סובר כמהרי"ט שמקום שנתקדש בקדושה ראשונה ולא בקדושה שניה טמא משום ארץ העמים, וכמו שהוכיח המל"מ (הל' טומאת מת שם) מדברי הרמב"ם (הל' ביכורים ה, ח), שחלה שהופרשה באזור זה נשרפת, וכמוכח להלן:

א. הל' מעשר (יג, ג): "כשגזרו על הדמאי לא גזרו אלא על פירות הארץ שהחזיקו בה **עולי בבל** בלבד שהוא **מכזיב** ולפנים, וכזיב עצמה כלחוץ. וכל הפירות הנמצאות מכזיב ולחוץ פטורין מן הדמאי".

ב. הל' ביכורים (ה, ח): "כל הארץ שהחזיקו בה **עולי בבל** עד **כזיב** מפרישין בה חלה אחת כשיעור והיא נאכלת לכוהנים. ושאר א"י שהחזיקו בה **עולי מצרים** ולא עולי בבל, שהוא **מכזיב ועד אמנה** מפרישין בה שתי חלות".

2. ועיין מש"כ בזה מו"ר הגר"ש ישראל, בחוברת מורשה ד, ובספרו ארץ חמדה עמ' עג.

הרב יעקב אריאל

ג. הל' שמיטה ויובל (ד, כו): "כל שהחזיקו בו עולי בבל עד כזיב אסור בעבודה, וכל הספיחין שצומחין בו אסורים באכילה, וכל שלא החזיקו בו אלא **עולי מצרים** בלבד, שהוא **מכזיב ועד נהר ועד אמנה**, אע"פ שהוא אסור בעבודה בשביעית, הספיחין שצומחין בו מותרים".

ד. הל' תרומות (א, ח): "מהיכן החזיקו **עולי בבל**? מכזיב ולפנים כנגד המזרח. ומכזיב ולחוץ עד אמנה, והיא אמנום, עד הנהר, והוא נחל מצרים, לא החזיקו בו".

ע"כ צ"ל שמה שכתב הרמב"ם (הל' תרומות א, ז): "איזוהי ארץ שהחזיקו בה **עולי מצרים**? מרקם שהוא במזרח א"י עד הים הגדול, מאשקלון שהיא לדרום א"י עד עכו שהיא בצפון". אין כוונתו לומר שאלו גבולות עולי מצרים, שהרי אלו גבולות **עולי בבל**, וכמו שמוכח מכל המקומות הנ"ל, אלא רצונו לומר שאלו גבולות עולי מצרים **ללא כל ספק**, כי כל מה שבגבול עולי בבל הוא בהכרח גם בגבול עולי מצרים, וכדברי הגמ' בחגיגה (ג ע"ב): "הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל". רצונו לומר, אפוא, שעכו ואשקלון הם גם מגבול עולי מצרים ולא רק מגבול עולי מצרים בלבד³, ומעכו צפונית ומאשקלון דרומית יש מקומות שלא התקדשו בקדושה שניה, כגון הרצועה מעכו לכזיב. (וכבר העלה כך החזו"א בשביעית סי' ג, יח, והאריך בזה אחי, הרב ישראל שליט"א, בספרו על גבולות הארץ).

לפי מה שהעלינו עד כה, לדעת הרמב"ם, גבול א"י שנתקדש בקדושה ראשונה בצפון אינו עכו אלא טורי אמנום. אלא שלפי"ז יהיו דבריו מוקשים. שהוא פסק כתוספתא המובאת בגיטין (ז ע"ב): "היה מהלך מעכו לכזיב, כל הארץ שעל ימינו שהוא מזרח הדרך הריהי בחזקת חו"ל וטמאה משום ארץ העמים ופטורה מן המעשר ומן השביעית" (הל' תרומות א, ז). ואם כנים דברינו שצפונית לעכו התקדש המקום בקדושה ראשונה מדוע **נפטר** ממעשר ושביעית, הרי לשיטת הרמב"ם (שם, הל' ה) כל מקום שהחזיקו עולי מצרים ולא החזיקו עולי בבל

3. דוגמה דומה להסבר כזה, ראה בתירוצו של רב נחמן בר יצחק (מכות כג ע"א) – הערת עורך תחומין.

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות

חייב במעשר ובשביעית? (ועיין במעדני ארץ להגרש"ז אוירבך, הל' תרומות כאן). וי"ל בכמה אופנים:

א. הרצועה מימין לדרך, עד מקום שידוע לנו שהוא מא"י לא התקדשה **מעולם**, אפילו לא בקדושה ראשונה (אלא שלפי"ז קשה מדוע נקטה התוספתא רק רצועה מעכו עד **כזיב**, ולא מעכו עד אמנה – היא טורי אמנום – צפונית יותר? ועיין חזו"א שביעית ג, יח).⁴

ב. חיוב מעשר ושביעית במקום שנתקדש קדושה ראשונה בלבד, ולא התקדש בקדושה שניה שונה מחיובם במקום שנתקדש גם בקדושה שניה, עד שאפשר לומר **שיחסית** למקום שנתקדש גם בקדושה שניה, המקום שנתקדש בקדושה ראשונה בלבד נחשב למקום **פטור**. כגון לענין הפרשה מפירות שגדלו במקום שנתקדש בקדושה ראשונה על פירות שגדלו במקום שנתקדש בקדושה שניה, שהיא כהפרשה מהפטור על החיוב. (אמנם הלכה זו אינה מפורשת ולא נפסקה ברמב"ם, אולם בפוסקים האחרונים הובאה, עפ"י המל"מ בסוף דבריו בהל' תרומות יא, יז). וכן מה שמצינו לענין דמאי שמקום שנתקדש קדושה ראשונה בלבד פטור מדמאי, וה"ה לענין שביעית, מצינו קולות שונות במקום קדושה ראשונה בלבד, כגון ספיחין ועוד ועיין להלן).

ג. יתכן שהמדובר במעשר ושביעית בקרקע של **גוי**, שבמקומות שלא נתקדשו בקדושה שניה יש קנין לגוי להפקיע ממעשר ושביעית כמו בסוריא, ולכן פטורים מחיובים אלו (עין בספר מור וקציעה להגריעב"ץ או"ח סי' שו).

ונמצא אפוא שגם הרמב"ם סובר כרוב הראשונים שעכו ואשקלון הינם גבולות עולי בבל בלבד, ואילו גבולות עולי מצרים הם טורי אמנום ונחל מצרים.

4. נ"ל שהוא משום הסיפא כמובא ברמב"ם שם, "וכל הארץ שעל שמאלו... בחזקת א"י...". וחזקה זו קיימת עד כזיב, עכ"פ להסבר זה בדעת הרמב"ם יש הבדל בין גבולות הציווי שבפר' מסעי לבין גבולות קדושה ראשונה של עולי מצרים. ובשאלה זו נחלקו הפוסקים. ראה במעדני ארץ הנ"ל ובספר משנת יוסף על מסכת שביעית, ח"ב עמ' קי"ח. לשאלה זו חשיבות גם לגבול דרום כמובא להלן – הערת עורך תחומין.

הרב יעקב אריאל

ג. באור דברי הגמ' על הים שכנגד א"י

וכן יש להוכיח, שגבולות קדושה ראשונה אינם עכו ואשקלון, מסוגית הגמ' בגיטין (ח ע"א). הגמ' הקשתה (שם ז ע"ב) סתירה בין שתי ברייתות, תנא חדא המביא גט בספינה כמביא בא"י, ותניא אידך כמביא בחו"ל? ותשובת הגמ' (שם ח ע"א) שהברייתא האומרת כמביא בחו"ל סוברת כרבנן, שהים שכנגד א"י התקדש רק עד החוט המתוח מטורי אמנום ועד נחל מצרים, והברייתא האומרת כמביא בא"י סוברת כר' יהודה שכל הים שכנגד א"י התקדש בקדושת הארץ, אולם גם הוא סובר שנקודות הגבול הן טורי אמנום בצפון ונחל מצרים בדרום. ואידך יתכן לומר שעכו (או כזיב) ואשקלון הן נקודות הגבול בצפון ובדרום ביבשה, ואילו טורי אמנום ונחל מצרים, הנמצאים הרחק מעכו ואשקלון, יהיו נקודות הגבול בים. אלא ע"כ גבולות א"י הן טורי אמנום ונחל מצרים, הן ביבשה והן בים.

מיהו יש להקשות לשיטת התוס' ורוב הראשונים בתחילת גיטין, שסברו שאשקלון ועכו הן גבולות עולי בבל בלבד, משום שלענין גט לא קדושת הארץ היא הקובעת אלא הבקיאות לשמה ומציאותן של שיירות, ואלו תלויות במציאותו של יישוב יהודי רצוף ולא בקדושת הארץ. אלא שמקדושה שניה מאחר שנעשתה ע"י חזקה ולא ע"י כיבוש, כלומר ע"י יישוב יהודי בארץ, ממילא היא גם סימן למציאותם של יהודים בקיאים לשמה ולתדירותן של השיירות, ואילו קדושה ראשונה שנעשתה ע"י כיבוש ולא ע"י חזקה אינה יכולה להוות סימן ליישוב יהודי רצוף, וממילא לא לבקיאות לשמה ולא למציאותן של שיירות, וא"כ כיצד תירצה הגמ' (שם, ח ע"א) את הסתירה בין הברייתות בתלותה אותן במחלוקת ר' יהודה ורבנן, הרי הקו המתוח בין טורי אמנום לנחל מצרים הוא גבול קדושה ראשונה, ואילו לענין הבאת גט, התלויה במציאותו של היישוב בזמן המשנה, יכולה להוות סימן רק לקדושה שניה, שהיא מעכו (או כזיב) לאשקלון?

מו"ר הרה"ג שאול ישראלי זצ"ל, ארץ חמדה (עמ' נד) כותב שלדעת חלק מהראשונים אין צורך לכבוש כל מקום בא"י כדי לקדשו בכיבוש, אלא די בכיבוש חלקי של הארץ כדי לקדש את כל הארץ. ולדידם י"ל שהים שממול א"י התקדש ע"י כיבוש חלק מהארץ, ולפי"ז לא היה צריך לכבוש את טורי

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות

אמנום ונחל מצרים **בפועל** כדי לקדשם, וממילא גם הם שכנגד התקדש בקדושת א"י. אך אם הרמב"ם חולק על תוס' וסובר שעכו ואשקלון הם גבולות קדושה ראשונה, ע"כ סובר שהיתר לא התקדש, כי צריך כיבוש **בפועל** לדעתו על כל מקום ומקום (והדבר מדויק גם מלשון הרמב"ם בהל' תרומות א, ב – א"י האמורה **בכל מקום** היא בארצות שכיבשן מלך ישראל וכו', – וכמש"כ בארץ חמדה עמ' עא) וא"כ מדוע התקדש הים שמטורי אמנום עד נחל מצרים? אמנם אפילו לסוברים שבכיבוש חלקי מתקדשת כל א"י לגבולותיה, ע"כ זהו רק בקדושה **ראשונה** שהיתה ע"י כיבוש **רבים**, אך בקדושה **שניה** שהיתה ע"י חזקה **אישית** של כל אחד ואחד לא התקדש אלא המקום שהחזיקו, והיתר הרי לא התקדש, וא"כ איך אפשר לומר שבקדושה שניה התקדש הים מנחל מצרים עד טורי אמנום?

ואפשר לומר בשני אופנים:

א. הגמ' לא הביאה את טורי אמנום ונחל מצרים אלא **לדוגמא** בעלמא מקדושה ראשונה, שגם הים שכנגד א"י מתקדש, או עד קו אורך מסוים לרבנו, או בין שני קווי רוחב לר' יהודה. ובאמת בקדושה שניה לא התקדש הים אלא כנגד עכו (או כזיב) ואשקלון. לר' יהודה כשיטתו ולרבנו כשיטתם.

ב. כיון שהים לא נכבש בפועל ממש, קדושת א"י חלה עליו ממילא והיא מסתעפת מקדושת היבשה שמולו (וכמו שמצינו במדיניות, שלכל ארץ יש גבול של מים טריטוריאליים השייכים לאותה ארץ, כן יש, להבדיל, גם בהלכה גבול של מים בים המתקדשים ע"י א"י שממולם). ומכיון ששיעור זה הוא **קבוע** אין הוא תלוי בגבול הקדושה ביבשה, וכל שהיבשה מתקדשת מתקדש ממילא גם הים לפי שיעורו הקבוע. ונמצא לפי"ז שאע"פ שבקדושה שניה גבולות היבשה היו עכו ואשקלון, שיעור הים שהתקדש היה כבקדושה ראשונה מטורי אמנום ועד נחל מצרים.

אולם לשני התירוצים שתירצנו הכרח לומר שגבולות קדושה ראשונה היו טורי אמנום ונחל מצרים, וע"כ מה שציין הרמב"ם את עכו ואשקלון לא היתה כוונתו לציין את **קצה** הגבול, אלא את תחומו **הפנימי המשותף** לעולי בבל ולעולי מצרים, כי כל מה שנכבש ע"י עולי בבל היה **ודאי** בתחום עולי מצרים, אלא שעולי מצרים זכו להרחיב את הגבול גם מעבר לנקודות אלו וכנ"ל.

הרב יעקב אריאל

ובשני תירוצינו הנ"ל, נלענ"ד, שנחלקו תירוצי התוס' (גיטין ח ע"א, ד"ה רבי יהודה: שהקשה רבנו פטר לר"ת, שלר' יהודה היו בני צרפת חייבים בתרו"מ, ובתירוצם הראשון כתבו שלא הכל כבשו עולי בבל, משמע שצריך כבוש בפועל גם בים. ובתירוצם השני כתבו שרק האיים שבים התקדשו ולא היבשות, וזה משמע כתירוצנו השני שאין צורך בכיבוש בפועל בים).

ד. הכרעת הפוסקים למעשה בענין אזור עזה

וכן היא גם הכרעת הפוסקים האחרונים, שאזור עזה התקדש בקדושה ראשונה ולא התקדש בקדושה שניה:

א. הרדב"ז (ח"ד סי' אלף קה) פסק שעזה חייבת בתרו"מ משום שנתקדשה בקדושה ראשונה. ועיקר ראייתו מגיטין ח ע"א שמטורי אמנום ועד נחל מצרים חייבים בתרו"מ.

ב. המהרי"ט (ח"א סי' מז), אע"פ שחולק על הרדב"ז וסובר שעזה פטורה מתרו"מ ואין בה מצות ישיבת הארץ, מודה לו בענין הקדושה וסובר שאכן עזה נתקדשה בקדושה ראשונה, אלא שלא נתקדשה בקדושה שניה ולכן פטורה מתרו"מ. ומחלוקתם כנראה תלויה במחלוקת הרמב"ם והתוספות. הרמב"ם (הל' תרומות א, ה) – סובר שמקום שנתקדש בקדושה ראשונה חייב בתרו"מ מדרבנן. והתוס' (חולין ו ע"ב) – סוברים שמקום שנתקדש בקדושה ראשונה דינו כחול"ל, וכשנהגו להפריש תרו"מ בחול"ל הפרישו גם בו, וכשלא נהגו להפריש תרו"מ בחול"ל לא הפרישו גם בו.

ג. הריעב"ץ (במור וקציעה או"ח סי' שו) סובר אף הוא כהרדב"ז שעזה נתקדשה בקדושה ראשונה, ויתכן אפילו שבקדושה שניה. אלא שקדושה שניה באזור זה נעשתה ע"י החשמונאים בכיבוש מלחמה ולא בחזקת ישוב ולכן קדושה זו בטלה עם החורבן, כשם שבטלה קדושה ראשונה מאותה סיבה. עכ"פ בקדושה ראשונה נתקדש האזור וחייב בתרו"מ. (ועיין ספרו לחם-שמים, המשנה הראשונה בגיטין, ובהגהותיו לסנהדרין עא ע"א).

ד. ר' יהושע מקוטנא (שו"ת ישועות-מלכו יו"ד סי' סו ו-סז) מוכיח מהפוסקים שהובאו ע"י התוס' בתחילת גיטין שעזה נתקדשה בקדושה ראשונה ונוהגת בה מצות ישיבת הארץ.

ועיין חזון-איש (שביעית, ג יח) שכתב שאין לדעת כיום את הזיהוי המדויק של השמות הקדומים, ולפי"ז יש מקום להסתפק אם עזה של היום היא

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות

אותה עזה שעליה נאמר במקרא והוזכרה בפוסקים. ואם כי הצדק עם החזו"א באשר לזיהויים **המשוערים** ע"י החוקרים על סמך שמות ערביים שצלילם דומה לשמות המקוריים, אך גם הוא יודה שבמקום שיש **מסורת** רצופה סומכים על הזיהוי. שהרי אין להעלות על הדעת, למשל, שירושלים של היום אינה ירושלים של דוד ושלמה. כמו"כ י"ל שעזה שעליה נחלקו הרדב"ז והמהרי"ט **למעשה**, היא אותה עזה הידועה לנו מהתנ"ך והתלמוד. יש בידינו מסורת רצופה על קהילה יהודית בעזה מימי הרדב"ז והמהרי"ט עד מאורעות תרצ"ו.

ה. מצות ישוב הארץ באזור זה

סברת המנחת-חינוך שהוזכרה לעיל, שמקום שנתקדש בקדושה ראשונה בלבד, אין בו קדושת הארץ לא רק לתרו"מ ושביעית אלא גם לאיסורים אחרים, כגון לא תחנם, וכן לענין הוראה (עיין מנ"ח מ' קב) אינה מוסכמת לענ"ד על כל הפוסקים, והדבר שנוי במחלוקת.

בתשובת מהר"ם גלנטי (סי' נז) כתב להתיר מכירת שדות צפונית לנהר קסמייה, ליד צידון, לנוכרים בשביעית (מתוך הנחה שאזור זה נתקדש בקדושה ראשונה ולא נתקדש בקדושה שניה) ונחלק עליו בשו"ת שמן המור לר' מרדכי רובינ' (סי' ד) וכתב שאין סברה לחלק בין מקום שנתקדש קדושה ראשונה בלבד למקום שנתקדש גם בקדושה שניה. (עי' כרם ציון השלם אוצר השביעית עמ' כו-כח).

ובמס' ע"ז (כא ע"א) מבואר שלמ"ד כיבוש יחיד שמיה כיבוש, האיסור למכור שדות לנוכרים בסוריה הוא **מהתורה** כלומר שהכיבוש מחיל את האיסור לא תחנם גם **מעבר** לגבול א"י, וא"כ ה"ה שהוא מצמצם את האיסור גם **בתוך** א"י רק למקומות שנכבשו כדיון, וגם איסור זה דינו כתר"מ, שאין הוא תלוי בקדושת העצמית של א"י אלא בחיוב תרו"מ ושביעית, ולכן אין הוא תלוי בגבולותיה הטבעיים של א"י, אלא בגבול הכיבוש, הן לצמצום והן להרחבה.

אמנם הרדב"ז על הרמב"ם (הל' תרומות א, ג) כתב, שרק לענין תרו"מ מועיל כיבוש רבים בחו"ל אך לא לדברים אחרים. משמע שסובר שלדין אין הכיבוש בחו"ל מועיל לאיסור לא תחנם, וא"כ ה"ה שאינו מצמצם את האיסור בארץ עצמה.

הרב יעקב אריאל

וכמו"כ מנוגדת סברת המנ"ח לדעת הכפתור ופרח, הסבור שקדושתה העצמית של א"י אינה תלויה בכיבוש והיא קיימת גם באזור זה שלא נתקדש בקדושה שניה, (עיין כפתור ופרח פרק י ומבוא לשבת הארץ פט"ו). וכבר העיר על כך ר' יהושע מקוטנא (ישועות מלכו יו"ד סי' סז) מדברי התוס' (גיטין ב ע"א), שהוכיחו מר' אבא שהיה מנשק כיפי דעכו ומרבנן שהיו נפטרים זה מזה בעכו, שעכו לא נתקדשה ע"י עולי בבל, וקשה והרי קדושת הארץ ומצות ישיבתה אינם תלויים בכיבוש עולי בבל, אלא בכיבוש עולי מצרים שחפץ (או היה קרוב לכך) את גבולות הארץ כפי שנקבעו בתורה? וכנראה סוברים התוספות שמצוות ישיבת הארץ וחיבתה תלויות במקום שחייב במצוות, ובמקום שפטור ממצוות אין מצוות ישיבה וחיבה נוהגות. (וכן היא דעת הרשב"ם [ב"ב צא ע"א], שאסר לצאת מא"י משום "שמפקיע עצמו מהמצוות"⁵).

אולם הרמב"ן בליקוטיו לגיטין ב ע"א כתב, שאפילו למ"ד קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא לענין תרו"מ, אעפ"כ בחיבתה היא עומדת ובקדושתה לענין ישיבתה ודירתה. כך גם דעת הכפתור ופרח פרק ז.

כנראה מחלוקת עקרונית היא בין הראשונים בענין זה: הרמב"ן, הכפ"פ, והתוס' רי"ד (הסובר אף הוא שעכו נתקדשה ע"י עולי מצרים) סוברים שמצות ישיבת הארץ אינה תלויה בכיבוש ולא במצוות התלויות בארץ, אלא בקדושתה העצמית של א"י. דעת התוספות, הרשב"א והר"ן (ושאף הם סוברים כהתוס') שמצות ישיבת הארץ תלויה בכיבוש ובמצוות התלויות בארץ (ועי' בית-הלוי סוף ח"ב שתלה בשאלה זו, אם ישיבת הארץ היא מצוה עצמית או אמצעי לקיום המצוות התלויות בה, את השאלה אם נשים חייבות במצוה

5. וכ"ה דעת המהרי"ט בח"א סי' מ"ז. באשר לרשב"ם נ"ל שאין ראייה, שכן בשאלה כזו עסק כבר הרשב"ץ (ח"ג סי' ר). האם היום נוהג דין המשנה "הכל מעלין לא"י" כאשר אין מצוות התלויות בארץ נוהגות בה מן התורה? ותירוצו הראשון הוא: "והי' אפשר לומר שמצות דירה היא במקומות שחייבה בהם תורה מעשרו' ואע"פ שנפטרו בבטול קדושתה..." – הערת עורך תחומין.

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות

זו או פטורות ממנה. ועיין ביאור הגר"א אה"ע סי' עה ס"ק יז, שמשמע לכאורה להיפך ממנו. יעוי"ש).

הרמב"ם שלא מנה את מצות ישיבת הארץ במניין המצוות וסובר כנראה כהתוס', שאינה מצוה עצמית אלא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ, סובר בכל זאת שסגולת הארץ וקדושתה שאינן תלויות בכיבוש עולי בבל אלא בכיבוש עולי מצרים (הקרוב יותר לגבולות שפורטו בתורה). למשל, בענין הסמיכה כותב הרמב"ם (הל' סנהדרין ד, ו): "וכל א"י שהחזיקו בה **עולי מצרים** ראויה לסמיכה" (והרדב"ז שם הוסיף: וכן לענין הדר בא"י ולענין הנקבר בה ולשאר קדושת א"י, וכהכפ"פ). ואף אם נאמר שמצות ישיבת הארץ תלויה בחיוב תרו"מ הרי לשיטת הרמב"ם, כל מקום שנכבש ע"י עולי מצרים חייב בתרו"מ מדרבנן. וההבדל שבין כיבוש עולי בבל לכיבוש עולי מצרים, לדעתו, הוא בין חד דרבנן לבין תרי דרבנן (ועין תוס' מגילה יט ע"ב, וטורי אבן שם, ומש"כ לעיל אות ב בשם המל"מ הל' תרומות ה, יז).

ומדברי הרמב"ן בסהמ"צ בהוספות למ"ע ד עולה, ששני חלקים במצות ישוב הארץ, האחד אקטיבי, שלא נניחנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה, והשני פסיבי, דירת הארץ. ומסתבר שהחלק הראשון הוא אמצעי לשני, שכדי שנוכל לקיים את מצות ישיבת הארץ כהלכתה עלינו לעסוק בשוב הארץ והכשרתה לישיבה, שנוכל לשבת בה כאדם העושה בתוך שלו (ועיין ישועות מלכו סי' סו). ואפילו לשיטות הסוברות שקידוש הארץ לא נעשה ממילא, אלא ע"י קידוש פה בביה"ד הגדול, ע"כ צריך לומר שתפיסת הארץ בחזקה כדי שאפשר יהיה לקדשה אח"כ כדון, היא אמצעי הכרחי למצות ישיבת הארץ ולא נוכל להרחיב את גבולנו ולהגיע לגבולותיה הרחבים של א"י כמובטח לאברהם אבינו, מבלי שניישב את הארץ, ונתפוס בה חזקה. וכשם שהמלחמה לשם הרחבת גבולות הארץ היא מלחמת מצוה לפי הרמב"ן, כן גם ההתנחלות וההתיישבות הן חלק מאותה מצוה. ובזה יודו להרמב"ן גם הראשונים האחרים, כגון התוספות הרשב"א והר"ן, שאע"פ שלדעתם אין כרגע מצות **ישיבת הארץ** בגבולות עולי מצרים, אך מצות **יישוב הארץ**, שנועדה לתפוס בחזקה את המקום כדי שנוכל לע"ל לקיים בו את מצות ישיבת הארץ כהלכתה, גם הם יודו שהיא חלה על כל מקום בגבולות א"י שנזכרו בפרשת מסעי.

הרב יעקב אריאל

ועוד י"ל שאפילו לדעת התוס', התולים את מצות ישיבת הארץ בחיוב המצוות בקדושה שניה, מסתבר שכוונתם רק לומר שיש **עדיפות יחסית** למקום שנתקדש קדושה שניה על פני מקום שנתקדש קדושה ראשונה בלבד, ולכתחילה יש לשבת במקום שנתקדש בקדושה שניה ולא לצאת משם, אולם אין איסור יציאה למקום שנתקדש בקדושה ראשונה כדין יציאה **לחו"ל** ממש. ודבר זה יש ללמוד מדברי הריטב"א בתחילת גיטין:⁶

אבל עכו בודאי מכיבוש שני היתה, וכדאמרינן בשלהי כתובות ר' אבא מנשק כיפי דעכו, אלמא בקדושתה היתה, ואם לא כבשה לא היתה קדושה, דהא קי"ל דקדושה ראשונה שקידש יהושע קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא? ויש לפרש, דמשום הא לא אירייה, דאפשר דלא כבשה, ואע"פ שבטלה קדושתה, חיבת הארץ לא בטלה, דאי לא תימא הכי... למ"ד דקדושה שניה קידשה לשעתה **ולא** קידשה לע"ל, עכשיו שהארץ חריבה מי איכא למימר [דכיון] דאינה קדושה דחיבתה נמי בטלה. הא ודאי אינו נראה. ואע"פ שיש לחלק ולומר שעכשיו שהכל חרבה, אע"פ שבטלה קדושתה חיבתה לא בטלה, אבל בכיבוש שני (כלומר, כשעדיין היה כיבוש שני בתוקפו) כיון דמקצת הארץ קדושה, מה שלא כבשו, שאינו קדוש, בטל נמי חיבתו שאינו חביב אלא הקדוש, אבל עכשיו שבעוונותינו אינה קדושה כלל ליכא למימר דחיבת כל הארץ בטלה, ואכתי במקומה עומדת.

העולה מדבריו הוא שחיבת הארץ היא ענין **יחסי**. כשבטלה כל קדושת הארץ, **כולה** בחיבתה עומדת ולא ממצות ישיבת הארץ, אלא מסברה שמן הראוי לדור במקום המקודש ביותר, כשם שהאבות דרו בארץ לפני קידושה. וכשם שהכל מעלין לירושלים, עיין שו"ת אבני נזר יו"ד סי' תנד סעיף לג). אך כשחלק מהארץ התקדש יש לחבב רק את החלק המקודש יותר, כי מן הראוי

6. בדבריו שבדפוסים שלנו נפלו שיבושים רבים. בשנים האחרונות יצאו לאור חידושי הריטב"א בהוצאת מוסד הרב קוק, והתברר שחידושים אלו המיוחסים להריטב"א אינם שלו אלא של ר' קרשקש וידאל, תלמיד הרשב"א והר"ן, והעתקתם עפ"י ההגהה המדויקת החדשה.

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות

לחבב את המקום המקודש, וכל המקודש מחבירו חביב מחבירו. וכשאינן מקום מקודש יותר כל הארץ חביבה. וא"כ י"ל שה"ה לענין דירת הארץ. יש חובה לדור במקום המקודש יותר, אך כשאין מקום מקודש יותר כל א"י ראויה לדירה.

אמנם לדין דקיי"ל קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לע"ל, אך קדושה שניה קידשה לשעתה ולע"ל, יש לנו בא"י מקום מקודש יותר שרק הוא ראוי לדירה לדעת חלק מהראשונים, התוס', הר"ן הרשב"א ורבנו קרשקש וידאל. אולם אין איסור הישיבה בגבול עולי מצרים כאיסור הישיבה בחו"ל, אלא משום שיש מקום מקודש יותר והוא גבול עולי בבל. אך כשהמטרה היא להכליל גם את הגבול של עולי מצרים בגבול הקדושה העיקרית של א"י, הר"ז בודאי מצוה גדולה, שהרי מטרתה להגדיל קדושה ולהאדירה, וכל המוסר נפשו על מצוה זו קדוש יאמר לו.⁷

ו. סיכום שיטות הראשונים במצות הישיבה בארץ

בסיכום שיטות הראשונים למעשה במצות ישוב הארץ בגבולות עולי מצרים נראה לומר אפוא בשלשה כיוונים.

א. מצות ישיבת הארץ אינה תלויה כלל בכיבוש, אלא בגבולותיה הקבועים והמקודשים של א"י עפ"י הבטחת ה' לאברהם (הכפ"פ, התורי"ד והרמב"ן). ובאחרונים, הרדב"ז פ"א מהל' תרומות ה"ה, ופ"ה מהל' סנהדרין, ומרן הרב קוק זצ"ל במבוא לשבת הארץ פט"ו. ולשיטה זו אפשר לומר שר' אבא שהיה מנשק כיפי דעכו ורבנן דהווי מיפטרי מהדדי מעכו, זה משום שעכו

7. אפשר לתרץ באופן נוסף את מצות ישוב א"י כיום בתחום עולי מצרים. פוסקי דורנו דנו בשאלה אם כבוש צה"ל מקדש את המקומות שנכבשו (כגון, אילת) או לפחות מחזיר את הקדושה הראשונה של עולי מצרים – ראה ארץ חמדה, עמ' פ"ו, ציץ אליעזר ח"י סי' א, הובא בספר ארץ ישראל בספרות השו"ת, שלוקטו ע"י הרב י. שציפנסקי, ח"ג פרק ששי, עמ' רכת, רמב, ושם הובאה דעה חולקת. וכדעה הראשונה של הציץ אליעזר, נוטה גם דעת המחבר עצמו במורשה א, עמ' 20 ואם כן הוא ביחס לתרו"מ הוא הדין ביחס למצות ישוב הארץ – הערת עורך תחומין.

הרב יעקב אריאל

היתה עיר נמל, וממנה היו מפליגים בים ודרכה היו נכנסים ארצה, לכן ר' אבא שבא בספינה נישק לראשונה את כיפי דעכו וכך רבנן שנפטרו זה מזה, נפטרו בעכו).

ב. מצות ישיבת הארץ תלויה בכיבוש עולי בבל, שבו תלויות בעיקר המצוות התלויות בארץ. (התוס', הרשב"א והר"ן בתחילת גיטין). אולם גם לדעה זו אם המטרה היא להרחיב את גבולות הארץ ולאפשר את קידושם, אם ע"י עצם החזקה, ואם בתוספת קידוש מיוחד, מסתבר שיש מצוה בישיבה במקום זה. ודוגמה לזה מצינו בתוס' שבועות (טו ע"א ד"ה אין) שהקשו איך העזרה מתקדשת בשיירי מנחה למ"ד אין מנחה בבמה. ותירצו שני תירוצים: א. כיון שהכל בא בבת אחת, הקידוש ועשיית המנחה, היה מקומה מתקדש והעבודה היתה מחנכתו. ב. כיון שאי אפשר לקדש את העזרה באופן אחר הכרח לומר שהמנחה מותרת. ובנידון דידן, לא מיבעיא לתירוצי השני גם כאן י"ל שמכיון שאין אפשרות להרחיב את גבול ישראל אלא ע"י כיבוש או ישיבה, מי שכובש או מיישב לשם הרחבת הגבולות מקיים בכך מצוה, אלא אפילו לתירוצי הראשון י"ל שמכיון שע"י מעשה זה של התיישבות מסייעים לקידוש הגבולות הרחבים, ישובו וקידושו באין כאחד, אע"פ שאינו בבת-אחת ממש.

ג. אין איסור ישיבה במקום שנתקדש ע"י עולי מצרים כישיבה בחו"ל, אלא יש עדיפות יחסית לישיבה במקום המקודש יותר, ולכן לצורך מצוה ובפרט לצורך מצוות ישוב הארץ, הרחבת קדושתה וחיזוק בטחונה, מצוה לישב במקום שנתקדש ע"י עולי מצרים. (שיטת ר' קרשקש וידאל, ויתכן שגם התוס', הרשב"א והר"ן יודו לו).

עפ"י שיטה זו יש להבחין בשני דינים במצוות בישיבה בא"י, דין אחד בקדושת הארץ מצד עצמה, ודין שני מצד המקום שנתחייב בכל המצוות התלויות בארץ, דהיינו שנתקדש בקדושה שניה, אך גם במקום שיש בו רק קדושת הארץ מצד עצמה יש מצוה בישיבתו. ועפ"י יש לדחות ראיה שנוהגין להביא לדעה שמצוות ישיבת הארץ אינה מצוה מצד עצמה, אלא בגלל המצוות התלויות בה מהגמ' (סוטה יד ע"א): "דרש ר' שמלאי מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לא"י, וכי לאכול מפריה הוא צריך או לשבוע משובה הוא צריך? אלא כך אמר משה, הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בא"י, אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי". וכבר נאמרו תירוצים רבים בדחיית ראיה זו.

קדושת חבל ימית וחוף עזה – מצוות והתיישבות

אך להנ"ל מיושב הדבר שפיר. מצד קדושת הארץ עצמה היה משה בארץ ישראל, שהרי גם ערבות מואב בכלל גבולותיה הקדושים של א"י, כפי שהובטחה לאברהם, אלא שמשם רצה לקיים את המצוה בשלימות הידורה ע"י חיוב במצוות התלויות בה, וזה היה תלוי בכיבוש וחילוק בעבר הירדן המערבי לכן רצה ליכנס לעבר הירדן המערבי. וומצאתי שהמשך חכמה פרשת ראה בתחילתה, כתב קרוב לזה, אולם את ר' קרשקש וידאל לא הביא, ולדברינו יש לו תנא דמסייע).

ועפ"ז יש גם לדחות את הראיה שנוהגים להביא מדברי הרשב"ם (וב"ב צא ע"א, ד"ה אין יוצאין) שאסור לצאת מא"י לחו"ל משום שמפקיע עצמו מן המצוות, משמע שסובר שאין מצוה בשיבת הארץ מצד עצמה, אלא מצד המצוות התלויות בה. ולהנ"ל מבואר שאפילו בא"י גופה אין לצאת לכתחילה ממקום שחייב במצוות למקום שפטור מהן אלא כשיש סיבה מיוחדת. והדבר מוכח מאותה סוגיה, שבהמשכה היה ר"ש בן יוחאי אומר, אלימלך מחלון וכליון גדולי הדור היו ופרנסי הדור היו ומפני מה נענשו, מפני שיצאו מארץ לחו"ל. וקשה הרי הם יצאו למואב, ומואב אף היא בכלל א"י שהובטחה לאברהם? (עי"ש נו ע"א שלר' יהודה, קיני קניזי וקדמוני הם שעיר עמון ומואב. אמנם י"ל שר"ש לשיטתו שסובר שהם ערדיסקיס אסיא ואספמיא. אך אין הכרח לומר שר"ש חולק על ר"י וסובר שמואב אינה מא"י, שכן מואב שטהר בסיחון משמע שהיא מא"י, ומסתבר שאתו חלק שלא טהר בסיחון אף הוא מא"י,⁸ אלא שהיו מעוכבין מלכבושו בגלל איסור מיוחד שהטילה התורה לא להתגרות במואב מלחמה) אלא ע"כ היציאה מא"י שנתקדשה לגמרי, גם למצוות התלויות בה, לא"י שהובטחה לאברהם בלבד אף היא אסורה. ואף ע"פ שבשעת רעבון אף זו מותרת, לגדולי הדור אלימלך מחלון וכליון, אף בשעת רעבון אסורה היציאה).

ועפ"י כל הנ"ל, יש לפקפק אם אמנם סברת המנחת חינוך שאין איסור לא תחנם במקום שנתקדש ע"י עולי מצרים בלבד מוסכמת על כל הראשונים.

8. בתוס' יבמות (טז ע"א) מבואר – ע"פ המשנה (בפ"ד בידים) – שהוא חו"ל, כבבל ומצרים, עי"ש – הערת עורך תחומין.

הרב יעקב אריאל

מיהו כבר הורו המתירים, וראשון להם ר' מרדכי רובין בשמן המור (סי' ד), שכשהמכירה לגוי אינה לטובת הגוי אלא לטובת ישראל, ובפרט במקום שיש חשש שאם לא נחזק את הישוב היהודי במקומות אלו, אדרבה יגרום הדבר לחניתם החזקה יותר של הגויים באותם מקומות (ומי עיור ועינים לו שאינו רואה את המאבק על כל פיסת קרקע המתנהל כיום בארצנו הקדושה!! וכל המשתהה ומתמהמה מחיזוק הישוב היהודי בארץ והרחבתו מסייע בכך לחיזוק החנייה הנוכרית בא"י).

היושבים בחבל עזה ונאחזים בו בצפרניהם ושיניהם מתוך מגמה להבטיח את הכללת האזור בגבול ישראל, ולקרב בכך את הזמן שקדושת הארץ לכל דבר תחול גם עליו, מקיימים את מצות ישוב הארץ בגופם ואשרי מי ששם חלקו עמהם. הוא שכתב הלוי בחתימת ספרו הקדוש הכוזרי, בהסבר הפסוק "אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד, כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו", ש"ירושלים (וה"ה א"י לכל גבולותיה) לא תיבנה עד שיכספו אליה בני ישראל תכלית הכוסף". כן יהיה רצון במהרה בימינו – אמן.

הרב אהוד אחיטוב

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון*

מבוא

- א. יהודה ושמעון שותפים לכיבוש ולנחלה
- ב. סיבת היות שמעון בתוך יהודה
- ג. נחלת שמעון בנחלת שבט יהודה
 1. נחלת שמעון רצופה בתוך נחלת יהודה
 2. נחלת שמעון מפורזת בתוך נחלת יהודה
 3. חלק מערי יהודה היו משותפות עם שמעון
- ד. גבולות נחלת שמעון
 1. אזור עזה בנחלת יהודה
 2. אזור עזה בנחלת שמעון
- ה. הורשת יושבי הערים שבתחום עזה עד נחל מצרים
- ו. שבטי שמעון ויהודה בתקופת המלוכה
 1. מתקופת דוד עד חזקיה
 2. נדידת שבט שמעון לחצי האי סיני
 3. נדידת חלק מבני שמעון לכיוון הר-שעיר
- ז. סיכום

מבוא

חבל-עזה הינו חלק מרצועת החוף הדרומית-מערבית של ארץ ישראל, אשר מגיעה עד נחל מצרים, או נהר מצרים, כפי שהובטח לאברהם אבינו בברית בין הבתרים (בראשית טו, יח):

* מוקדש למתיישבים החלוצים של חבל-עזה, אשר בזכותם התחילו הדברים להתלבן - לפני למעלה מעשור שנים - בגליונות "ארץ חמדה" של מועצת "חוף-עזה" תובב"א.

הרב אהוד אחיטוב

ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ
הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת.

וכן הוא נכלל בגבולות הארץ שהוזכרו בתורה בטרם כניסתם לארץ (במדבר
לד, ה-ו):

ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה והיו תוצאתיו
מנגב לקדש ברנע ויצא חצר אדר ועבר עצמנה. ונסב הגבול
מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאתיו הימה.

חבל-ארץ זה לא נכבש מיד בתקופת יהושע והוא נכלל ב"ארץ הנשארת" שלא
הספיקו בני ישראל לכבושה, ושהקב"ה זירז אותם לעשות כן, כאמור (יהושע
יג, א-ג):

ויהושע זקן בא בימים ויאמר ה' אליו אתה זקנתה באת בימים
והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה. זאת הארץ הנשארת כל
גלילות הפלשתים וכל הגשורי. מן השיחור אשר על פני מצרים
ועד גבול עקרון צפונה לכנעני תחשב חמשת סרני פלשתים העזתי
והאשדודי האשקלוני הגתי והעקרוני והעוים.

אזור זה נכבש מאוחר יותר — לאחר מות יהושע כאמור (שופטים א, יח):

וילכד יהודה את עזה ואת גבולה ואת אשקלון ואת גבולה ואת
עקרון ואת גבולה.

בני ישראל כבשו אזור זה אך בחלק מהערים הם השאירו את הכנעני, ובשל
כך לא נשארו שם זמן רב, כפי שמבואר לאחר מכן (שם יט):

ויהי ה' את יהודה וירש את ההר כי לא להוריש את ישבי העמק
כי רכב ברזל להם.

התחום שבין עקרון לנחל מצרים נקרא ארץ פלשתים, אך חלקו הדרומי היה
מושבים של העוים כלשון הכתוב (דברים ב, כג):

והעוים הישבים בחצרים עד עזה כפתרים היצאים מכפתור
השמידם וישבו תחתם.

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

מדברי רש"י שם יוצא שהעוים הם חלק מהפלשתים שהיו בימי אברהם,¹ והם ישבו בארץ גרר השוכנת דרומית לעזה.²

כך גם עולה מדברי תרגום אונקלוס שכתב: "ועואי דיתבין ברפיח עד עזה", משמע שהם ישבו באזור רפיח שמדרום לעזה, כלומר, אזור חוף הנגב המערבי שהיה נקרא ארץ העוים.

וכתב על כך הרב יהוסף שווארץ, בספר תבואות הארץ (עמ' קט):

ונראה לי שמחוז ההוא הוא מחוז העוים היושבים בחצרים עד עזה (דברים ב, כג), והכוונה חצור, חצר חדתה (יהושע טו, כה) חצרון היא חצור, חצר גדה (שם טו, כז), חצר שועל (שם טו, כח), חצר סוסה (שם יט, ה).

כך הוא גם כותב (שם עמ' קלז) בעקבות דברי אונקלוס (דברים ב, כג) ש"חורבות ראפיה" אשר נמצאת "בין עזה ובין הכפר "אלעריש" על שפת

1. דברי רש"י מבוססים על דברי הגמ' (חולין ס ע"ב). וכן כתב רש"י (יהושע יג, ג) שהעוים היו מהפלשתים למרות שהיו פחות חשובים מהפלשתים האחרים. אמנם הרמב"ן (דברים ב, כג) חלק על קביעה זו וכתב שהעוים היו עם מעמי כנען שישבו בכל מישור החוף לפחות עד עקרון בצפון, והכפתורים המכונים גם פלשתים השמידו אותם באזור שבין עקרון לעזה, והשאירו אותם בארצם, וכדבריו נקט גם רש"י בפירושו ליהושע (יג, ג). אך באופן פשוט רש"י לא חזר בו מכך שהם ישבו בדרום הארץ, כפי שמשמע מדברי התרגומים.

2. לזיהוייה של גרר: לדעת רס"ג (בראשית כ, א) היא "כלוף" וכפי הנראה כוונתו למקום באזור ים סוף בצפון-סיני. יש המזהים אותה עם אזור העיירה "גאררא" בין עזה רפיח. לדעת ר' יצחק גולדהאר, אדמת קדש (עמ' קסח) סמוכה היא לעיר עזה מדרום. כך גם כותב א. מ. לונץ המהדיר והעורך את ספר תבואות הארץ (ירושלים תר"ס עמ' קלא) והוא מזהה את מקומה ב"אום ג'רר" שבדרום-עזה. פרופ' יהודה אליצור, "ארץ גרר", ישראל והמקרא, רמת גן תש"ס, עמ' 352-356, מוכיח שזו העיר גרר מתקופה מאוחרת יותר (התקופה הרומית) אולם גרר שבתקופת האבות יושבה כ- 3 ק"מ דרומית מערבית לה, בתל ג'מה הנמצאת בין קיבוץ רעים לקיבוץ כיסופים. בדבריו הוא מדגיש שיש להבחין בין העיר גרר שישבה בשטח קטן יחסית, לבין ארץ גרר אשר שכנה מערבה מהעיר עצמה והיא כללה בתוכה את כל השטח של "חוף הנגב בין רצועת עזה לבין נחל מצרים".

הרב אהוד אחיטוב

הים...", היתה אחת מערי העוים. מכאן הוא מסיק ש"מוכח שהעוים התפשטו עד שם ולדרום הארץ כמו שכתבתי לעיל בשם חצור, חצר אדר".³

כסימוכין להבנתו הוא מביא מהעובדה שהרבה מערי הנגב כולו מוזכרות עם שם התואר "חצר" בנפרד, או כשם נלווה כמו "חצר שועל" (יהושע יט, ג) "חצר סוסה" (שם יט, ד), בשל צורת בנייתם כערים פרזות. בחלקן הן היו ערים נפרדות, ובחלקן הן היו ערים הנלוות לערים המוקפות חומה כמו: "ובית לבאות ושרוחן ערים שלש עשרה וחצריהן" (שם ו) וכן: "עין רמון ועתר ועשן ערים ארבע וחצריהן" (שם ז), וכן בהמשך (שם ח): "וכל החצרים אשר סביבות הערים האלה עד בעלת באר ראמת נגב".⁴

מתוך קריאת הפסוקים (יהושע טו, א-יב) עולה שכל דרום הארץ ממזרח למערב עלה בגורלו של שבט יהודה, כולל האזור המכונה כיום חבל-עזה. בפועל שבט שמעון קיבל חלק מנחלת יהודה (יהושע יט), אך גבולות נחלתו אינם מצויינים בפסוקים.

במאמר זה נעסוק במשמעותה של נחלתם המשותפת של יהודה ושמעון, ובשאלה האם אזור חבל-עזה היה כלול בנחלה שקיבל שבט שמעון משבט יהודה. כמו כן נדון בהורשת הנכרים מאזור זה לאחר הכיבוש.

א. יהודה ושמעון שותפים לכיבוש ולנחלה

עזה ותחומה נכבשו לאחר מות יהושע בן-נון, על ידי שבט יהודה בשיתוף עם שבט שמעון, כפי האמור בתחילת ספר שופטים (א, א-ג):

3. כך הוא גם כותב בפרק הדן במקומות בארץ פלשתים (שם עמ' קמה): "אכן אין ספק שישבו בחלק הדרומי (של) ארץ פלשתים והתפשטו עד מחוז קדש ברנע, כמו שכתבתי לעיל בשם רפית, שהוא לדרום עזה על שפת הים והוא מחוז העוים היושבים בחצרים".
4. המיוחד בפירושו של בעל תבואות הארץ (שם) שמצד אחד הוא הבין מתוך דברי אונקלוס (שם) שהביטוי "חצרים" הוא אזור, שהרי תירגם: "ועואי דיתבין ברפית עד עזה....", ומאידך הוא מבאר שמדובר בהרבה ערים שנקראו בשם זה, על שום היותן ערים שאינן מוקפות חומה, שהוא הסברו של הרמב"ן (דברים שם): "בערי חצרים אשר אין להם חומה סביב". להרחבת העניין עי' סקירתו ההיסטורית של י. אליצור בהקדמתו לפירוש דעת מקרא - ספר שופטים, עמ' 16-17.

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

ויהי אחרי מות יהושע וישאלו בני ישראל בה' לאמר מי יעלה לנו אל הכנעני בתחלה להלחם בו. ויאמר ה' יהודה יעלה הנה נתתי את הארץ בידו. ויאמר יהודה לשמעון אחיו עלה אתי בגורלי ונלחמה בכנעני והלכתי גם אני אתך בגורלך וילך אתו שמעון.

יהודה ושמעון כבשו אזור זה בשל העובדה שהוא נכלל בתחום נחלתם אשר גבולותיה הדרומיים חופפים את גבולה הדרומי של הארץ (ע"פ יהושע טו, א-יב).

הערים שכבשו יהודה ושמעון מ"הארץ הנשארת" הוזכרו כערים של נחלת יהודה (יהושע טו, מז): "עזה בנותיה וחצריה עד נחל מצרים והים הגדול וגבול".

הקשר בין יהודה לשמעון בכיבוש הארץ נראה כביכול כעזרה הדדית גרידא "עלה אתי בגורלי ונלחמה בכנעני והלכתי גם אני אתך בגורלך".

אולם קשר זה הינו עמוק יותר, כפי שמתבאר בעת חלוקת הארץ בגורל על ידי השבטים, שנחלת שמעון נכללה בתוך נחלת יהודה, כאמור (יהושע יט, א):

ויצא הגורל השני לשמעון למטה בני שמעון למשפחותם ויהי נחלתם בתוך נחלת בני יהודה.

לפיכך, חלק מהערים המוזכרות כערי יהודה (יהושע טו), ניתנו לאחר מכן לשבט שמעון (שם יט, א-ט).

ב. סיבת היות שמעון בתוך יהודה

הסיבה שבגללה נחלת שבט שמעון נכללה בתוך נחלת יהודה נתבארה בפסוק (שם יט, ט) "מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון כי היה חלק בני יהודה רב מהם וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם".

רש"י (פסוק ט) פירש שכוונת הדברים שהיה רב "מן הראוי להם". כלומר יהודה קיבלו שטח גדול יותר ממה שהיו זקוקים לאכלס, ולפיכך הם נתנו חלק ממנו לבני שמעון.

הרב אהוד אחיטוב

כך גם כתב המצודת דוד (שם ט) בתוספת ביאור, ש"מהמחוז הניתן בתחילה לבני יהודה נתנו אחרי זה לבני שמעון לנחלה: כי הנחלה הניתן בתחילה לבני יהודה היתה מרובה מהראוי להם ולזה נחלו בני שמעון בתוכם".

מוסיף הרד"ק (שם) שהעובדה שהם כבשו את הארץ ביחד, היא זו שזיכתה דוקא את בני שמעון ליטול את החלק הנותר בנחלת יהודה וכלשוננו: "היה חלקם יותר ממה שראוי להם כי כבשו הרבה מהארץ ובני שמעון עלו עמם להלחם כמו שכתוב בספר שופטים".

בפשוטם של דברים אין בדבריו נימוק נוסף מדוע הם נחלו ביחד, כיוון שהכיבוש המשותף של יהודה ושמעון היה תוצאה ישירה של גורלם המשותף.⁵

דבר זה תואם גם את סדר הדורות, כאשר חלוקת הגורלות בה נקבע גורלם המשותף של יהודה ושמעון, היתה כבר בחייו של יהושע בן-נון, בעוד כיבוש אזור עזה על ידי יהודה ושמעון היה רק לאחר מותו.

הרד"ק בפירושו ליחזקאל (טז, סא) מבאר שכפי שבתקופת יהושע נחל שמעון בתוך יהודה כיוון שהוא היה שבט קטן, כך "בצאת ישראל מהגלות הזה ואז תקחי הגדולות עם הקטנות תחת ידך כי המלכות תהיה ליהודה כמו שאמר ועשיתים לעץ אחד. והגדולות שומרון ובנותיה שהוא אפרים והקטנות בנימין ושמעון שהיה חלקם בתוך נחלת בני יהודה".

5. כך נראה גם בדברי הרלב"ג (שופטים א, א) המבאר מדוע במלחמה הראשונה אחרי מות יהושע הוצרכו לשאול מה' מי ילחם תחילה, "כי במלחמה הראשונה שרש גדול לשאר המלחמות וזה שאם ינוצחו ישראל במלחמה הראשונה יאמרו הנשאר מהגויים ההם סר צלם מעליהם, ויתחזקו להלחם בהם ואם ינצחו אותם יפיל הענין מורד לב בגויים ההם וינצחום ישראל בקלות. ולזה בחר השם שילחם תחלה מי שהוא ראוי יותר לנצח והוא שבט יהודה, **וסבב יהודה שעלה אתו שמעון להלחם כאשר נשאר נגבולו מהגויים ההם**". כלומר, יהודה נבחר ע"י הקב"ה להלחם תחילה, ויהודה צירף איתו את שמעון בשל גורלם המשותף.

יתכן להוסיף על הדברים שה' אמר לו להוביל בקרב ולהיות הראשון לכובשים, כיוון שבמסירות הנפש שלו הוא היה ראשון החוצים את הים, דבר שגרם לו לזכות במלכות, כפי שנאמר במדרש "שבזכות שהיתה יהודה לקדשו", לכך "ישראל ממשלותיו".

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

אלא שעדיין יש להבין כיצד קרה שלבני יהודה היה חלק רב יותר ממה שמגיע להם, דבר שלא קרה לשאר השבטים, ומדוע נתנו דוקא לשמעון לנחול בתוכם ולא לשבטים אחרים?!

שאלה נוספת, אם שמעון נחלו בתוך יהודה רק בשל מספרם המועט, מדוע לא צוינו גבולותיה המדויקים של נחלתם שבתוך נחלת יהודה?

נראה, שקיימת סיבה עקרונית שמנעה משבט שמעון לקבל נחלה עצמאית. הדברים באים לידי ביטוי במפרשים לברכת משה ליהודה בפסוק (דברים לג, ז): "שמע ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו, ידיו רב לו ועזר מצריו תהיה".

המדרש לתהלים (פרק צ) מבאר שהעובדה ששמעון לא נחל נחלה בפני עצמה נעוצה במעשיו של זמרי בן סלוא, נשיא שבט שמעון, וכך נאמר במדרש:

ולמה לא בירך לשבט שמעון, לפי שהיה לבו עליו, וזכר מה שנעשה בשבים, זמרי בן סלוא [נשיא בית אב לשמעוני] (במדבר כה יד), אמר ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי אף על פי כן טפלו עם שבט יהודה, שנאמר מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון [כי היה חלק בני יהודה רב מהם וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם] (יהושע יט, ט).

לשאלה מדוע דוקא יהודה נבחר להיות המלווה את שבט שמעון, עונה המדרש (שם) על ידי משל:

משל לשור שהיו עסקיו רעים, מה עשו? קשרו ארי אצל אבוסו, והוא רואה אותו ותש כחו. כך נמשל יהודה לארי, שנאמר גור אריה יהודה (בראשית מט, ט), ושמעון נמשל כשור, לפי שהיה מזלו מזל שור, ראובן טלה ושמעון שור.

כך גם מובא בילקוט שמעוני (וזאת-הברכה רמז תתקנד):

דבר אחר וזאת ליהודה מלמד שנתפלל משה על שבטו של שמעון, אמר לפניו רבש"ע כל זמן ששבטו של שמעון שרוי בצרה ומתפלל לפניך אתה מעלה אותו מתוכה, ואל עמו תביאנו שקרבו עמו

הרב אהוד אחיטוב

לברכה שנאמר ויאמר יהודה לשמעון אחיו עלה אתי בגורלי,
ויפלו חבלים מנחלת בני יהודה לנחלת בני שמעון....

הסבר זה מובא גם ברש"י (דברים שם) בפירושו השני בקיצור לשון.

אמנם לדעת האבן עזרא הביטוי "שמע ה' קול יהודה" מיוחס רק למלחמתו של יהודה בכנעני וכפי שכתב: "והוסיף עוד שמע ה' קול יהודה בבואו למלחמה כי הוא יעלה תחילה", אולם אין הוא מציין את דברי המדרש לעיל.

אך הרמב"ן (דברים לג, ז) מחבר את דברי האבן עזרא לדברי המדרש וכותב שברכת משה רומזת אמנם לגורלם המשותף של יהודה ושמעון בחלוקת הארץ, אך היא גם רומזת **לשותפותם של יהודה ושמעון במלחמתם בכנעני בה נכבשו עזה אשדוד אשקלון ושאר הערים שלא נכבשו בתקופת יהושע, וכך כותב הרמב"ן (שם):**

ועל דעתי, עוד ירמוז למלחמתו הראשונה אל הכנעני שאמר השם: יהודה יעלה בתחלה (שופטים א ב). **ואמר "ידיו רב",** שיקח מצרי ויכבוש מהם ארצות רבות יותר מן הראוי לו בנחלתו, ירמוז שינחיל מנחלתו לשמעון אחיו, הוא שנאמר (יהושע יט ט) מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון כי היה חלק בני יהודה רב מהם וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם, והנה הזכיר שמעון ברמז עם יהודה.

באופן דומה כותב הספורנו (שם לג, ז) שמושה "מתפלל על ארץ יהודה אשר בתוכה נחלת שמעון מפוזרת שלא ימותו במלחמה כי יחדיו היו יוצאים למלחמה". כשהדברים משתלבים בשיטתו העקבית של הספורנו (דברים לג, א), שכל פרשת וזאת הברכה עוסקת בברכת משה את ישראל בארצם "כשהראהו הא-ל יתברך את כל הארץ לפני מותו כדי שיברך את הארץ ואת ישראל בה".

עפ"י זה ניתן להבין שאין כאן סתם "צירוף מקרים", של שבט קטן הנוחל בתוך שבט בעל נחלה גדולה, אלא רצון ה' למנוע עצמאות מוחלטת משבט שמעון בשל חטאים שנעשו על ידי שבטו, ולפיכך משה רבינו רמז ששבט המלוכה ייקחהו תחת חסותו.

ג. נחלת שמעון בנחלת שבט יהודה

השאלה היא מהי המשמעות ששמעון נחל "בתוך נחלת יהודה", האם זאת אומרת שכלל לא היתה לו נחלה, כי אם "ערים לשבת" או שהיתה להם נחלה מובלעת בתוך שבט יהודה? בשאלה זו נחלקו המפרשים.

1. נחלת שמעון רצופה בתוך נחלת יהודה

לפי הטעם שנתפרש בפסוק (ויהושע יט, ט) ניתן להבין באופן פשוט, שגם שבט שמעון זכה בסופו של דבר לנחלה, אלא שקיבל אותה משבט יהודה. כיוון שכל הסיבה לנחלה המשותפת היא בשל גודלה היחסי של נחלת יהודה אשר יכלה להנחיל בתוכה את שבט שמעון הקטן באוכלוסין.

כך גם משמע מלשון רש"י בפירושו הראשון לפסוק: "אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל" (בראשית מט, ז) האמור בברכת יעקב לשמעון ולוי.⁶ זאת מתוך שכתב (שם): "אחלקם ביעקב — אפרידם זה מזה **שלא יהא לוי במנין השבטים**, והרי הם חלוקים". נראה מדבריו שרק שבט לוי היה מחולק בפועל, שהרי לגביו נאמר שלא היתה לו נחלה בארץ אלא "ה' הוא נחלתו", וכפועל יוצא מכך נמצא שבט שמעון מחולק משבט לוי.⁷ לפי פירוש זה אין כלל רמז על כך שנחלת שמעון שונה משאר נחלות השבטים.

בדרך זו הולך גם הרשב"ם (בראשית שם), שנוקט כפירוש הראשון של רש"י (שם): "כי לוי נתפזר בשנים עשר שבטים כדכ' ביהושע". נמצא שמעון לבדו בלא לוי".

כך גם משמע מלשון הרמב"ן (בראשית מח, ו) שכתב, בביאורו לצורת הגורל שהיתה בחלוקת הארץ:

שארץ ישראל לשבטים נתחלקה, שנים עשר חלקים שוים עשו

6. עי' רלב"ג (שם) המבאר מדוע גם פסוק זה שנראה כתוכחה הוא מהווה ברכה לשמעון ולוי.

7. בכך מונע יעקב אבינו שותפות בעתיד בין שמעון ולוי למעשים שאינם רצויים, דוגמת מעשה שכם.

הרב אהוד אחיטוב

ממנה, ונטל שבט שמעון הממועט שבהם כשבט יהודה שמרובה באוכלוסין, ונטלו אפרים ומנשה כראובן ושמעון בשוה.

כך גם משמע מלשון דרשות ר"י אבן שועיב (פרשת ויחי יעקב ד"ה מלת הימים):

כי נחלת שמעון בתוך נחלת יהודה ונחלת לוי ערים בכל ישראל, כדאמרינן הפך עברות אפך, על ידי סבת האף והעברה היו להם ערי מקלט מנופצות בכל ישראל.

כך מפורש גם בדברי הכפתור ופרח (פרק יא) בתוחמו את נחלות השבטים. הוא מציין ששבט שמעון הפריד בין גבולה המערבי של הארץ לנחלת יהודה:

יהודה לדרום מנחל מצרים ועד צפון ירושלם בנימין הבא אחריו, עד שילה... שמעון ארצו למערב ארץ יהודה הצפונית... נמצא שחלק יהודה אינו כל המערב שכנגד ארצו, מפני שמעון.

כך מפרש גם הגר"א בפירושו אדרת אליהו על הפסוק: "ויהי נחלתם בתוך נחלת בני יהודה" (יהושע יט, א):

בתוך נחלת בני יהודה, והיינו שלא נטלו חלק בארץ ישראל לא שמעון ולא לוי משום קללת יעקב. אפס לשמעון אמר **אחלקם** ביעקב דהיינו **שיטול חלק בתוך שבט אחר**,⁸ אבל **ללוי אמר ואפיצם בישראל שלא יטול חלק** אפילו תוך שבט אחר **אלא נפוץ על פני כל אחיו, מעט מזה ומעט מזה**.

כך סובר רבי שלמה מחעלמא בעל מרכבת המשנה על הרמב"ם, אשר צייר את תחומי נחלת שבט שמעון בספרו טוב הארץ (עמ' קד-קה).

בדרך זו הלך גם רבי יהוסף שווארץ, בספר תבואות הארץ (עמ' קמז-קמח) שכתב:

8. אמנם בפירוש דעת מקרא לספר יהושע (יהושע יט, ט) דייק י. קיל, שנחלת שמעון אמנם לא היתה ערים פזורות אך גם לא היתה במקום אחד "כי אם נחלה המחולקת לחבלים...". הסבר זה עונה אמנם על השאלה מה **המשמעות המעשית** שנחלת שמעון היתה בתוך יהודה, אך לא מצאתי פרשנים נוספים שמבארים כך.

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

לא נזכר חוט גבול חלק שמעון כמו שנזכר ביהודה, כי אם שמות הערים אשר יפלו בחלקו מחלק יהודה, ועל ידיהם נחקורה ונדעה חוט הגבול.

ברור שהעובדה שהוא ציין את גבולות שבט שמעון לפי שמות הערים נובעת מהבנתו, שערי שמעון היו מרוכזות במקום אחד, ועל פיהם ניתן לדעת את גבולות נחלתו.

יתכן לומר שזו גם דעת המצודת דוד (יהושע יט, מז), כאשר בהתייחסו למיקומה של העיר באר-שבע שבנחלת יהודה, הוא מבאר שהיא היתה בדרום מערב הארץ, עפ"י הפסוק (שמואל א' ג') "מדן ועד באר-שבע", ועל פי זה הוא כתב:

וזה שאמר הכתוב "מדן ועד באר-שבע" (שמואל א ג, כ), ר"ל מקצה א"י עד קצהו **באלכסון** כי דן היה במקצוע צפונית מזרחית ובאר שבע היה במקצוע **דרומית מערבית כי משל נחלת שמעון היתה שלקחו בהמקצוע ההיא**.⁹

2. נחלת שמעון מפוזרת בתוך נחלת יהודה

במדרש שכל טוב (בראשית שם) נדרש הפסוק באופן שונה משיטת המפרשים שהבאנו לעיל. לדבריו לא רק שבט לוי היה מפוזר כי אם גם שבט שמעון אלא ששבט שמעון היה מרוכז בעיקר בשבט יהודה, וכך נאמר במדרש (שם):

אחלקם ביעקב. אמר יעקב אבינו: אם יהיו שבט שמעון ולוי יושבין יחד, אין אחיהם מתקיימין בשלום, אחלקם בני שמעון ביעקב, כלומר בתוך שבטי יעקב **שיהיו בני שמעון נוטלין חלק נחלתן מחצה עם בני יהודה. ומחצה עם שאר השבטים**. ולפיכך הוציא תוכחות שמעון בלשון חלוקה, שהיו להם חלקים מפוזרים בארץ ישראל. ואפיצם לבני לוי בישראל, שיהיו להם ערים מנופצות בכל ערי ישראל, ולפיכך הוציא תוכחות לוי בלשון

9. כתבנו "יתכן" כיוון שיתכן גם שהם היו מפוזרים רק שנטלו חלק באותו אזור, ע"י במצודת דוד (דברי הימים א ד, כח) שגם מדבריו לא ניתן להסיק בצורה מוחלטת מהי דעתו.

הרב אהוד אחיטוב

הפצה, שלא היה להם חלק נחלה אלא כחיילות הנפוצים לכאן ולכאן, ואע"פ שהדברים הם דברי תוכחה, ברכה הם לשמעון ולוי, שבתחלה דימו בדעתם שיהיו נטרדין מכל וכל, כיון ששמעון אחלקם ביעקב שמחו אמרו הלואי שנהיה בכלל אחינו, וכן משה רבינו חותם ברכתו של שמעון בכלל יהודה, שנא' שמע ה' קול יהודה (דברים לג, ז), ולוי שהכשיר מעשיו חתם ברכתו ואמר יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל (שם שם ז).

בדרך זו כותב האבן עזרא על הפסוק (בראשית מט, ז) "אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל" ששמעון שונה משאר השבטים בשני דברים ביחס לנחלה:

והטעם שהם אלה ראויים שיפרדו ולא יתחברו יחדיו. והנה מצאנו כי גורל שמעון נפל בתוך נחלת בני יהודה, והנה הוא ברשות אחר. וגם עריו לא ה' דבקים זו לזו, רק מפוזרות בינות גורל יהודה. גם כן לוי שהי' לו שמונה וארבעים עיר, והן מפוזרות בינות השבטים.

דברים אלו מתאימים לדברי רש"י (שם) בפירושו השני, המתייחס לפיזורם של שבט שמעון:

דבר אחר אין לך עניים וסופרים ומלמדי תינוקות אלא משמעון, כדי שיהיו נפוצים, ושבטו של לוי עשאו מחזר על הגרנות לתרומות ולמעשרות, נתן לו תפוצתו דרך כבוד.

לפי פירוש זה גם שבט שמעון יהיה מפוזר כמו שבט לוי. אלא שאצל לוי "נתן לו תפוצתו דרך כבוד" בחלוקת מתנות המפורש בתורה, לעומת שבט שמעון שעניותם אילצה אותם להיות מלמדי תינוקות הנוודים ממקום למקום.

ניתן היה לדחות ולומר שגם בפירושו השני אין רש"י מתכוון שנחלת שמעון היתה מפוזרת, כיוון שיתכן היה להסביר את דבריו, שהגברים נדדו בארץ מחמת עניותם ולימדו תינוקות, אך נחלתו היתה במקום אחד.

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

אולם בדברי רש"י בפירושו לדברי הימים (א' ד, כז) ברור שפיזורם של שבט שמעון בתור מלמדי תינוקות קשור לעובדה שנמנעה מהם נחלה בארץ, וכך הוא כותב:

...לפי שהיו מועטים וחלק יהודה רב מהם, קבל יהודה שמעון בחלקו. **כי שמעון לא היה לו חלק בא"י** שנאמר: 'אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל' (בראשית מט, ז) ושנינו בבראשית רבה אחלקם להעמיד סופרים בישראל בבתי כנסיות כו' ומניין שקבלו דכתיב (יהושע יט) מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון כי היה חלק בני יהודה רב מהם וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם פן תרבה עליהם חית השדה ומה שכתוב (יהושע יט) ויעל הגורל לבני שמעון כך היה המעשה הפילו גורל איזה שבט יקבל שמעון בחלקו ונפל הגורל בחלקו של יהודה וגם מה שכתוב (שופטים א) ויאמר יהודה לשמעון אחיו עלה אתי בגורלי ונלחמה בכנעני והלכתי גם אני אתך בחלק שנתתי לך.

בדרך זו נקט גם הרלב"ג (יהושע טו, ח) ולדעתו חייבים לשלב את הטעם האמור במדרש אודות ברכות יעקב ומשה גם בפשט הפסוק ביהושע (יט). כיוון שבאופן זה מיושב הקושי כיצד קיבל יהודה חלק הגדול משבטו, בה בשעה שחלוקה זו היתה גם עפ"י ה', כפי שהוא כותב:

כבר יפול ספק במה שזכר בכאן מנחלת בני יהודה שאחר כך נתנו קצת מעריהם למטה שמעון וזכר הסבה בזה כי היה חלק בני יהודה רב מהם וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם איך יתכן והנה היתה זאת החלוקה כלה בגורל על פי ה' האם נעלם ממנו דבר עד שינתן בתחלה לשבט יהודה יותר מהראוי ואחר כך כשראה שלא הספיק הוכרח לתת לשבט שמעון מנחלת בני יהודה? הנה זה לא יתכן שידומה בזה האופן! ואנחנו נאמר בהיתר זה הספק כי תוך גבולות נחלת בני יהודה שהיו מכוונים מאת הש"י היו מן הערים יותר מן הראוי להם ולא נפלו כל הערים ההם לבני יהודה אך נמנו מפני היותם כלם בתוך גבולותיהם ואחר זה ביאר מה שהיה מאלו הערים לשבט שמעון ובזה נתקיים מה שאמר בתורה אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל כמו שבארנו שם.

הרב אהוד אחיטוב

וכך גם כותב הרלב"ג (יהושע כד, לא):

שכבר נתקיים ייעוד השם יתברך בשבט שמעון ולוי במה שאמר
יעקב אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל כי כבר היו נחלותיהם
מפוזרות כמו שזכרנו.¹⁰

כך כותב במפורש גם הרד"ק (דבהי"א ד, כד):

הזכיר יחס שמעון בקצרה אחר יחס יהודה, לפי שהיו שכנים
בנחלה הוא זוכר נחלתם עם יחסם. כמו שכתוב מחבל בני יהודה
נחלת בני שמעון כי היה חלק בני יהודה רב מהם וינחלו בני
שמעון בתוך נחלתן **כי לא היה לו חלק בפני עצמו כמו לשאר
השבטים** וזהו שאמר אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל.

כך גם כותב ר' יצחק גולדהאר בספרו אדמת קודש (עמ' קא):

...אבל נמנעה מאתנו היכולת לתאר גבול נחלת בני שמעון מיתר
שלוש הפיאות, יען כי הכתוב לא תאר להן גבול, ובאמרו (יהושע
יט) ויהי נחלתם בתוך נחלת בני יהודה, ושנה עוד הפעם ואמר
וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם **הודיע אשר קוים מתוחים על
גבולותיו אין לו, רק היו לו ערים מבדלות בודדות בתוך נחלת
יהודה**. וכל שבט שהיו לו ערים מבדלות בתוך נחלת שכנו, הגבול
שבינו ובין שכנו אינו מפורש.

10. בדרך זו מבאר הרלב"ג גם ביחס לביטוי "יתר העם" שנשאר בשלטון רחבעם (מלכים א
יב, כא), כשבאחד הפירושים הוא כותב שהכוונה לשבט שמעון "כי משבט שמעון נשאר
מעט במלכות רחבעם כי נחלת שמעון היתה מפוזרת תוך נחלת בני יהודה כמו שנזכר
בספר יהושע".

כך גם הוא מיישב את הקושי מדוע נמלט אליהו מאיזבל לבאר-שבע אשר ליהודה
(מלכים א יט, ג) הרי בפועל היא היתה אחת מערי שמעון, ואיזבל היתה יכולה לתופשו
שם! על כך מתרץ הרלב"ג, בפירוש הראשון (שם): "ולזה בא שם להמלט מיד איזבל,
ואע"פ שבא לנחלת בני שמעון, הנה ידמה כי מפני היותו תוך ערי יהודה היו בני העיר
ההיא תחת מלך יהודה...".

3. חלק מערי יהודה היו משותפות עם שמעון

בחלוקת נחלות הארץ לשבטים, הפריש כל שבט ערים ללויים (יהושע כא). גם בענין זה מופיעים יהודה ושמעון במשותף: "ויתנו ממטה בני יהודה וממטה בני שמעון את הערים האלה אשר יקרא אתה בשם" (יהושע כא, ט). לאחר מכן מפורטים שמות הערים ולאילו משפחה משבט לוי הם ניתנו. בסופו של דבר נאמר (שם טז): "ערים תשע, מאת שני השבטים האלה".

עפ"י זה מביאה הגמ' (סנהדרין קיא ע"ב) ראייה לדעת ר' יוחנן הסובר שניתן היה לחלק עיר אחת לשני שבטים, כאשר כל שבט נתן ארבע ערים שלימות ועוד עיר שהיתה משותפת ליהודה ושמעון. אמנם קיימת אפשרות ששבט אחד נתן ארבע ערים והשבט השני חמש ולא היתה עיר משותפת ליהודה ושמעון, אך הגמ' דחתה זאת כיוון שאם מספר הערים ששמעון ויהודה נתנו ללויים לא היה שווה, הדבר היה צריך להיות מפורש בפסוק. אמנם בבראשית רבה (צח, ה) נאמר על הפסוק: "כל הערים אשר תתנו ללויים" (במדבר לה, ח) — **"כולן משל שמעון"**, ומשמע שלדעת המדרש כל הערים שניתנו ללויים היו שייכות רק לשבט שמעון ולא לשבט יהודה, דבר העומד לכאורה בניגוד לדברי הגמ' (שם)!! מיישב המלבי"ם (יהושע כא, יא-יג) שכוונת המדרש לומר שבשל נחלתם המשותפת החשיב אותם המדרש כשבט אחד, "מפני ששמעון נחל בתוך יהודה כנ"ל ונעשה משני שבטים כנחלה אחת".

אולם הנצי"ב בשו"ת משיב דבר (ח"ב סי' סד) מבאר שכוונת המדרש שדוקא אותם ערים שהיו משותפות ליהודה ושמעון, מהם הופרשו הערים המיועדות ללויים. אמנם מרשימת ערי שמעון (יהושע יט, א-ט) מוכח שאכן היו ערים שהיו שייכות רק לשבט שמעון, אך היו ערים שהיו מיושבות משני השבטים מיהודה ומשמעון, שהם לא התפרשו ברשימת ערי שמעון:

מכל מקום היה עוד כמה עיירות שניתן חציים או איזה חלק מהם לשמעון ולא נתפרשו אלו אלא בשביל שנתייחדו לשמעון. ולא יהודה בלבד היה כך אלא כל השבטים כמאמר יעקב אבינו ואפיצם בישראל. שהיה שבט שמעון מעורב מעט מעט באיזה עיירות בישראל....

הרב אהוד אחיטוב

לדעתו גם לסוברים שעיר אחת לא נתחלה לשני שבטים, הסבר זה אפשרי, כיוון שהיו ערים של יהודה שהיו צמודות להם "ערי חצרים" שהיו שייכות לשמעון, וכלשון הנצי"ב:

צריך לומר דהגיע איזו חצרים הסמוך לעיירות לשבט שמעון. הא מיהא ברור שהיה שבט שמעון נפוץ בישראל לבד הערים המיוחדים להם... וע' מש"כ בהעמק שאלה סי' ל' אות י"ג.¹¹

ראיה נוספת הוא מביא מהפסוק (דהי"א ב, נב) ביחס לעיר מנחת שהיתה מיושבת כולה על ידי בני יהודה אך היתה מחולקת לשתי משפחות. אמנם גם לפי הבנה זו, הערים המוזכרות במפורש כערי שמעון (והושע יט, א-ט), היו מיוחדות רק לשבט שמעון.

לאור דברים אלו יש להתייחס לשאלה האם אזור עזה והערים שבתוכו נשארו בנחלת יהודה, או שהוא נמסר לשבט שמעון; כחלק מנחלה שלימה, או כערים בודדות.

ד. גבולות נחלת שמעון

קיימות מספר גישות בין הפרשנים אשר מתוך דברים שכתבו או שציינו במפות שבספריהם, ניתן לעמוד על שיטתם בהקשר למיקומה של נחלת שמעון. כמו כן ניתן להתייחס לשאלה האם אזור עזה הועבר מנחלת יהודה לשבט שמעון.

1. אזור עזה בנחלת יהודה

לדעת הכפתור ופרח (פרק יא) נחלת שמעון השתרעה בצפון מערב נחלת יהודה:

שמעון ארצו למערב ארץ יהודה הצפונית, ששם הם, צרעה ואשתאול. וכן כתוב (והושע טו, לב), כל ערים עשרים ותשע, ובפרטן אתה מוצא ל"ח, אלא אלו היתירות נטלו בני שמעון

11. עי' גם בפירוש דעת מקרא לספר דברי הימים (ד, כח הע' 17) שם כותב י. קיל "ואפשר גם שקצת מעריהן היו לכתחילה מעורבות, וישבו בהן גם מבני שמעון וגם מבני יהודה, דוגמת צרעה ואשתאול הנימנות גם עם ערי דן וגם עם ערי יהודה".

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

מיהודה... נמצא שחלק יהודה אינו כל המערב שכנגד ארצו, מפני שמעון.

שיטה זו צוירה במפה מלפני כשלוש מאות שנה על ידי ר' אברהם בר יעקב (בשנת תנ"ה).¹² עפ"י דבריו משתרעת נחלת שמעון בין נחלת יהודה ממזרח ועד הים במערב, וגבולה הדרומי הוא נחל מצרים, וארץ פלשתים מצויינת שם מדרום לנחל מצרים. מפה זו אינה מצוירת עפ"י כללי שרטוטי המפה הקיימים כיום, ולא ניתן להסיק ממנה על הגבולות המדויקים של נחלת שמעון, אך ודאי ניתן ללמוד ממנה מהי דעת מחבר המפה אודות מיקום נחלת שמעון.¹³

גם במפה המיוחסת לדעת הגר"א,¹⁴ עומדת נחלת שמעון בין שבט יהודה מדרום לשבט דן מצפון. לדעות אלו נראה כדבר ברור שנחלת שמעון לא כללה בתוכה את העיר עזה ותחומה המצומצם.

הסיבה שהביאה את אותם פרשנים לבאר ששמעון היה צפונית לשבט יהודה, נובעת מכך שבחלוקה המצויינת בספר יהושע (יח, ה-ו) בה חילקו את הארץ לשבעה חלקים, נאמר שיהודה הוא הדרומי ביותר, וכלשון הפסוק (שם):

והתחלקו אותה לשבעה חלקים יהודה יעמוד על גבולו מנגב ובית

12. נדפסה גם בספרו של הרב ישראל אריאל, אטלס א"י וגבולותיה עפ"י המקורות, (ח"א, וח"ב בכריכה הפנימית).

13. הרב ישראל אריאל, בספרו אטלס א"י וגבולותיה עפ"י המקורות, (ח"ב עמ' 10), אודות המפות שצוירו על ידי גדולי ישראל בתקופות קדומות: "המפות העתיקות שצוירו בידי גדולי ישראל במהלך הדורות אינן מפות שטח, ואינן מתיימרות להציג את הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, ולתת מושג על ממדיה האמיתיים. מפות אלו אינן אלא תרשימים להמחשת עקרונות. כגון מהו הנהר המצוי במזרח, מהו הים התחום במערב מה תוחם את הגבול מצפון ומה תוחם אותו מדרום". בהמשך הדברים הוא כותב "יש להוסיף, כי אם אמנם כוחם של הדורות האחרונים גדול מכוחם של הראשונים בתחום שרטוט המפות... הרי בקביעת העקרונות, כלומר, מהו גבול א"י האמור בתורה ומהי דעת חז"ל וההלכה - גדול כוחם של הראשונים" משל ה"אחרונים" ודעת ה"אחרונים" בטלה מול דעתם, שכן על כך כבר אמרו חז"ל: "אם ראשונים כמלאכים אנו כבני אנשים" (שבת קיב ע"ב).

14. נדפסה בספר אטלס ארץ ישראל לגבולותיה (ח"ב עמ' 13).

הרב אהוד אחיטוב

יוסף יעמדו על גבולם מצפון. ואתם תכתבו את הארץ שבעה חלקים והבאתם אלי הנה, ויריתי לכם גורל פה לפני ה' אלוקיננו.

אמנם ניתן היה לומר, שאף שיהודה היה בדרום, הוא ישב מדרום לעיר עזה עד נחל מצרים, ושבת שמעון היה צפונית ליהודה וקיבל בדרום נחלתו גם את אזור עזה. אך אפשרות זו קשה כנראה לאומרה, כיוון שאף לא אחת מערי החוף הכנעניות שנפלו בגורלו של שבת יהודה (יהושע טו, מה-מז) — עקרון, אשדוד, עזה בנותיהן וחצריהן עד נחל מצרים — לא נימנית אח"כ בין הערים שקיבל שבת שמעון (שם, יט א-ט). הואיל וערים אלו היו ערים מרכזיות בין ערי הכנעני ולאחר מכן ערי שלטון של ממלכת פלשתים, קשה לומר שהם נכללו בנחלת שמעון, למרות שלא נזכרו ברשימת הערים שקיבל.

דבר זה הביא את המפרשים הנ"ל להסיק ששמעון לא קיבל נחלה בערי החוף, וקיבל את הערים שמצפון נחלת יהודה. **לאותן דעות ברור שערי חבל עזה נשארו בתחום נחלת יהודה.**¹⁵

בשיטה זו נקט גם הרב יהוסף שוורץ בספרו תבואות הארץ (עמ' קח-קט) אשר כתב:

יהודה גבולו בדרום הארץ ואחריו בנימין. שמעון בתוך יהודה בצד דרומית מערבית ולצפון שמעון דן....

כלומר, שבת שמעון קיבל נחלתו בקרן הדרומית-מערבית של ארץ ישראל, אך בנחלתו לא נכללו הערים שהיו על שפת הים, כפי שהוא כותב (שם עמ' קמח) **"אכן המחוז שעל שפת הים נשאר ליהודה כמו שנאמר (שופטים א, יח) וילכוד יהודה את עזה...".** כאשר גם לדעתו נראה שהעיר עזה נשארה בתוך נחלת יהודה ולא ניתנה לשמעון.

2. אזור עזה בנחלת שמעון

הרב שלמה מחעלמא, בספר חוג הארץ (עמ' קז), כותב אודות רשימת ערי שמעון "נמצא ערי שמעון י"ח, חוץ ג' ערי פלשתים אשקלון ויבנאל ועזה".

15. אף אם נאמר שבפועל הוא לא הוריש יושביהן, כפי שנאמר בתחילת ספר שופטים, כמובא לעיל בהקדמה.

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

מסיום דבריו נראה שלשמעון היו י"ח ערים "חוץ ג' ערי פלשתים אשקלון ויבנאל ועזה" שאף הן היו אמורות להיות מערי שבט שמעון, אלא שבפועל הוא לא זכה בהם כיוון שיהודה לא גירש את הכנענים מתוך הערים הללו.

כך גם ניתן להבין מתוך המפה של נחלת שמעון ויהודה המצויירת בספרו (שם עמ' קד-קה), בה מישור החוף הדרומי מחולק בין יהודה לשמעון; החלק שמדרום לנחל הבשור עד נחל מצרים שייך לנחלת יהודה, ואילו החלק הצפוני של החבל עד נחל עזה שמדרום לעיר עצמה¹⁶ מוגדר כארץ פלישתים אך הוא נראה כהמשך של נחלת שמעון.

גם במפת גבולות הארץ הנדפסת בספר "אוצר ישראל"¹⁷ מצויינת עזה בתחום נחלת שבט שמעון אלא שלדעתו שמעון קיבל את נחלתו בחלקה הדרומי של נחלת יהודה, כשכל האיזור שמעזה ודרומה עד נחל מצרים ניתן לשבט שמעון.

נראה שגם המצודות דוד (יהושע יט, ט) סובר שתחומה הנרחב של עזה המשתרע עד נחל מצרים היה בגורלו של שבט שמעון, שהרי לדעתו נחלת שמעון היתה בגבול הדרומי מערבי של א"י:

ובאר שבע היה במקצוע דרומית מערבית כי משל נחלת שמעון
היתה שלקחו בהמקצוע ההיא.

כוונת דבריו באופן פשוט ששבט שמעון היה השבט הדרום-מערבי של א"י ולא שבט יהודה.

כך הוא כותב גם בפירושו לחלוקת ערי יהודה (יהושע טו, לב; יט, מז), והוא מוסיף שהביטוי "מדן ועד באר-שבע" פירושו שקיים קו אלכסוני מהעיר דן שהיתה בצפון-מזרח א"י ועד באר-שבע שנמצאת בדרום-מערב של א"י. ניתן להבין מכך שלדעתו לא היו ערים מרכזיות בארץ-ישראל דרומית מערבית

16. הנקרא לדעתו גם נחל הבשור אשר כפי שציין בספר אדמת קדש (עמ' קסח) הוא נשפך לים כ-8.5 ק"מ דרומית לנמל-עזה.

17. מובאת באטלס ארץ ישראל לגבולותיה עפ"י המקורות (ח"א עמ' 66).

הרב אהוד אחיטוב

לבאר-שבע, דבר המוכיח ששבט שמעון ישב בדרום נחלת יהודה.¹⁸

אמנם עדיין אין להסיק מדבריו שהעיר עזה עצמה היתה בתחום שבט שמעון או שמצפון לה, אך ברור מדבריו שתחום עזה הנרחב "עד נחל מצרים" היה לדעתו בנחלת שמעון.

כך נראה להבין מדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ה' א' כ"ב) שכתב "ושמעון לקח בגורל את חלקו הגובל במצרים ובערב".

ברור מדבריו ששמעון ישב בגבולה הדרום-מערבי של ארץ ישראל בתחום עזה שעד נחל מצרים אף שיתכן שהעיר עזה עצמה, לא היתה בתוך נחלתו.¹⁹

גם לדעת ר' יצחק גולדהאר באדמת קודש (עמ' ר) שבט שמעון התיישב בחלק הדרומי של נחלת יהודה,²⁰ וכך הוא כותב:

שבט יהודה הרחיב את גבול ירושתו בנגב עד קדש ברנע אשר בלב מדבר פארן אולם ישיבתו בערים ובכפרים לא נתפשטה עד הנקודה ההיא. והנה מן הכתובים שנזכר בהם מדין ועד באר-שבע נוכל רק להחליט כי באר-שבע היתה העיר האחרונה מערי יהודה הקרובות אחת אל אחת שהן עיקר הישוב, אבל לא נוכל לומר כי בכל השטח אשר מנגב לבאר-שבע לא ישבו אנשים מבני ישראל כלל, אחרי שיש זיכרון לעיר ערוער (אשר כעת תקרא

18. עי' אדמת קדש (עמ' ר') שכתב: ש"מ הכתובים שנזכר בהם מדין ועד באר-שבע נוכל רק להחליט כי באר-שבע היתה העיר האחרונה מערי יהודה הקרובות אחת אל אחת שהן עיקר הישוב, אבל לא נוכל לומר כי בכל השטח אשר מנגב לבאר-שבע לא ישבו אנשים מבני ישראל, וכן ביארו בדעת מקרא (שמואל א ג, כ) שהביטוי "מדין ועד באר-שבע" בא לסמן את גבולות הישוב הישראלי הרצוף בארץ כפי שהתייצבו בראשית תקופת השופטים, ואין הכוונה לדן ובאר-שבע ממש כי בני ישראל ישבו אז גם מדרום לבאר-שבע ומצפון לדן.

19. עי' גם בספר אטלס ארץ ישראל לגבולותיה עפ"י המקורות (עמ' 43) במפת נחלות השבטים, שנחלת שמעון השתרעה כרצועה אחת לכל אורך הגבול הדרומי של הארץ, ממזרח למערב.

20. אף שלדעתו אין גבולות מוגדרים לנחלת שבט שמעון, כפי שציינו לעיל (אות ג סעי' 2).

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

ערערא) ולהמקומות שישבו שם האבות היינו בין קדש ובין ברד (חלוצה) ורחובות. אלה המקומות טובים ומוכשרים למרעה עדרים, והם מנגב לבאר שבע. לשאלה איפה היה קצה גבול הישוב בנגבה, נמצא פתרוניו בנחלת בני שמעון

ובהמשך דבריו (שם קא) הוא כותב:

ובזה תיארנו גבול נגב של נחלת בני שמעון אשר מקצוע דרומית מזרחית של נחלתו היה הר רמת הנגב אשר מנגב למעלה עקרים ומקצוע דרומית מערבית שלו היה כפי הנראה, אצל חורבת סביטא או אצל חורבת מישריפי הקרובות לעצמון (אשר כעת נקראת אאודשי).

כלומר, שמעון השתרע בכל הנגב ממזרח למערב מאזור הערבה עד אזור מצרים. במקביל לגבול הארץ המוזכר בפרשת מסעי אשר פונה מערבית דרומית לכיוון קדש ברנע ועצמון, ומשם עד נחל מצרים. לדעות אלו, כוונת הפסוק (יהושע יח) "יהודה יעמוד על גבולו מנגב", לא באה לשלול את האפשרות שנחלת שמעון היתה דרומה לנחלת יהודה, כיוון שהפסוק הנ"ל מדבר על חלוקת הארץ בגורל, ובאותה חלוקה אכן שבט יהודה הוא הדרומי ביותר, אלא שחלק ממנה הוא נתן לאחר מכן לשמעון "בתוך נחלת יהודה". אף ביחס לשאלה מדוע העיר עזה לא נזכרה בתור ערים של שבט שמעון, ניתן להסביר שלדעות אלו אכן העיר עזה עצמה לא ניתנה כלל לשבט שמעון, אך הערים הנוספות בתחומה הנרחב של עזה שהגיע עד נחל מצרים היו בנחלת שמעון.²¹

21. אכן כמה מערי שמעון מזוהות כערים שישבו בתחום עזה: **צקלג**: בתבואות הארץ (עמ' קכ) כותב: "היא סמוכה לים הגדול... כי ואדי צקלג... לדרום עזה בערך שעה אחת". ועי' מאמרו של י. אליצור (לעיל הע' 2). **מדמנה**: בתבואות הארץ (שם): "לפי דעתי היא העיר מנדא... ומצאתי בדברי אייזעביס שקראה מינויס מול עזה". וכן דעת ספר חוג הארץ (עמ' קח-קט) שציין אותה, בין שלוש ערי שמעון הקרובות לתחום עזה. **סנסנה**: עי' תבואות הארץ (עמ' קכא): "לפי דעתי הוא הכפר 'סומסום' סמוך לוואדי סומסום לצפונית מזרחית עזה, כשהוא מעלה השערה שאף שערים אלו מוזכרות כערי הנגב, 'אולי מחוז עזה כבר הוא בכלל הנגב'".

הרב אהוד אחיטוב

ה. הורשת יושבי הערים שבתחום עזה עד נחל מצרים

בתחילת ספר שופטים (א יח-יט) נאמר שלאחר כיבוש עזה על ידי יהודה ושמעון אחיו, הם לא גירשו את יושביה והעיר חזרה לשלטון נכרי, כלשון הכתוב:

וילכוד יהודה את עזה ואת גבולה ואת אשקלון ואת גבולה ואת עקרון ואת גבולה. ויהי ה' את יהודה ויורש את ההר כי לא להוריש את יושבי העמק כי רכב ברזל להם.

כלומר, בכל מישור החוף מעקרון עד עזה ועד בכלל, לא נוצרה התיישבות ישראלית בתחילת תקופת השופטים, מחוסר יכולת להגן על האזור מיושבי העמק הכנענים אשר יכולתם הצבאית עלתה על זו של שבטי ישראל והם פחדו להתמודד עמה.²²

בפירוש דעת מקרא (דהי"א ד, הע' 29א) מעלה אפשרות שהיא ישובה באזור חוף הים הדרומי אשר מגדלים בו תמרים.

בית המרכבות וחצר סוסה: בתבואות הארץ (עמ' קמח) מזהה אותן כערי רכב הנזכרות בדהי"ב (א, יד) לדעתו הן מדמנה וסנסנה, שישבו (שם עמ' קכ-קכא) במחוז עזה. בדרך דומה מובא בספר חוג הארץ (עמ' קח-קט) המשרטט מפה של שבט שמעון והוא מציין בין שלוש ערי שמעון הקרובות לתחום עזה את העיר "בית המרכבות". כמו כן בפירוש דעת מקרא (יהושע יט, ה) מובא זיהויו של י. פרס, ש"מקומה של בית המרכבות בתל-אל-מרכב ליד חאן-יונס היושבת מדרום לעזה", להרחבת הדברים עי' בפירוש דעת מקרא לדברי הימים (א ד הע' 28).

באר שבע: לדעת המצודת דוד (יהושע יט) באר-שבע שניתנה לשמעון מקומה בדרום-מערב ארץ ישראל ולא במרכז הנגב כפי שמקובל כיום.

יתכן שהוא הסתמך על דברי הרמב"ן (בראשית כא, לב) שאברהם "יושב בבאר שבע שהיא בארץ פלשתים בנחל גרר". או על הרשב"ם (בראשית כו, לב-לג) הסובר שבאר-שבע המוזכרת בברית בין אבימלך ליצחק "אין זו אותו באר שבע של אברהם, כי שני באר שבע היו כדכת' ויבא באר שבע אשר ליהודה", וכפי שמשמע גם מדעתו של האבן-עזרא על הפסוק (בראשית כז, לג).

בתול: בספר תבואות הארץ (עמ' קלה) כותב "ומצאתי בספריהם שבימי קדם נמצא כפר "ביטוליא" (בתול) במחוז עזה על גבעה גבוהה". גם בדעת מקרא (יהושע טו הע' 83) כתב: "יש סוברים שזכר עיר זו נשתמר ב"ביתוליון" הנזכרת במפת מידבא (בין רפיח לאל-עריש)", וכן בדעת מקרא (דהי"א ד, ל).

22. למרות שהתורה הזהירה (במדבר לג, נג-נה) שלא להשאיר את יושבי הארץ בתום הכיבוש. וכן הזהירה התורה (דברים ז, יח ושם כ, א) שלא לירא מהם.

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

השאלה היא עד היכן נמשך שטחה של עזה שלא הורישוהו בני ישראל, האם הוא היה בשטח המצומצם שבין עקרון לעזה ולא מה שדרומה מכך, או שהוא כלל את כל מישור החוף עד נחל מצרים?

תחומה הרחב של עזה האמור ביחס לגבולות כנען הוא: "מצידון בואכה גררה עד עזה" (בראשית י, יט), וכפי שפירשו הרמב"ן ורש"י (שם). הביטוי "עד עזה" כולל בתוכו את כל התחום של עזה עד נחל מצרים.

כך גם משמע ברשימת ערי שבט יהודה בה מופיעה עזה כעיר הדרומית ביותר במישור החוף, ואילו שאר הערים לא פורשו שמותיהן, אלא נזכרות כערים הנלוות לעזה, כלשון הפסוק (שם): "עזה בנותיה וחציריה עד נחל מצרים" (יהושע טו, מז).²³

כך גם כותב רש"י (יהושע יג, ג) ביחס ל"ארץ הנשארית" שלא כבש יהושע:

למדנו כאן שלא כיבש יהושע בחייו כל מיצר הדרומי אלא ממדבר צין הוא ההר החלק העולה שעירה **עד הנילוס הוא תחום עזה** האמור למעלה מקדש ברנע עד עזה.

לכאורה אם "תחום עזה" הוא עד נחל מצרים, הרי שאם הפסוק כותב שבני ישראל לא הורישו את עזה הרי שכוונתו שהם לא הורישו את כל יושביה עד נחל מצרים.

אמנם קיימת אפשרות להסביר שגם שבני יהודה ושמעון עזבו את כל האזור שמעקרון עד העיר עזה, אך הם המשיכו לשבת בערים שבין עזה לנחל מצרים. לפי הסבר זה ניתן להבין כיצד יש המזהים את ערי שמעון כערים הנמצאות בשפלה הדרומית מצפון או מדרום לעיר עזה.

וכך כותב בדעת מקרא (דהי"א ד הע' 28):

ואל תתמה על מקומה של בית המרכבות בגבול עזה (שחלקה הצפוני קרוי כיום "רצועת עזה") שהרי מפורש בראש ספר שופטים, המדבר במעשי הכיבוש המשותפים של יהודה ושמעון

23. בטרם העברת חלק מהן לשבט שמעון אשר נעשתה מאוחר יותר (יהושע יט, א-ט).

הרב אהוד אחיטוב

אחיו: "וילכוד יהודה את עזה ואת גבולה" (שופטים א, יח) ואין "גבול" שם אלא כינוי ל"ארץ". אמנם לא הוריש יהודה את יושבי העמק כי רכב ברזל להם" (שם יט) **והכוונה כנראה לערי הבירה שנתפרשו שם בפסוק יח בלבד.**²⁴

גישה זו מתבססת על ההשערה שאם חלק מערי שמעון הינן ערים שישבו באזור החוף, בהכרח גם לומר ששבט שמעון ישב בפועל באותו אזור. כיוון שקשה לומר שניתנו לו ערים, מבלי שהוא יכול היה לישוב בהן.

ראיה לגישה זו ניתן להביא ראיה מכך שברשימת ערי שמעון המופיעה בספר דהי"א (ד, לא) בשינויים מסויימים, נאמר בפסוק: "אלה עריהם עד מלוך דוד", כאשר ההבנה המקובלת בין הפרשנים, **שבני שמעון ישבו בפועל בערים אלו עד מלכות דוד.**²⁵

הוכחה נוספת להבנה זו ניתן להביא מדברי הרב שלמה מחעלמא בספרו חוג הארץ, (עמ' קז) ששלוש הערים עזה אשקלון ויבנאל יושבות בנחלת שמעון ובכל זאת הן לא נימנו בין ערי שמעון (יהושע יט). מוכח שלדעתו הערים שהוזכרו כערי שמעון היו מיושבות על ידם בפועל.

גם אם אין ראיות לשלטון ישראלי באזור זה בתקופת השופטים, נראה שהיתה בו התיישבות ישראלית כבר באותה תקופה. זאת, לאור האמור בדהי"א (יג, ה) שמיד עם המלכת דוד בחברון הוא החליט להעלות את ארון ה' במעמד כל ישראל, ובאותו הקשר נאמר (שם):

ויקהל דויד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבוא חמת להביא את ארון האלהים מקרית יערים.

24. אכן לא ניתן להוכיח בוודאות שבימי תקופת השופטים היתה התיישבות ישראלית רצופה באזור זה. אולם יש בסיס להשערה שחלק מאותם ערי חצרים של שבט שמעון או של שבט יהודה שבנגב כללו בתוכם את אזור הנגב המערבי על חוף הים מדרום לעזה. משום שאין לכרוך את האיזור שמדרום לעזה לאיזור שמצפון לה, אשר כפי שמוכח מדברי הנביא, הוא היה עויין לישראל במשך כל תקופת השופטים, והפלישתים שהשתלטו עליו, דחקו את רגלי השבטים שניסו להתיישב בנחלתם.

25. ראה לקמן (פרק ו) שמחלוקת המפרשים היא האם בני שמעון המשיכו לשבת בעריהם גם לאחר "מלוך דוד".

אם ישראל נקבצו מ"שיחור מצרים" ישר עם המלכת דוד, מסתבר שזמן רב לפני כן כבר היתה התיישבות ישראלית בתחום הנרחב שבין עזה לנחל מצרים.

ו. שבטי שמעון ויהודה בתקופת המלוכה

1. מתקופת דוד עד חזקיה

עד כה עסקנו בתקופה שבין כיבוש הארץ על ידי שבטי ישראל ועד סוף תקופת השופטים וראשית ימי המלוכה בימי שאול. אולם בסוף תקופתו של שאול המלך, בזמן שדוד שהה אצל אכיש מלך גת, הוא התחיל להכרית את כל העמים שישבו בכל מרחב הנגב.²⁶

לאחר המלכתו של דוד הוא המשיך בכיבוש אויבי ישראל, ובכללם הפלשתים, כפי האמור בשמואל (ב ח, א): "ויהי אחרי כן ויד דוד את פלשתים ויכניעם ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים".²⁷

כיבושים אלו היו משמעותיים להתפתחות ההתיישבות הישראלית במקומות אלו. כאשר בעת חנוכת ביהמ"ק הראשון (מלכים א ח, טה) בימי שלמה, נאמר: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים".²⁸ דבר המוכיח שרצף השלטון וההתיישבות של ישראל

26. יש לציין שכל השטחים שנכבשו אחר מות יהושע, כולל הכיבושים בדרום הארץ עד נחל מצרים - חל עליהם דין כיבוש רבים, כיוון שנתחלקו על ידי יהושע לשבט יהודה עוד בחיי יהושע (יהושע טו). דברים אלו מפורשים בדברי הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ב) "מפני זה חלק יהושע ובית דינו כל א"י לשבטים אע"פ שלא נכבשה כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקו".

27. וכן באופן דומה מאוד נאמר בדבהי"א (יח, א).

28. וכן גם בספר דבהי"ב (ח, ז).

הרב אהוד אחיטוב

בעקבות כיבושי דוד, הגיע עד אחת מזרועות הנילוס באזור תעלת סואץ של ימינו,²⁹ ולדעות מסויימות עד ואדי אל עריש.³⁰

שלטון לכי יהודה בחבל-עזה המשיך לסירוגין, גם אחר תקופת שלמה, תוך כדי עליות ומורדות. בימי יהושפט נאמר (דה"ב יז, י-ב): "ויהי פחד ה' על כל ממלכות הארצות אשר סביבות יהודה ולא נלחמו עם יהושפט. ומן פלשתים מביאים ליהושפט מנחה וכסף משא. גם הערביאים מביאים לו צאן אילים שבעת אלפים ושבע מאות, ותישים שבעת אלפים ושבע מאות. ויהי יהושפט הלך וגדל עד למעלה ויבן ביהודה בירניות וערי מסכנות".

מסתבר שלאחר מות יהושפט לא היה שלטון ישראל תקיף באותו מקום, והוא חזר רק בימי עוזיהו המלך, כלשון הכתוב (דה"ב כו, ו):

ויצא וילחם בפלשתים ויפרץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים.

הפסוק אמנם מפרט רק חלק מערי הפלשתים, אך כפי שמשמע מסוף הפסוק, עוזיהו כבש גם את יתר ערי הבירה של הפלשתים: עקרון אשקלון ועזה. אלא שמעבר לכיבושיו הצבאיים של עוזיהו מדגיש הכתוב, שהוא גם בנה ערים בתחום אשדוד שהיתה חשובה יותר באותה תקופה, וכן בשאר ארצות הפלשתים: אשקלון עזה גת ועקרון.³¹ דבר המוכיח על ביסוס ההתיישבות של שבט יהודה באותו אזור.

כיבושיו של עוזיהו התפרסו על פני מרחב הנגב והנגב המערבי ונכללו בתוכם גם הערבים היושבים בגרר וסמוך למצרים, כפי האמור (דבה"ב פרק כו, ז-ח): "ויעזרהו האלקים על פלשתים ועל הערבים הישבים בגור בעל והמעונים. ויתנו העמונים מנחה לעזיהו וילך שמו עד לבוא מצרים כי החזיק עד למעלה".³²

29. כשיטת תרגום ירושלמי (במדבר לד, ה); תרגום יונתן בן-עוזיאל (במדבר לד, ה); תוס' (ערכין טו ע"א ד"ה כשם); רא"ם (במדבר לד, ה); רש"י (יהושע יג, ג); רד"ק (יהושע יג, ג); הגר"א (יהושע שם).

30. כשיטת הכפתור ופרח (פרק יא); שו"ת הרדב"ז (ב' אלפים סי' רו); ספר תבואות הארץ (עמ' קמז); שו"ת מנחת שלמה (ב-ג סי' מו אות א).

31. עפ"י פירוש דעת מקרא (שם פסוק ז).

32. עי' דעת מקרא (שם פסוק ז).

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

גם חזקיהו המלך הכה את הפלשתים כולל עזה ותחומה הנרחב, כפי שנאמר (עי' מלכים ב יח, ח): "הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר".

2. נדידת שבט שמעון לחצי האי סיני

אף שמלכי יהודה שלטו באזור עזה לסירוגין במשך תקופות ארוכות, קיימת מחלוקת עד אימתי נמשכה התיישבותו של שבט שמעון בתוך נחלת יהודה.

בספר דברי הימים (א ד, כד-מג) מופיע ייחוסם של ראשי שבט שמעון, וכן רשימת שמות ערי שבט שמעון, הזהה כמעט באופן מוחלט לשמות ערי-שמעון המופיעה בספר יהושע (יט, א-ט).

וכך נאמר (שם ד, כח-לא): "וישבו בבאר שבע ומולדה וחצר שועל. ובבלהה ובעצם ובתולד. ובבתואל ובחרמה ובציקלג. ובבית מרכבות ובחצר סוסים ובבית בראי ובשערים אלה עריהם עד מלך דויד".

לשון הפסוק (שם): "אלה עריהם עד מלך דוד", מציין לדעת חלק מהמפרשים – את מועד סיום ישיבתו של שבט שמעון בתוך נחלת יהודה, כפי שכתב רש"י, כלדעתו הם גורשו מנחלתם על ידי בני יהודה מעת שמלך דוד:

אלה עריהם עד מלך דוד — פתרון כשהרבו בני יהודה עשו תרעומות על בני שמעון מימי שאול ורצו לגרשם מארצם ולא היה יכול לגרשם ואף כי היה כל ימיו בטירדה ובמלחמות. וכשמלך דוד באו שבטו לשאול מבני שמעון את ארצם שהשאלו להם והלך דוד וגרשם כי שאול לא חשש בכך מפני שנאת דוד שהיה מיהודה. וזהו שכתב אלה עריהם עד מלך דוד וכשמלך גרשם. מפ' רבי אליעזר בר משולם ז"ל וכן פי' לי רבי שלמה בר לוי אחי רבי משה הדרשן.

הקושי על דברי רש"י הוא, הפסוקים (שם לח-מג) המתארים את נדידת בני שמעון:

אלה הבאים בשמות נשיאים במשפחותם ובית אבותיהם פרצו לרוב. וילכו למבוא גדר עד למזרח הגיא לבקש מרעה לצאנם. וימצאו מרעה שמן וטוב והארץ רחבת ידים ושקטת ושלוחה כי מן

הרב אהוד אחיטוב

חם הישבים שם לפנים. ויבאו אלה הכתובים בשמות בימי
יחזקיהו מלך יהודה ויכו את אהליהם ואת המעונים אשר נמצאו
שמה ויחרימם עד היום הזה וישבו תחתיהם כי מרעה לצאנם שם.
ומהם מן בני שמעון הלכו להר שעיר אנשים חמש מאות ופלטיה
ונעריה ורפיה ועזיאל בני ישעי בראשם. ויכו את שארית הפלטה
לעמלק וישבו שם עד היום הזה.

מפסוקים אלו מוכח לכאורה שרק בימי חזקיהו נדדו בני שמעון לבקש להם
נחלה ולא בימי דוד? אולם ברור שלדעת רש"י, היו שני שלבים בנדידת בני
שמעון:

- א. היתה נדידה בימי דוד עקב גירושם על ידי בני יהודה.
- ב. לאחר מכן בתקופת חזקיהו הלכו בני שמעון וכבשו חלק נוסף מהאזור
שלא נכבש על ידי דוד ושאל. כיבוש זה מזכיר את כיבוש העיר ליש על
ידי בני דן, שאף הם כבשוה כשהלכו לבקש נחלה.

לעומת זאת לדעת הרד"ק (שם) כיבוש מחוז גדור על ידי בני שמעון אירע כבר
בימי דוד, בשל הגירוש על ידי בני יהודה:

וכל משפחתם לא הרבו עד בני יהודה — לפי שהיו שוכנים בתוך
בני יהודה אמר כי לא הרבו משפחתם שהגיעו למספר בני יהודה,
לפיכך היו יושבים ביניהם ונספחים אליהם וישבו בקצת ערי
יהודה וכן תמצא הערים אשר מזכיר הנה בספר יהושע בכלל ערי
יהודה ומזכיר אותם גם כן בנחלת בני שמעון שנפלה להם בתוך
בני יהודה לפיכך אמר הנה אלה עריהם עד מלך דוד, אבל
**כשמלך דוד וחזקו בני יהודה גרשום בני יהודה מנחלתם והם
בקשו להם נחלה, כמו שאמרו וילכו למבוא גדור עד למזרח הגי
ומהם מן בני שמעון הלכו להר שעיר וכו' כי הלכו הנה והנה
לבקש נחלה, ומה שאמר זאת מושבותם והתיחסם להם, ר"ל כי
אלה חמש ערים וחצריהם נשארו להם ולא גרשום משם בני
יהודה.**

אלא שקיים קושי על דברי הרד"ק, לאור העובדה שמפשט הפסוקים משמע
שכיבוש מחוז גדור נעשה רק בימי חזקיה. יתכן לבאר דבריו, שהנדידה אמנם
התחילה בימי דוד אך היא הסתיימה בימי חזקיה, כשראו שהם צריכים לכבוש

חבל-עזה – נחלת יהודה או נחלת שמעון

חבל ארץ שלם בכדי להתנחל בו ולמצוא מקום מרעה לצאנם.

לעומת דעות אלו סובר המלבי"ם (שם), שלא היתה כלל נדידה של שבט שמעון בימי דוד המלך, ומסתבר שהוא כתב כן בשל פשט הפסוקים שאינם מזכירים זאת. לדעתו העיר היחידה שהועברה משמעון לדוד היא העיר צקלג (שמואל א כז, ו), שניתנה על ידי אכיש לדוד המלך. אולם גם לפי המלבי"ם בני שמעון לא נשארו לשבת בארצם כבראשונה בימי חזקיה. כשחלקם נדד לכיוון הר-שעיר ושלוש עשרה משפחות מהם נדדו למחוז גדור. מיקומו של מחוז גדור, לדעת חלק מהחוקרים הוא בחצי האי סיני,³³ וכך כותב גם האדמת קדש (עמ' רב):

ומצאתי תועלת לבאר כי מבוא גדור שאליו נדדו בני שמעון הוא מישור גבוה שמקומו צפונה להר סיני במרחק 18 ק"מ. המישור הזה יכיל כמאתיים ק"מ מרובעים, והערביים קורין לו אילוי אל

33. לזיהוי מחוז גדור, בפירוש דעת מקרא (דהי"א ד' לט) נוקט כדעה שהמדובר על אזור הר שעיר והעיר פטרה. הקושי בפירוש זה הוא שלפי פשט הפסוקים בני שמעון התפצלו לשני חלקים - חלק אחד הלך לאזור גדור וחלק לאזור הר שעיר, ולפי פירוש זה מדובר על אזורים סמוכים אחד לשני.

אמנם הוא עצמו מביא באותו פירוש (שם הע' 72 אות ב) דעה נוספת שמדובר על התיישבות באזור ממלכת גרר העתיקה. דעה זו מסתמכת הן על העובדה שמדובר בסמיכות לאזור הנגב שבו ישבו לדעת כולם בני שמעון, והן על חילוף האותיות "גרר" "גדר".

דעה נוספת (שם אות ב) שמדובר על התרחבות לאזור דרום סיני, וכפי שכותב גם בספר אדמת קדש (עמ' רב) שהתרחבות נחלתם של שלוש עשרה המשפחות היתה לכיוון חצי האי סיני ומפרץ סואץ. גם בפירוש דעת מקרא לדברי הימים (א ד כד-מג), מציין ש"גם בחבלי סיני, נמצאו מספר רב של הרים וואדיות, בארות וקברים הנושאים שמות נשיאי השמעוני וכמה מערי".

בסיכום הדברים עי' בדעת מקרא (שם הע' 87) שכתב "כמה מערי שמעון יש לחפש לא רק בסביבת העיר באר-שבע, אלא גם בחבלי חוף הנגב המערבי (לרבות החבל המכונה בפינו כיום בשם "חוף סיני")". זאת לאור העובדה "שנשתמר זכר שמות כמה מעריו ומנשיאיו בשמותיהן של בארות, ואדיות והרים בחבלים אלה. ובכלל הדבר גם שם השבט עצמו "ג'בל שמעון" צפונית מערבית לאילת...". בנוסף לכך ש"גם המחקר הארכאולוגי האחרון מאשר את דבר קיומם של ישובים חקלאיים ישראלים בהר-הנגב הדרומי...".

הרב אהוד אחיטוב

אדשטארימא, ובימי קדם העברים קראו לו מבוא גדור אשר למזרח הגיא, שהערביים קורין לו ואדי אגדר, היורד הלאה מערבה דרך המקום רפידים הידוע (שהערביים קורין לו פיראן) ומשם יורד לים סוף של זואץ (סואץ). אל המישור מבוא גדור אשר למזרח הגיא הלכו בני שמעון מרחק שלוש מאות ק"מ במסילה ההולכת מבאר-שבע הנגבה דרך חלוצה (היא ברד), רחובות, פארן (אל בירן), וקלעאת נאחל עד מבוא גדור, וכאשר באו למזרח הגיא היינו לראש ואדי אגדר לבקש מרעה לצאנם, מצאו את בני חם ואת המעונים יושבים בגיא גדור ובכל הגאיות והנחלים המתאחדים עימו והקרובים אליו כי מרעה טוב ושמן שמה, אז הכו והחרימו את העמים ההם וישבו תחתיהם.

על הגאיות ועל הנחלים אשר בסביבות גדור (ואדי אגדר) נשארו שמות העמים שישבו שם לפני בני שמעון; הנחל ואדי אל מעין נקרא בשם המעונים שישבו אצלו. והנחלים ואדי חבר וגם ואדי חמר מזכירים השם חם, במקום שהוא כפי הנראה נשארו גם שמות הנשיאים ראשי האבות לשבט שמעון. כן הגיא שהערביים קורין לו ואדי שיח היה נקרא נחל ישוחיה, בשם הנשיא ישוחיה...

3. נדידת חלק מבני שמעון לכיוון הר-שעיר

כפי שראינו חלק מבני שמעון נדדו בימי חזקיהו לכיוון הר-שעיר, ככתוב (דבה"א ד, מב-מג): ומהם מן בני שמעון הלכו להר שעיר אנשים חמש מאות ופלטיה ונעריה ורפיה ועזיאל בני ישעי בראשם. ויכו את שארית הפלטה לעמלק וישבו שם עד היום הזה".

רש"י (שם מג) מציין שהם היכו "את שארית הפליטה — מהכרת דוד כי דוד הכרית כל זכר באדום".

כך גם כותב הרד"ק (שם מג) והוא מביא שני פירושים לביטוי "וישבו שם עד היום הזה":

ומה שאמר וישבו שם עד היום הזה, פי' עד היום הזה שגלו, או פי' כי עד היום אעפ"י שגלו בני שמעון בני עמלק לא שבו שם ועד היום הזה בחזקת בני שמעון.

חבל-עזה — נחלת יהודה או נחלת שמעון

מוסיף על כך המצודת דוד (שם) שגם בימי שיבת ציון כאשר שבו בני שמעון מגלות בבל, הם חזרו להתיישב באותם איזורים:

ומהם — וחוזר ומפרש מן בני שמעון: בראשם — המה היו הראשים להם: את שארית הפלטה — הנשארה מה שלא החרים שאל ודוד שנאמר בו עד הכרית כל זכר באדום (מלכים א, יא) ועמלק הוא מבני אדום: **עד היום הזה — כי חזרו לשבת בה כאשר שבו מבבל**.³⁴

בספר אדמת קדש (עמ' קג הע' א) מציין שגם אותם חמש-מאות איש מבני שבט שמעון שהלכו תחילה מזרחה לאזור הר-שעיר נדדו במשך הזמן אף הם לכיוון חצי האי סיני. לדעתו הבדואים הגרים בסיני הם צאצאי שבט שמעון שגר באזור זה מתקופת ביהמ"ק הראשון.³⁴

סיכום

חבל-עזה הינו חלק מרצועת החוף הדרומית-מערבית של ארץ ישראל, אשר מגיעה עד נחל מצרים, חבל-ארץ זה לא נכבש מיד בתקופת יהושע והוא נכלל ב"ארץ הנשארת" שלא הספיקו בני ישראל לכבושה. עזה ותחומה נכבשו לאחר מות יהושע בן-נון, על ידי שבט יהודה בשיתוף עם שבט שמעון, בשל העובדה שהם היו שותפים באותו גורל בחלוקת הארץ, כאשר נחלת שמעון אינה נחלה עצמאית אלא כלולה בתוך נחלת יהודה, מציאות שנבאו עליה יעקב אבינו ומשה רבינו בברכותיהם לשבטים. על מידת הזיקה בין נחלת יהודה לנחלת שמעון נחלקו המפרשים; האם שבט שמעון קיבל נחלה גמורה המובלעת בתוך נחלת יהודה, או שלא היתה לו כלל נחלה אלא ערים לשבת בלבד, שעיקרם היה בתוך נחלת יהודה ובחלקן אף היה מפוזר בשאר נחלות השבטים.

באשר למיקומה של נחלת שמעון או ערי שמעון שהיו בנחלת יהודה, קיימות מספר גישות; או שהאזור כולו נשאר בנחלת יהודה, או שהוא הועבר לידי שבט שמעון.

34. עי' מה שכתב באדמת קדש (שם) לביסוס דבריו.

הרב אהוד אחיטוב

יש לציין שחלוקת הגורל לשבט יהודה ונתינת חלק מגורל זה לשבט שמעון, נעשו עוד בטרם כיבוש האיזור על ידי שבטים אלו. לפיכך באופן עקרוני שאלת חלוקת הנחלות הפנימית שבין יהודה לשמעון, אין בה בכדי לענות על השאלה אם כבר בתקופת חלוקת השבטים היתה קיימת התיישבות ישראלית באזור זה. הסיבה לכך נעוצה בעובדה, שהעיר עזה ושאר ערי החוף המרכזיות אף שנכבשו על ידי יהודה ושמעון, לא החזיקו מעמד זמן רב בידי יהודה ושמעון בשל חששם ממרכבות ברזל של הכנענים, והן חזרו לשלטון כנעני שנהפך במשך השנים לשלטון פלישתי. אולם יתכן, שהערים הפחות מרכזיות וערי החצרים שמדרום לעזה ועד נחל מצרים נשארו בשלטון ישראלי. אולם אף אם לא היה שלטון ישראלי באזור זה כבר בתקופת כיבוש "הארץ הנשארת" לאחר מות יהושע – נראה שהיתה התיישבות ישראלית באזור זה שהגיע עד נחל מצרים, עוד לפני מלכות דוד ושלמה. בתקופת המלוכה, היתה נוכחות של שלטון ישראלי בכל ארץ פלשתים עד הגבול הדרום-מערבי של הארץ, שלטון שידע עליות ומורדות ונמשך עד קרוב לחורבן בית ראשון.

ההתיישבות הישראלית באזור הדרום התרחבה בעת התפשטות בני שמעון לכיוון מדבר סיני והר שעיר; בעת המלכת דוד, ולדעות אחרות רק בתקופת חזקיהו המלך. כפי שמבארים חלק מהמפרשים גם בימי שיבת ציון חזרו חלק מבני שמעון להתיישב בדרום הארץ ובדרום מערב כולל באזור חצי האי סיני.

הרב ישראל אריאל

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

- א. מצות הכיבוש בחבל עזה – שיטת הרמב"ן
 - ב. מצות הכיבוש בחבל עזה – שיטת הרמב"ם
 - ג. מצות ירושה וישיבה – האם נכללת במנין המצוות?
 - ד. איבחון מצוה שיש בה 'הקדמה' ו'תכלית' – כיצד?
 - ה. דוגמאות למצוות שיש בהן 'הקדמה' ו'תכלית'
 - ו. ירושה וישיבה – 'הקדמה' למצוות התלויות בארץ
 - ז. הרמב"ם: כיבוש הארץ למצוותיה – מצות עשה
 - ח. מצות כיבוש ארץ ישראל – 'הקדמה' לביעור עבודה זרה
 - ט. ששת היסודות במצות 'ירושה וישיבה'
 - י. הרמב"ם: כיבוש ארץ ישראל – ב'ירושה שלישית'
- כללו של דבר

א. מצות הכיבוש בחבל עזה – שיטת הרמב"ן

1. מצות הכיבוש בעזה על פי הספרי והרמב"ן

השאלה שנדון בה להלן, היא, באשר לאדם מישראל המתגורר כיום באחד הישובים בחבל עזה, האם הוא מקיים בכך מצות ישוב ארץ ישראל?

יתירה מזו! אדם המעמיד קראוון על גבעה שבה משוטטים תושבים נכרים המתגוררים בחבל עזה, ובהעמדת הקראוון או הבית מביא לשליטה ישראלית בגבעה או בחלק ממנה, האם הוא מקיים בכך מצות ירושה וכיבוש בארץ ישראל?

כבר עסקו בענינה של עזה ובנותיה רבים מן האחרונים, אשר נקטו עמדה בדיון לכאן ולכאן. לדוגמה בלבד, נציין את דעת המהרי"ט בתשובה לשאלה בדבר האפשרות לכפות על אשה לעלות מקהיר שבארץ מצרים לעזה שבארץ

הרב ישראל אריאל

ישראל, מדין 'הכל מעלין לארץ ישראל'. דעת ר' יוסף מטרנאני היא, שמצות ישוב ארץ ישראל מצטמצמת לגבול עולי בבל בלבד. בהתאם לכך קבע, שאי אפשר לכפות על אשה לעבור לעזה, שכן, עזה – הנמצאת מדרום לאשקלון – מקומה מחוץ לגבולות עולי בבל, ממילא, אינה ארץ ישראל לענין מצוות, ומצות ישוב ארץ ישראל בכלל זה.

עוד מצינו בדברי האחרונים שתלו שאלה זו בשאלה אחרת: האם עזה ובנותיה הם בגבולות עולי מצרים או בגבולות עולי בבל? נאמרו בענין זה שיטות שונות.¹ לענ"ד, לרמב"ם ולרמב"ן שיטה אחרת בענין זה, אולם בטרם ננסה להציג את שיטתם, יש להגדיר תחילה במה לא נדון.

במסגרת זו לא נדון, לא בתוואי גבול עולי מצרים ולא בתוואי גבול עולי בבל, נושאים אלו נדונו אצלנו בהרחבה בספר 'אוצר ארץ ישראל', ולמרות שלדעת האחרונים הם המפתח והבסיס לדיון בשאלה שלפנינו, לענ"ד אינם שייכים כלל לנושא הנדון. הדיון דלהלן יתמקד ביסודות ההלכתיים למצות ירושה וישיבה בזמן הזה: בפסוקים, בדברי חז"ל, ובדברי הרמב"ן והרמב"ם.

כידוע, היסוד ההלכתי עליו נשענים כיום באשר לקיום מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל בזמן הזה, הם בעיקר דברי הרמב"ן בספר המצוות (בהשמטות מצוה ד). בטרם נדון בשיטת הרמב"ם נרחיב מעט בענין חובת כיבוש חבל עזה לשיטת הרמב"ן.

שייכותו של חבל עזה לארץ ישראל נדונה אצלנו בהרחבה בספר 'ארץ ישראל לגבולותיה', במיוחד לשיטת הרמב"ן הקובע, כי חובת כיבוש ארץ ישראל לדורות, היא מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת, וממילא עזה ובנותיה בכלל זה (ראה שם פרק ג).

חבל עזה נזכר במפורש פעמים אחדות במקורות כחלק ממצות הכיבוש. ראה את מדרש ההלכה בספרי דברים (א, ו) על הפסוק:

1. ראה בענין זה בדברי הרב יוסף ליברמן, בשו"ת משנת יוסף חלק א סימנים מו- מז, שהביא ארבע שיטות בענין, ונשאר בספק מה דינם של הישובים בחבל עזה. יתירה מזו, המחבר לא דן שם בשאלת מצות ירושה וישיבה בחבל עזה, אלא רק בשאלת שביעית ותרומות ומעשרות מדרבנן ולא סיים בדבר ברור.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

"ה' אלקינו דבר אלינו בחרב לאמר...פנו וסעו לכם ובאו הר האמרי...בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדל נהר פרת. ...באו ורשו את הארץ". ומבואר בספרי שם: "פנו וסעו לכם בהר – זה הר המלך. בשפלה – זה שפלת לוד ושפלת דרום. ובנגב ובחוף הים – זה עזה ואשקלון וקסרינ", כלומר: מצות עשה לכבוש את כל הערים לאורך חוף הים בארץ ישראל האמורה בתורה, ובכלל זה העיר עזה ובנותיה.

הרמב"ן בספר המצות (שם) מביא את הפסוק הזה להלכה, באומרו, שכאן ציינה התורה את הפרטים במצות הכיבוש בארץ ישראל, ובלשונו:

שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב, ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה. **ופירט אותה להם במצוה זו כולה בגבוליה ומצריה**, כמו שאמר: ובואו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים וגו'. **שלא יניחו ממנה מקום** וזו היא שהחכמים קורין אותה (סוטה פ"ח מ"ו): **מלחמת מצוה**. וכך אמרו בגמרא סוטה (מד ב): אמר רב יהודה: מלחמת יהושע לכבוש – דברי הכל חובה'.

ומסכם הרמב"ן, כי מצוה זו "היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו - ואפילו בזמן גלות".

2. 'מלחמת יהושע' – הגדרה הלכתית לגבולות הכיבוש וההלכה בארץ ישראל

'מלחמת יהושע' הנזכרת בדברי חז"ל, אינה הגדרה של תקופה מסויימת, אלא זו הגדרה הלכתית באשר לגבולות מצות הכיבוש. שכן, נאמר ליהושע לכבוש את הארץ בגבולות מוגדרים כמובא בפרשת עקב (דברים יא) שם קובע הספרי את חובת כיבוש הארץ עד נהר פרת (ראה 'ארץ ישראל לגבולותיה' פרק ד).

הפסוקים בתחילת ספר יהושע אינם אלא חזרה מדויקת על פסוקי פרשת עקב, ככתוב (יהושע א, ג-ד): "כל מקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם נתתיו כאשר דברתי אל משה. מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ

הרב ישראל אריאל

החתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם", וכפי שמסביר הרמב"ן (דברים יא, כד): "שאתם חייבים לכבשו".

ראה גם בפרשנים לספר יהושע (א, ג) כגון: רש"י, רד"ק, אברבנאל, מלבי"ם והגר"א, שכולם רואים בפסוקים אלה את קיומה של מצות כיבוש הארץ לגבולותיה ככתוב בתורה (כן ראה בעל הטורים בסוף פרשת עקב). תוואי גבולות עקב הוא, למעשה, התוואי של גבולות ברית בין הבתרים.

יתירה מזו: בירושלמי חלה ב, א, לומדים חז"ל מפסוקים אלה בפרשת עקב ובספר יהושע, את גבולות הארץ לענין חובת קיום המצוות התלויות בה: תרומות ומעשרות, חלה, שביעית וכו', ולדעת הירושלמי אלה גבולות ההלכה של ארץ ישראל למצוות אלה ואחרות.

3. כיבושים בעזה ובנותיה בימי בית ראשון — מאז ימי יהושע ועד ימי חזקיהו

בהמשך למצוה שנאמרה בתחילת ספר יהושע, נצטוו יהושע במהלך כיבושיו לזרז את כיבוש את עזה ובנותיה, זאת, בהוראה שמימית מיוחדת, ככתוב (יהושע יג, א-ו): "ויהושע זקן בא בימים ויאמר ה' אליו אתה זקנתה באת בימים והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה. זאת הארץ הנשארת כל גלילות הפלשתים וכל הגשורי. מן השיחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה לכנעני תחשב חמשת סרני פלשתים העזתי והאשדודי האשקלוני הגתי והעקרוני והעוים. ...אנכי אורישם מפני בני ישראל רק הפלה לישראל בנחלה כאשר צויתך". מפרש רש"י: 'והארץ נשארה הרבה מאד — ממה שאמרתי לאברהם [בברית בין הבתרים] נשארה לרשתה — שלא נכבשה. מן השיחור — הוא נילוס הוא נחל מצרים, הוא סמוך לתחום מקצוע דרומית מערבית של ארץ ישראל, כמו שאמר באלה מסעי. ולמדנו כאן, שלא כיבש יהושע בחייו כל מיצר הדרומי, אלא ממדבר צין הוא ההר החלק העולה שעירה עד הנילוס, הוא תחום עזה האמור למעלה מקדש ברנע עד עזה לכנעני תחשב — מארץ הכנעני שנתתי לאברהם הוא'.

נמצא, לדברי רש"י, שאכן, בהתאם להוראה שנצטווה, כבש יהושע את עזה ובנותיה, ככתוב (יהושע י, מ-מא): "ויכה יהושע את כל הארץ ההר והנגב

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – בעזה ובנותיה

...כאשר צוה ה' אלקי ישראל. ויכם יהושע מקדש ברנע **ועד עזה** ואת כל ארץ גשן ועד גבעון".

כמו כן, בהתאם לציווי, מחלק יהושע את הארץ לשבטים, ונותן לשבט יהודה את הנחלה הדרומית בין השבטים, כך הופכת עזה ובנותיה לחלק מנחלת שבט יהודה, ככתוב: (יהושע טו, כ- מז): "זאת נחלת מטה בני יהודה למשפחתם. ויהיו הערים מקצה **למטה בני יהודה**... אשדוד ובנותיה וחצריה **עזה בנותיה וחצריה** עד נחל מצרים".

על כיבוש נוסף בעזה ובנותיה למדים אנו מספר שופטים (א, יז-יט) ככתוב: "וילך יהודה את שמעון אחיו... וילכד יהודה את עזה ואת גבולה ואת אשקלון ואת גבולה ואת עקרון ואת גבולה... והיה ה' את יהודה".

נראה מתוכן הדברים, שהכיבוש בזמן יהושע וכך בזמן השופטים לא היה מוחלט, ולא הצליחו לגרש את העזתים מעזה וליישב את המקום בבני שבט יהודה, אלא כבשו אותם לצורך שיעבוד ומיסים.

ואכן כך למדים אנו מן האמור בתקופת שלמה המלך, שם הגיעה שליטת עם ישראל בארץ ישראל לשלטון מלא, כמובא במלכים (א ה, א-ד): "ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים מגשים מנחה ועבדים את שלמה כל ימי חייו... כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה".

כך מובא בבראשית רבה (לד, יב) ששלמה המלך שלט בעזה שלטון ללא מצרים, כשהמושג המתאים לשלטון זה הוא 'רדיה', כלומר, ביד חזקה, וכלשון המדרש: "ומוראכם וחיתכם יהיה, מורא וחיתת – חזרו, ורדיה [בראשית א, כח: ומילאו את הארץ וכבשוה, **ורדו** בדגת הים] לא חזרה, אימתי חזרה? – בימי שלמה, שנאמר (מלכים א ה): 'כי הוא **רודה** בכל עבר הנהר **מתפסח ועד עזה**'".

העזתים כנראה פרקו עול בשלב מסויים והיה צריך לכבשם מחדש, וכמתואר בימי חזקיהו, שם נאמר (מלכים-ב יח, ב-ח): "בן עשרים וחמש שנה היה במלכו... בה' אלקי ישראל בטח ואחריו לא היה כמהו בכל מלכי יהודה ואשר היו לפניו... הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר".

הרב ישראל אריאל

למותר להזכיר, את פעולותיו של שמשון בעזה ובשדות פלשת, כחלק מן המלחמה בעזתים. לאור האבידות הכבידות שסבלו באנשים וברכוש יכלו פעולות אלו להביאם למסקנה לנטוש את המקום. היתה זו אמנם מלחמת יחיד, אך הדבר תואם את שיטת הרמב"ן דלעיל, שכל יחיד בכל דור מחויב במצות ירושה ושיבה בכל מקום ופינה בארץ ישראל.

נמצא, לאור האמור, שבמהלך בית ראשון – מאז ימי יהושע והלאה – נעשה מאמץ מתמיד לשלוט בעזה ובנותיה, לגרש את הפלישתים משם ואף להתנחל בפלשת, שאינה אלא חלק מנחלת שבט יהודה.

ב. מצות הכיבוש בחבל עזה – שיטת הרמב"ם

1. הלכה מחודשת ביהושע: יחיד הכובש מקום בארץ יש לכיבושו דין 'כיבוש רבים'

עד כה הבאנו מקורות אחדים התואמים את שיטת הרמב"ן בענין מצות הכיבוש – ובכלל זה בעזה ובנותיה. אולם עיקר עניננו בדברינו להלן, לברר את שיטת הרמב"ם בענין מצות הירושה והשיבה, זאת, תוך שימת לב מיוחדת לענין כיבוש עזה ובנותיה.

כפי שיבואר להלן, מתברר, שדווקא מן הפסוק העוסק בכיבוש עזה, הוציא הרמב"ם הלכה הנוגעת לזמן הזה, כלומר: מצוה על כל יחיד במהלך הדורות לכבוש כל מקום בארץ ישראל בגבולות התורה – ועזה ובנותיה בכלל זה.

להלן לשון הרמב"ם בהלכות תרומות (א, ב):

ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבשן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל, וזהו הנקרא כיבוש רבים. אבל יחיד מישראל או משפחה או שבט שהלכו וכבשו לעצמן מקום – אפילו מן הארץ שניתנה לאברהם – אינו נקרא ארץ ישראל – כדי שינהגו בו כל המצות. וממני זה חילק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים אף על פי שלא נכבשה, כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט וכיבוש חלקו.

להסברת הלכה זו יש להרחיב בדברים, ויבוארו בעז"ה בספר 'אוצר ארץ ישראל' (העומד לראות אור בעז"ה בקרוב, עיין שם: 'שערי ארץ ישראל').

מצות ירושה ושיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

להלן תמצית מדברינו להסברת הלכה זו, כפי שנראה לענ"ד, וההשלכות למעשה על מצות הכיבוש בעזה ובנותיה בימינו.

ההלכה דלעיל מתחלקת לשני חלקים:

בחלק הראשון מדובר על דין 'כיבוש רבים' בארצות העמים השוכנים בחוץ לארץ, וכלשון הרמב"ם: "ארץ ישראל האמורה בכל מקום [בעולם] היא **בארצות**, שכיבושן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל, וזהו הנקרא – כיבוש רבים". דברי הרמב"ם מבוססים על דברי הספרי בפרשת עקב הנזכר לעיל.

(הסבר זה ברמב"ם, בא לשלול את הפירוש שנתנו כמה מן האחרונים לדבריו, שארץ ישראל היא בגדר חוץ לארץ, אלא אם כן נכבשה על ידי מלך ישראל. הסבר זה של האחרונים, אין לו בסיס בדברי חז"ל ולהיפך, עומד בסתירה לדברי חז"ל והרמב"ם בכמה מקומות, ולא כאן המקום להרחיב).

בחלק השני של ההלכה הנ"ל מדובר על דין 'כיבוש רבים' בארץ ישראל שבגבולות 'ברית בין הבתרים'. ומחדש הרמב"ם, שכיבוש רבים בתחומי ארץ ישראל, שונה מדין הכיבוש בחוץ לארץ, וכתב, שיחיד מישראל או משפחה הכובשים לעצמם מקום מן הארץ שניתנה לאברהם, המקום שנכבש נקרא 'ארץ ישראל' לענין המצוות. זאת, לאור העובדה, שיהושע חילק את ארץ ישראל לשבטים בטרם נכבשה, ובכך הסמיך כל יחיד לכבוש את נחלתו, לפיכך, יש לכיבוש זה דין 'כיבוש רבים'. ליתר הבהרה: 'כיבוש רבים' בתחומי ארץ ישראל נעשה באופן שונה מאשר בחוץ לארץ. שכן ארץ ישראל בתחומיה המוגדרים בתורה היא 'הארץ אשר ניתנה לאברהם' – כלשון הרמב"ם הנ"ל. הרמב"ם מדגיש, שהארץ **כבר ניתנה לישראל**, וכלשון חז"ל בתלמוד הירושלמי (חלה ב, א) וכן בבראשית רבה (מד): "מאמרו של הקב"ה – מעשה!" כלומר, כשנאמר לאברהם: "לזרעך נתתי" בלשון עבר, פירושו המעשי הוא: 'כבר נתתי', והארץ נתונה בפועל לאברהם, לפיכך, זרעו יורשים את הארץ 'למפרע' – כלשון הירושלמי (חלה ב, א) כלומר: מימות אברהם.

מכאן, שמאז ימי יהושע – וכך בהמשך הדורות – אין צורך לכבוש את הארץ ב'כיבוש רבים' – במלך ונביא וסנהדרין וכד', שהרי היא של ישראל – שהם

הרב ישראל אריאל

יורשיו וממשיכיו של אברהם, ונתקדשה הארץ משניתנה לאברהם. עיקר החידוש הוא, שמעתה, יחיד ההולך וכובש לו מקום בארץ ישראל — כיבוש 'כיבוש רבים' לענין תרומות ומעשרות ושביעית, כיון שכבש את נחלת אברהם מדעת יהושע וכל ישראל.

2. תוקפו של 'כיבוש רבים' בארץ ישראל — מכוח המעמד בשילה בימי יהושע

זו כוונת הרמב"ם במה שכתב: **"ומפני זה חילק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים**, אף על פי שלא נכבשה, כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקו". כוונת הרמב"ם למעמד שהתקיים בשילה, כמובא ביהושע (יח, א): **"ויקהלו כל עדת בני ישראל שילה"**. בהמשך שם נאמר: **"וישלך להם יהושע גורל בשילה לפני ה', ויחלק שם יהושע את הארץ לפני ישראל כמחלוקתם"**. עוד נאמר שם (יהושע יט, נא): **"אלה הנחלות אשר ניחלו אלעזר הכהן ויהושע בן נון וראשי האבות למטות בני ישראל בגורל בשילה לפני ה'..."** ויכלו מחלק את הארץ".

נמצא, שבאופן מכוון חילק יהושע ובית דינו — שהם ראשי האבות — את הארץ לשבטים בטרם נכבשה, זאת, כדי שכיבושם של השבטים למיניהם ברחבי ארץ ישראל — ואף כיבושו של אדם יחיד בלא מלך ובלא נביא — הדבר ייעשה 'מדעת רוב ישראל'. למעמד זה תוקף הלכתי לדורות, ומאותה שעה כיבושו של כל יחיד בארץ ישראל נחשב ל'כיבוש רבים', ודין הבית או הגבעה שכבש — כדין 'ארץ ישראל' לכל מצוות התורה.

מתברר מדברי הרמב"ם, שהפסוקים בהם מצוה ה' את יהושע לזרז את כיבוש הארץ — ובכלל זה לכבוש את 'העזתי', יש בהם חידוש הלכתי רב משמעות לדורות: מעתה, תיעשה מצות הכיבוש בארץ ישראל לאו דוקא על ידי מלך או נביא, אלא הכיבוש ייעשה בידי שבטי ישראל, **או גם על ידי יחידים ההולכים וכובשים את נחלתם**. ומעתה, כל יחיד במהלך הדורות, הכובש מקום בארץ ישראל — מתחייב המקום שנכבש מיד בכל המצוות התלויות בארץ, כגון: שביעית, תרומות ומעשרות, חלה וכו', וזאת, מן התורה (וזאת בתנאי שרוב ישראל נמצאים בארץ ישראל, הרחבת הדיון ראה ב'שערי ארץ ישראל' הנ"ל).

3. ההלכה שיש כיבוש 'מדעת הרבים' בא"י — נאמרה למשה במעמדו של יהושע

ההלכה, שכיבושו של יחיד בארץ יש לו דין 'כיבוש רבים' נלמדה מפי נביא. שכן, כך מצווה ה' את יהושע (יהושע יג, א): "ויאמר ה' אליו: אתה זקנתה באת בימים והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה... מן השיחור אשר על פני מצרים... העזתי עד לבא חמת — רק הפלֵה לישראל בנחלה כאשר צויתך".

עם זאת, שאלה היא: כיצד יתכן, שנאמרה ליהושע מצוה שיש בה חידוש הלכתי בענין 'כיבוש רבים' בארץ ישראל – דבר שלא נאמר על ידי משה? הרי הלכה היא, שאין נביא רשאי לחדש דבר בהלכה מפי הנבואה (ראה רמב"ם הלכות יסודי התורה ט, ט)?

אולם הביטוי '**כאשר צויתך**' מלמד, שצווי זה כבר נאמר ליהושע משכבר הימים. ואכן, מתברר, שהציווי נאמר ליהושע בימי משה במסגרת הפלת הנחלות הנזכרת בפרשת 'מסעי' (במדבר לד, יז) ככתוב: "וידבר ה' אל משה אלה שמות האנשים אשר ינחלו לכם את הארץ — אלעזר הכהן ויהושע בן נון!" הווה אומר, כבר בימי משה נאמרה מצוה זו ליהושע, אלא שהדבר נשנה אחר כך — כשהכיבוש היה בפועל — בהרחבת דברים כמובא ביהושע יג.

כאמור, חידוש זה אינו נוגע רק לימי יהושע, אלא לדורות. ראה מה שכתב הרמב"ם בהלכות תרומות בהמשך (א, י): "גוי שקנה קרקע בארץ ישראל לא הפקיעה [הגוי] מן המצוות, אלא הרי היא **בקדושתה**. לפיכך אם חזר ישראל ולקחה ממנו — **אינה ככיבוש יחיד**, אלא מפריש תרומות ומעשרות ומביא ביכורים — והכל מן התורה, כאילו לא נמכרה לגוי מעולם".

כלומר, אדם מישראל הקונה קרקע מנכרי בארץ ישראל במהלך הדורות יש לקנינו ו'כיבושו' דין כיבוש רבים.

נמצא, לדעת הרמב"ם, שבטרם יצא יהושע לכבוש את עזה ובנותיה, נצטווה להסמיך את השבטים, המשפחות והיחידים, להיות שלוחי עם ישראל לכיבוש הארץ. הלכה זו נוגעת לימינו אנו בחבל עזה, ביהודה ושומרון, ובכל מקום אחר בגבולות 'הארץ' שניתנה לאברהם. הווה אומר: אף לדעת הרמב"ם, מצוה על כל יחיד בכל הדורות לכבוש כל מקום בארץ ישראל ולהתנחל שם.

הרב ישראל אריאל

מכאן מסקנה באשר להצבת קראוון על גבעה בחבל עזה, שמי שבונה בית או 'תופס' גבעה בדרך כל שהיא, מקיים בכך מצות כיבוש וישוב בארץ ישראל מן התורה.

ג. מצות ירושה וישיבה — האם נכללת במנין המצוות:

1. מדוע לא מנה הרמב"ם את מצות כיבוש וישוב ארץ ישראל בכלל תרי"ג מצוות:

הדיון בפרקים דלהלן יישוב על מצות כיבוש וישוב ארץ ישראל, לדעת הרמב"ם (הפרקים דלהלן הם חלק מדיון נרחב מתוך הספר 'אוצר ארץ ישראל' הנזכר לעיל).

בטרם נמשיך את דברינו, יש להעיר, כי בדברי האחרונים הדנים במצות 'ירושה וישיבה', נמצא הבנה שונה של דברי הרמב"ם, עם זאת, לענ"ד, זאת כוונתו כמוכח בפסוקים ובדברי חז"ל.

אחת השאלות שהעסיקו ראשונים ואחרונים בשיטת הרמב"ם בענין ארץ ישראל היא: איך להסביר את העובדה, שהרמב"ם לא מנה את מצות 'ירושה וישיבה' כאחת מתרי"ג מצוות? כמובא לעיל, הרמב"ם בהשגותיו לספר המצוות מנה מצוה זו במנין המצוות לשיטתו, לא כן הרמב"ם, לפיכך, שיטתו צריכה הסבר.

מחברים אחרונים שעסקו בשאלה זו הציעו פתרונות שונים, כגון, שמצוות ירושה וישיבה היא מצוה זמנית, והיתה שייכת לתקופת יהושע בלבד, ראה 'מגילת אסתר' בחיבורו על ספר המצוות (השמטות לספר המצוות עשה ד). אולם תשובה זו אינה מקובלת על הרמב"ם עצמו, שכן, כתב בספר המצוות (עשה קפז):

אולי יחשוב חושב כי זו מצוה [החרמת שבעה עממים] שאינה נוהגת לדורות, אחר ששבעה עממין כבר אבדו. וזה אמנם יחשוב אותו מי שלא הבין עניין נוהג לדורות ואינו נוהג לדורות אבל הוא נוהג בכל דור שיימצא בו אפשרות הדבר ההוא.

נמצא, שגם אם גלו ישראל מארצם, כל עוד יש אפשרות לשוב אליה, מצות ירושה וישיבה קיימת לעולם ולעולמי עולמים.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

יש שרצו לומר, שמצוות ירושה וישיבה היא מצוה מדרבנן בלבד (פאת השולחן סימן א, בית ישראל יד). אף על דבריו יש לתמוה, שכן, כידוע, מצות ירושה בעצם מהותה כוללת מלחמה הכרוכה בסכנת נפשות ומוות, חלילה, כן כרוכה המלחמה בחילול שבת, והיכן מצינו מצוה מדרבנן, המחייבת להכנס לסכנת נפשות, וכן חילול שבת ועבירה על מצוות רבות בתורה?

2. אחרונים: הרמב"ם לא מנה מצות ירושה וישיבה כיון שהיא כוללת את כל התורה כולה

הרב אליעזר ולדנברג, בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ז' סימן מח סעיף יב) הביא דעות של האחרונים וביניהם הראי"ה קוק זצ"ל, האומרים, שכיון שמצות ירושה וישיבה היא מצוה הכוללת את כל התורה כולה, לפיכך לא מנאה הרמב"ם. זאת, על פי מה שקבע בשורש הרביעי מארבעה עשר השרשים בפתחת ספר המצוות, שאין למנות מצוות הכוללות את כל התורה (וראה מה שכתב בענין זה בספר 'אם הבנים שמחה' וכן בספר 'ארץ חמדה' ועוד, שאף הם ניסו להסביר את הרמב"ם בדרך זו).

אף כאן יש לשאול: אם מצות ירושה וישיבה כוללת חובה לצאת למלחמה תוך סכנת נפשות וחילול שבת, איך אפשר לצאת למלחמה על סמך סברא והגדרה מעורפלת בלא שנקבעה לכך מצוה מפורשת מן התורה?

עצם ההסבר הנ"ל ב'שורש הרביעי' של הרמב"ם, כאילו אין למנות מצוה ה'כוללת את כל התורה כולה', תמוה, שכן לא מצינו דבר מפורש בענין זה ברמב"ם? לפי הסבר זה, שכל מצוה הכוללת את כל התורה אין למנות, היה צריך הרמב"ם להשמיט ממנין המצוות כמה וכמה מצוות, וכגון את מצות 'אנכי ה' אלוהיך', שכן, מצות האמונה בה' כוללת את כל התורה כולה. ואילו הרמב"ם מנאה בראש רשימת תרי"ג מצוות?

3. מצות 'ירושה וישיבה' יש בה 'מעשה מיוחד', וכן חידוש שלא שמענוהו במקום אחר

המעין בדברי הרמב"ם בשורש הרביעי, ימצא, שהפירוש הנ"ל בדברי הרמב"ם אינו כתוב שם ולא לכך התכוין. אלו דבריו:

השורש הרביעי — שאין ראוי למנות הציוויים הכוללים התורה כולה. הנה יבואו בתורה צוויין ואזהרות, אינן בדבר רמוז

הרב ישראל אריאל

[מסויים ומוגדר] אבל — יכללו המצות כולם, כאילו יאמר: **עשה כל מה שצויתך לעשות**, והזהר מכל מה שהזהרתיך ממנו ואין פנים למנות הצווי הזה מצוה בפני עצמה. שהוא לא יצוה לעשות **מעשה מיוחד** [מסוים ומוגדר] שיהיה מצות עשה, **ולא יזהיר מעשות מעשה מיוחד** שיהיה מצות לא תעשה, וזה כאומרו (משפטים כג): ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו וכבר טעו בשורש הזה גם כן, עד שמנו — קדושים תהיו (קדושים יט) מצוה מכלל מצוות עשה, ולא ידעו, כי אומרו: קדושים תהיו והייתם קדושים הם צוויין לקיים כל התורה [לפיכך] לא נאמר בקדושים תהיו והדומים לו שזו מצוה, **כי לא צוה לעשות דבר זולת מה שידענו**.

הרמב"ם מבחין בשורש זה, בין מצוה מיוחדת לבין מצוה כוללת. יש מצוה שהיא **מסכמת** את מצוות התורה ומגלה את מטרת המצוות, כמו 'קדושים תהיו', אך מצד עצמה אין בה שום דבר חדש. לעומתה, מצוה פרטנית ומסויימת היא זו שיש בה שני מאפיינים ברורים: א. יש בה '**מעשה מיוחד**' — עשה או לא תעשה. ב. יש במצוה זו **חידוש** ביחס לשאר המצוות — 'זולת מה שידענו'. נמצא, שהמושג 'מצוה כוללת' ברמב"ם יש לה כוונה אחרת לחלוטין ממה שתלו בכוונתו.

יתירה מזו! המתבונן במצות 'ירושה וישיבה' יווכח, שעל פי ה'שורש הרביעי' שקבע הרמב"ם, יש בה כל הנתונים המחייבים למנות אותה כאחת מתרי"ג מצוות, שכן, יש במצוה יסודות ברורים, שלא ידענו אותם משום מצוה אחרת בתורה: א. מצוה להלחם על הארץ. ב. המלחמה כרוכה בסכנת חיים ויש לקיים את המצוה למרות הסכנה. ג. במידת הצורך נלחמים אפילו בשבת. ד. המלחמה עצמה היא 'מעשה מיוחד' ומסוים, היינו, הכנת העם למלחמה באימונים בנשק ובציוד, במינוי שרי אלפים ושרי מאות וכו'. ה. יש להלחם על כבדת ארץ מוגדרת ומיוחדת בעולם, ולהגיע בכיבושים אלה לגבולות ברורים שנקבעו בתורה. ו. בנוסף למצות המלחמה קיימת חובה להתנחל ולהתיישב בכל אותם מקומות שייכבשו. ז. כשם שיש מצות ישיבה — כך יש איסור לצאת מגבולות הארץ הזו. ח. חל איסור לצאת למלחמה מחוץ לגבולות אלה, אלא אם כן נכבשה תחילה הארץ האמורה בתורה.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

מנינו כאן כמה מיסודות המצוה כפי שהובאו בדברי הרמב"ם בפרק א מהלכות תרומות ומעשרות, וכן בהלכות מלכים (מקורות להלכות אלה ראה להלן).

לאור נתונים אלה, איך אפשר להגדיר את מצות ירושה וישיבה כ'מצוה כוללת'? הרי לפי הגדרת הרמב"ם עצמו זו מצוה עם 'מעשה מיוחד' ו'מעשים מיוחדים'. יש, אפוא, במצוה זו 'חידוש' שאין כדוגמתו בשום מצוה אחרת בתרי"ג כדי שנלמד אותו משם.

לאור האמור, יש לתמוה על אותם אחרונים שרצו ליישב את השאלה על פי השורש הרביעי, ומתברר, שדווקא לפי שורש זה יש למנותה בין תרי"ג מצוות, ומדוע 'שכח' אותה הרמב"ם?

4. 'ירושה וישיבה' היא מצות עשה אך לא נמנתה בתרי"ג, כיון שהיא 'הקדמה' ל'תכלית'

כפי שיבואר להלן, שיטת הרמב"ם היא, כי מצות 'ירושה וישיבה' זו מצות עשה מחייבת — כשאר כל מצוות עשה שבתורה. הרמב"ם לא מנה אותה בין תרי"ג מצוות, שכן, התורה נתנה לכיבוש הארץ מעמד של 'הקדמה' למצוה, היינו, 'הקדמה' למצוות התלויות בארץ. לפי העיקרון שקבע הרמב"ם ב'ספר המצוות', מצוה שהיא 'הקדמה' אינה נמנית כאחת מתרי"ג מצוות אך היא מצוה מעשית ומחייבת לכל דבר. כך גם מצות ירושה וישיבה, אינה נמנית בתרי"ג מצוות אך היא חלק מהותי של המצוות התלויות בארץ, בהיותה 'הקדמה' ל'תכלית'. 'הקדמה' זו היא התנאים בהם מתקיימת כל אחת מן המצוות, כגון: תרומות ומעשרות, חלה ושמיטה ויובל.

להבנת שיטת הרמב"ם יש לעיין ב'ספר המצוות' בשרש העשירי. אלו דבריו:

שאין ראוי למנות ה'הקדמות' אשר הן ל'תכלית' אחת מן התכליות. פעמים יבאו **צוויים בתורה**, אין אותם הצוויים הם המצוה, אבל הם **הקדמות לעשיית המצוה**, כאילו הוא מספר: איך ראוי שתעשה המצוה ההיא. דמיון זה, אומרו (סוף פרשת אמור): **ולקחת סלת** כי הוא אינו ראוי שיימנה **לקיחת** הסלת מצוה **ועשייתו** לחם מצוה. אבל הנמנה (מצות עשה כזו) אמנם הוא אומרו (תרומה כה): **ונתת על השלחן לחם פנים לפני תמיד**.

הרב ישראל אריאל

הנה המצוה אמנם היא היות לחם תמיד לפני ה'. ואחר כך סיפר איך יהיה זה הלחם, וממה זה יהיה, ואמר, שהוא יהיה מסולת ויהיה **שתיים עשרה חלות**.

ועל הדרך הזה בעצמו אין ראוי שיימנה אומרו (ריש פרשת תצוה): **ויקחו אליך שמן זית זך**, אבל יימנה (מצות עשה כה) אומרו (שם): **להעלות נר תמיד**. וזה הוא הטבת הנרות כמו שהתבאר בתמיד (סוף פרק ג).

ועל זה הדרך בעצמו לא יימנה אומרו (ריש פרשת תשא): **קח לך סמים**, אבל יימנה (מצות עשה כח) הקטרת הקטורת בכל יום, כמו שבא בו הכתוב (סוף פרשת תצוה): **בבקר בבקר בהטיבו את הנרות יקטירנה** ובהעלות אהרן את הנרות יקטירנה. וזו היא המצוה המנויה. ואומרו: קח לך סמים — **הקדמה בצווי**, שהוא לבאר איך תיעשה המצוה הזאת והקטורת הזאת מאי זה דבר תהיה.

וכן, **קח לך בשמים ראש** (ריש פרשת תשא) לא יימנה, ואמנם יימנה (מצות עשה לה): הצווי שציונו **שנמשח כהנים גדולים ומלכים וכלי הקדש בשמן המשחה המתואר**. ועל הדרך הזה **הקש כל מה שדומה לו**, עד שלא יתרבה אצלך מה שאין ראוי לרבות. וזאת כוונתנו בשורש הזה. והוא דבר מבואר.

ואמנם זכרנוהו ועוררנו עליו בעבור כי כבר טעו בו רבים גם כן, ומנו קצת **הקדמות** המצוות עם **המצוה** עצמה **בשתי מצות**.

הרמב"ם מסב את תשומת הלב לטעות 'שטעו בו רבים', אלו מוני המצוות, אשר לא ידעו להבחין שציווי אחד הוא 'הקדמה' וציווי שני הוא 'תכלית' ושני הציוויים, למעשה, מצוה אחת. שכן, יש הרבה מצוות בתורה המורכבות מ'הקדמה' ו'תכלית' ואם ימנו את שתיהן כשתי מצוות, ירבה מספרן של המצוות הרבה מעבר לתרי"ג.

יש להדגיש ולומר, של'הקדמה' של מצוה, יש תוקף של מצוה לכל דבר. יתירה מזו, לעיתים הרמב"ם קורא ל'הקדמה' של המצוה – 'מצות עשה', עם זאת, באשר למנין תרי"ג אין הרמב"ם מונה אלא את ה'תכלית'.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

בכך יתבארו סתירות ברמב"ם, שכן, פעמים שהרמב"ם קורא 'מצות עשה' ל'הקדמה', ופעמים שהוא קורא 'מצות עשה' ל'תכלית', עם זאת לעולם לא נמצא שימנה אותן כשתי מצוות נפרדות בתרי"ג אלא שני החלקים נמנים כמצוה אחת.

להלן דוגמאות מתוך מצוות התורה שיש בהן הקדמה ותכלית, אשר ההתבוננות במצוות אלה תאפשר לעמוד על 'חוקיות' וקו אחד במצוות אלה. חוקיות זו, היא שחייבה את הרמב"ם להתייחס למצות כיבוש ויישוב ארץ ישראל כ'הקדמה' ל'תכלית' וכפי שיבואר בהמשך.

ד. איבחון מצוה שיש בה 'הקדמה' ו'תכלית' – כיצד?

1. ה'הקדמה' – כ'גוף' המצוה, ואילו ה'תכלית' כ'נשמה'

כבר הבאנו לעיל את דברי הרמב"ם בספר המצוות, שם הביא דוגמאות אחדות למצוות שיש בהן הקדמה לתכלית.

א. ה'הקדמה' של מצוות לחם הפנים כוללת: הכנת הסלת, לישתה, אפייתה בצורה מיוחדת, והכנת שתיים עשרה חלות, ואילו ה'תכלית' היא הבאת שתיים עשרה החלות אל השולחן שבהיכל ביום השבת.

ב. ה'הקדמה' של הטבת הנרות כוללת: הכנת שמן זית כתית, לפי המתואר במשנה במנחות כדי להוציא מן הזיתים שמן זית זך, ואילו ה'תכלית' היא הטבת הנרות במנורה שבהיכל והדלקתם.

ג. כך גם ה'הקדמה' להקטרת הקטורת כוללת: הבאת סממני הקטורת ממרחקים – כנ"ל, ואילו ה'תכלית' היא הקטרת הקטורת בהיכל, וכן, הקטרתה ביום הכיפורים בקודש הקדשים. (כעין זה גם הדוגמא של הכנת שמן המשחה הנועד למשיחת כהנים גדולים, מלכים וכן כלי המשכן).

המשותף לכל המצוות הנ"ל הוא, שבלא ה'הקדמה' הנעשית כמצות התורה לפרטיה ולדקדוקיה, אין ה'תכלית' מתקיימת, שכן, ה'הקדמה' היא מחוייבת המציאות, וניתן לומר, שה'הקדמה' היא כ'גוף' המצוה, ואילו ה'תכלית' היא 'נשמת' המצוה.

בלשון אחרת: במצוה שיש בה הקדמה ותכלית, ה'הקדמה' עוסקת ב'חפצא' של המצוה, וכגון מאילו סמים תיעשה הקטורת, כמו כן, הכמויות, כגון

הרב ישראל אריאל

שהחלבנה תהיה שבעים מנה, והקושט שנים עשר מנה, כמו כן, הצורך לשחוק את הסממנים היטב 'מעשה רוקח', וכן שיש להוסיף 'מעלה עשן' כדי שעשן הקטורת יעלה ישר, ועוד, בכך נעשה ה'חפצא' של המצוה. ואילו ב'תכלית' מדובר על ה'גברא', כלומר, מה החובה המוטלת על האיש? ובענין הקטורת למשל, שיקח כהן את הקטורת ויקטיר אותה בקרבן התמיד על מזבח הזהב שבהיכל.

דבר נוסף המאפיין מצוה כעין זו הוא, שהתורה נתנה למצוה זו שני 'ציוויים', קבעה אותם כשלבים במצוה — כל שלב ותנאיו המיוחדים. וכגון, בענין הקטורת: בפרשת כי תשא קובעת התורה את פרטי ההקדמה: **קח לך סמים** וכו', ואילו בפרשת תצוה, קובעת את התכלית: **בהטיבו את הנרות יקטירנה!** בכך השלימו הפסוקים את המצוה כמצוה שלימה, אלא שיש בה שני חלקים בלתי נפרדים — 'הקדמה' ו'תכלית'.

הרמב"ם לא הביא מצוות אלו אלא כדוגמא למצוות אחרות בתורה, כדי שנלמד מן הדוגמאות הנ"ל באשר למצוות 'הקדמה' אחרות שלא מנה אותן בתרי"ג מצוות, ומצוות 'ירושה וישיבה' בארץ ישראל בכלל זה.

2. מצות סוכה — כדוגמה למצוות שיש בהן הקדמה ותכלית

בטרם נדון במצות 'ירושה וישיבה' מן הראוי לנתח אחת מן המצוות שיש בה 'הקדמה' ו'תכלית', כדי לראות מה הם המרכיבים השונים של מצוה כזו.

אחת המצוות שיש בה 'הקדמה' והיא ראוי למנותה כשתי מצוות זוהי מצות סוכה, שכן, המצוה מורכבת למעשה משתי מצוות: האחת – הקדמה: לעשות סוכה. והשניה — תכלית: לשבת בסוכה.

בענין מצות סוכה כותב הרמב"ם בספר המצוות (עשה קסח) שענינה הוא, הישיבה בסוכה, וכלשון הרמב"ם: "שציונו **לישב בסוכה** שבעה ימים בימי החג כולם, והוא אומרו יתעלה (ויקרא כג): בסוכות תשבו שבעת ימים".

מאידך גיסא, כותב הרמב"ם בהלכות ברכות (יא, ט) שיש לברך 'שהחיינו' על תחילת **עשיית** הסוכה, וכלשונו שם: "כל מצוה שהיא מזמן לזמן, כגון, שופר וסוכה ולולבו מברך עליה **בשעת עשייתה** שהחיינו", נמצא, שמצות

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

סוכה יש בה מצות עשייה שמברכים עליה ברכת המצות, זאת, על פי הכתוב: "חג הסוכות **תעשה** לך" (דברים טז).

בהכרח, אפוא, שמצות סוכה מורכבת מ'הקדמה' – 'תעשה לך' ומ'תכלית' – 'בסוכות **תשבו** שבעת ימים'.

מדברי הירושלמי בסוכה (א, ב) עולה, שמברכים על עצם עשיית המצוה, וכלשון הירושלמי: "העושה סוכה לעצמו מהו אומר? – ברוך אשר קדשנו במצותיו וציונו **לעשות סוכה** נכנס לישב בה אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וציונו לישב בסוכה". ללמדנו, של'הקדמה' יש ברכה אחת ול'תכלית' יש ברכה שניה.

למעשה פוסק הרמב"ם, שהעושה סוכה אינו מברך 'לעשות' אלא 'שהחיינו', זאת, לאור המובא בתוספתא (ברכות ו, ט): "העושה **כל המצוות** מברך עליהן. העושה סוכה לעצמו אומר: ברוך שהגיענו לזמן הזה" (וכן במנחות מב, א) וכך מובא בספר 'הלכות קצובות' (הלכות מדברי הגאונים, הלכות סוכה אות א): "העושה סוכה, כשיתחיל לעשות – צריך לברך שהחיינו". ברכת 'שהחיינו' באה כתחילת לברכה – 'לעשות', ולא כאן המקום להרחיב בענין השינוי בברכה, העיקרון הוא החשוב: ה'הקדמה' למצוה – מצוה היא ויש לברך עליה.

3. ששה יסודות לזיהוי מצוה שהיא 'הקדמה' ל'תכלית'

בהמשך לאמור, ניתן לזהות מצוה שהיא 'הקדמה' על פי ששה יסודות:

האחד: המקור למצוה הוא ציווי הנזכר במפורש בפסוקי התורה.

השני: הציווי בתורה מחייב פעולה מעשית.

השלישי: התורה חילקה מצוה לשנים: ציווי לחומרים וציווי למטרה לשמה נועדו.

הרביעי: העוסק בציווי ראשוני זה של המצוה פטור מעשיית מצוות אחרות.

החמישי: המבטל את מצות ה'הקדמה' שבתורה – עובר על מצות 'עשה'.

הששי: עשיית הציווי שב'הקדמה' מחייבת ברכה על המצוה.

הרב ישראל אריאל

הנמנע מלקיים חלק מצוה או 'הקדמה' למצוה – עובר על מצות עשה מן התורה.

לא נאריך בהוכחת היסודות הנ"ל, (ראה הרחבת דברים לששת היסודות הנ"ל ב'אוצר ארץ ישראל', שער 'כיבוש וישוב ארץ ישראל') עם זאת, נביא דוגמא לשיטת הרמב"ם ביסוד 'החמישי' הנ"ל, דהיינו: המבטל חלק מן המצוה – עובר על 'עשה'.

ראה הלכות בית הבחירה (א, טו) שם כתב הרמב"ם, שהבונה אבן פגומה במזבח עובר על מצות עשה ובלשונו: "הבונה אבן שנגע בה ברזל במזבח והבונה אבן פגום — **עובר בעשה**". זאת, משום שנאמר: '**אבנים שלימות** תבנה את מזבח ה' אלוֹקֶיךָ".

ויש לשאול: הרי הרמב"ם לא מנה בתרי"ג — מצות עשה לבנות מזבח? להיפך, בספר המצוות (מצוה כ) כתב, שמצות עשה לבנות מקדש עם כל כליו, ואילו המזבח אינו אלא חלק מחלקי המקדש, ואם כן, אדם שבנה אבן פגומה במזבח, שאינו אלא חלק מחלקי המקדש – מדוע יעבור במה שנתן בכותל המזבח אבן קטנה ופגומה פגם קל — על **מצות עשה**?

אלא לימדנו הרמב"ם כלל גדול: העובר על פרט של מצוה או חלק קטן במצוה – עובר על מצות עשה.

וכבר נשאלה שאלה זו לרדב"ז (שו"ת הרדב"ז חלק ה סימן צג (אלף תסו):

שאלת ממני על מה שכתב הרמב"ם והבונה אבן פגום עובר בעשה. וקשיא לך: אמאי לא מנה אותם הרב בכלל מנין המצות?

תשובה: לא מנה הרב ז"ל כל פרטי כלי המקדש כל אחד בפני עצמו, וכלל אותם בכלל מצוה — לבנות בית המקדש, כאשר כתב בספר המצוות, שאין ראוי למנות פרטי המצוה. ובכלל מצוה זו לעשות מזבח, ומנורה, ושלחן, ומזבח הזהב, וכיור, ושאר הכלים — הכל מצוה אחת. ולימדנו ז"ל, שאף על פי שאין למנות הפרטים, מכל מקום, **העובר על כל אחד מהם — עובר בעשה**, שאין העברת העשה תלוי במנין המצות! וכן משמע לי, שאם לא עשה את המנורה מקשה אחת — עובר בעשה! וכן שאר הכלים — אם שינה ממה שאמר הכתוב מפורש — עובר בעשה!

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

נמצא, לאור האמור, שלא מנין המצוות קובע אלא הציוויים, ואפילו פרטים קטנים, ואם נאמר בתורה: 'אבנים שלימות', ואדם אכן בנה מזבח שלם כהלכתו, אך לבסוף שם בכתליו אבן אחת פגומה – עבר על עשה.

העולה מן האמור, שכדי לעבור על מצות עשה של מצות בנין המקדש אין מדובר שאדם נמנע מלקיים את המצוה כולה בשלימותה שהיא כוללת אלפי אלפים פרטים, אלא ניתן לעבור על מצות עשה זו בפרט קטן.

ממילא, אדם שאינו מקיים 'הקדמה' למצוה, שהיא חלק ניכר של המצוה, וכגון, שהטילו עליו לצאת לשדה ולקצור שעורים למצות העומר, והתרשל, ולא קצר, באומרו: עיקר המצוה הוא הבאת העומר לפני המזבח ומה לי ולקציר! – עבר על מצות עשה. כך גם אדם, שהטילו עליו להביא את סממני הקטורת, והתרשל ולא הביא ובטלה המצוה, או אדם שהטילו עליו לאפות את לחם הפנים והתרשל, כל אלו ביטלו אמנם 'הקדמה' בלבד, אך ביטלו מצות עשה מן התורה. כך גם אדם הרואה שחג הסוכות קרב ובא, ואינו טורח בהכנת עצים לסוכה ובהבאת ענפים לסכך, באומרו: העיקר זו מצות הישיבה בסוכה, שהיא ה'תכלית', ואין כל מצוה בהכנת הסוכה שהיא 'הקדמה' בלבד! לימדנו הרמב"ם שהמבטל חלק של המצוה, וכגון 'הקדמה' של מצוה – עובר בעשה כבר עם ביטול ה'הקדמה' כאילו עבר על ה'תכלית'.

כפי שעוד יבואר להלן בעז"ה, מצות 'ירושה וישיבה' היא מצות עשה מן התורה, לדעת הרמב"ם, אך לא מנה אותה כמצוה מיוחדת בתרי"ג עקב היותה 'הקדמה' ל'תכלית', עם זאת, העובר על מצוה זו, ונמנע מלכבוש את הארץ ומלשבת בה – עובר על מצות עשה דאורייתא.

ה. דוגמאות למצוות שיש בהן 'הקדמה' ו'תכלית'

להבנת הקו המאחד מצוות בתורה, להלן דוגמאות אחדות מתוך רבות למצוות שיש בהן 'הקדמה' ו'תכלית' והרמב"ם מונה אותן כמצוה אחת.

א. מצות לולב – הקדמה ותכלית

קניית הלולב וארבעת המינים לפני החג – היא 'הקדמה', שנאמר: **"ולקחתם לכם פרי עץ הדר, כפות תמרים, ענף עץ עבות, וערבי נחל"**.

הרב ישראל אריאל

נטילתם בחג – היא ה'תכלית', ככתוב: **"ושמחתם לפני ה' אלקיכם"**.

**ב. מצות ציצית: ה'הקדמה' היא עשיית הציצית, – ה'תכלית' –
ההתעטפות**

הרמב"ם בספר המצוות (עשה יד) כותב: **"שציונו לעשות ציצית, והוא אמרו יתעלה (סוף פרשת שלח): 'ועשו להם ציצית'".** כך גם כתב הרמב"ם בהקדמתו להלכות ציצית: **"מצות עשה אחת, והיא – לעשות ציצית על כנפי הכסות"**. נמצא, שמצות ציצית עיקרה עשיית ארבע כנפות.

מאידך גיסא כותב הרמב"ם בהלכות ציצית שעיקר המצוה הוא **סוף המצוה**, דהיינו, כשאדם מתעטף בציצית. זו לשונו בהל' ציצית (ג, ח): **"כיצד מברך עליה? ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו להתעטף בציצית ואינו מברך על הציצית בשעת עשייתה, מפני שסוף המצוה הוא שיתעטף בה"**.

ג. בגדי כהונה – עשיית הבגדים – ה'הקדמה', ולבישתם – ה'תכלית'

באשר לבגדי כהונה, כותב הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (י, ג): **"מצות עשה לעשות בגדים אלו ולהיות הכהן עובד בהן, שנאמר: ועשית בגדי קדש וכהן גדול ששימש בפחות משמנה בגדים אלו הוא הנקרא מחוסר בגדים ועבודתו פסולה וחייב מיתה בידי שמים"**. נמצא, שמצות עשה מן התורה לעשות בגדי כהן גדול.

מאידך גיסא כותב הרמב"ם בספר המצוות (עשה לג) שהמצוה היא ללבוש את הבגדים: **"שנצטוו הכהנים ללבוש בגדים מיוחדים לכבוד ולתפארת, ואז יעבדו במקדש"**.

ובהכרח, שעשיית הבגדים היא ה'הקדמה' ואילו לבישתם זו ה'תכלית', ואכן, מונה הרמב"ם את שתיהן כמצוה אחת.

ד. התשובה – הקדמה, הוידוי – התכלית

בספר המצוות לרמב"ם (עשה עג) כתב הרמב"ם שהוידוי הוא עיקר מעשה התשובה, ובלשונו: **"שציונו להתודות על החטאים והעונות שחטאנו לפני האל יתעלה ולאמר אותם עם התשובה. וזה הוא הוידוי"**.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

כך גם בהלכות תשובה (א, א) מובא שהיודי הוא המצוה: "כל מצות שבתורה בין עשה בין לא תעשה, אם עבר אדם על אחת מהן בין בזדון בין בשגגה, כשיעשה תשובה וישוב מחטאו – **חייב להתודות** לפני האל ברוך הוא וידוי זה – **מצות עשה**". הדבר נוגד לכאורה את ההיגיון, שכן, היודי עצמו אינו אלא תוצאה של תהליך התשובה, ובלא תשובה איך יתודה האדם ועל מה יתודה? מאידך גיסא, בכמה מהלכותיו בהלכות תשובה משתמע מדברי הרמב"ם שהעיקר במצוה – זו התשובה, וכמו שכתב בהלכות תשובה (א, ג): "בזמן הזה שאין בית המקדש קיים ואין לנו מזבח כפרה, אין שם אלא תשובה. **התשובה מכפרת על כל העבירות**, אפילו רשע כל ימיו ועשה תשובה באחרונה אין מזכירין לו שום דבר מרשעו".

ובהכרח, אפוא, שהתשובה עצמה היא חלק עיקרי במצוה כנ"ל, והיא ה'הקדמה', שבלעדיה לא תיתכן כלל 'תשובה'. עם זאת, באשר למנין המצוה בתוך התרי"ג, מונים את ה'ציווי האחרון', את ה'תכלית' של התשובה ואת תמציתה – את ה'יודי'. שכן, היודי מוציא אל הפועל את מחשבות הלב, וזו העדות הברורה לעין שהאדם גמר בליבו לשוב מדרכו הרעה.

ה. הקטרת הקטורת – 'הקדמה' ו'תכלית'

כתב הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (ב, א): "הקטורת נעשית בכל שנה ושנה **ועשייתה מצות עשה**, שנאמר: ואתה קח לך סמים וגו', ונתפרשו בתורה ארבעה מסממניה והן: נטף, ושחלת, וחלבנה, ולבונה, ושאר סממניה הלכה למשה מסיני".

לדברי הרמב"ם בהלכה זו, עצם עשיית הקטורת וכתישותה במכתשת זו מצות עשה בפני עצמה, ככתוב (שמות ל, לד-לו): "קח לך סמים נטף ושחלת וחלבנה סמים ולבנה זכה ... **ועשית אתה** קטרת רקח מעשה רוקח ממלח טהור קדש. **ושחקת** ממנה הדק", כל אלו פעולות לעשיית הקטורת.

מאידך גיסא, מוצאים אנו בספר המצוות לרמב"ם (עשה כח) שהמצוה היא להקטיר קטורת על המזבח: "שנצטוו הכהנים **לשים קטורת פעמיים ביום על מזבח הזהב**, והוא אמרו יתעלה (סוף פרשת תצוה): והקטיר עליו אהרן

הרב ישראל אריאל

קטרת סמים בבקר בבקר ובהעלות אהרן את הנרות **בין הערבים יקטירנה**.
מהי, אפוא, המצוה: עשיית הקטורת או הקטרתה?

את התשובה לכך אנו מוצאים בספר המצוות בשורש העשירי, שם כתב הרמב"ם, שבאשר למנין תרי"ג מונים את ההקטרה שהיא התכלית, אך המצוה עצמה כוללת את העשייה, שכן בלי 'הקדמה' והכנת אחד עשר סממני הקטורת כהלכתם אין 'תכלית'. זה לשון הרמב"ם שם: "לא יימנה אומרו (ריש פרשת תשא): קח לך סמים, אבל יימנה (מצות עשה כח) הקטרת הקטורת בכל יום, כמו שבא בו הכתוב (סוף פרשת תצוה): בבקר בבקר בהטיבו את הנרות יקטירנה ובהעלות אהרן את הנרות יקטירנה. וזו היא המצוה המנויה. ואומרו: קח לך סמים — **הקדמה בצווי**, שהוא לבאר איך תיעשה המצוה הזאת, והקטורת הזאת — מאי זה דבר תהיה".

נמצא, שה'הקדמה' למצוה — מצוה היא. כפי שיבואר להלן, העוסק במצות הכנת הקטורת, מברך ברכת 'שהחיינו' על תחילת העשייה – כשאר כל מצוות עשה המתחדשות מזמן לזמן (שכן, המצוה מתחדשת משנה לשנה), זאת ככל אדם המקיים מצוה שבין אדם למקום, המברך 'שהחיינו' בראשית עשייתו. כן יהיה העוסק בהכנת הקטורת, כגון, שהלך לקנות סממנים או להביאם ממרחקים, וכן אם הוא עוסק בכתישתם במכתשת וכיוצא בכך, הרי הוא פטור בשעת מעשה מכל המצוות שבתורה, שכן, הוא עוסק במצוה.

ו. ירושה וישיבה – 'הקדמה' למצוות התלויות בארץ

לאור האמור מתבררת שיטת הרמב"ם בענין מצוות ירושה וישיבה בארץ ישראל, שכן, שלש סיבות מביאות לכלל מסקנה, שמצוה זו אינה אלא 'הקדמה' למצוות התלויות בארץ.

1. פסוקי התורה קושרים את הכניסה ארצה לקיום המצוות התלויות בארץ

סיבה אחת: הפסוקים, קושרים את מצות ירושה וישיבה באופן ברור לשמירת המצוות התלויות בארץ. מלשון הפסוקים ודברי חז"ל עולה שירושת הארץ וישיבתה אינה מטרה לעצמה, אלא 'הקדמה' לקיום מצוות התלויות בארץ. להלן דוגמאות אחדות:

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

- א. דברים כו, א: "והיה כי **תבוא** אל הארץ... וירשתה וישבת בה. **ולקחת מראשית** כל פרי האדמה... ושמית בטנא והלכת אל המקום".
- ב. ויקרא יט, כג: "וכי **תבוא** אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל... **שלוש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל**".
- ג. ויקרא כג, י: "כי **תבוא** אל הארץ... **והבאתם את עמר ראשית קצירכם** אל הכהן".
- ד. ויקרא כה, ב: "כי **תבוא** אל הארץ... **ושבתה הארץ שבת לה**".

נמצא כנ"ל, שבכל מקום שנאמר: 'כי תבואו' אין זו מטרה לעצמה, ולא נאמר הפסוק אלא כ'הקדמה' למצוות.

וראה מדרש תנאים לדברים (כו, א) שבכל מקום שנאמר לשון 'כי תבואו' ענינו לאחר ירושה וישיבה, זאת לצורך קיום מצוות התורה השונות. זה לשון המדרש: "כי תבוא – אחר ירושה וישיבה הכתוב מדבר וירשתה וישבת בה – היה ר' ישמעאל אומר: הואיל ונאמרו ביאות בתורה סתם, פירט את אחת מהן שאינה אלא לאחר ירושה וישיבה, פורש אני **כל הביאות שבתורה** שלא יהו אלא לאחר ירושה וישיבה".

2. מאמרי חז"ל קושרים את הכניסה ארצה – למצוות התלויות בארץ

כשם שבענין המצוות התלויות בארץ הובאה 'הקדמה' זו, כך גם באשר לביעור עבודה זרה ועובדיה מארץ ישראל הקדימה התורה 'הקדמה' כנ"ל.

ראה דברים (יא, לא – לב): "כי אתם עברים את הירדן... וירשתם אתה וישבתם בה. ושמרתם לעשות את כל החקים ואת המשפטים". דורשים על כך חז"ל בספרי פרשת ראה: "מעשה ברבי יהודה בן בתירה שהיו יוצאים חוצה לארץ והגיעו לפלטום וזכרו את ארץ ישראל. זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם וקראו את המקרא הזה (דברים יא, לא): 'וירשתם אותה וישבתם בה – **ושמרתם לעשות** את כל החקים האלה'. אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. מעשה ברבי אלעזר בן שמוע שהיו הולכים לנציבים אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה והגיעו לציידן וקרעו בגדיהם וקראו את המקרא הזה: וירשתם אותה וישבתם בה **ושמרתם לעשות** אמרו

הרב ישראל אריאל

ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה — חזרו ובאו להם לארץ ישראל".

לכאורה, כיצד למדו חכמים מפסוק זה שישבת ארץ ישראל שקולה ככל המצוות? אלא זה מה שמשמיענו הפסוק, ש'ישבתם בה' זו 'הקדמה' ל'ושמרתם לעשות', ובלי ה'הקדמה' שהיא כיבוש ארץ ישראל כל המצוות שהצטוו ישראל לשמורם בטילות.

כעין זה דרשו חז"ל בגמ' ערכין (לב ע"ב) את פסוקי ירושת הארץ. המתבונן בפסוקים שם לא ימצא זכר כל שהוא למצוות, עם זאת, אומרת הגמרא שירושת הארץ ענינה — המצוות המתקיימות בה:

'והביאך ה' אלך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה'. מקיש ירושתך לירושת אבותיך, מה ירושת אבותיך בחידוש כל דברים הללו (מצוות התלויות בארץ – כגון, שמיטה ויובל) אף ירושתך — בחידוש כל דברים הללו.

וראה מה שמובא בסוטה (יד ע"א): "מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לארץ ישראל? וכי לאכול מפריה הוא צריך? או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ ישראל, אכנס אני לארץ — כדי שיתקיימו כולן על ידי". פשוטו של המאמר הוא, שהכניסה ארצה אינה מטרה לעצמה אלא 'הקדמה' לקיום המצוות התלויות בארץ שהן ה'תכלית'.

מן הראוי להעיר, שבעל המאמר הזה בגמרא הוא רבי שמלאי, זה שקבע בגמ' מכות (כג ע"ב) את הכלל שיש תרי"ג מצוות בתורה, כלשון הגמרא שם: "דרש רבי שמלאי: שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה, שלש מאות וששים וחמש לאוין כמננין ימות החמה, ומאתים וארבעים ושמונה עשה כנגד איבריו של אדם". בעל העיקרון הזה מודיענו, שמשה רואה בכניסה ארצה 'הקדמה' למצוות התלויות בארץ שהן ה'תכלית'.

יוצא, שיש לרמב"ם מקור לשיטתו – רבי שמלאי — הרואה במצוות ירושה וישיבה 'הקדמה' ל'תכלית'.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

3. הכיבוש – תנאי לקדושת הארץ, ואילו הקדושה – 'הקדמה' ל'תכלית' שהן המצוות

סיבה שניה: כמובא לעיל 'ביאת כולכם' היא תנאי לקדושת הארץ, זאת, לקיומן של שלש מצוות: מעשרות, שביעית, וחלה.

יש להוסיף, שלקיום מצות שביעית ויובל, יש תנאים נוספים בירושה וישיבה, שבלעדיהם אין הארץ מתקדשת למצוות אלה. ראה בגמ' ערכין (לב ע"ב): "משגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט המנשה בטלו יובלות, שנאמר (ויקרא כה): וקראתם דרור בארץ לכל יושביה, בזמן שכל יושביה עליה ולא בזמן שגלו מקצתן; יכול היו עליה והן מעורבין, שבט בנימין ביהודה ושבט יהודה בבנימין, יהא יובל נוהג? תלמוד לומר: לכל יושביה, **בזמן שיושביה כתיקון** ולא בזמן שהן מעורבין!" הוה אומר: ירושה וישיבה צריכות להיעשות בתנאים המיוחדים להן, ורק אם יתמלאו התנאים הנ"ל מתקדשת ארץ ישראל למצוותיה אלה.

נמצא, שכיבוש הארץ בירושה וישיבה אינו מטרה לעצמו, אלא לקדש את הארץ למצוותיה – כדוגמת שביעית ויובל. ממילא, הכיבוש בתנאים המיוחדים אינו אלא 'הקדמה', שהרי אי אפשר להגיע לקיים את המצוות הנ"ל בלא שקדמה לכך מצות ירושה וישיבה וקידוש.

וראה מה שכותב הרמב"ם בהלכות תרומות (א, ה): "כל שהחזיקו עולי מצרים ונתקדש קדושה ראשונה כיון שגלו – בטלו קדושתן, שקדושה ראשונה **לפי שהיתה מפני הכיבוש בלבד** – קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא". נמצא, שהכיבוש מטרתו – קדושת הארץ למצות תרומות ומעשרות וכד', והרי לנו ראייה פשוטה וברורה, שירושה וישיבה אינן מטרה לעצמה, אלא 'הקדמה' ל'תכלית' שהן המצוות התלויות בארץ.

4. כיבוש ארץ ישראל 'הקדמה' לכיבוש חוץ לארץ

סיבה שלישית: שיטת הרמב"ם היא, שכיבוש ארץ ישראל זו 'הקדמה' לכיבוש חוץ לארץ, וכמו שכתב בפירושו למשנה במסכת דמאי (פ"ו מ"א): "אסור להלחם על ארץ מכל הארצות [סביב ארץ ישראל] עד שתהיה

הרב ישראל אריאל

נכבשת כל הארץ אשר **גבל הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה...** [כמובא] **בספרי**.

כוונתו לדברי הספרי בסוף פרשת עקב, שם נאמר: **"משתכבשו ארץ ישראל"** — תהיו רשאים לכבש חוצה לארץ. הרמב"ם מגדיר את האיסור האמור כאיסור לדורות. ראה מה שכתב בהלכות מלכים (ה, א): **"אין המלך נלחם תחילה אלא מלחמת מצוה, ואי זו היא מלחמת מצוה? — זו מלחמת שבעה עממים ואחר כך נלחם במלחמת הרשות, והיא המלחמה שנלחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו"**.

כנזכר לעיל, הרמב"ם מציין את מקור דבריו ב'ספרי' (דברים יא, כג) ולהבנת כוונתו בהלכה הנ"ל, להלן הפסוקים ולשון המדרש: **"והוריש ה' את כל הגוים האלה מלפניכם וירשתם גוים גדולים ועצומים מכם. כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה, מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם"**. לדעת הספרי יש בפסוקים אלה הוראה לדורות על סדר הכיבושים בארץ ישראל ומחוצה לה:

א. **"וירשתם גוים גדולים ועצומים מכם"** — כלומר חובה לכבוש את שבעת העממים.

ב. **"כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה"** — כלומר, בבוא העת יש לצאת בכיבושים בארצות בחוץ לארץ, זאת, במלחמת רשות. עם זאת, אין לפתוח במלחמת רשות בטרם נתקיים התנאי דלהלן:

ג. **"מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם"** — זה תחום הכיבוש שחובה לכבוש בתוך ארץ ישראל בטרם יוצאים לכיבושים בחוץ לארץ.

כך לשון הספרי שם שזו כוונת הפסוקים: **"כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו, אם ללמד על תחומי ארץ ישראל הרי כבר נאמר: מן המדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת יהיה גבולכם"** [והמסקנה]: משתכבשו ארץ ישראל — תהיו רשאים לכבש חוצה לארץ. הרי שכבשו בחוצה לארץ המצות נוהגות שם.

5. כיבוש ארץ ישראל לגבולותיה – תנאי לקיום מצות מלחמת רשות בחוץ לארץ

אחת מתרי"ג מצוות שמונה הרמב"ם היא מצות 'מלחמת רשות', ומתברר מדברי הרמב"ם, כי כיבוש ארץ ישראל תחילה, הוא תנאי ו'הקדמה' למלחמת רשות שהיא ה'תכלית' והשלמת המצוה.

כך כתב הרמב"ם בספר המצוות (עשה קצ): "הציווי שנצטוונו במלחמת שאר האומות והיא הנקראת – מלחמת רשות. וזה, כי אנחנו נצטוונו כשנלחם עמם, שנבטיחם על נפשם, לבד [בתנאי] אם ישלימו עמנו ויתנו לנו הארצות ונחייבם לתת לנו מס ועבדותו ואם לא ישלימו – נצטוונו להרוג כל זכר שבמדינה ההיא הגדולים, ולקחת כל אשר להם וכל הנשים וזה כולו הוא דין מלחמת הרשות".

מצוה זו מובאת בהלכות מלכים (ו, א-ד) וכלשון הרמב"ם שם: "אין עושין מלחמה עם אדם בעולם עד שקוראין לו שלום, אחד מלחמת הרשות ואחד מלחמת מצוה. אם השלימו וקיבלו שבע מצות שנצטוו בני נח עליהן – אין הורגין מהן נשמה והרי הן למס. ואם לא השלימו, או שהשלימו ולא קבלו שבע מצות, עושין עמהם מלחמה והורגין כל הזכרים הגדולים, ובוזזין כל ממונם וטפם, ואין הורגין אשה ולא קטן. במה דברים אמורים? במלחמת הרשות שהוא עם שאר האומות".

עם זאת, מצות מלחמת הרשות אינה מתקיימת אלא אם כן התקיימה ה'הקדמה' שהיא – כיבוש ארץ ישראל שבגבולות עקב. ראה את לשון הרמב"ם בהלכות מלכים (ו, ו): שכתב: "כל הארצות שכובשין ישראל במלך על פי בית דין, הרי זה כבוש רבים והוא, שכבשו אחר **כיבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה**".

נמצא, כאמור, שכיבוש ארץ ישראל שבתורה הוא מצוה מצד עצמה, לדעת הרמב"ם, אלא, שהיא תנאי ליציאה למצות מלחמת רשות בשאר ארצות, ולפיכך אינה אלא 'הקדמה' – כנ"ל.

הרב ישראל אריאל

ז. הרמב"ם: כיבוש הארץ למצוותיה – מצות עשה

1. האיסור לצאת לכיבושים בחוץ לארץ בטרם נכבשה 'ארץ ישראל לגבולותיה' – איסור לדורות

מדברי הרמב"ם בהלכות מלכים עולה, שהאיסור לצאת בכיבושים בחוץ לארץ, אין זו הוראה לתקופת דוד בלבד, אלא הוראה לדורות, כלומר: אין לצאת למלחמת רשות בארצות שמעבר לנהר פרת בטרם השלימו ישראל את 'מלחמת מצוה', שהיא כיבוש ארץ ישראל בין נהר מצרים לנהר פרת.

נמצא, שמאחר שמצות מלחמת רשות מותנה בכיבוש ארץ ישראל לגבולותיה תחילה, הוזה אומר, שכיבוש ארץ ישראל עד נהר פרת, זו 'הקדמה' למצות מלחמת רשות בחוץ לארץ.

הרי לנו סיבה שלישית מדוע לא מנה הרמב"ם את מצות כיבוש ארץ ישראל כמצוה מתוך תרי"ג, שכן, מצוה זו היא 'הקדמה' למצות מלחמת רשות לכיבוש ארצות חוץ לארץ, ואין למנות את 'הקדמה' עם ה'תכלית' כשתי מצוות אלא את התכלית בלבד.

הדבר עולה בבירור מלשון הרמב"ם הכותב: "אין המלך נלחם תחילה אלא מלחמת מצוה זו מלחמת שבעה עממים [היינו: 'ירישתם גויים גדולים ועצומים מכם' — כבספרי] ואחר כך נלחם במלחמת הרשות".

2. הרמב"ם — פרשן לדברי ה'ספרי'

כאן מן הראוי להעיר על לשונו של הרמב"ם, אשר יש מי שישתבש לומר, שהרמב"ם עירבב בין הפסוקים השונים.

זו לשונו בפירושו למשנה בדמאי (פ"ו מ"א): "אסור להלחם על ארץ מכל הארצות [סביב ארץ ישראל] עד שתהיה נכבשת כל הארץ אשר גבל הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה, והיא ארץ כנען לגבולותיה, ומפני שכבש דוד אותה הארץ — ארם נהרים וזולתה — לפני שיגמור לכבוש את ארץ ישראל... לפיכך הורדה מעלת אותה הארץ שכבש לגבי ארץ ישראל. וכך אמרו דוד עשה שלא כהוגן, התורה אמרה [כמובא] בספרי".

נראה, לכאורה, מדברי הרמב"ם שגבולות ארץ ישראל הם 'ארץ כנען לגבולותיה' כלומר, מן הירדן ומערבה עד הים הגדול?

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

אולם, ראה להלן שער ד, 'שיטת הרמב"ם – מושגים וגבולות', שהמושג – 'ארץ כנען' בלשון הרמב"ם ענינו: ארץ ישראל שבגבולות אברהם. הדבר מתברר גם בדברי הרמב"ם בפירושו לדמאי, שכן, הזכיר פסוק זה כביטוי כוללני לגבולות הארץ, זאת, לחדד את הגדרת מלחמת מצוה לכיבוש הארץ לגבולותיה.

הרמב"ם בפירושו מצביע בבירור על המקור ממנו שאב את דבריו, כלומר, הספרי, כפי שהזכיר מקור זה במפורש. הרמב"ם מסביר את שיטת הספרי, שדוד עשה שלא כהוגן, בכך, שכבש את ארם נהרים שבין הפרת והחידקל – 'לפני שיגמור לכבוש את כל ארץ ישראל' עד הפרת. וכלשון הספרי שם: "אם ללמד על תחומי ארץ ישראל הרי כבר נאמר: מן המדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת יהיה גבולכם? משתכבשו ארץ ישראל [בגבולותיה אלה] תהיו רשאים לכבש חוצה לארץ התורה אמרה: משתכבשו ארץ ישראל [בגבולותיה אלה] תהיו רשאים לכבש חוצה לארץ". המעיין ב'ספרי' לא ימצא שם את הביטוי 'ארץ כנען לגבולותיה', יתירה מזו! הספרי קובע מפורשות: "התורה אמרה", וכוונתו לכיבוש ארץ ישראל עד נהר פרת. בהכרח, אפוא, שהרמב"ם הזכיר זאת, לחדד יותר את המושג גבולות ארץ ישראל ש'גבל הקב"ה גבולותיה בתורה'.

3. הרמב"ם: יהושע בכיבושיו קיים שתי מצות: א. החרמת שבעה עמים ב. ירושה וישיבה

מדברי הרמב"ם עולה, שבענין מצות כיבוש ארץ ישראל קיים יהושע שתי מצוות:

האחת: 'מלחמת שבעת העממים', זו המלחמה להחרמת עמי כנען. מלחמה זו היא תכלית בפני עצמה, שכן, 'שבעת העממים הם שורש עבודה זרה ויסודה הראשון' – כפי שכתב הרמב"ם בספר המצוות (עשה קפז) – 'וכדי שלא נלמוד מכפירתם', עיין שם.

השניה: מצות ירושה וישיבה, היינו, כיבוש ארץ ישראל לגבולותיה – הארץ מצד עצמה – זאת, בלא קשר לגירוש העמים השוכנים בה, וכלשון הרמב"ם בפירושו לדמאי: "הארץ אשר גבל הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה".

הרב ישראל אריאל

מצוה זו – השניה – אינה תכלית לעצמה, אלא 'הקדמה' ל'כיבוש רבים', ולקיום המצוות התלויות בארץ – כנ"ל. זה מה שמצוה ה' את יהושע מיד בתחילת ספר יהושע לכבוש את הארץ לגבולותיה, ככתוב (יהושע א, ג-ד): "כל מקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם נתתיו כאשר דברתי אל משה. מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ החתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם". מדובר בפסוקים על כיבוש אדמות הארץ ולא על הורשת האנשים היושבים בה, הוזה אומר, שמצוה לכבוש את אדמת הארץ אפילו אם אין שבעת העממים יושבים עליה.

ואכן, משהכיבוש התמשך זמן רב נאמר ליהושע להנחיל את הארץ למרות שטרם נכבשה, ככתוב (יהושע יג, א-ו): "ויאמר ה' אליו אתה זקנתה באת בימים והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה. זאת הארץ הנשארת כל גלילות הפלשתים...מן השיחור אשר על פני מצרים העזתי והאשדודי האשקלוני הגתי והעקרוני...וכל הלבנון מזרח השמש... כל צידנים אנכי אורישם מפני בני ישראל רק הפלה לישראל בנחלה כאשר צויתך".

בפסוקים נימנים עמים שאינם שייכים לשבעת עמי כנען, כגון 'גלילות הפלשתים' עד שיחור מצרים בדרום, ו'כל צידונים' בצפון, כשברור שהפלשתים והצידונים אינם כנענים. עם זאת, מצוה ה' את יהושע לכבוש עמים אלה ולחלק את הארץ כולה לשבטים. זאת, מדוע?

בהכרח, שיש בכיבוש הארץ שתי מצוות: א. מצות החרמת עמי כנען. ב. מצות כיבוש חבלי הארץ השונים ב'כיבוש רבים' לקיום המצוות התלויות בארץ, ללא קשר לעמים היושבים עליה.

אכן, כך כותב הרמב"ם בהלכות מלכים (ה, ו): "כל הארצות שכובשין ישראל במלך על פי בית דין, הרי זה כבוש רבים, והרי היא כארץ ישראל שכבש יהושע לכל דבר". לכאורה, היה הרמב"ם צריך לומר, 'והרי היא כארץ ישראל', ומה ענין כיבוש יהושע לכאן?

אולם כאמור לעיל, לדעת הרמב"ם קיים יהושע לא רק את מצות החרמת עמי כנען, אלא גם את מצות כיבוש אדמת ארץ ישראל האמורה בתורה, זאת, במטרה להקדיש אותה למצוותיה ב'כיבוש רבים'.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

כיבוש זה הוא מצות עשה, שהיא 'הקדמה' למצוות התלויות בארץ, שכן, בלעדיו לא תתקיימנה המצוות התלויות בארץ, כגון: חלה, תרומות ומעשרות, ושמיטה ויובל.

4. הרמב"ם: כיבושו של יחיד בארץ ישראל לקידוש הארץ למצוותיה – מצות עשה

הבאנו לעיל את דברי הרמב"ם בהלכות תרומות (א, ב) האומר: "יחיד מישראל או משפחה או שבט שהלכו וכבשו לעצמן מקום אינו נקרא א"י כדי שינהגו בו כל המצות, ומפני זה חילק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקו".

לשיטת הרמב"ם הסמיך יהושע כל יחיד מישראל או משפחה או שבט, לכבוש מקום ב'ארץ ישראל שניתנה לאברהם' – כדי שינהגו בו כל המצוות. לדבריו, כיבושו של יחיד יש בו כדי לקדש את הנחלה שכבש לקיום המצוות התלויות בארץ. בודאי כשמדובר בשבט היוצא לכיבושים, וכגון שבט דן שיצא לכבוש את העיר לשם בצפון. לפי הרמב"ם מלחמה זו היתה מכוח יהושע שהסמיך כל משפחה או שבט לכבוש מקום בארץ, לפיכך, לכיבוש שבט דן יש דין של כיבוש רבים, ונחלת דן שבצפון התקדשה בקדושת הארץ למצוותיה.

לשיטת הרמב"ם זו יש לשאול: אם, אכן, אין מצוה לכבוש את הארץ, איך הסמיך יהושע כל שבט וכל יחיד לצאת לכיבושים, הרי הכיבוש כרוך באיסורים חמורים מן התורה?

א. הכיבוש כרוך בסכנת נפשות, ומניין ההיתר לסכן נפשות בשביל לקדש את ארץ ישראל למצוותיה? שמא נאמר: מצוה לכבוש את העיר 'לשם' משום שתושביה משבעת העממים, ומצוה להסתכן במלחמה עם עמי כנען וראה רמב"ם הלכות מלכים ה, ד. הכותב: "מצות עשה להחרים שבעה עממין וכל שבא לידו אחד מהן ולא הרגו עובר בלא תעשה" הרי נאמר במפורש בפסוקים, שאנשי לשם שייכים לצידונים שאינם מבני כנען וראה שופטים יח, ז: "ויבאו לישה ויראו את העם אשר בקרבה יושבת לבטח כמשפט צדנים" עיין שם. יש להעיר בענין זה שצידון היה מבני כנען כמובא בבראשית י, טו. אך עמי כנען שהתגבשו ברבות הימים היו שבעת העממים הכתובים בתורה וצאצאי צידון נבלעו בהם. ואילו הצידונים שבספר

הרב ישראל אריאל

שופטים עם אחר הם, כמו הפלישתים שאינם מבני כנען אלא חלק מגויי הים שפלשו לארץ ישראל מבחוץ ולא כאן המקום להרחיב). מניין, אפוא, החובה על יחיד ומשפחה לסכן את חייהם ולכבוש מקום כדי שיתקיימו בו המצוות?

ב. הלכה היא, שאם פותחים במלחמה על עיר או מקום כל שהוא, מותר להלחם אפילו בשבת, וכלשון הרמב"ם (הלכות שבת ב, כה): "צרין על עיירות הגוים שלשה ימים קודם לשבת, ועושין עמהן מלחמה עד רדתה — ואפילו בשבת. ולא כבש יהושע יריחו אלא בשבת". נמצא, שיחיד או משפחה הפותחים במלחמה על עיר או כפר נלחמים אפילו בשבת, ומניין ההיתר להלחם בשבת כדי לקדש את המקום למצוות התלויות בארץ?

הכרח, אפוא, לומר, ששיטת הרמב"ם היא, שכך היא מצות התורה: "לכבוש כל מקום ב'ארץ אשר ניתנה לאברהם כדי שינהגו בו כל המצוות" — כלשונו, זאת, גם כשאין העיר שייכת לשבעת העממים, וכגון שיש בה פלישתים וצידונים, וכך היא המצוה: להכנס לסכנת חיים במלחמה זו ולהלחם אפילו בשבת.

אם כך היא המצוה, לשיטת הרמב"ם, מהו המקור בתורה?

בהכרח, שהרמב"ם למד זאת ממצות 'ירושה וישיבה' הנזכרת לעיל בפסוקים, וכן בדברי חז"ל בספרי, שם נאמר: '**התורה אמרה**!' כלומר: כך היא מצות התורה, לכבוש את הארץ לקדשה למצוותיה, וזו מצוה מן התורה.

והיה אם ישאל השואל: מדוע לא מנאה הרמב"ם כאחת מתרי"ג מצוות? — אמור לו: כיון שאינה אלא 'הקדמה' לקיום המצוות התלויות בארץ, ו'הקדמה' לכיבוש ארצות בחוץ לארץ, ומצוות אלו — הן ה'תכלית'.

עם זאת אין בכך כדי להמעיט משהו מערכה של ה'הקדמה', שהרי הדגישה התורה את ה'הקדמה' הזו בפסוקים חוזרים ונישנים, וענין 'ירושה וישיבה' נזכר בתורה בצורות שונות יותר מכל מצוה אחרת. יתירה מזו, הביצוע המעשי של 'הקדמה' זו כרוך במסירות נפש ואף בחילול שבת, דבר שלא מצאנוהו במצוה כל שהיא במצוות אחרות בתרי"ג.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

ממילא, כשהסמיך יהושע שבט או יחיד להלחם ולכבוש, לא חידש בכך מאומה, שכן, כך היא מצות הכיבוש, להלחם תוך סכנה ואפילו בשבת. וכל חידושו היה, שהשבט או היחיד הנלחמים הרי הם שליחיו של יהושע ובית דינו, ולפיכך המקום שיכבשו – ואפילו בשבת – יהיה דינו כדין 'כיבוש רבים' והמקום יתקדש לקיום המצוות התלויות בארץ.

5. הרמב"ם פותח את הלכות תרומות במצוות המלחמה – מדוע?

בכך תתבאר לנו תמיהה על הרמב"ם בהלכות תרומות (א, ב) הפותח את הלכות תרומות ומעשרות בהלכות מלחמה, וכלשונו: "ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבשן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל, וזהו הנקרא **כיבוש רבים**. הארצות שכבש דוד חוץ לארץ כנען כגון ארם נהרים וארם צובה ואחלב וכיוצא בהן אע"פ שמלך ישראל הוא אינו כארץ ישראל לכל דבר". לכאורה, לא זה המקום לפרט את מצוות המלחמה בישראל, ומקומן הנכון הוא ב'הלכות מלכים ומלחמותיהם'. באשר לקדושת הארץ ב'כיבוש רבים' – הנוגעת להלכות תרומות – היה צריך להזכיר את הענין ולומר, שהארץ מתקדשת בכיבוש – 'כמו שיבואר בהלכות מלכים ומלחמותיהם'?

אם פירט הרמב"ם את הלכות המלחמה בארץ ישראל בפתיחת הלכות תרומות, רצה לומר בכך, שהמלחמה לכיבוש הארץ למצוותיה היא מצות 'ירושה וישיבה' – לצורך המצוות. להודיענו, כי בלא 'הקדמה' זו לא תתקיים ה'תכלית', ולפיכך זה המקום להביא את סדרי המלחמה המבוארים בספרי, שם ביארו חז"ל את היסודות ההלכתיים איך כובשים את ארץ ישראל למצוותיה.

וראה מה שכתב הרמב"ם בסוף אותו הפרק (הלכה כו): "התרומה בזמן הזה ואפילו במקום שהחזיקו עולי בבל אינה מן התורה שאין לך תרומה של תורה אלא בארץ ישראל בלבד, ובזמן שכל ישראל שם. שנאמר: כי תבואו – ביאת כולכם – כשהיו **בירושה** ראשונה, וכמו שהן עתידין לחזור **בירושה** שלישית, לא כשהיו **בירושה** שנייה שהיתה בימי עזרא". לכאורה, באיזו 'ירושה' דן הרמב"ם? הרי לדעתו אין מצות 'ירושה וישיבה' בארץ ישראל? לשיטתו קיימת אך ורק מלחמת 'שבעת העממים', ואלו הרי 'אבדו מן העולם' במלחמותיו של דוד כפי שכתב הרמב"ם (ספר המצוות עשה קפז). לאור האמור,

הרב ישראל אריאל

מדוע קורא הרמב"ם לכיבוש הארץ בימי עזרא — לאחר שאבדו עמי כנען — **'ירושה שניה'**, כמו כן, למה קורא לכיבוש ארץ ישראל בעתיד — **'ירושה שלישית'**, הרי לדעתו אין מצות ירושה בארץ ישראל?

כך גם כתב הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל (יב, טז):

וכן לעתיד לבוא **בביאה שלישית**, בעת שיכנסו לארץ, יתחילו למנות שמיטין ויובלות ויתחייב **כל מקום שיכבשו** במעשרות, שנאמר: והביאך ה' אלקיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה. מה ירושת אבותיך אתה נוהג בה בחידוש כל הדברים האלו **אף ירושתך** אתה נוהג בה בחידוש כל הדברים האלו.

לכאורה, אם אין מצות 'ירושה' בארץ ישראל, כיצד יבואו בעתיד 'בביאה שלישית' ויכבשו את ארץ ישראל במלחמות עם העמים השוכנים בה, הרי אין מצות כיבוש כלל? ובהכרח, שיטת הרמב"ם היא, שיש מצות 'ירושה וישיבה' בארץ ישראל. אמנם מצוה זו היא 'הקדמה' אך היא מצות עשה מחייבת לדורות.

6. תמיהה על הרמב"ן: איך מנה 'ירושה וישיבה' במנין תרי"ג – הרי אינה אלא 'הקדמה'?

לאור האמור, יש לתמוה על הרמב"ן: איך מנה את מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל כמצוה מתוך תרי"ג מצוות, והרי מוכח כשיטת הרמב"ם שאינה אלא 'הקדמה'?

התמיהה מתחזקת לאור דברי חז"ל בספרא (בהר כה, ב) שיש שלוש צורות של 'כיבוש' בארץ ישראל:

א. לענין חלה – מצות הכיבוש היא — 'בבואכם', שענינו כניסת כל ישראל ארצה.

ב. לענין תרומות ומעשרות — צריך בנוסף — ארבע עשרה שנות כיבוש וחילוק.

ג. לענין שביעית — צריך בנוסף — שכל אחד יכיר את חלקו.

נמצא, שיש שלשה מיני 'כיבושים' שהם, למעשה, שלש 'הקדמות' לקיום המצוות התלויות בארץ. שכן, אינו דומה 'כיבוש' לענין מצות חלה, ל'כיבוש'

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

לענין תרומות ומעשרות. כמו כן, אינו דומה 'כיבוש' לענין תרומות ומעשרות ל'כיבוש' לענין שביעית. מעתה, אם באנו למנות את כל סוגי ה'כיבושים' – כל מצוה כענינה – היינו מונים כמה וכמה מצוות עשה של כיבוש ארץ ישראל.

אין מנוס, אפוא, מן המסקנה – שהיא ככל הנראה דעת הרמב"ם – שאין מצות ירושה וישיבה אחת – כמצוה מיוחדת בתרי"ג, אלא יש כמה וכמה מצוות כאלו: מצות כיבוש: 'כי תבוא', ומצות כיבוש: 'בבואכם', ומצות כיבוש: 'כל יושביה עליה', וכל אחת ממצוות כיבוש אלו היא 'הקדמה' לקבוצת המצוות המיוחדות לה, ובלא 'הקדמות' אלו – מצוות אלו בטילות.

זו, אפוא הסיבה שלא מנה הרמב"ם את מצות 'כיבוש' כמצוה בפני עצמה בתרי"ג. לו היה מונה הרמב"ם את מצות 'ירוש וישיבה' כמצוה עשה, היה מונה כמה וכמה מצוות כאלה והיה מספר המצוות בתורה גדול מתרי"ג.

כאמור, תמיהה גדולה על הרמב"ן: איך מנה מצות ירושה וישיבה שהיא 'הקדמה' כמצוה מתוך תרי"ג מצוות? ואם אכן הרמב"ן מונה גם מצוה שהיא 'הקדמה', היה צריך למנות כמה וכמה מצוות 'ירוש וישיבה' – וכך, לחלק במצוות רבות אחרות בין ההקדמה לתכלית ולמנותן כמצוות נפרדות?

ח. מצות כיבוש ארץ ישראל – 'הקדמה' לביעור עבודה זרה

מנינו עד כה את המצוות התלויות בארץ, שהן ה'תכלית', ואילו כיבוש הארץ הוא 'הקדמה' להן. ראוי להעיר בהקשר לכך, שלא מנינו כאן את כל המצוות התלויות בארץ אלא כמה מן המצוות העיקריות.

עם זאת, יש קבוצת מצוות נוספת הקשורה לארץ ישראל, שאף הן 'תכלית' לעצמה, שכיבוש הארץ 'הקדמה' הינו ל'תכלית' זו. מצוות אלה ענינן: ביעור עובדי עבודה זרה מארץ ישראל – וכך ביעור עבודה זרה עצמה.

הרב ישראל אריאל

להלן המצוות בקצרה:

א. לא תכרות להם ברית.

התורה מקדימה בהקשר למצוות אלה את חובת כיבוש הארץ לגבולותיה. ראה שמות (כג, כ-לב):

הנה אנכי שלח מלאך לפניך לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכנתי. ...והביאך אל האמרי והחתי והפרזי והכנעני החוי והיבوسی והכחדתיו ...ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר כי אתן בידכם את ישבי הארץ וגרשתמו מפניך. לא תכרת להם ולאליהם ברית.

באשר לאיסור לכרות ברית עם נכרים, ראה רמב"ם הלכות עבודת כוכבים (ו, א) הכותב: "אין כורתין ברית לעובדי עבודה זרה שנאמר: **לא תכרות להם ברית**, אלא יחזרו מעבודתם או ייהרגו".

ב. לא ישבו בארצך

בהמשך הפסוקים בשמות שם נאמר: "לא ישבו בארצך פן יחטיאו אתך לי". בענין זה כותב הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה נא): "שהזהירנו מהושיב עובדי עבודה זרה בארצנו כדי שלא נלמד כפירתם, והוא אמרו יתברך (משפטים כג, לג): לא ישבו בארצך".

ג. לא תחונם

כך גם באשר לאיסור 'לא תחונם', שעניינו — איסור חנייה של נכרי בארץ ישראל, כיבוש הארץ הוא 'הקדמה'. ראה דברים (ז, א-ב): "כי יביאך ה' אלקיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונשל גוים רבים מפניך... החרם תחרים אתם לא תכרת להם ברית ולא תחנם".

כותב על כך הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה נא): "עובד עבודה זרה לא ישכון עמנו ולא נמכור לו נחלה ולא נשכיר. ובביאור בא לנו הפירוש (עבודה זרה כ ע"א): **לא תחונם — לא תתן להם חנייה בקרקע**".

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

ד. החרמת שבעה עממים

באשר להחרמת שבעת העממים הנזכרת בפסוק לעיל בהקשר לכניסה ארצה, ראה גם (דברים כ, יז– יח) שם נאמר: "כי החרם תחרימם החתי והאמרי הכנעני והפרזי החוי והיבוסי כאשר צוך ה' אלקיך. למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבתם". וראה רמב"ם הלכות מלכים (ה, ד): "מצות עשה להחרים שבעה עממין".

כאמור, למצוה זו שהיא 'תכלית' בפני עצמה – 'למען לא ילמדו אתכם לעשות' יש 'הקדמה' בפסוקים – ירושת הארץ.

ה. איבוד עבודה זרה

אחד הפסוקים בהם מודגש ענין ה'הקדמה' ל'תכלית' הוא הפסוק בדברים (יא, לא – יב, ג) ה'ה' באיבוד עבודה זרה מארץ ישראל, ככתוב: "כי אתם עברים את הירדן לבא לרשת את הארץ אשר ה' אלקיכם נתן לכם וירשתם אתה וישבתם בה. ושמרתם לעשות את כל החקים ואת המשפטים...אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם הגוים ... ונתצתם את מזבחתם ושברתם את מצבתם".

מן הכתובים הללו עולה, שלא רק המצוות התלויות בארץ, כגון מעשרות ושביעית תלויות ב'הקדמה' שהיא ירושה וישיבה, אלא גם באשר למצוות הנוגעות לביעור עבודה זרה ועובדיה מארץ ישראל, הביאה התורה את ירושת הארץ כ'הקדמה', ואילו ה'תכלית' היא טהרת ארץ ישראל מעבודה זרה ועובדיה.

(וכך גם נראה באשר לשלש המצוות שמונה הגמרא בסנהדרין (כ ע"ב): "רבי יהודה אומר: שלש מצוות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: להעמיד להם מלך, ולהכרית זרעו של עמלק, ולבנות להם בית הבחירה". ומפרש רש"י שם, שכיבוש הארץ הוא תנאי ו'הקדמה' לקיומן של שלש מצוות אלה, וכלשונו שם: "בכניסתם לארץ – דבכולהו כתיב **ירושה וישיבה**: וירשת וישבת בה – ואמרת אשימה עלי מלך (דברים יז). בעמלק כתיב (דברים כה): והיה בהניח ה' אלוך מכל אויבך מסיבך. ובנין בית הבחירה כתיב (דברים יב): ועברתם את הירדן **וישבתם בארץ** והדר כתיב: והיה המקום אשר יבחר ה' ". עיין שם. על כל פנים מתברר, שהכיבוש – מצוה, אך היא 'הקדמה' למצוות שהן ה'תכלית': מלך,

הרב ישראל אריאל

עמלק מקדש, ולא כאן המקום להרחיב).

ט. ששת היסודות במצות 'ירושל וישיבה'

הבאנו לעיל מקורות, המלמדים, כי מצוה שיש בה 'הקדמה' ו'תכלית' יש בה ששה יסודות המוכיחים כי מדובר במצוה מן התורה. להלן יסודות אלה כפי שהם מופיעים בענין ירושלה וישיבה, ומביאים לכלל מסקנה, כי מדובר במצוה עשה להלכה ולמעשה.

יסוד ראשון: מצוה ירושלה וישיבה – המקור בפסוקים

באשר לפסוקים הנוגעים למצוה ירושלה וישיבה, כבר הבאנו לעיל כמה מהם, וכגון (דברים, כו, א-ב): "והיה כי תבוא אל הארץ ... **וירשתה וישיבת** בה. ולקחת מראשית כל פרי האדמה ... ושמת בטנא והלכת אל המקום...". פסוק זה ושכמותו מלמדנו שירושלה וישיבה אינן אלא הקדמה למצוה ביכורים ומצוות אחרות התלויות בארץ.

דוגמא אחרת (דברים יט, א-ב): "וירשתם וישיבת בעריהם ובבתיהם. שלוש ערים תבדיל לך בתוך ארצך אשר ה' אלקיך נתן לך **לרשתה**". וכך, פסוקים אחרים המוכיחים כי כיבוש הארץ הוא הקדמה לעשיית המצוה, וכך פסוקים לרוב.

נמצא, שמצוה 'ירושלה וישיבה' חוזרת בתורה פעמים רבות ובצורות שונות, והיא מופיעה בפסוקים כ'הקדמה' למצוות הנוהגות בארץ ישראל.

יסוד שני: הציווי בתורה מחייב פעולות מעשיות.

לכאורה 'הקדמה' למצוה אינה מצוה. אך כבר הבאנו לעיל את לשון הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (ב, א) האומר, שעשיית הקטורת היא מצוה עשה למרות שאינה אלא 'הקדמה', וכלשונו: "הקטורת נעשית בכל שנה ושנה **ועשייתה** — **מצוה עשה**, ככתוב: 'קח לך סמים ... **ועשית אתה** קטרת רקח.. **ושחקת** ממנה הדק". דבריו בהלכה זו בנויים על מה שקבע הרמב"ם בשורש העשירי, שבאשר למנין תרי"ג מונים את ההקטרה שהיא התכלית, אך המצוה עצמה כוללת לא רק את התכלית אלא גם את העשייה, והצו — 'קח לך סמים' הוא

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

'הקדמה בצווי', כלומר, שלב ראשון במצוה, המלמד 'איך תיעשה המצוה הזאת, והקטורת הזאת – מאי זה דבר תהיה'. נמצא, שה'הקדמה' למצוה – מצוה היא.

כך גם באשר למצות ירושה וישיבה, זו מצות עשה שיש בה 'מעשה מיוחד' לא רק בתכלית אלא גם בהקדמה. ואכן, בתורה מתוארות פעמים רבות פעולות מעשיות לקראת המלחמה, כגון: מיפקד השבטים במדבר לקראת המלחמה, הכנת מחנה צבא למלחמה, מסע השבטים לכיבוש הארץ כשיהודה החלוץ ודן המאסף, נקיון המחנה – ויתד תהיה לך על אזניך, החובה להעמיד כהן משוח מלחמה, התקיעה בחצוצרות בעת היציאה לקרב, הגדרת הגבולות האמורים בתורה, הגדרת הגבולות שיש לכבשם לפני כיבושים בחוץ לארץ, החובה למסור את הנפש, החובה להלחם אפילו בשבת, ועוד ועוד. אמנם 'הקדמה' זו אינה נמנית כמצוה לעצמה בתרי"ג מצוות, אך יש כאן 'מעשה מיוחד' ו'חידוש' שאין דוגמתו בתרי"ג כמובא לעיל.

מכאן מובן מדוע מתוארים הקרבות בספרי נביאים ראשונים – וכפי שמובאים הדברים בספר יהושע ושאר ספרי התנ"ך – שם מתוארים מהלכי קרב ותכסיסי מלחמה שנקטו בהם שופטים ומלכים, ככתוב (משלי כד, ו): "כי בתחבולות תעשה לך מלחמה", זאת, כדי ללמד לדורות איך להגיע לתוצאה מהירה בהורשת יושבי הארץ ולחסכון בקרבנות. נמצא, שלכאורה מדובר במצוה שאינה אלא 'הקדמה', אך למעשה היא מקיפה מעשים רבים ומיוחדים והכנות גדולות המקיפות את כל העם, זאת, כחובה לדורות. היש שם אחר לכל המעשים האלה מאשר – 'מצות עשה'!?

יסוד שלישי: התורה קבעה צורות אחדות של 'כיבוש' הארץ, מכאן שהמצוה 'הקדמה'.

כאמור לעיל, התורה קבעה תנאים מוגדרים בכיבוש הארץ, שרק בהתקיימם מתקדשת הארץ למצוותיה ומתקיימות המצוות התלויות בארץ. בכך קבעה את ה'חפצא' שבו תיעשה כל מצוה.

יש מצוות, שמתחייבים בהן מיד עם הכניסה ארצה.

הרב ישראל אריאל

יש מצוות שמתחייבים בהן רק לאחר 'ירושה ושיבה'.

יש מצוות המותנות ב'ביאת כולכם'.

יש מצוות המתקיימות רק כש'כל יושביה עליה'.

נמצא, שמצוות כיבוש ארץ ישראל אינה מצוה העומדת בפני עצמה, אלא היא 'הקדמה' למצוות רבות התלויות בארץ — כל מצוה וה'כיבוש' שלה. כלומר, אם התורה התנתה את קיום המצוה ב'כיבוש' בתנאים מוגדרים, ורק בתנאי זה תתקיים מצוה מסויימת, מאידך, בהעדר ה'כיבוש' האמור חסר ה'חפצא' ולא תתקיים המצוה — הדבר מלמד, כי 'הקדמה' זו מחייבת מן התורה.

מן האמור עולה, שיש כמה 'תכליות' של מצוות ולהן 'הקדמות' של 'כיבוש' המיוחדות להן:

תכלית א: מצות כלאים, ערלה, מתנות עניים וכד'.

ה'הקדמה': כניסת ישראל ארצה, שהיא כשלעצמה מחייבת את קיומן בכל הדורות.

תכלית ב: מצוות תרומה ומעשרות: מעשר ראשון ושני, מעשר עני, נטע רבעי וכו'.

ה'הקדמה': 'כיבוש וחילוק', היינו, 'ירושה ושיבה' ברחבי ארץ ישראל. ורק לאחר שבע שנים של כיבוש ושבע שנים של חלוקת הארץ על ידי יהושע בשילה — מתחייבים במצוות אלו.

תכלית ג: מצות חלה.

ה'הקדמה': 'ביאת כולכם'.

תכלית ד: שמיטה ויובל, ערי חומה, עבד עברי וכו'.

ה'הקדמה': כיבוש בדרגה עליונה: 'כל יושביה עליה', היינו, כל השבטים בארץ ישראל וכל אחד מכיר שדהו וכרמו.

תכלית ה: ביעור ע"ז. החרמת שבעת העממים, לא ישבו בארצך, לא תחונם ועוד.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

ה'הקדמה': חז"ל העלו על נס את חשיבות 'וירשתם אותה וישבתם בה', כ'הקדמה' ל'ושמרתם לעשות' – את קבוצת המצוות העוסקות בביעור עבדוה זרה.

יסוד רביעי: העוסק בכיבוש ארץ ישראל – פטור ממצוות

בגמרא בסוכה (כו ע"א) נאמר: "כותבי ספרים תפילין ומזוזות וכל העוסקין במלאכת שמים פטורין מקריאת שמע ומכל מצות האמורות בתורה שהעוסק במצוה פטור מן המצוה".

אחת המצוות בה פירשו חכמינו ז"ל את דעתם בענין זה, הרי זו מצות כיבוש ארץ ישראל. ראה מסכת סוטה (מד ע"ב): "מלחמות יהושע לכבש – דברי הכל חובה, מלחמות בית דוד לרווחה – דברי הכל רשות, למאי נפקא מינה? – **לעוסק במצוה, שפטור מן המצוה**". וראה שם בפירוש המשנה לרמב"ם המביא שלש דרגות מלחמה: חובה, מצוה ורשות. ובאשר למלחמת חובה, שהיא מלחמת יהושע לכיבוש הארץ כתב: "אין מחלוקת ביניהם שמלחמת שבעה עממים חובה **ומי שעוסק במלחמה זו או בצרכיה פטור מן המצוות**. לפי שכלל הוא אצלנו כמו שידעת: העוסק במצוה פטור מן המצוה".

נראה לומר, שההלכה שהעוסק במלחמת שבעת העממים פטור ממצוות אמורה אף לאדם פרטי הכובש נחלה בארץ ישראל. שכן, אם הכובש כפר או גבעה מידי נכרים בארץ ישראל מכוח יהושע, כדי שיתקיימו שם המצוות, ומטעם זה הוא מחוייב למסור את נפשו במלחמה ואף לחלל שבת במידת הצורך, על אחת כמה וכמה שהוא פטור מקריאת שמע ומכלל המצוות, שהרי הוא עוסק במצוה ופטור מן המצוה.

יחיד הנלחם לכיבוש נחלה בארץ ישראל – מלחמתו היא מלחמת הציבור

כאן המקום להרחיב מעט בשאלה: כיצד יתכן לומר, שיהושע הטיל על כל יחיד להלחם על כיבוש הארץ, הרי סברא פשוטה היא שמלחמה היא מצוה המוטלת על הצבור?

הרב ישראל אריאל

אולם גם אם מצינו הגדרה כעין זו, שמלחמה היא מצוה המוטלת על הציבור, אין כוונת ההגדרה לשחרר את היחיד מחובת קיום המצוה כאדם יחיד.

ראה מה שכתב הרמב"ם בענין מחיית עמלק, שזו מצוה המוטלת על הציבור (ספר המצוות סוף רמח מצוות עשה). עם זאת, כתב בעל ספר החינוך (מצוה תרד) שכך ראוי לכתחילה, שהציבור ייצא למלחמה על עמלק, אך אין זה פוטר את היחיד מן המצוה כשהזדמנה לו. זו לשונו שם: "וזאת מן המצוות המוטלות על הציבור כולן ובאמת, כי גם על כל יחיד מישראל הזכרים מוטל החיוב להרגם ולאבדם מן העולם, אם יש כח בידם בכל מקום ובכל זמן".

כעין זה כתב הרמב"ם בענין המלחמה בשבעה עממים, שכל יחיד חייב להלחם בהם ובלשונו (הלכות מלכים ה, ד): "מצות עשה להחרים שבעה עממין וכל שבא לידו אחד מהן ולא הרגו עובר בלא תעשה".

נמצא, כאמור, שהדבר תלוי בנסיבות: פעמים שיוצאים למלחמה כוללת — ואז יעשה זאת הציבור, וכפי שעשה יהושע בשבעת העממים, וכן שמואל ושאלו שיצאו למלחמה בעמלק. עם זאת, פעמים שעושה זאת היחיד, זאת, כשמזדמנת מציאות שהיחיד עומד מול כנעני או עמלקי, חלה עליו מצות מלחמה להורגו.

מה שאמור בענין מלחמת עמלק ומלחמת שבעת עממים, אמור בענין מלחמה לכיבוש מקום בארץ ישראל, שמצות ירושה ושיבה מוטלת אף על יחידים.

הדוגמאות לכך רבות, וכבר הזכרנו לעיל את דוגמתו של שמשון בעזה, ולהלן נציין עוד כמה מהן.

כבר בימי משה מצינו, שלאחר שכבש את עבר הירדן, באו הבודדים והשלימו את הכיבוש, ככתוב (במדבר לב, לט): "וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה וילכדה ויורש את האמרי אשר בה".

רק לאחר מכן נאמר: "ויתן משה את הגלעד למכיר בן מנשה וישב בה". ובהמשך שם מובא: "ויאיר בן מנשה הלך וילכד את חותיהם ויקרא

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

אתהן חות יאיר. ונבח הלך וילכד את קנת ואת בנתיה ויקרא לה **נבח** בשמו". בימי השופטים נערכו מלחמות יחיד, כגון אהוד בן גרא, שיצא למלחמה על דעת עצמו, שכן נשלח להגיש מנחה לעגלון מלך מואב, ואילו הוא על דעת עצמו החליט להורגו, ואחר כך יצא אל ערי ישראל ותקע בשופר בהר אפרים להזעיק את ישראל למלחמה. מעשה זה של מלחמת יחיד מתואר בכתובים בלשון: "ויקם ה' לישראל מושיע".

שמשון נלחם מלחמות יחיד בפלישתים. צריך להוסיף, עם זאת, שפעמים היה זה בהתנגדות מפורשת של העם, ואף קרה שבאו שלשת אלפים מבני יהודה אסרו אותו ומסרו אותו לפלישתים. על מלחמותיו של שמשון שפעל על דעת עצמו, נאמר: "והוא שפט את ישראל עשרים שנה". לוחמים כגון אלה נקראים בתנ"ך 'שופטים' ו'מושיעים', ראה בענין אהוד בן גרא, שמגר בן ענת, שמשון ואחרים.

דוגמה אחרונה, היא המלחמה של יונתן ונערו בפלישתים. יונתן ונערו יצאו למלחמה ביוזמתם כבודדים, זאת, מבלי לקבל אישור מן המלך שאול – וכן לא ייעשה. ואף על פי כן הכתובים מעלים על נס את יונתן "אשר עשה את הישועה הגדולה הזאת בישראל" (שמואל א יד, מה).

הנושא טעון הרחבה ולא כאן המקום, אך כל מעיין ימצא, כי רבות ממלחמות ישראל בתנ"ך הן מלחמות ביזמת יחידים.

כך למעשה כתב הרמב"ן (מצוות עשה ד, ראה להלן) בענין מצות ירושה וישיבה שהיא מצוה על כל יחיד, וכלשונו שם: "שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה היא מצוה עשה לדורות **מתחייב כל יחיד ממנו – ואפילו בזמן גלות** – כידוע בתלמוד במקומות הרבה".

החידוש של יהושע בחלוקת הנחלות בארץ ישראל כדי שכל אחד יעלה ויכבוש את חלקו, אינו במתן היתר למלחמה, שכן, כמובא לעיל, לעת הצורך, כשהציבור אינו יוצא למלחמה והיחיד נזעק להושיע את ישראל – קיים מצוה וכהלכה עשה. חידושו של יהושע הוא בכך, שלמרות שהיחיד כבש הר או גבעה לצורך עצמו ולביסוס נחלתו והצלחתו הכלכלית בארץ ישראל, יש לכיבושו תוקף של 'כיבוש רבים' לענין קדושת הארץ למצוותיה.

הרב ישראל אריאל

העוסק ביישובה של ארץ ישראל – עוסק במצוה ופטור מן המצוות

הפטור ממצוות בעת שעוסקים במצות 'ירושה וישיבה' אמור לא רק במי שעושה מלחמה ועוסק במצוה 'ירושה', אלא גם במי שעוסק במצות 'ישיבה', וכגון שהוא בונה בית ונוטע כרם בארץ ישראל.

נראה לומר כדבר פשוט, שאם האיש עסוק 'בידיו וברגליו' בנטיעה ובנין הוא פטור מן המצוות, וכגון, שהדבר דחוף ויש לסיים את הבנין והנטיעה במהרה כדי ליישב שטח בארץ ולהצילו מיד נכרים – הרי הוא פטור ממצוה אחרת.

בגמרא בבבא קמא (פ ע"ב) נאמר: "הלוקח בית בארץ ישראל – כותבין עליו אונו אפילו בשבת". כמו כן בגמ' בגיטין (ח ע"ב) נאמר שהתירו אמירה לנכרי בשבת לצורך יישוב ארץ ישראל, וכלשון הגמרא שם: "הקונה שדה בסוריא – כקונה בפרוארי ירושלים לומר, שכותבין עליו אונו ואפילו בשבת אומר לעובד כוכבים ועושה ומשום ישוב ארץ ישראל לא גזור רבנן". יסוד ההיתר לומר לנכרי לכתוב בשבת זו מצות ירושה וישיבה. ראה רש"י שם הכותב: "משום ישוב ארץ ישראל – לגרש עובדי כוכבים ולישב ישראל בה". כלומר, יש כאן קיום שתי מצוות מן התורה: האחת: גירוש הנכרי מארץ ישראל. השניה: ישוב ארץ ישראל על ידי אדם מישראל.

אכן, הרמב"ם הביא זאת להלכה (הלכות שבת ו, יא) ובלשונו: "הלוקח בית בארץ ישראל מן הגוי, מותר לו לומר לגוי לכתוב לו שטר בשבת, שאמירה לגוי בשבת אסורה מדבריהם, ומשום ישוב ארץ ישראל לא גזרו בדבר זה".

כאן המקום לשאול: לפי רש"י מובן מדוע התירו אמירה לנכרי בשבת, שכן, יש כאן שתי מצוות בתורה, אולם לפי הרמב"ם – אשר השמיט את מצות ירושה וישיבה ממניין תרי"ג מצוות, איך כתב – "ומשום ישוב ארץ ישראל לא גזרו בדבר זה", הלא לשיטתו אין כלל מצות ישוב ארץ ישראל?

ובהכרח, כנ"ל, שאף לדעת הרמב"ם יש מצות ישוב ארץ ישראל מן התורה.

הדבר מתבקש, שכן, בירושלמי מובא המקור להלכה זו מכיבוש יריחו. זה לשון הירושלמי (מועד קטן ב, ד): "רבי יהושע בן לוי שאל לרבי שמעון בן לקיש: מהו ליקח בתים מן הגוי? אמר ליה: אימת רבי שאל – בשבת?! – תני:

מצות ירושה ושיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

בשבת מותר. כיצד הוא עושה? – מראה לו [לגוי] כיסין של דינרין, והגוי חותם ומעלה לארכיים. שכן מצאנו **שלא נכבשה יריחו אלא בשבת**, דכתיב: כה תעשה ששת ימים, וכתוב: וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים. וכתוב: עד רדתה – אפילו בשבת!"

נמצא, שקנין בית בארץ ישראל הרי זו מצות 'ירושה ושיבה', ודינו כדין מלחמה וכיבוש, ולפיכך התיירו אמירה לנכרי בשבת. וכשכתב הרמב"ם: שהתירו 'משום ישוב ארץ ישראל' – לכך התכוין.

העוסק בבנין בית בארץ ישראל – פטור ממצות מלחמה

למעשה, נתנה התורה פטור מפורש מיציאה למלחמה למי שבונה בית ונוטע כרם בארץ ישראל, וכלשון הכתובים בדברים (כ, ה-ו): "ודברו השטרים אל העם לאמר מי האיש אשר בנה בית חדש **ולא חנכו** ילך וישב לביתו... ומי האיש אשר נטע כרם **ולא חללו** ילך וישב לביתו". ומבואר בירושלמי סוטה (ח, ד) שהכוונה למי שבונה בית בארץ ישראל, ומקיים בכך מצות ישוב ארץ ישראל, לפיכך פטרה אותו התורה מלצאת למלחמה, שכן, הוא עוסק במצות ישוב הארץ והתורה קבעה שאסור לבטלו מן המצוה עד שישלים את מלאכתו ויחנוד את הבית.

ראה את לשון הירושלמי: "יכול הבונה בית בחוצה לארץ יהא חוזר [מן המלחמה]? תלמוד לומר: ולא חנכו, **את שמצוה לחנכו**, יצא זה שאינו מצווה לחנכו". כלומר, בארץ ישראל מצוה לחנוד בתים, ולכן, הבונה בית בן כמה וכמה קומות עוסק במצוה ופטור מלצאת למלחמה עד שיסיים את מלאכתו.

מכאן מובנים דברי המשנה בסוטה (ח, ב): "אחד הבונה בית התבן, בית הבקר, בית העצים, בית האוצרות אחד הנוטע הכרם ואחד הנוטע חמשה אילני מאכל ואפילו מחמשת מינין". המשנה מונה בתים בעלי חשיבות משנית, כגון בית התבן, שגם במקרה זה חוזר האיש מעורכי המלחמה. לכאורה המצוה היא לשלח לביתו מי שבנה בית למגורים לו ולמשפחתו ולא חנכו, ומנין למדה המשנה שגם אם בנה בית הבקר ובית העצים יש לשחרר אותו? אך כיון שמדובר בבית לישוב ארץ ישראל, אם לא השלים האיש את בית הבקר

הרב ישראל אריאל

ובית התבן ובית העצים הנספחים לבית איך יגור בביתו? איך יבשל אם אין לו בית לעצים, איך יגדל את בהמתו אם אין לו רפת ולול ובית לתבן למאכל הבהמות וכו'?

על כל פנים, מוכח מן האמור, שאדם פרטי העוסק במצות ירושה וישיבה בארץ ישראל נקרא 'עוסק במצוה' – ופטור מן המצוה.

יסוד חמישי: המבטל מצוות כיבוש ויישוב ארץ ישראל עובר בעשה

כבר כתב הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (שכחת העשין מצוה רביעית) שכאשר אין אדם מקיים את מצות ירושה וישיבה הוא מבטל מצות עשה וממרה את פי ה', זו לשונו: "שנצטוינו לרשת הארץ והוא אמרו להם: והורשתם את הארץ וישבתם בה וכאשר לא אבו לעלות במאמר הזה, כתוב: **ותמרו את פי ה' אלהיכם ולא האמנתם לו ולא שמעתם בקולו**".

כך גם כותב רש"י בספר שופטים (א, כז): "**ולא הוריש** מנשה את בית שאן ובנותיה ואת תענך ובנותיה – סיפר הכתוב בגנותו, **שהתחילו למעול בהקב"ה**, שצויה אותם: **והורשתם** את כל יושבי הארץ", כלומר, מי שלא מקיים מצות ירושה וישיבה עובר על מצות התורה.

יש לומר, שזו גם הסיבה להלכה ברמב"ם הלכות אישות (יג, כ) בענין מי שמבטל את ישיבת ארץ ישראל: "אמר האיש לעלות לארץ ישראל והיא אינה רוצה – תצא בלא כתובה, אמרה היא לעלות, והוא אינו רוצה – יוציא ויתן כתובה". שכן, מי שלא רוצה לעלות לארץ ישראל מבטל מצות עשה של תורה של יישוב ארץ ישראל ולכן ידו על התחתונה בענין חובת הגירושין ותשלום הכתובה.

לאור האמור, יובן איסור היציאה מן הארץ לדעת הרמב"ם, שכן כתב בהלכות מלכים (ה, ט): "אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם, אלא ללמוד תורה או לישא אשה או להציל מן העכו"ם ויחזור לארץ, וכן יוצא הוא לסחורה, אבל לשכון בחוצה לארץ אסור, אלא אם כן חזק שם [בארץ ישראל] הרעב ואף על פי שמוותר לצאת אינה מדת חסידות שהרי מחלון וכליון שני גדולי הדור היו ומפני צרה גדולה יצאו ונתחייבו כלייה למקום". וכבר עסקו רבים בשאלה: מהו מקור האיסור לצאת מן הארץ, לדעת הרמב"ם, שכן, אם לא מנה את ישיבת ארץ ישראל כמצוה במנין התרי"ג, למה תיאסר היציאה?

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

והתשובה המקובלת בין האחרונים היא, שהאיסור הוא מדרבנן.

ויש לתמוה: הרי מחלון וכליון יצאו בשעת צרה, והיה מותר להם לצאת, ולמה באה עליהם כליה? היכן מצינו שאדם העובר על דבר מדרבנן – והדבר מותר מצד עצמו – ויתחייב כליה למקום – אתמהא?

בהכרח, אפוא, שמצות ישיבת ארץ ישראל לדעת הרמב"ם היא מן התורה. יתירה מזו: כיון שמצות ישיבת ארץ ישראל שקולה ככל המצוות, אדם צריך לדחוק את עצמו ולא לצאת גם כשהדבר מותר, וכיון שמחלון וכליון גדולי הדור נהגו קולא באיסור תורה – נתחייבו כליה למקום.

בהמשך לאמור, נראה לענ"ד, שהרמב"ם יש לו מקור בפסוק לאיסור היציאה מארץ ישראל, שכן, כמובא לעיל, כתב בפירושו לדמאי (ו, יא): "**אסור** להלחם על ארץ מכל הארצות סביב ארץ ישראל עד שתהיה נכבשת כל הארץ אשר גבל הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה". כן כתב, שדוד עשה **שלא כתורה** כשיצא לכיבושים מעבר לפרת, שכן, התורה אמרה: 'מן המדבר והלבנון, מן הנהר נהר פרת **יהיה גבולכם**', כלומר, זה הגבול שאין לעיבורו, אלא אם כן נכבשה ארץ ישראל לגבולותיה תחילה. נמצא ש'יהיה גבולכם' – פירושו – איסור לדורות. והיה, אם כבשו ישראל ארץ נוספת – שאף היא הופכת מיד לארץ ישראל למצוותיה, לתרומות ומעשרות וכו' – לא הותר להם להכנס אלא לארץ זו, שהרי ארץ ישראל היא. נמצא שהאיסור לצאת מ'גבולכם', לדעת הרמב"ם הוא איסור מן התורה הן ליחיד והן לציבור, שלא הותר להם לצאת, אלא לארץ שדינה כדין ארץ ישראל.

יסוד ששי: ברכה על מצות יישוב ארץ ישראל

ענין הברכות על כיבוש ויישוב ארץ ישראל, אינו שונה לכאורה מקיום שאר מצוות שבין אדם למקום שאדם חייב לברך בעת עשייתן, כמובא לעיל.

שכן, אדם שזכה לעלות ארצה קיים מצות עשה של 'ישיבתם בה', וחייב בברכה כאדם שנכנס לסוכה ומברך 'לישב בסוכה'. לכאורה, מה גרע הנכנס לארץ

הרב ישראל אריאל

מן הנכנס לסוכה, ולפחות יברך שהחיינו עם תחילת ישיבתו בארץ, זאת, ככל מצוה אחרת שמברכים בתחילת העשייה.

אכן, ראיתי ב'אם הבנים שמחה' (פרק שלישי עמ' רעא) שהעלה שאלה זו, דהיינו, אדם שהתחיל לעבד שטח אדמה בארץ ישראל או שהתחיל לבנות בית, ודעתו, שיברך שהחיינו, כדברי חז"ל במסכת סוכה ומנחות, שמברכים שהחיינו בתחילת עשיית הסוכה.

ואמנם כתב, שהוא חושש שיחייכו עליו חביריו על חידוש זה, אך לאור האמור בענין הבונה בית בארץ ישראל 'שמצוה לחנכו', ובירושלמי רואים בכך מצות ישוב ארץ ישראל, ממילא ראוי שהבונה יברך על המצוה ככל מצוה אחרת.

יש גם מקום להיקש בין בונה בית למחלל הכרם, שכן, בענין חילול הכרם נאמר במפורש שיש לעשות 'הילולים' בעת חילול הכרם, ומבואר בספרא קדושים: "הילולים — מלמד שהוא טעון ברכה לפניו ולאחריו". כך גם בתנחומא (מקץ יד) מובא: "ילמדנו רבינו: מנין התקינו לברך על המזון? שנאמר: ואכלת ושבעת וברכת (דברים ח, י), הרי לאחריו. לפני המזון מנין? שנה ר' חייא בשם ר' עקיבא: קודש הילולים לה' (ויקרא יט, כד) מלמד שהוא טעון ברכה לפניו ולאחריו".

מה שאמור לענין הכרם שיש להלל לה' על האכילה, הדברים אמורים אף על בונה בית, שכן, זו כוונת המלים 'ולא חנכו', כלומר, אמנם בנה האיש בית אך טרם הילל לה' וטרם בירך עליו כחילול הכרם. וראה שאילתות דרב אחאי גאון פרשת בראשית שאילתא א, שכך היה מנהגם לעשות 'הילול בתיים' – כהילול הכרמים, ולעשות יום שמחה והילול עם השלמת הבית. ובלשונו: "כאיניש דבני ביתא, וכד מצבית ליה, וגמר ליה לעיבדתיה, עביד הילולא חד יומא. כדאמרי אינשי: הילול בתי".

על כל פנים, כשמדובר בבנין בית בארץ ישראל, שהתורה כתבה במפורש שמי שהתחיל לבנות בית יש לפטור אותו ממצות המלחמה, דומה שבכך הגדירה מפורשות שהבונה בית עוסק במצוות ישוב הארץ, וכיון שעוסק במצוה פטור מן המצוה.

נראה, אפוא, שיש סימוכין לברכת שהחיינו כבר עם תחילת הבנין על שזכה למצות בנין בית בארץ ישראל.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

מכאן גם לימוד לענין הקמת יישוב חדש בארץ ישראל, שכאשר מניחים אבן פינה לשכונה חדשה יש לברך בשם ובמלכות 'שהחיינו'. אמנם בעל 'אם הבנים שמחה' חשש שמא יחייכו עליו חבריו, אך נראה לענ"ד, כי מן המקורות הנ"ל יש חיזוק לשיטתו. ובאשר לחיובם, כבר מלתו של הרמב"ם אמורה (הלכות תשובה ד, ב): "חמשה דברים נועלים דרכי התשובה בפני עושיהן המלעיג על המצוות".

ברכה על כיבוש ארץ ישראל

מה שנכון באשר למצות יישוב הארץ נכון אף באשר לכיבוש, וכאשר צבא ישראל כובש מקום חדש בארץ ישראל שניתנה לאברהם מפי הגבורה ראוי לברך על כך 'שהחיינו'.

אכן זכיתי, וביום שחרור הר הבית והכותל המערבי שמעתי מפי הרב גורן זצ"ל ברכת 'שהחיינו' נלהבת בכותל המערבי במעמד הצנחנים משחררי ירושלים. אמנם לא שאילתיו מנין המקור, ויתכן שבירך שהחיינו — כפי שמברכים על בגד חדש ועל בית חדש.

עם זאת, מן המקורות דלעיל יש מקום לומר, לענ"ד, שיש לברך על הכיבוש מצד עצמו, זאת, ככל מצוה בתורה שיש לברך עליה עם עשייתה, כמובא בתוספתא (ברכות ו, ט): "העושה כל המצוות מברך עליהן". מסתבר, אפוא, שמצות כיבוש בכלל זה, ובודאי כשכובשים את מקום המקדש, שנצטוונו עליו: "לשכנו תדרשו ובאת שמה".

יתירה מזו! אם חייב אדם בברכה בעת בנין בית בארץ ישראל, והוא מודה לה' שהחיה אותו וזיכה אותו לראות בבנין ביתו בארץ, על אחת כמה וכמה בכיבוש מקום חדש, שכן, המלחמה כרוכה בסכנת נפשות והאדם יצא חי מן הקרב והמקום נכבש ונשלט בידי צבא ישראל — על אחת כמה וכמה שצריך לברך 'שהחיינו' בשם ובמלכות.

י. הרמב"ם: כיבוש ארץ ישראל — ב'ירושה שלישית'

דברי הרמב"ם בענין 'ירושה שלישית' – סותרים גמרא מפורשת

כמובא לעיל, כותב הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל (יב, טז):

הרב ישראל אריאל

וכן לעתיד לבוא **בביאה שלישית**, בעת שיכנסו לארץ, יתחילו למנות שמיטין ויובלות ויתחייב **כל מקום שיכבשוהו** במעשרות, שנאמר: והביאך ה' אלקיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה'.

הוזה אומר, שיש, לדעתו, מצות ירושה בארץ ישראל בכל הדורות. עם זאת, דבריו עומדים בסתירה לגמרא מפורשת:

סתירה אחת: הגמרא אומרת: 'מקיש **ירושתך** לירשת אבותיך', והכוונה היא להקיש בין **ירושת עזרא** לבין ירושת יהושע, ואילו הרמב"ם אומר, שהמלה 'ירושתך' ענינה להקיש בין **ירושה שלישית**, היינו הירושה בעתיד, לבין ירושת יהושע?

להלן דברי הגמרא בערכין (לב ע"ב על פי פירוש רש"י) שהיא המקור לדברי הרמב"ם: "מאי טעמא דמאן דאמר: **קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבא**? [כלומר, מה המקור לכך, שלא התקדשה הארץ אלא עד החורבן הראשון?] דכתיב: (נחמיה ח): ויעשו בני הגולה השבים מן השבי סוכות אפשר בא דוד ולא עשו סוכות עד שבא עזרא? אלא מקיש **ביאתם בימי עזרא** — לביאתם בימי יהושע, מה ביאתם בימי יהושע מנו שמיטין ויובלות וקדשו ערי חומה, אף ביאתן **בימי עזרא** מנו שמיטין ויובלות וקדשו ערי חומה; [ובכך נתקדשה הארץ בימי עזרא כבקדושת יהושע, ויש בקדושה זו דמיון ל'סוכות', שכן, ישראל היושבים בקדושת הארץ, כביכול, יושבים בקדושת סוכה]. ואומר: דברים ל': והביאך ה' אלקיך אל הארץ אשר **ירשו** אבותיך **וירשתה**, מקיש ירושתך [בימי עזרא] לירשת אבותיך, מה ירושת אבותיך [בימי יהושע] בחידוש כל דברים הללו [שביעית ויובל מן התורה] אף ירושתך [בימי עזרא] בחידוש כל דברים הללו".

נמצא, כאמור, שהפסוק 'ירושתך' ענינו: ירושה שניה של עולי בבל?

שואלת הגמרא: "ומי מנו שמיטין ויובלות [בימי עזרא מן התורה]? השתא, משגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט מנשה — בטלו יובלות [בגלל חיסרון של שנים וחצי שבטים]? עזרא [שחזר ארצה עם עולים מועטים בלבד איך יחדש את היובלות] דכתיב ביה: (עזרא ב): כל הקהל כאחד [רק] ארבע רבוא אלפים ושש מאות וששים [היתכן שעזרא] הוה מני [יובלות]?! דתניא: משגלו שבט ראובן [בסוף ימי בית ראשון] בטלו יובלות, שנאמר (ויקרא כה):

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

וקראתם דרור בארץ לכל יושביה, בזמן שכל יושביה עליה ולא בזמן שגלו מקצתו? א"ר נחמן בר יצחק: מנו יובלות [בימי עזרא] לקדש שמיטין".

ומפרש רש"י: "מנו יובלות לקדש שמיטין – ודאי יובל לא היה נוהג [בזמן עזרא כדי] שיהיו עבדים נפטרים משום יובל אבל שמיטין היו נוהגים [מן התורה] לשמט כספים ולשמט מזרע וקציר. דהא צריכין למנות שנת יובל כדי שיבואו השמיטין במקומן [כסדרן]: יובל החמישים, ואחר כך מונים ארבעים ותשע שנים".

כאמור, ברור מדברי הגמרא, שמנו שמיטין ויובלות בירושלם **עזרא**, ואילו ירושה שלישית לא נזכרת כלל, ואיד, אם כן, כתב הרמב"ם שמדובר בירושלם שלישית?

'סדר עולם': 'ירושלם שלישית אין להם'

סתירה שניה: מול דברי הרמב"ם האומר, שיש 'ירושלם שלישית' – קיימת מימרה מפורשת מסדר עולם, האומרת: 'ירושלם שלישית אין להם'?

כך מובא בגמ' ביבמות (פב ע"ב): "דתניא בסדר עולם (דברים ל): אשר ירשו אבותיך וירשתה – ירושה ראשונה ושניה יש להן, **ושלישית אין להן**!"

מפרש שם רש"י: "ירושלם ראשונה – בימי יהושע הויא ירושה, וכן שניה דבימי עזרא, דכשגלו גלות ראשונה בטלה קדושת הארץ". ובהמשך פירש: "שלישית אין להם – כלומר לא בעי למהדר ומירתא, **דירושלם עומדת היא**, ואשמעינן האי קרא, דלא בטלה קדושת הארץ בגלות טיטוס". כוונתו לומר, שגזירת הכתוב היא, שאין צורך לרשת את הארץ פעם שלישית, שכן, ירושה עזרא וה'קדושה השניה' שקידש את ארץ ישראל בזמנו, עומדת לישראל לעולם.

(ראה גם את הגמרא בנדה (מו ע"ב): "והתניא בסדר עולם (דברים ל): אשר ירשו אבותיך וירשתה, ירושה ראשונה ושניה – יש להן, **שלישית אין להן**").

למעשה, כדברי גמרא זו, כותב הרמב"ם בהלכות תרומות (א, ה): "כל שהחזיקו עולי מצרים ונתקדש קדושה ראשונה כיון שגלו בטלה קדושתן כיון שעלו בני הגולה והחזיקו במקצת הארץ, קדושה קדושה שנייה **העומדת לעולם** –

הרב ישראל אריאל

לשעתה ולעתיד לבוא, כלומר, ירושה שניה של עזרא מקדשת את הארץ לעולם, וממילא ירושה שלישית אין להם.

מול דברי חז"ל אלה, הכיצד כתב הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל, שבביאה שלישית יבואו ישראל ארצה ויכבשו את הארץ?

כך יש לשאול על דברי הרמב"ם בהלכות תרומות (א, כו): "אין לך תרומה של תורה אלא בארץ ישראל בלבד, ובזמן שכל ישראל שם כשהיו **בירושה** ראשונה, וכמו שהן עתידין לחזור **בירושה שלישית**", הרי 'ירושה שלישית' אין להם?

הרמב"ם: קדושת עזרא – מדרבנן, ירושה שלישית – קדושתה מן התורה

אולם הרמב"ם פירש את הגמרא בערכין (לב ע"ב) באופן שונה מרש"י. להלן פירושו:

מאי טעמא דמאן דאמר: קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבא? [כלומר, מה המקור לכך שקדושת יהושע בטלה?] דכתיב: (נחמיה ח): ויעשו בני הגולה השבים מן השבי סוכות. וישבו בסוכות כי לא עשו מימי יהושע בן נון כן בני ישראל וגו' ותהי שמחה גדולה מאד [על העובדה שעשו בימי עזרא שמיטין ויובלות מדרבנן, כדלקמן] אלא מקיש **ביאתם בימי עזרא** — לביאתם בימי יהושע, מה ביאתם בימי יהושע מנו שמיטין ויובלות וקדשו ערי חומה [מן התורה] אף ביאתן **בימי עזרא** מנו שמיטין ויובלות וקדשו ערי חומה [מדרבנן]. ואומר: (דברים ל): והביאך ה' אלקיך **[בירושה שלישית]** אל הארץ אשר **ירשו** אבותיך **וירישתה**, מקיש ירושתך [בירושה שלישית] לירושת אבותיך, מה ירושת אבותיך [בימי יהושע היה ביאת כולכם] בחידוש כל דברים הללו [שביעית ויובל מן התורה] אף ירושתך [בירושה שלישית יחזרו בביאת כולכם] בחידוש כל דברים הללו [מן התורה] ומי מנו שמיטין ויובלות [בימי עזרא]! השתא, משגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט מנשה — בטלו יובלות [כל שכן בימי עולי גולה שרובם נותרו בגלות] עזרא דכתיב ביה: כל הקהל כאחד ארבע רבוא הוה מני [ויובלות]! א"ר נחמן בר יצחק: מנו

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

יובלות [בימי עזרא] לקדש שמיטין [והיובל והשמיטה – הכל מדרבנן].

לאור האמור, מתפרשים דברי סדר עולם (פרק ל) באופן שונה מן המובא לעיל, שכן, כך הוא המשפט המסיים את דברי 'סדר עולם' כפי שהובאו בגמרא בערכין: "או יכול יש להם ירושה שלישית? תלמוד לומר: וירשתה – ירושה שניה – יש לכם, ואין לכם ירושה שלישית".

לדעת הרמב"ם שבזמן עזרא השמיטה מדרבנן, כך פירשו: "או יכול יש להם [לעולי גולה בימי עזרא] ירושה שלישית [כלומר, אולי תיחשב ירושת הארץ של עזרא כ'ביאת כולכם']? תלמוד לומר: **וירשתה** [לעתיד, ב'ירושה שלישית' תירש אותה כמות שהיא! במלואה! – כדוגמת ירושת יהושע – בביאת כולכם!] – ירושה שניה יש **לכם** [שהייתם מועטים בימי עזרא] ואין **לכם** ירושה שלישית". כלומר, **לכם** – לעולי בבל – שבאתם מועטים אין 'ירושה שלישית', והכל בימי עזרא מדרבנן. לא כן לעתיד לבוא, מובטח בתורה לישראל: **'וירשתה'** – כנ"ל: עתידה **להם** ירושה שלישית מלאה ומושלמת – כדוגמת יהושע.

מכאן יובן מה שכתב הרמב"ם, שעזרא קידש את הארץ 'קדושה שנייה העומדת לעולם, לשעתה ולעתיד לבוא', כלומר, אין זו אלא קדושה מדרבנן – עד הירושה השלישית, אזי יפוג תוקפה של קדושה שניה. מאידך גיסא מובטח לישראל שתהיה 'ירושה שלישית'. זאת, 'בחידוש כל הדברים הללו' ותהיה קדושת הארץ מן התורה.

מתברר, אפוא, שמה שכתב הרמב"ם בהלכותיו: 'ירושה שלישית' ו'ביאה שלישית' – הרי זו דרשה מפורשת של חז"ל, הבנויה על פסוק בתורה: 'והביאך ה' אל הארץ אשר ירשו אבותיך – **וירשתה**'. נמצא, שיש מצות ירושה בארץ ישראל עד סוף כל הדורות.

הרמב"ם באגרתו לחכמי מארסליא: אבותינו חטאו כשלא נתעסקו בכיבוש הארץ

בסיום בירור שיטת הרמב"ם בענין מצות מלחמה בארץ ישראל, מן הראוי להביא את מה שכתב באגרתו לחכמי קהל עיר מארשיליא, שם עסק בשאלת מקומה של המלחמה בחיי עם ישראל:

הרב ישראל אריאל

וצריך האדם שהוא בעל דעה לחלק בדעתו גם במחשבתו כל הדברים שהוא מאמין בהם וכן צריכים אתם לידע, שכבר חיברו הטפשים אלפים ספרים, וכמה אנשים גדולים בשנים — לא בחכמה — איבדו כל ימיהם בלמידת אותם ספרים, ודימו שאותם ההבלים הם חכמות גדולות והוא הדבר שטועים בו רוב העולם או הכל, אלא [חוץ] אנשים יחידים השרידים אשר ה' קורא. וזאת היא שאיבדה מלכותנו, והחריבה בית מקדשנו, והאריכה גלותינו, והגיעתנו עד הלום. שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזים בכוכבים, שדברים אלו הם עיקר עבודה זרה כמו שביארנו. טעו ונהו אחריה ודימו שהם חכמות מפוארות, ויש בהן תועלת גדולה, **ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות**, אלא דימו שאותן יעילו להם. ולפיכך קראו אותם הנביאים ע"ה — סכלים ואוילים.

כלומר, מהו הדבר המביא לכלל חורבן בהיות הבית על תילו? כמו כן, מהו הדבר המאריך את הגלות ללא קץ? תשובת הרמב"ם: ההתעסקות בדבר הבל, בספרי אסטרולוגיה וניחוש עתידות, במקום לעשות מעשה, ללמוד מלחמה ולאחוז בנשק ולקום ולכבוש את ארץ ישראל. בכך קרא הרמב"ם לבני דורו להפסיק את הקריאה בספרים חסרי תועלת, ולעסוק בעיקר: לקום ולכבוש את הארץ! מהי כוונתו של הרמב"ם בתלונתו על 'אבותינו'? הרי הרמב"ם לא מנה כלל את מצות ירושה וישיבה כמצות עשה? האם התכוין שאנשי בית שני ייצאו לכבוש את מצרים ואת בבל ושנערו? ובהכרח דיבר על חטאם ישראל, שלא אחזו בחרב, ולא הורישו מתוכם את העמים היושבים בתוך הארץ: שומרונים, כותים, סורים, יוונים, עמונים, מואבים וכו'. שכן, כנ"ל: מצות כיבוש וישוב ארץ ישראל שקולה ככל המצות שבתורה, יתירה מזו, היא יסוד התורה כולה ו'הקדמה' לכל מצוות התורה! ואילו ביטול המצוה הזו פירושו, חלילה, חורבן נצחי וגלות שאין לה קץ.

(מן הראוי להוסיף בהקשר לכך דברים שנשא הגאון הרב מנחם זמבה הי"ד בישיבה אחרונה בגיטו ווארשה לפני פרוץ המרד, זאת, לאחר שנתן מן ההון שנותר לו אלפי זהובים להכנות להתנגדות, [יומן גיטו ווארשה הלל זיידמן עמ' 221]. אלו דברי הרב: "צריכים היינו להתנגד. השלינו עצמנו בתקוות שוא.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

עם חכם ונבון – ניטל ממנו שכלו חשבנו את עצמנו לחכמים גדולים הפקחות אצלנו מרובה מן החוכמה קורח שפיקח היה – מה ראה לשטות זו? יש, שזוהי שטות לאדם להיות פיקח עכשיו חייבים אנו להתנגד יהודים לימדו לירות! זהו החינוך החשוב ביותר! כך לימדנו הרמב"ם: וזאת שאיבדה את מלכותינו והחריבה את בית מקדשנו והאריכה גלותינו והגיעתנו עד הלום! מפני שאבותינו חטאו ואינם ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות! הרמב"ם דרש הכשרה צבאית, וזאת היתה שגיאתנו תמיד – שהזנחנו את העניינים המעשיים מחובתנו לעסוק בלמידת מלחמה אילו הכריחו אותנו כיום לשמד והיתה אפשרות להנצל כמו בספרד היתה מיתתנו כשלעצמה – בחינת קידוש השם אך כיום הזה הדרך היחידה לקדש את השם, היא התנגדות מזויינת בפועל".

הרמב"ם, כאמור, אמר זאת באשר לעם ישראל היושבים בארץ ישראל, זאת בזמן שבית המקדש היה קיים וחובת העם היתה להלחם על כיבוש הארץ מיד העממים שנותרו בארץ ישראל. כן אמר את דבריו לישראל היושבים בגלות: לאחוז בחרב לעלות ארצה ולקיים את מצות המלחמה על כיבוש ארץ ישראל. למרבה הצער נלמד הלכה ברגעי הגטו האחרונים – כשכבר היה מאוחר.

הרמב"ם והרמב"ן מנו את ירושה וישיבה – כל אחד על פי דרכו, אך באשר לתוצאה וה'מעשה המיוחד' – אין חולק

לסיום, ראוי להביא את דברי הרמב"ן בענין מצות ירושה וישיבה, שכן, כאמור, האחרונים תלו ברמב"ם סברא כאילו הוא חולק על הרמב"ם, וסובר שאין מצוה לרשת את הארץ ולשבת בה.

לפיכך, מובאים להלן דברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (שכחת העשין – מצוה רביעית) ובשולי דבריו מצויינים מקורות מדברי הרמב"ם. זאת, להראות, כי אמנם נחלקו שניהם בנקודת המוצא: לדעת הרמב"ם מצות ירושה וישיבה היא מצוה בפני עצמה, ואילו לדעת הרמב"ם, כאמור, ירושה וישיבה אינה אלא 'הקדמה לתכלית' – 'כדי שינהגו בה כל המצוות'.

עם זאת, באשר לתוצאה והחויב למעשה – אין הבדל ביניהם, שכן, הן לדעת הרמב"ם והן לדעת הרמב"ם מצות עשה מן התורה לרשת את ארץ

הרב ישראל אריאל

ישראל ולשבת בה בכל הדורות – כשכל אחד נימוקו עימו וכל אחד יסודו בתורה. כך לשון הרמב"ן:

שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם (א) ליצחק וליעקב, ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות (ב) או לשממה. והוא אומרו להם (מסעי לג ורמב"ן שם) והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה והתנחלתם את הארץ ופרט אותה להם במצוה זו כולה בגבוליה ומצריה (ג) כמו שאמר: ובואו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים וגו'. שלא יניחו ממנה מקום.

וזו היא שהחכמים קורין אותה (סוטה פ"ח מ"ו) **מלחמת מצוה**. וכך אמרו בגמרא סוטה (מד ב) אמר רב יהודה: **מלחמת יהושע לכבש (ד) דברי הכל חובה מלחמת דוד להרווחה דברי הכל רשות**. ולשון ספרי (שופט' יז, יד) וירשתה וישבת בה בזכות שתירש תשב.

ואל תשתבש ותאמר, כי המצוה הזאת היא המצוה במלחמת שבעה עממים שנצטוו לאבדם שנאמר (סוף פרשת שופטים) החרם תחרימם. אין הדבר כן. שאנו **נצטוינו להרוג האומות ההם** בהלחמם עמנו ואם רצו להשלים נשלים עמהם ונעזבם בתנאים ידועים. **אבל הארץ לא נניח אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות (ה) וכן אם ברחו האומות ההם מפנינו והלכו להם, כמאמרם (דברים רבה שופטים) הגרגשי פנה והלך לו, ונתן להם הקב"ה ארץ טובה כארצם זו אפריקי, נצטוינו אנחנו לבוא בארץ ולכבוש המדינות ולהושיב בה שבטינו (ה).**

וכן אחרי הכריתנו את העממים הנזכרים, **אם רצו אחר כן שבטינו לעזוב את הארץ ולכבוש להם את ארץ שנער או את ארץ אשור וזולתם מן המקומות – אינם רשאים (ו) שנצטוינו בכיבושה ובישיבתה**. וממאמרם מלחמת יהושע לכבש תבין כי המצוה הזו היא בכבוש. וכן אמרו בספרי (ס"פ עקב) כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם נתתיו כאשר וכו', אמר להם: **כל המקום שתכבשו חוץ מן המקומות האלו הרי הוא שלכם**. או

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

רשות בידם לכבוש חוצה לארץ עד שלא יכבשו ארץ ישראל? תלמוד לומר: **וירשתם גוים גדולים ועצומים ואחר כך כל המקום אשר וכו'.** ואמרו: ואם תאמר מפני מה כיבש דויד ארם נהרים וארם צובה ואין מצות נוהגות שם? אמרו: דוד עשה שלא כתורה התורה אמרה **משתכבשו א"י תהיו רשאים לכבש חוצה לארץ** והוא לא עשה כן (ז). **הרי נצטוינו בכיבוש בכל הדורות.** ואומר אני כי המצוה שהחכמים מפליגין בה והיא דירת ארץ ישראל עד שאמרו (הלכות מלכים סוף פ"ה) שכל היוצא ממנה ודר בחוצה לארץ יהא בעיניך כעובד עבודה זרה, שנאמר: כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר: לך עבוד אלהים אחרים (ח) וזולת זה הפלגות גדולות שאמרו בה – הכל הוא ממצות עשה הזה שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה. **אם כן היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו (ה) ואפילו בזמן גלות – כידוע בתלמוד במקומות הרבה'.**

(א) רמב"ם הלכות תרומות פרק א הלכה ב: "יחיד מישראל או משפחה או שבט, שהלכו וכבשו לעצמן מקום מן **הארץ שניתנה לאברהם**".

(ב) רמב"ם הלכות עבודת כוכבים י, ד: "מפני מה אין מוכרין להן [לנכרים קרקע בארץ ישראל] שנאמר: **ולא תחונם** – לא תתן להם חנייה בקרקע, שאם לא יהיה להם קרקע ישיבתן ישיבת עראי היא". (ושם ו): "אסור לנו להניח **עובדי כוכבים בינינו**, ואפילו יושב ישיבת עראי או עובר ממקום למקום בסחורה – לא יעבור בארצנו. אלא עד שיקבל עליו שבע מצות שנצטוו בני נח, שנאמר: **לא ישבו בארצך** – אפילו לפי שעה".

(ג) הרמב"ם בפירושו למשנה ב'דמאי' (ו, יא): "אסור להלחם על ארץ מכל הארצות [סביב ארץ ישראל] עד שתהיה נכבשת כל הארץ אשר **גבל הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה**".

(ד) הרמב"ם בהלכות מלכים (ה, ו) כותב, שהארץ שכבש יהושע יש לה דין 'כיבוש רבים' ונתקדשה למצוות התלויות בארץ. וכפי שכתב שם: "כל הארצות שכובשים ישראל במלך ועל פי בית דין הרי זה 'כיבוש רבים', והרי היא **כארץ ישראל שכבש יהושע לכל דבר** [לענין קיום המצוות התלויות בארץ]".

הרב ישראל אריאל

(ה) ישראל מצווים לכבוש את הארץ שניתנה לאברהם, וכיבושה על ידי יחיד או רבים יש לו דין 'כיבוש רבים', כדי שיתקיימו שם כל המצוות בכל הדורות. ראה רמב"ם הלכות תרומות א, ב: **"יחיד מישראל**, או משפחה או שבט שהלכו וכבשו לעצמן מקום מן הארץ שניתנה לאברהם — אינו נקרא ארץ ישראל **כדי שינהגו בו כל המצוות**. ומפני זה חילק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים, אע"פ שלא נכבשה, כדי שלא יהיה כיבוש יחיד [בכל דור ודור] כשיעלה **כל שבט ושבט [וכל יחיד ומשפחה] וכבוש חלקו**".

(ו) הרמב"ם בפירושו למשנה במסכת 'דמאי' (ו, יא) כותב, שחל איסור להלחם בארצות חוץ לארץ, אלא אם כן נכבשה תחילה כל ארץ ישראל. ובלשונו: **"אסור להלחם על ארץ מכל הארצות [סביב ארץ ישראל] עד שתהיה נכבשת כל הארץ** אשר גבל הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה... [כמובא] בספרי".

(ז) הספרי הוא המקור להלכה, שכיבושו של דוד בארם נהרים יש לו דין כיבוש יחיד, וכלשון הרמב"ם בפירושו לדמאי: **"אסור להלחם על ארץ מכל הארצות [סביב ארץ ישראל] עד שתהיה נכבשת כל הארץ** אשר גבל הקדוש ברוך הוא גבולותיה בתורה... [כמובא] בספרי. **לפיכך הורדה מעלת אותה הארץ שכבש [דוד בסוריא]** לגבי ארץ ישראל". זה מה שכתב הרמב"ם בהלכות מלכים (ה), ו: **"כל הארצות שכובשין ישראל במלך על פי בית דין, הרי זה כבוש רבים והוא, שכבשו אחר כיבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה"**.

(ח) רמב"ם הלכות מלכים (ה, יב): **"לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עכו"ם ואל ידור בחוצה לארץ ואפילו בעיר שרובה ישראל, שכל היוצא לחוצה לארץ כאילו עובד ע"ז, שנאמר כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים"**.

כללו של דבר

שאלה המעסיקה את האחרונים היא, מדוע לא מנה הרמב"ם את מצות ישיבת ארץ ישראל במנין תרי"ג מצוות?

אחת התשובות שניתנו לכך היא, שמצוה זו כוללת את כל התורה, ואין הרמב"ם מונה מצוה כללית, זאת, לאור הכללים שקבע למנין המצוות. עם

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

זאת, מצות ירושה וישיבה יש בה 'מעשה מיוחד', היינו, חובת המלחמה לכיבוש גבולות הארץ. כמו כן, יש במצוה זו פרטים חדשים שאינם קיימים במצוה אחרת בתרי"ג, לפיכך, אין זו 'מצוה כוללת' והתמיהה בעינה: מדוע לא מנה הרמב"ם מצוה זו במנין תרי"ג?

הרמב"ם מסב את תשומת הלב לטעות מצויה אצל מוני המצוות, שיש מצוות אשר יש בהן שני ציוויים: ציווי אחד 'הקדמה', וציווי שני הוא 'תכלית', ושני הציוויים, למעשה, מצוה אחת. כך יש לומר גם באשר למצות 'ירושה וישיבה' שהיא 'הקדמה' ל'תכלית' אחרת: מצות ירושה וישיבה היא 'הקדמה' למצות מלחמת רשות. כמו כן מצות כיבוש הארץ היא 'הקדמה' לקיום המצוות התלויות בארץ ומצוות אחרות המתקיימות בארץ ישראל, כגון, מינוי מלך, מחיית עמלק ובנין המקדש. משום כך לא מנה אותה הרמב"ם כמצוה מיוחדת. ששה יסודות מרכיבים מצוה שהיא 'הקדמה' ל'תכלית':

האחד: המקור למצוה הוא ציווי הנזכר במפורש בפסוקי התורה.

השני: הציווי בתורה מחייב פעולה מעשית.

השלישי: התורה חילקה מצוה לשנים: ציווי לחומרים וציווי למטרה לשמה נועדו.

הרביעי: העוסק בקיום החלק הראשון במצוה פטור מעשיית מצוות אחרות.

החמישי: המבטל את מצות ה'הקדמה' שבתורה – עובר על מצות 'עשה'.

הששי: עשיית הציווי שב'הקדמה' מחייבת ברכה על המצוה.

ששת היסודות הנ"ל מצויים במצות 'ירושה וישיבה':

- א. המצוה נזכרת בפסוקים רבים בתורה כהקדמה למצוות התלויות בארץ.
- ב. כתוצאה מציווי זה מתחייבים מעשים מיוחדים לכיבוש הארץ.
- ג. התורה נותנת ציווי מיוחד ל'הקדמה' כגון, הגבולות שיש לכובשם וצורת הכיבוש וההתנחלות בארץ ישראל. כמו כן התנתה את קיום המצוות בכך, שהכיבוש יהיה ב'כיבוש רבים', כלומר, על ידי כניסת כל ישראל ארצה ותנאים אחרים.
- ד. מסתבר שיש לברך על כיבוש הארץ ויישובה ברכת שהחיינו, ככל מצות עשה שיש לברך עליה.

הרב ישראל אריאל

ה. העוסק במצות כיבוש ויישוב ארץ ישראל להצלתה מיד נכרים פטור מן המצוות.

ו. המבטל מצות כיבוש ויישוב ארץ ישראל – עובר בעשה, של 'וירשתם אותה וישבתם בה'.

רבים המקורות המוכיחים כי הכניסה ארצה היא 'הקדמה' למצוות. לדוגמא בלבד, המאמר בגמרא בסוטה ויד ע"א: "מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לארץ ישראל? אלא כך אמר משה: הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ ישראל, אכנס אני לארץ — כדי שיתקיימו כולן על ידי" פשוטו של המאמר הוא, שהכניסה ארצה אינה מטרה לעצמה אלא 'הקדמה' לקיום המצוות התלויות בארץ שהן ה'תכלית'. עיקרון זה עולה מפסוקים מפורשים וממאמרי חז"ל.

לאור האמור נראה, שאין מחלוקת בין הרמב"ם לרמב"ן בענין מצוות 'ירושה וישיבה'. לדעת שניהם הרי זו מצות עשה מן התורה, שיש למסור עליה את הנפש ואף לחלל שבת בעת הצורך. אלא שהרמב"ן מנה אותה כמצוה מיוחדת בתרי"ג, ואילו לדעת הרמב"ם, זו מצות עשה שהיא 'הקדמה' למצוות אחרות, שהן ה'תכלית', דהיינו: המצוות התלויות בארץ ודומיהן, ומאחר שמנה את ה'תכלית' לא מנה את ה'הקדמה'.

באשר למצות הכיבוש בעזה ובנותיה, הדבר מתחייב מדברי חז"ל בספרי ובירושלמי, כן מתחייב הדבר לדעת פרשנים ראשונים ואחרונים: רש"י, רד"ק, אברבנאל, מלבי"ם, הגר"א ואחרים.

כך גם באשר לפוסקים, הרמב"ם והרמב"ן — כל פוסק כעניינו – לדעתם, כיבוש עזה ובנותיה הוא חיוב ומצות עשה מן התורה.

עיקר החיוב הוא על המלך, השופט, או בית דין שבדור, ליזום את מצות הכיבוש והיישוב. עם זאת, בהעדר מלך ושופט, כגון, בזמן הגלות, או כשהשלטון אינו מקיים את חובתו, המצוה מוטלת על כל יחיד מישראל לקיימה.

יתירה מזו! כיבושו של יחיד מוגדר כ'כיבוש רבים' במקום שכבש, זאת, לענין קיום מצוות התורה התלויות בארץ – כל מצוה וגדרה המיוחדים.

מצות ירושה וישיבה בארץ ישראל – ובעזה ובנותיה

לאור המקורות הנ"ל, אדם המקים קראוון על גבעה בארץ ישראל – וחבל עזה בכלל זה – ועל אחת כמה וכמה אם בנה בית, קיים בכך מצוות עשה של 'ירושה וישיבה' בארץ ישראל מן התורה.

מובן מאליו, ששליטים בישראל העוקרים ישובים או בתים ממקומם כדי למסרם לידיים נכריות, עוברים בכך, על מצות עשה של ירושה וישיבה, זאת, בנוסף לעבירות אחרות שלא כאן המקום לפרטן.

ממילא, מי שבא מטעם השלטון: חייל, שוטר או אזרח, ועוקר אדם מישראל מביתו בארץ ישראל, וחבל עזה בכלל זה, עובר על מצות עשה מן התורה.

לסיום, להלן דברי חז"ל בספרי דברים, אודות המראה שנגלה למשה איש האלוקים בהר נבו, המלמד, כי את המתרחש כיום בחבל עזה לחוף הים הגדול, צפה משה בעיניו. ראה משה את השלוחה ואת היסורים, את המציקים ואת הבלשים, אך גם ראה את הצדיקים ואת הסוף הטוב, ככתוב:

ויראהו ה' את כל הארץ – מלמד, שהראהו ארץ ישראל מיושבת על שלוותה, וחזר והראהו מציקים המחזיקים בה ואת כל ארץ יהודה, מלמד, שהראהו ארץ יהודה יושבת בשלוותה – וחזר והראהו מציקים המחזיקים בה עד היום האחרון – מלמד, שהראהו פני כל המערב יושב על שלוותו, וחזר והראהו מציקים המחזיקים בו. ואת הנגב, מלמד, שהראהו דרום יושב על שלוותו – וחזר והראהו מציקים המחזיקים בו עד צוער – אלו מציקי ישראל, כגון אלו הבלשים, הדרים עם המלכות ועתידיים ליאבד עמהם.

דבר אחר: עד היום האחרון – אל תהי קורא – עד היום האחרון, אלא עד היום האחרון. מלמד, שהראהו גן עדן וצדיקים מטיילים בו שמשולים בתמרים.

ויאמר ה' אליו: זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם לזרעך אתננה. אמר לו: לאבות – נשבעתי בשבועה. לך – הראיתך בעיניך!

כן נזכה לראות בעינינו בשלוותה של ארץ ישראל כולה עד היום האחרון.

הרב יהודה הלוי עמיחי

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחיוב המצוות התלויות בארץ

מבוא

- א. קדושה ראשונה וקדושה שניה
- ב. קדושה ראשונה – גבולות עולי מצרים, לחובת המצוות התלויות בארץ
 1. חובת תרומות ומעשרות
 2. סוגי הפירות בהם חלה חובת תרומות ומעשרות
 3. ערלה
 4. כלאים
 5. קדושת שביעית
 6. עבודה בשביעית
- ג. דין מקומות בהם יש ספק האם נכבשו על ידי עולי מצרים
- ד. קדושת שטחי עולי מצרים וחובת הישיבה בהם

מבוא

עם ישראל זכה בעבר לחיות בארצו כאומה, במשך שתי תקופות. בפעם הראשונה מימי יהושע בן נון עד חורבן בית ראשון. בפעם השניה מימי עזרא עד חורבן בית שני. בדור האחרון ומבלי לקבוע תאריך מוגדר, אנו מתחילים את השלב השלישי. ארץ ישראל התקדשה בכל אחת מהתקופות.¹ הקידוש הראשון שנעשה על ידי יהושע נקרא בחז"ל – קדושה ראשונה או קדושת עולי מצרים, הקידוש השני שנעשה בימי עזרא נקרא בחז"ל – קדושה שניה או קדושת עולי בבל. השטח הגיאוגרפי של גבולות ארץ ישראל שהתקדשו בימי יהושע גדול הרבה יותר מאשר הגבולות שקידשו עולי

1. במאמר זה לא נעסוק בשאלה כיצד התקדשה הארץ בכל תקופה, ומה ההבדל בין קדושת כיבוש או יישוב.

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחייב המצוות התלויות בארץ

בבל.² בדורנו, במהלך מלחמת השחרור ולאחר מכן במלחמת ששת הימים זכינו בעז"ה לשחרר חלקים נוספים בארץ ישראל שהיו בקדושת עולי מצרים ולא קודשו על ידי עולי בבל. נקודת המוצא במאמר זה היא שגוש קטיף נכלל בתוך גבולות עולי מצרים. במאמר זה נברר את מעמדם ההלכתי של גבולות עולי מצרים במה שנוגע בעיקר למצוות התלויות בארץ.³ נציג בקצרה את הדיון ההלכתי ונסכם בהלכה למעשה.

א. קדושה ראשונה וקדושה שניה

האם ישנה קדושה כל שהיא בשטח עולי מצרים. בגמ' (ערכין לב ע"ב) מובאת מחלוקת האם קדושה ראשונה שקדשו עולי מצרים בכניסתם לארץ ישראל הייתה לשעתה וקיימת לעתיד לבוא, או שאיננה קיימת לעתיד לבוא מכיוון שבטלה בחרבן הבית. המחלוקת היא בביאור הפסוק (דברים ל, ה): "והביאך ד' אלך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה". האם מקישים את הירושה השניה לירושה אבותיך, מה ירושת אבותיך בחידוש כל הדברים אף ירושתך בחידוש כל הדברים, או מכיוון שירשו אבותיך ממילא וירשת גם אתה ואינך צריך לעשות עוד פעולת קידוש.

הרמב"ם פסק (הל' תרומות פ"א ה"ה):

כל שהחזיקו עולי מצרים ונתקדש קדושה ראשונה כיוון שגלו בטלה קדושתן, שקדושה ראשונה לפי שהייתה מפני הכיבוש בלבד קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא. כיון שעלו בני הגולה, והחזיקו במקצת הארץ — קדושה קדושה שניה העומדת לעולם לשעתה לעתיד לבוא.

הרמב"ם ביאר עוד (הל' בית הבחירה פ"ו הט"ז):

2. על פרוט האזורים של עולי מצרים ועולי בבל, עיין באנציקלופדיה תלמודית (כרך ב, ארץ ישראל אות ז), ארץ חמדה (ח"א שער ד אות ו, ז).
3. יש לדון במסגרת נפרדת אודות הקדושה החלה על ידי הכיבוש של צה"ל בימינו, האם אין בפעולת הכיבוש של ימינו קדושה שלישית. ראה: הרב יהודה זולדן, "מדינת ישראל וחייב המצוות התלויות בארץ מהתורה", מלכות יהודה וישראל, עמ' 377-403.

הרב יהודה הלוי עמיחי

חיוב הארץ בשביעית ובמעשרות אינו אלא מפני שהוא כיבוש רבים, וכיוון שנלקחה הארץ מידיהם, בטל הכבוש, ונפטרה מן התורה ממעשרות ומשביעית, שהרי אינה מן ארץ ישראל, וכיון שעלה עזרא וקדשה לא קדשה בכבוש אלא בחזקה שהחזיקו בה. לפיכך, כל מקום שהחזיקו בה עולי בבל ונתקדש בקדושת עזרא השנייה הוא מקודש היום, ואע"פ שנלקחה הארץ ממנו, וחייב בשביעית ובמעשרות על הדרך שביארנו בהלכות תרומה.

הכסף משנה שם מסביר שהרמב"ם פסק כדעה שקדושה ראשונה בטלה מכוח הסוגיא (חולין ז' ע"א) שרבי התיר לא לעשר ירק בבית שאן, למרות שהיה נהוג לעשר, וזה היה על פי מעשה של ר' מאיר. הגמ' שואלת וכי יש משהו הסובר שבית שאן אינה מארץ ישראל, והרי כתוב: "ולא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה ואת תענך ואת בנותיה", (אלא הניחום למס עובד ויושבים ביניהם — רש"י). אם כן למדנו שמעלי מיסים נחשבים ככבושים וכיצד התירם רבי. ומיישבת הגמ' עפ"י ר' ישמעאל בן אליקים שאמר משום ר' אליעזר בן פדת שאמר בשם ר' אליעזר בן שמוע:

הרבה כרכים כבשום עולי מצרים, ולא כבשום עולי בבל, וקסבר קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא, והניחום כדי שישמכו עליהן עניים בשביעית.

מפשטות הסוגיא עולה שקדושה ראשונה כשבטלה אין לה עוד תוקף הלכתי מדין תורה, ולכן הרמב"ם חילק בין קדושה ראשונה שבטלה.⁴ לקדושה שנייה שלא בטלה. יש ראשונים הסוברים שגם הקדושה השנייה בטלה עם חורבן בית השני.⁵ אולם מכיוון שהרמב"ם ורוב הראשונים סבורים שקדושה שניה חלה, כך נהוג ומקובל להלכה.

4. הדיון הוא לגבי שטחי ארץ ישראל שקודשו בקדושה ראשונה, הקדושה הראשונה שהייתה במקדש היא במסגרת דיון אחר.

5. רשב"א (שבועות טז ע"א, יבמות פב ע"א), ר"י (תוס' יבמות פב ע"א), מאירי (יבמות פא ע"ב), עיין בטור (יו"ד סי' שלא).

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחוב המצוות התלויות בארץ

ב. קדושה ראשונה – גבולות עולי מצרים, לחובת המצוות התלויות בארץ

1. חובת תרומות ומעשרות

למרות שמדין תורה אין תוקף לקדושת יהושע לאחר החרבן, אבל חכמים החלו דיני קדושה מסוימים.

הרמב"ם (תרומות פ"א ה"ה) פסק:

והניחו אותם המקומות שהחזיקו בהם עולי מצרים ולא החזיקו בהם עולי בבל כשהיו, ולא פטרום מן התרומה והמעשרות — כדי שיחזיקו בהם עניים בשביעית, ורבינו הקדוש התיר בית שאן מאותן המקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל, והוא נמנה על אשקלון, ופטרה מן המעשרות.

מדברי הרמב"ם נראה שכל המקומות שכבשו עולי מצרים ונתקדשו בקדושה ראשונה, למרות שבטלה קדושה זו בגלות הראשונה, בכל אופן בשעה שעזרא עלה וקידש מחדש את ארץ ישראל, הרי שהחל חוב מדרבנן גם על תחומי עולי מצרים, וחייבים בתרומות ומעשרות מדרבנן, אלא שרבי פטר מקומות מסוימים מחוב מעשרות.

המהר"י קורקוס ביאר לדעת הרמב"ם שכל מקום שכבשו עולי מצרים פטור מתרומות ומעשרות בכל השנים. לכן העניים שלא ימצאו בשנה השביעית לקט שכחה ופאה בארץ שכבשו עולי בבל — ילכו למקומות שהניחום (שהיו בכיבוש עולי מצרים) שם יתנו להם את כל צרכם, שהרי כל השנים הם פטורים ממעשרות. ברור שביאור זה בדברי הרמב"ם הוא תמוה שהרי אם סוריא וסביבותיה חייבים — בתרומות ומעשרות כיצד יפטרו ערים בתוך א"י? הרב שלמה זלמן אויערבך, במעדני ארץ (הל' תרומות פ"א ה"ה אות ב) הוסיף להקשות על המהר"י קורקוס קושיות נוספות,⁶ ולכן מסיק שכוונת הרמב"ם היא כפשוטו, שמקומות שכבשו עולי מצרים חייבים בתרומות ומעשרות

6. מרש"י בסוגיא בחולין משמע כמהר"י קורקוס שא"י שבגבולות עולי מצרים בלבד דינה כחו"ל לכל דיניהם, עיין לקמן בגבולות עולי מצרים לענין שביעית.

הרב יהודה הלוי עמיחי

מדרבנן, ובשביעית תהיה להם אפשרות לאכול את הספיחים. "והניחום כשהיו" הכוונה שהשאירו את דין עולי מצרים כפי שהיה לפני כיבוש עולי בבל, וחייבים בכל המצוות של הפרשת תרומות ומעשרות, מלבד מקומות מסוימים שראו חכמים צורך לפוטרים אפילו מתרומות ומעשרות וממילא יהא דינם כח"ל לכל דבר. נראה שבמקומות אלו יהא דינם כח"ל ויהא מותר לחרוש ולזרוע בהם בשביעית. (להלן נעסוק עוד בחובת שמיטה. המאירי (חולין ז ע"א) בהסבירו את הרמב"ם כתב:

שבדורות הקודמים היו כוללים אותה (אשקלון) עם המקומות שהניחו לצורך עניים ולא עם אותם שנתקדשו, והם חייבים במעשר דגן מדברי סופרים. ובימי רבי הוברר להם, שאף עם אותם המקומות אינה ראויה להמנות, מפני שאינה כסביבות ארץ ישראל, אלא שהיא נמנית על תחום אשקלון, ופטורה אף ממעשר דגן ואף מדברי סופרים.

משמע א"כ שכל מקומות כבוש עולי מצרים הרי הם כסביבות א"י שחייבים בתרומות ומעשרות מדרבנן. וכדברים אלו כותב גם החזו"א (שביעית סי' ג ס"ק כד).

להלכה: שיש להפריש תרומות ומעשרות מדרבנן בכל גבולות עולי מצרים,⁷ ואין להקל כדעת מהרי"ק הפוסט בגבולות עולי מצרים שלא כבשום עולי בבל.

2. סוגי הפירות בהם חלה חובת תרומות ומעשרות

מדברי הרמב"ם "והניחום כשהיו" משמע שבכל דיני תרו"מ שהיו נוהגים בתקופת בית ראשון חזרו ונהגו בשטחי עולי מצרים גם בתקופת בית שני, הן בדגן תירוש ויצהר החייב מדין תורה בתרו"מ, והן בירק שחיובו רק מדרבנן.

המאירי (חולין ו ע"ב ד"ה כבוש, בית שאן) חולק וסובר שכאשר עולי בבל הניחו מקומות מסוימים בקדושת עולי מצרים הרי שהחלו על מקומות אלו

7. לענין חיוב הברכה עיין בכפתור ופרח פ"ה שחילק בין דגן תירוש ויצהר ושאר גידולים.

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחייב המצוות התלויות בארץ

חייב תרו"מ מדרבנן, והחייב היה רק על דגן תירוש ויצהר, אבל ירק ופירות שחייבם מעיקר הדין מדרבנן הרי הם פטורים כלל מתרומות ומעשרות. רבי שהתיר את בית שאן מכיוון שתחילה בית שאן נחשבה להיות כעולי בבל ולאחר מכן התברר שאיננה בכיבוש עולי בבל, אלא היא בכיבוש עולי מצרים בלבד, ולכן פטורים בה ממעשר ירק.

כדברי המאירי שירק פטור מתרו"מ בגבולות עולי מצרים, כתב גם הכפתור ופרח (פרק ה ד"ה כלל גדול):

קדושת הארץ בימי יהושע היא שהייתה חייבת מדין תורה בתרומות ומעשרות בדגן תירוש ויצהר לחוד, ובאו חכמים שעשו סייג לתורה, וכי היכא דלא ליגע באיסורא דאורייתא – חייב גם כן פירות האילן וירק. גם מן התורה מה שהוא ודאי טבל – חייב לתקן אבל לא הספק, באו הם ז"ל וחייבו הספק שהוא הדמאי... גלו לבבל נתבטל החייב כולו, חזרו בימי עזרא ועלו מבבל חזר הדבר ליושנו כמו שהיה לגמרי וזה במה שכבשו עולי בבל לבד... אבל מה שנשאר מן הארץ שלא כבשו עולי בבל והיא שנשארה בפטור שלה מדין התורה לגמרי, וזהו שאמרו קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא, באו חכמים ז"ל וחייבו כבשונה, כלומר על מה שהיה מכיבוש עולי מצרים ולא כבשוה עולי בבל חזרו והטילו מה שהיתה חייבת מדין תורה דהינו דגן תירוש ויצהר משום סייג נמי... אבל מה שהייתה חייבת מתחילה מדבריהם לא רצו לחזור ולחייבה כלומר בפירות אילן⁸ וירק דמאי ולוקח.

הכפתור ופרח מסכים שלדעת רבי בכל גבולות עולי מצרים יש להפריש רק מדגן תירוש ויצהר, אבל שאר המינים שהם מדרבנן פטורים, אך בכל אופן כתב שנוהגים בבית שאן להפריש דגן תירוש ויצהר – בברכה, אבל שאר פירות אילן וירק אין מברכים. וכנראה שהמנהג מבוסס על פשוטות לשון הרמב"ם

8. דעת המאירי והכפתור ופרח היא שפירות האילן חייבים מעיקר הדין בתרו"מ מדרבנן, הרמב"ם חלוק עליהם בנקודה זו וסובר שפירות האילן ג"כ חייבים מדאורייתא מעיקר הדין.

הרב יהודה הלוי עמיחי

שבעולי מצרים נהגו להפריש תרו"מ כפי שהיה קודם הגלות, וכן משמע גם מדברי הראשונים שהעמידו את הסברו של רבי בדמאי או בלקוח, משמע ששאר מינים חייבים כפי שהיה קודם הגלות. גם מדברי רש"י (יבמות טז ע"א) שהניחו את המקומות כדי שהעניים ימצאו מעשר עני, משמע שבעולי מצרים חייבים במעשר עני בכל המינים.

להלכה: מכיוון שכל המקומות שכבשו עולי מצרים דינם כבית שאן, הרי שיש לנהוג כפי המנהג, ולהפריש בדגן תירוש ויצהר בברכה ואילו שאר המינים יפרישו בלא ברכה.

3. ערלה

במשנה (ערלה פ"א מ"ב) נאמר:

עת שבאו אבותינו לארץ ומצאו נטוע פטור, נטעו אע"פ שלא כבשו חייב.

משמע שאין דין הכבוש מחייב אלא עצם הנטיעה מחייבת, וא"כ נראה שגם גלותנו מארצנו, בסוף בית ראשון, לא גרמה לשום שינוי במעמד ההלכתי של מצות הערלה, שהרי כפי שלמדנו בדברי הרמב"ם (לעיל אות א) הסיבה לביטולה של הקדושה הראשונה הוא מכיוון וחזרה הארץ ונכבשה על ידי גויים בטלה קדושת יהושע שהייתה בכיבוש, וא"כ בערלה שהחובה חלה קודם יד שנות כיבוש וחלוקה נשארת החובה גם בזמן הזה מדיני תורה. כיסוד זה אנו לומדים במהרי"ט (ח"א סי' כה), מלבושי יו"ט (סי' ב, יז), קרית ארבע (ספ"א דתרומו, ועיין בישועות מלכו יו"ד סי' סז), שאילת דוד (עניני שביעית עמ' טו), אבן האזל (פ"ו מהל' בית הבחירה הט"ז אות ב).

לעומת שיטות אלו, המשנה למלך (הלכות מאכלות אסורות פ"י הי"א) כתב שלמ"ד קדושה ראשונה לא קדשה לעתיד לבוא גם ערלה וכלאי הכרם בטלו, ואין ערלה נוהגת מהתורה במקומות שכבשו עולי מצרים אלא דינה שם כדין חו"ל שחייב מהלמ"מ. את הראיה מהמשנה (ערלה פ"א מ"ב) שיש חיוב ערלה קודם כיבוש, יש לבאר כפי שכתב במשנה ראשונה, שנטיעה שהייתה קודם כבוש חייבת בערלה לאחר כבוש, ונראה שיש לדקדק כן בדברי הרמב"ם בפיה"מ שם: "נטעו אע"פ שלא כבשו — אע"פ שעדיין לא שלטו על

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחייב המצוות התלויות בארץ

כל הארץ". משמע מהמשנה שהיה כבוש אבל לא על כל הארץ, וא"כ נראה שאי אפשר ללמוד מהמשנה בברור שאין ערלה תלויה בכבוש. החזו"א (שביעית סי' ג ס"ק א, ערלה סי' א ס"ק יז) נקט שאין לכבוש משמעות בדיני ערלה, והזכרון יהונתן נוקט שרק ע"י כבוש חל על מקום מסוים דין א"י ובלא כן דינו כדין חו"ל לערלה.

להלכה: האם ערלה במקומות שכבשום עולי מצרים דינה כדין תורה או ככל חו"ל שהיא הלכה למשה מסיני, והנפק"מ היא בספק. החזו"א כתב שאפילו למ"ד לא קדשה לעתיד לבוא – ספיקה אסור, וכן כתב הראי"ה קוק זצ"ל, בשו"ת משפט כהן (סי' יב) שהלכה רווחת היא שערלה בארץ ישראל, בכל זמן, היא מהתורה. לפי זה מובן מדוע הרמב"ם לא הביא דיני וגבולות כבוש מצרים ועולי בבל רק בענין תרומות ומעשרות וחלה כי בשאר הדברים אין הבדל בין גבולות עולי מצרים וגבולות עולי בבל.

4. כלאים

הישועות מלכו (יו"ד ס' סז) נסתפק בדין כלאי הכרם במקומות שכבשום עולי מצרים בלבד האם לוקים על כך או לא. ברור מתוך דבריו שיש איסור כלאי הכרם גם בגבולות עולי מצרים והשאלה היא האם האיסור הוא משל תורה או לא.

בספר מלבושי יו"ט (חובת הקרקע סי' יז ד"ה אמנם) כתב שלמרות שכלאים לא נהגו אלא לאחר כיבוש וחלוקה, וא"כ לכאורה היה צריך להיות שבטלה הקדושה בגלל שהארץ נכבשה מידינו, בכל אופן חכמים לא רצו להקל בכלאים, ולכן אסרו אפילו ספק כלאיים בכל א"י כולל שטח עולי מצרים. בעל מלבושי יו"ט סובר שלשיטת התוס' (חולין ז ע"א) סתם חו"ל הוא כל מקום שלא נכבש ע"י עולי בבל, ולכן עולי מצרים הוא כחו"ל. המשמעות של השוואת גבולות עולי מצרים לחו"ל היא: א. כל ספק בכלאים – מותר, ב. כלאי זרעים הותרו בחו"ל וכן בגבולות עולי מצרים.

גם מדברי החזו"א (וכלאיים סי' ד ס"ק כג) משמע שבסוריא אסור לזרוע כלאי זרעים ואם כן גם בגבולות עולי מצרים אסור לזרוע כלאי זרעים. ועוד הרי הר"ש (ערלה פ"ג מ"ז) כתב שכלאים ומעשרות שווים בדינם, ולפיכך

הרב יהודה הלוי עמיחי

נראה שכשם שחיוב תרומות ומעשרות הוא מדרבנן במקומות שכבשום עולי מצרים הוא הדין גם בכלאים ואסור מדרבנן במקומות אלו.

להלכה: נראה שבכבוש עולי מצרים יש להחמיר בכלאי הכרם וזרעים. יש המקילים בכלאי זרעים כדעת התוס' שרק תחום עולי בבל חייב במצות כלאיים מדרבנן.

5. קדושת שביעית

חובת שביעית נוהגת בארץ רק לאחר י"ד שנה של כיבוש וחלוקה, ובטלה קדושת עולי מצרים בשטחים אלו עם חורבן בית ראשון. אלו הלכות חזרו באזורי עולי מצרים בתחילת בית שני?

במשנה (שביעית פ"י מ"א) נאמר:

וכל מקום שהחזיקו עולי מצרים... נאכל אבל לא נעבד.

המפרשים נחלקו בביאור המושגים "נאכל" ו"נעבד". הרמב"ם בפיה"מ (מהדורת הר"י קאפח) ובהלכותיו (שמיטה ויובל פ"ד הכ"ו) ביאר שבאזורי עולי מצרים אסור לעבוד, אבל מותר לאכול ספיחים שעלו מאליהם, ואילו בשטחי עולי בבל אסור לאכול את הספיחים. אולם לא נתבאר מה דין הפירות שגדלו, האם יש לאכלם בקדושת שביעית או שאין קדושה כלל בשטח עולי מצרים.

בגירסאות ישנות של פיה"מ נכתב שבשטחי עולי מצרים מותר נעבד ע"י אחר ובלבד שיאכלו בקדושה. אך הרמב"ם כתב בתשובה (שו"ת הרמב"ם סימן קכח), שבתחילה ביאר דבריו על פי הסבר הרב יצחק בן גיאת במשנה, ולדעתו נעבד אסור בשביעית אולם אפשר להקל בנעבד בשטחי עולי מצרים. אך כיון שלהלכה חזר בו הרמב"ם ופסק שנעבד מותר בשביעית, הקולא בכבוש עולי מצרים היא בספיחין ואין לנו הכרעה מהי דעת הרמב"ם לענין קדושת פירות שביעית באזורים אלו.

יש אומרים (משל"מ, פאת השלחן, חזו"א) שקדושת שביעית נוהגת בשטחי עולי מצרים, ויש סוברים שאין נוהגת בהם קדושת שביעית.

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחייב המצוות התלויות בארץ

הר"ש בביאורו למשנה בשביעית שם כתב ש"לא נאכל" האמור במשנה הכוונה היא שאינו נאכל ללא ביעור בשטח עולי בבל, ו"נאכל" האמור לגבי שטח עולי מצרים פירושו שנאכל ללא ביעור. בעל המשנה למלך הסתפק לדעת הר"ש האם יש קדושה בפירות מגבולות עולי מצרים, ומסברא כתב שאין בהם קדושה שהרי כל דבר שיש בו קדושה א"א לאכלו בלא ביעור. אולם מדברי הר"ש משמע שהתירו אכילת הפירות רק לאחר הביעור, ואילו קודם הביעור לא הקלו בכבוש עולי מצרים, ולכן נראה שיש קדושה בפירות.

הגר"א בבאורו בשנות אליהו (שם) כותב שאין קדושת שביעית נוהגת בשטח שכבוש עולי מצרים.

להלכה: יש מחלוקת האם נוהגת קדושת שביעית בגידולים מכבוש עולי מצרים,⁹ ועלינו לנהוג בשאלה זו כספק בגבולות עולי מצרים (להלן פרק ג).

6. עבודה בשביעית

מדברי המשנה (שביעית פ"י מ"א) עולה שבגבולות עולי מצרים אסורה עבודה בשביעית, אולם דעת רש"י (חולין ז ע"א; יבמות טז ע"א) היא שלא רק שאין קדושת שביעית בכבוש עולי מצרים אלא מותר אפילו לחרוש ולזרוע. לדברי רש"י, הרבה כרכים כיבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל, כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית. שהניחום על מנת שיוכלו לחרוש ולזרוע בשביעית וליטול לקט שכחה ופאה בשנה השביעית. סברתו היא משום שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא, ומכאן שמותר לעבוד בשטח עולי מצרים בשביעית. נמצא שיש לכאורה סתירה בין סוגיית "הרבה כרכים" לבין המשנה בשביעית שאוסרת עבודה בשטחי עולי מצרים בשביעית.

המהר"י קורקוס בהלכות תרומות (פ"א ה"ה) מיישב את הסוגיה ואומר, שהמשנה בשביעית היא אליבא דמ"ד קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, ולכן בגבולות עולי מצרים לא נעבד, אבל לדין שקדושה ראשונה לא

9. סיכום השיטות בשאלת קדושת שביעית הובאו בשבת הארץ השלם (פ"ד הכ"ו אות ב).

הרב יהודה הלוי עמיחי

קדשה לעתיד לבוא — מותר גם לעבוד כי גבולות עולי מצרים דינם כח"ל לכל דבר. המהר"י קורקוס הרגיש שתרוץ זה דחוק, ועל כן תירץ עוד:

לעולם בזמן קדושה שניה, אותם המקומות שהניחו — דינם הוא ככל חו"ל דמותר לחרוש ולזרוע, ובהיתרן נשארו ואיכא סמיכת עניים בלקט וכו', אבל אח"כ אסרו חכמים וגזרו במקומות אלו שלא יהיה נעבד, כיון דסוף סוף ארץ ישראל הם ונתקדשו בקדושה ראשונה, וזו היא משנתנו (בשביעית), דודאי, מה שאינו נעבד במה שהחזיקו עולי מצרים — מדרבנן הוא, וכיון שכן יש לומר דאח"כ נאסר, אבל כשהניחום — מותר היה, והניחום מפני עניים, ואח"כ ראו להחמיר ולא לחוש לתקנת חכמים לאיזו סיבה שהיא.

מכאן, שלפנינו מחלוקת בין שני פירושים מה הדין כיום. לפי הסבר א' מותר לעבוד, ולפי הסבר ב' — אסור.

אמנם לפי ההסבר הראשון במהרי"ק, יקשה מהדין של סוריא שאסורה בעבודה. כיצד יתכן שבארץ ישראל שקדושה בקדושה ראשונה — מותר לעבוד בשביעית, ואילו בסוריא — אסור. אלא שנראה כפי שכתב הרמב"ם (ובהל' שמיטה פ"ד הכ"ז) שהאיסור לעבוד בסוריא נובע מגזירת חכמים "כדי שלא יניחו ארץ ישראל וילכו וישתקעו שם" ורק בסוריא גזירה זו קיימת, אבל במקומות שכבשום עולי מצרים ישנה עדין קדושה עצמית (כפתור ופרח פ"י, ורדב"ז סנהדרין פ"ד ה"ו אף שאין שם חיוב מצוות התלויות בארץ) ולכן אין גזירה שמא יניחו ארץ ישראל וישבו שם.

הסברו השני של המהרי"ק בדעת רש"י הוא לכאורה פשוט יותר, ומתיישב עם עוד שיטות ראשונים שישנה קדושה בא"י שהחזיקו עולי מצרים מדרבנן, ולפי פירוש זה גם קדושת שביעית נוהגת בארץ ישראל והתירו ספיחים.

הרש"ז אויערבך, בספר מעדני ארץ (סי' ח אות ז) מבאר לדעת רש"י, שישנם שני סוגי מקומות שכבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל. ישנם מקומות שפטרו מכל וכל, כגון לענין חרישה וזריעה. זאת, במקומות כגון:

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחייב המצוות התלויות בארץ

עמוך, מואב, בית שאן ואשקלון. בשאר המקומות החמירו על עצמם וקדשו שלא יעבדו בהם.

להלכה: אין לעשות מלאכות האסורות בשביעית בשטח עולי מצרים.

ג. דין מקומות בהם יש ספק האם נכבשו על ידי עולי מצרים

ישנה מחלוקת אחרונים בספק תרומה בזמן הזה, האם אנו הולכים לקולא ככל ספק דרבנן, או שלמרות שהספק הוא מדרבנן בדיני תרומה יש לפסוק לחומרא. המשנה למלך (הל' תרומות פ"ז הי"ז) כתב שאין חילוק בין תרומה דרבנן לתרומה דאורייתא ובכל מקרה של ספק – אסור, מלבד תערובת שדינה ככל ספק דרבנן להקל, וכן פסק החיי אדם, שערי צדק (פ"א סעי' ג).

אך השדי חמד (כללים מערכת ת כלל כג ד"ה במה שנחלקו) הביא שבשו"מ מהרשד"ם (יו"ד סי' קצ"ב) והישועות מלכו נקטו שבתרומה בזמן הזה יש לנהוג ככל ספק דרבנן לקולא, וכן כתב הרדב"ז (בספר יקר תפארת בפ"א מהל' תרומות הי"ט) ועי"ש שהביא אחרונים נוספים הנוקטים שספק תרומה בזמן הזה מדרבנן ולקולא.

עלינו לעיין בדברי המשנה למלך והוכחותיו לדין זה, שספק תרומה בזמן הזה לחומרא. המשנה למלך הביא תחילה את המשנה (יבמות פ"ח מ"ו):

רבי יוסי ור"ש אומרים אנדריגונוס כהן שנשא בת ישראל מאכילה בתרומה.

ובגמ' (יבמות פא ע"א) נחלקו ריש לקיש ור' יוחנן בשאלה איזו תרומה מאכיל אנדריגונוס זה את בת ישראל. לפי ריש לקיש הוא מאכיל רק תרומה דרבנן, ואילו לר' יוחנן הוא מאכיל אף תרומה דאורייתא, כיוון שדין אנדריגונוס כדין זכר ודאי ולא ספק. המשנה למלך מבאר שלפי ר' יוחנן אין הבדל בין תרומה דאורייתא לתרומה דרבנן ובכל מקרה של ספק לא מאכילים, ואף על פי כן אנדריגונוס מאכיל כי דינו כודאי ולא כספק. ולכאורה אם אנו פוסקים כר' יוחנן ברור שגם בתרומה דרבנן אנו צריכים להחמיר בספיקא:

הרב יהודה הלוי עמיחי

אלא שראייה זו ניתנת לדחייה, שהרי ר' יוחנן וריש לקיש נחלקו אם אנדריגונוס מאכיל תרומה דאורייתא או דרבנן, והמשנה למלך מחדש שיש ביניהם מחלוקת האם גם בתרומה דרבנן מקילים או לא, אך מחלוקת זו לא הוזכרה בגמ'! ועוד מנין למשל"מ לומר שהרמב"ם שפסק שמאכיל תרומה כוונתו היא לתרומה דרבנן, הרי פשטות הסוגיא עוסקת בתרומה דאורייתא כדעת ר' יוחנן, והרמב"ם הביא לשון הגמ'!

ראיה נוספת הביא המשנה למלך מהגמ' בקידושין (מה ע"ב):

נתקדשה לדעת אביה — והלך אביה למדינת הים ועמדה ונישאת, אמר רב: אוכלת בתרומה עד שיבוא אביה וימחה. רב אסי אמר: אינה אוכלת שמא יבוא אביה וימחה ונמצאת זרה אוכלת בתרומה למפרע. והוה עובדא וחש ליה רב להא דרב אסי.

הרמב"ם פסק (הלכות תרומות פ"ח הט"ז) כרב אסי שאינה אוכלת, כי גם רב הודה לו.

המשנה למלך מוכיח מדברי הרמב"ם שאם היינו אומרים ספק תרומה בזמן הזה לקולא, מדוע לא ציין הרמב"ם, שבזמן הזה יש להקל במקרה זה?

גם ראיה זו אפשר לערער עליה שהרי שאלה אם יבוא האב וימחה הרי היא שאלה שעומדת להתברר, ולכן החמירו שלא תאכל, אבל בספק רגיל מנין שיש להחמיר.

הלח"מ מביא ראיה נוספת מהסוגיא ביבמות (קיג ע"ב) וגיטין (נה ע"ב) שם מקשה הגמ' על פקח שנשוי עם חרשת — תאכל אשתו תרומה דרבנן, שהרי הם נשואים מדרבנן! ומתרצת הגמ' שאינה אוכלת, שמא יבוא להאכילה תרומה דאורייתא.

ביאור השאלה הוא שתאכל דברים החייבים בתרומות ומעשרות רק מדרבנן ולא מדאורייתא כגון תבלין ועוד. אך מקשה המשנה למלך: הרי תרומה בזמן הזה דרבנן, א"כ הגמרא יכלה לשאול שפקח הנושא חרשת תאכל בזמן הזה את כל סוגי התרומות כיוון שהחויב בזמן הזה הוא רק מדרבנן! ומכאן הוא מוכיח שתרומה בזמן הזה — אע"פ שהיא דרבנן דין תורה יש לה, מלבד דיני תערובת (עי"ש באריכות באור דברי הרמב"ם).

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחוב המצוות התלויות בארץ

גם ראייה זו ניתנת לדחייה, שהרי למל"מ משמע שהסוגיא דנה בתרומה דרבנן בזמן הזה. אבל זה תמוה מנין לבאר כן בסוגיא, אולי מדובר בתרומה דרבנן כשיש תרומה דאורייתא וחוששים שמא יאכילו תרומה דאורייתא, אבל בזמן הזה, אכן אפשר להקל. ועוד נתקשו בדעת המשנה למלך: מדוע הקלו בתערובת ובטלה ברוב ואילו בספקות אחרים בתרומה יש להחמיר? בנוסף לכך הרמב"ם (הלכות אסורי ביאה פ"כ ה"ג) כתב:

וכן תרומה בזמן הזה — של דברי סופרים, ולפיכך אוכלים אותה
הכהנים שבזמננו שהם בחזקה.

דברי הרמב"ם אלו הם נגד הכלל שאמר המשנה למלך שספק תרומה דינו להחמיר (עיין שבת הארץ מבוא פ"ט).

אמנם בשו"ת שואל משיב (תליתאה ח"ב סי' קצב) כתב לבאר את דברי המשנה למלך על פי סברת הרמב"ם שכל מצווה דרבנן יש בה עשה ולא תעשה של תורה ממצוות לא תסור, ולכן במקרה שנשארו מצוות מהתורה — חכמים היתנו שלא יחול העשה והל"ת, אבל במקרה שלא נשאר דין התורה, כגון בתרומות ומעשרות שאין ביאת כל ישראל — חוזר הדין שיש בו עשה ול"ת מהתורה. לפי סברה זו יש להחמיר בספק בתרומות ומעשרות כבשל תורה, אולם דברים אלו הם דחוקים וקשה להבינם, ומה עוד שהמשנה למלך עצמו לא הזכירם ולו גם ברמז.

מוכח בדברי המשנה למלך שיסוד שיטתו הוא שכאשר התרומה היא ודאית ואף אם תרומה דרבנן, אין להאכיל אותה, אלא יש להתייחס אל הדבר כאל תרומה דאורייתא. לעומת זאת, כאשר אנו דנים על עצם התרומה, דהיינו אם הפירות הללו חייבים בתרומות ומעשרות והספק הוא אם חלה קדושה על הפירות בזה נפסוק לקולא. זהו החילוק שהזכיר המשנה למלך בין דין תרומה דרבנן שספיקו להחמיר אף בזמן הזה לבין תערובת שבה מקילים. בתערובת של תרומה וחולין הספק הוא אם יש כאן תרומה כלל בזה אנו מקילים. אך כאשר יש ודאי תרומה, והשאלה היא אם להאכיל לגוף מסופק (ספק כהן וכדו') בזה אנו מחמירים לדעת המשנה למלך. ונראה שזוהי גם דעת המהרשד"ם (יו"ד סי' קצב) שדן בשאלה האם יש לנהוג מספר שנות שמיטה או רק שנה אחת בגלל ספק השנים, והוא מסיק שכיוון ששמיטה דרבנן, וספיקא דרבנן — לקולא, די לנו אם נשמור שנה אחת. יסוד דבריו הוא בשאלה האם חלה

הרב יהודה הלוי עמיחי

שמיטה או לא, ובזה פשיטא שיש להקל. הוא הדין גם בספק טבל, המהרשד"ם פוסק שספקו — לקולא (עיין במבוא לשבת הארץ פ"ט, בארץ חפץ נתיב א, א). **להלכה:** אין להחמיר בספקות במצוות התלויות בארץ יותר מכל ספק רגיל, ובודאי לענין המקומות המסופקים בגבולות עולי מצרים, שהספק הוא האם חלה קדושה על הפירות, גם לפי דברי המשנה למלך יש להקל.

ד. קדושת שטחי עולי מצרים וחובת הישיבה בהם

הכפתור ופרח (פ"י) האריך להוכיח שלכל המעלות של ארץ ישראל (אמירת שירה, מעלת ישיבת הארץ, טוב הארץ, ביכורים, טומאה וטהרה ועוד) אין הבדל בין עולי מצרים לשטחי עולי בבל:

שהרי קדושת הארץ ומעלתה היא משעת נתינתה אל האבות הקדושים, לא משעת כבוש לחוד. כל מה שבתוך גבולי ארץ ישראל הנזכרים באלה מסעי, הכל לכל הפחות, קדוש בקדושת ארץ ישראל לכל התועלות המבוקשים ממנה, ולענין חיוב חוקיה יש הפרש.

רק לענין מצוות התלויות בארץ יש מקום לחלק בין סוגי קדושות, אבל לענין מעלותיה של ארץ ישראל הרי שלפחות בגבולות מסעי אין הבדל בין המקומות. הכפתור ופרח משתמש בבטוי "לכל הפחות" מכיוון שעל פי סברתו, כל הניתן לאבות יש בו מעלת ארץ ישראל. הרי שהגבולות הקובעים הם גבולות ההבטחה שנתנו לאברהם אבינו, אבל "לכל הפחות" גבולות מסעי הם הקובעים שהרי בשעת הכיבוש הראשון של יהושע הוחלה הקדושה.

דעת הכפתור ופרח שמצות יישוב הארץ היא בכל הגבולות של עולי מצרים וכפי שכתב (שם ד"ה ומה שכתוב ובאו) שגם בגלות שייכת מצוות יישוב הארץ, א"כ מוכח שרק לענין מצוות התלויות בארץ יש הבדל בין עולי מצרים לעולי בבל. הרדב"ז (הל' סנהדרין פ"ד ה"ו) הביא את דברי הכפתור ופרח שלענין המעלות של ארץ ישראל הרי כל שנכבש בידי עולי מצרים הוא בעל מעלה, והדוגמאות שהביא הרדב"ז הן לענין סמיכה, יישוב הארץ, קבורה בארץ. וכן כתב במור וקציעה (סי' שו, גדר ישוב ארץ ישראל) שיישוב הארץ מצוותה איננה שייכת

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחיוב המצוות התלויות בארץ

למצוות התלויות בארץ, שהרי אפילו מי שאין לו קרקע לקיים מצוות התלויות בארץ, בכל אופן מקיים מצוות יישוב הארץ, וכן כתב החזו"א (שביעית סי' ג ס"ק יט ד"ה ונראה דאותה).

בערוך השלחן (חו"מ סי' ג סעי' יב) הסביר שבארץ ישראל ישנם שתי מעלות. האחת קדושת האזור, והשנייה קדושת הקרקע, מה שנתבטל כשנכבשה הארץ מידנו בחרבן בית המקדש הראשון היינו קדושת הקרקע, אבל קדושת האזור נשארה, ולכן כל דבר שקשור לקדושת אזור ארץ ישראל הרי הוא שייך גם בשטחי גבולות עולי מצרים. הראי"ה קוק בשו"ת משפט כהן (סי' סג) הוסיף שקדושתה העצמית של הארץ היא "כעין קדושת שכינה שבבית המקדש שלא בטלה".

המהרי"ט (ח"א סי' מז) פסק שאין לכפות אשה לעלות ממצרים לעזה כיוון שעזה הרי היא כחול"ל לענין המצוות התלויות בארץ, והרי היא כחול"ל לכל דבריה, ולכן אין בה מצוות ישיבת הארץ, וכן הביא בתשב"ץ (ח"ג סי' ר) שישבת הארץ היא בגלל מצוות התלויות בה. העולה שלשיתות אלו אין מצוות יישוב ארץ ישראל בגבולות עולי מצרים. ומו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל (ארץ חמדה ח"א שער א סי' ט אות ב) הסביר שאין כוונת המהרי"ט שקדושת הארץ נובעת בגלל קדושת המצוות,¹⁰ אלא שקדושת הארץ התחייבותה הוא רק במקומות שחלים מצוות התלויות בארץ.

התוס' (גיטין ב ע"א ד"ה ואשקלון) הוכיחו מדברי הגמ' (כתובות קיב ע"א) שרבנן היו נפרדים איש מרעהו בעכו מכיוון שאסור לצאת לחו"ל, שעכו נכבשה על ידי עולי בבל. משמע שבגלל כיבוש עולי בבל ישבו בה, שהרי התוס' היו יכולים להביא את הפסוק ביהושע שמוכיח שיש קדושה בעכו, ומתוך שהביאו התוס' את הראיה ממנהג החכמים להפרד זה מזה בעכו, משמע שחפשו מקור שישנה קדושה שניה, שהיא מחילה דינים על יישוב הארץ. כשיטת התוס' הובא ברשב"א, בר"ן, וא"כ מוכח כדברי המהרי"ט שמצוות יישוב הארץ היא במקומות שישנה קדושת הארץ.¹¹

10. על כך הקשה באבני נזר (יו"ד תנד אות לב), ישועות מלכו (יישוב הארץ, יו"ד סי' סז).

11. דיון נרחב בדברי המהרי"ט הללו, ראה: הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה, חלק ד, "רצועת עזה בהלכה", עמ' 53-65.

הרב יהודה הלוי עמיחי

שיטות חלוקות על התוס' הובאו בדברי הרמב"ן והריטב"א (גיטין ב ע"א) שלמרות שאין קדושת המצוות בכו"א חיבת הארץ לענין ישיבתה ודירתה חלים, והראיה היא שהרי יש דעות שאין קדושה שניה קיימת בזמנה"ז, בכל אופן ישנה חובת חיבת הארץ ויישובה, א"כ משמע שאין יישוב הארץ שייך לקיום המצוות התלויות בארץ. אלא שעדיין תשאל א"כ מדוע נפרדו דווקא בעכו.

ונראה שיש להתאים בין הדברים. בארץ ישראל ישנה את מעלת הקדושה הרוחנית ואת קדושת המצוות, לענין מצוות יישוב הארץ ומעלותיה השונות אפילו הקדושה הרוחנית חלה, אולם במקום שחלים גם קדושת המצוות הרי שזו קדושה גבוהה יותר. לכן לענין העלייה מחו"ל לארץ הרי שכל הארץ כולל שטחי עולי מצרים היא קדושה, ומקיים בכך מצוות עליה לארץ משום חיבתה ומעלתה של הארץ, ויתר על כן אם עולה למקום שבו יש גם קדושת מצוות הרי שמעלתו גבוהה יותר, ולכן אין לעזוב את גבולות עולי בבל שיש בהם מעלת הקדושה והמצוות ולעבור למקום שיש בו רק מעלת הקדושה, וחכמים כשהיו נפטרים אלו מאלו נפרדו בעכו כיון שחכמים לא רצו לרדת ממדרגתם, אבל ברור שאין איסור יציאה מהארץ לחו"ל כאשר יוצאים לעולי מצרים, שהרי יש בשטחי עולי מצרים גם כן מצוות יישוב הארץ משום חיבתה של הארץ, וכמו כן יש בה מצוות התלויות בארץ, כגון ערלה וכלאים (ועיין לעיל), וכשם שהכל מעלין לירושלים, אבל מותר לצאת מירושלים לשאר מקומות של עולי בבל, כן גם מותר לצאת ממקומות של עולי בבל למקומות של עולי מצרים. התוס' הוכיחו שבדאי היה יישוב בעכו מכך שנפרדו חכמים בעכו, ואין לנו ראייה שהיה יישוב מעבר לעכו, אבל אין כוונת דברי התוס' שאין מצוות יישוב הארץ צפונית לעכו. ונראה שלכך התכוון החזו"א (שביעית סי' ג ס"ק יח ד"ה ונראה).

להלכה: מקיימים מצוות יישוב הארץ גם בשטחי עולי מצרים, וכמו כן יש בה מספר מצוות התלויות בארץ (כגון, ערלה כלאים), אלא שיש לשטחי עולי בבל עדיפות שיש בהם יותר מצוות התלויות בארץ (כגון, תרו"מ). מאחר והנידון הוא רק שאלה של סדרי עדיפות, הרי שכל מי שגר על מנת לשמור את הארץ ולקיימה בידינו יתכן וסדרי העדיפות משתנים לפי הצרכים – המקום והזמן, ויתכן שבמצבים מסוימים בהם יהיה חשוב ומשמעותי יותר להתיישב דוקא

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף, וחייב המצוות התלויות בארץ

באזור כיבוש עולי מצרים, ובכך למנוע מסירת שטחי ארץ ישראל בהם יש קדושת עולי מצרים לריבונות נכרית, אזי יהיה עדיף לישב בשטח עולי מצרים מאשר בגבולות עולי בבל.

הרב שלמה גורן

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים*

מבוא

- א. האם גבול עולי מצרים נשאר חייב במצוות התלויות בארץ מדרבנן?
- ב. לשיטת רש"י אין כלל איסורי שמיטה בגבול עולי מצרים
- ג. לדעת הרמב"ם חלה קדושת שמיטה על פירות בגבול עולי מצרים
- ד. הזיקה בין קדושת שמיטה על הפירות להפקרם
- ה. נוסח שונה בפירוש המשניות להרמב"ם לפי התרגום החדש והתשובות
- ו. עבר הירדן לענין ביעור פירות שמיטה
- ז. השפעת שחרור צה"ל על קדושת גבול עולי מצרים
- ח. האם קדושת הארץ בכיבוש רבים באה מאליה
- ט. בכל מקום שצריכים רוב ישראל אין הולכים אלא אחר יושבי א"י
- י. כל ממשלה או שלטון יהודי השולט על דעת רוב ישראל מקבלים סמכות של מלך
- יא. הממשל הצבאי על האזורים המשוחררים מעכב את חידוש קדושת הארץ בגבול עולי מצרים

מבוא

אחת הבעיות ההלכתיות המסובכות ביותר בכל הנוגע למצוות התלויות בארץ, היא קביעת גבולות הארץ המקודשת לחיוב תרומות ומעשרות ולאיסורי שמיטה.¹ ביחוד הן חשובות לנו כיום לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר זכינו

* התשובה פורסמה בעבר, בחוברת אמונת עתיד, 50 (מרחשוון – כסלו תשס"ג), עמ' 49-63. התשובה ניתנה למערכת אמונת עתיד ע"י הרבנית צפיה גורן תחי'. התשובה נערכה ע"י הרב נעמן וסרצוג והרב מאיר סלוניםסקי, והיא חלק מספר שאלות ותשובות "תרומת הגורן" שאמור לצאת לאור בקרוב.

1. הערת עורך: עיינו בספר תורת המועדים במאמר: "קדושת אזורי הכבוש לפי ההלכה" (עמ' 658), שם דן מרן המחבר זצ"ל בכיבוש חצי האי סיני בזמן מבצע סיני והשלכותיו ההלכתיות, ושם דן גם בנושא מאמר זה.

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים

בעזרת אלקי מערכות ישראל לשחרר את כל א"י המקודשת מעבר לירדן מערבה. והבעיה הראשית היא, מה דינם של השטחים המשוחררים שתחת הממשל הצבאי. אותם האזורים המשוחררים שלא נכללו בקדושת עולי בבל, אבל היו בכיבוש עולי מצרים. והרי באופן פורמלי מבחינת החוק החילוני אין חוקת מדינת ישראל חלה על אזורים אלה, והם נחשבים כביכול כאזור כבוש. השטחים הללו מתנהלים בינתיים לפי החוק הבינלאומי המקובל בעולם ביחס לאזורים כבושים.

הבעיה היא אם מבחינת ההלכה היהודית נחשבים גם אזורים אלה שתחת הממשל הצבאי, כאזורים משוחררים לכל דבר, והם נידונים כחלק אינטגרלי של ארץ ישראל המקודשת והמובטחת מפי הגבורה. יתכן שעם שחרורם ע"י צה"ל נתקדשו מחדש כל אותם השטחים שנתקדשו בקדושה ראשונה של עולי מצרים בימי יהושע בן נון, ולא נתקדשו בקדושה שניה של עולי בבל. כי ההלכה קובעת בזה שקדושה ראשונה של עולי מצרים קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא, כמבואר ברמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה):

כל שהחזיקו עולי מצרים ונתקדש קדושה ראשונה, כיוון שגלו בטלו קדושתן, שקדושה ראשונה לפי שהייתה מפני הכיבוש בלבד, קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא. כיוון שעלו בני הגולה והחזיקו במקצת הארץ, קדושה קדושה שנייה העומדת לעולם, לשעתה ולעתיד לבוא.

ביתר הרחבה כתב הרמב"ם (בהל' בית הבחירה פ"ו הט"ז):

ולמה אני אומר במקדש וירושלים קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, ובקדושת שאר א"י לענין שביעית ומעשרות וכיוצא בהן לא קדשה לעתיד לבוא, לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה וכו'. אבל חיוב הארץ בשביעית ובמעשרות אינו אלא מפני שהוא כבוש רבים, וכיוון שנלקחה הארץ מידיהם בטל הכבוש ונפטרה מן התורה ממעשרות ומשביעית, שהרי אינה מן ארץ ישראל. וכיוון שעלה עזרא וקדשה, לא קדשה בכיבוש אלא בחזקה שהחזיקו בה, ולפיכך כל מקום שהחזיקו בה עולי בבל ונתקדש בקדושת עזרא השנייה,

הרב שלמה גורן

הוא מקודש היום ואע"פ שנלקח הארץ ממנו וחייב בשביעית ובמעשרות על הדרך שביארנו בהלכות תרומה.

א. האם גבול עולי מצרים נשאר חייב במצוות התלויות בארץ מדרבנן?

אע"פ שמהרמב"ם יוצא במפורש שהאזור שהיה בכיבוש עולי מצרים ולא נכלל בחזקת עולי בבל, נשאר פטור מן התרומות ומן המעשרות ומשביעית, כמו שהיה לאחר שנלקחה הארץ מידיהם, שהרי לא נתקדש בחזקת עולי בבל, אין זה אלא מן התורה, שהרי לענין תרומות ומעשרות מדרבנן, מסיים הרמב"ם במפורש (הל' תרומות פ"א ה"ה): "והניחו אותם המקומות שהחזיקו בהם עולי מצרים, ולא החזיקו בהם עולי בבל כשהיו, ולא פטרום מן התרומה והמעשרות, כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית" משמע שמ"מ נשארו חייבים מדרבנן בתרומות ומעשרות.

אמנם לשיטת הרמב"ם (הל' תרומות פ"א הכ"ו) גם בתחום א"י המקודש של עולי בבל החיוב מדבריהם: "התרומה בזמן הזה, ואפילו במקום שהחזיקו עולי בבל ואפילו בימי עזרא, אינה מן התורה אלא מדבריהן, שאין לך תרומה של תורה אלא בא"י בלבד ובזמן שכל ישראל שם, שנאמר: 'כי תבואו' ביאת כולכם, כשהיו בירושה ראשונה וכמו שהן עתידין לחזור בירושה שלישית, לא כשהיו בירושה שנייה שהייתה בימי עזרא שהייתה ביאת מקצתן, ולפיכך לא חייבה אותן מן התורה". והוסיף שם הרמב"ם: "וכן יראה לי שהוא הדין במעשרות, שאין חייבין בזמן הזה אלא מדבריהם כתרומה".

יוצא לכאורה שאין כלל הבדל בזמן הזה בלאו הכי לענין חיוב תרומות ומעשרות, בין התחום המקודש של עולי בבל, לבין תחום עולי מצרים שלא נתקדש לעתיד לבוא. מאחר שגם בתחום עולי בבל בלבד, ג"כ חייבים בתרומות ומעשרות מדרבנן. ואין הבדל בזה אם שחרור צה"ל את השטחים שלא היו בקדושת עולי בבל והיו בכיבוש עולי מצרים, החזירה לשטחים אלה את קדושתם הראשונה, משום שהיה זה כיבוש של רבים כפי שיתבאר להלן, או שלא חזרה קדושתם הראשונה של כיבוש יהושע בן נון. מכיוון שבין כך שני האזורים גם יחד אינם חייבים בתרומות ומעשרות מן התורה,

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים

ושניהם כאחד נשארו חייבים מדרבנן וועיין בספר חידושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם בהל' שמו"י פי"ב הט"ז).

ברם, ההבדל ההלכתי הגדול הוא ביחס להלכות שמיטה. שבמשנה בירושלמי (שביעית פ"ו ה"א) מפורש: "שלש ארצות לשביעית, כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל עד כזיב, לא נאכל ולא נעבד. כל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, נאכל אבל לא נעבד. מן הנהר ומאמנה ולפנים, נאכל ונעבד", עכ"ל המשנה לפי הנוסח שבירושלמי.

וכן כתב הרמב"ם (הל' שמו"י פ"ד הכ"ו): "כל שהחזיקו בו עולי בבל עד כזיב אסור בעבודה, וכל הספיחין שצומחין בו אסורין באכילה, וכל שלא החזיקו בו אלא עולי מצרים בלבד, שהוא מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, אע"פ שהוא אסור בעבודה בשביעית, הספיחין שצומחין בו מותרים באכילה, ומהנהר ומאמנה והלאה מותר בעבודה בשביעית".

לפי"ז יש לעיין ביחס לשטחים המשוחררים החדשים, שהיו כלולים באזור כיבוש עולי מצרים ולא בקדושת עולי בבל. מה דינם כיום לענין שמיטה, האם הכיבוש של צה"ל שהיה על דעת העם והממשלה החזיר את קדושת האזורים הללו לקדושה ראשונה של עולי בבל, מאחר שהיה זה כיבוש רבים, ונמצא שכיום אין הבדל בין כיבוש עולי מצרים לחזקת עולי בבל, ושני האזורים כאחד קדושתם שווה לענין תרומות ומעשרות, וגם לענין איסור שמיטה שבשני האזורים גם יחד לא נאכל ולא נעבד. מאחר שבחורבן הבית הראשון לא פקעה קדושת הארץ של עולי מצרים, אלא משום שהייתה בגלל הכיבוש, ומשבטל הכיבוש בטלה הקדושה, כמו שכתב הרמב"ם (הל' בית הבחירה פ"ו הט"ז): "וכיוון שנלקחה הארץ מידיהם בטל הכבוש". ומאחר שכעת חזרה הארץ לידינו ע"י כיבוש של רבים, שמא חזרה קדושת הארץ כולה גם לאזור עולי מצרים.

ב. לשיטת רש"י אין כלל איסורי שמיטה בגבול עולי מצרים

והנה ביחס למשנה (שביעית פ"ו) דלעיל, יש לעיין בדברי רש"י (ויבמות טז ע"א) על סוגית הגמ' שם: "הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל, וקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבא", וכתב רש"י (שם ד"ה וקדושה ראשונה): "דבימי יהושע קדשה לשעתה ולא לעתיד, הלכך

הרב שלמה גורן

זורעים בהן בשביעית שיסמכו עליהן עניים לשכור עצמן לחרוש ולקצור, ועוד ליטול לקט שכחה ופיאה ומעשר עני". ודברי רש"י תמוהים עד מאד שהרי מפורש במשנה דלעיל (במס' שביעית), שכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד. כלומר שלמרות שקדושת עולי מצרים פקעה ולא קדשה לעתיד לבוא, מ"מ אסור לחרוש שם ולזרוע, ורק אין שם איסור ספיחין כמוש"כ הרמב"ם. ואיך כתב רש"י שכל שלא נתקדשה בקדושת עולי בבל מותר לחרוש ולזרוע בשמיטה.

וכן כתב רש"י (חולין ז ע"א) לענין בית שאן ובנותיה: "הרבה כרכים כבשו עולי מצרים – קדשום בקדושת הארץ, ולא כבשום עולי בבל לקדשם בשניה, ולכך לא כבשום, דקסברי הואיל והותרו הותרו. דקדושה ראשונה בטלה, דכי קדשה יהושע לשעתה קדשה, ולא לעתיד לבא, כשגלו בימי נבוכדנצר ולא רצו להחזיר קדושתה, כדי שיהא מותר לחרוש ולזרוע שם בשביעית שאין נוהגת בחו"ל, ויסמכו עליהן עניים ליטול לקט שכחה ופיאה ומעשר עני, ובית שאן מהן הייתה" וכו', ותמוה איך יענה רש"י על המשנה במסכת שביעית הנ"ל, שבאזור עולי מצרים נאכל אבל לא נעבד.

וזכורני שכבר עמד על תמיהה זו שבדברי רש"י בתשובות רבנו ישעיה הזקן מטראני ז"ל. וכן המל"מ (בהל' שמו"י פ"ד הכ"ז) עיי"ש. ויש לישב את דברי רש"י ולומר שלא על כל המקומות של עולי מצרים נאמר כן במשנה בשביעית, כי אם באזור אחד בלבד שהוא מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, ואין זה כולל את כל שטח עולי מצרים.

והנה גם בדברי הרמב"ם יש חילוקי דעות. למרות שביד החזקה כתב שההיתר בגבול עולי מצרים הוא רק לענין הספיחין שמותרים באכילה, הרי בפירושו למשניות שם (מס' שביעית פ"ו מ"א) כתב: "ולענין לא נאכל ולא נעבד, שאסור לנו עבודת הארץ ההיא, ואם תעבד ע"י אחר אסור לאכול ממנה שתוציא. ושומר נאכל אבל לא נעבד, רוצה לומר שאינו מותר עבודתה ואם נעבדה יהיה כל הצומח בה נאכל בקדושת שביעית. ושומר נאכל ונעבד, שמותרת עבודתה בשביעית והצומח בה יאכל בלא קדושת שביעית, אלא כמו שיאכלו פירות כל שנה".

ג. לדעת הרמב"ם חלה קדושת שמיטה על פירות בגבול עולי מצרים

נמצינו למדים מדבריו בפירוש המשניות שני חידושים, ביחס לגבול עולי מצרים לענין שמיטה.

א. שלא הספיחין בלבד מותרים באכילה, אלא גם הנזרע באיסור מותר.
ב. שבכל זאת יש על הפירות ועל הצומח בגבול עולי מצרים קדושת שביעית, ופירותיו נאכלים לפי דיני פירות שביעית.

וכבר עמד על שיטת הרמב"ם הזו במל"מ (הל' שמו"י פ"ד הכ"ו) הנ"ל. וכתב שם: "ונראה דלרבינו כל מה שתוציא הארץ בכבוש מצרים אינו נאכל לאחר הביעור, בין מה שתוציא בהיתר כגון פירות האילן, או אם נעבדה בשביעית, דלרבינו פירוש כיבוש מצרים יש בו כל דין שביעית". אולם הר"ש (פירושו למס' שביעית הנ"ל) כתב נאכל ולא נעבד: "נאכל לאחר הביעור וקסבר קדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבא, ומ"מ לענין עבודה החמירו דלא נעבד, ודווקא במחורב אבל בתלוש עושין כמו בסוריא דבסמוך. דאי לא תימא הכי א"כ ליתני ד' ארצות לשביעית, דיש לסוריא דין לעצמה", הר"ש. והמל"מ מסתפק לדעת הר"ש אם אין בכלל קדושת שביעית על אזור יוצאי מצרים ואפילו לפני זמן הביעור, או שמא רק לעניין ביעור אין בו קדושת שביעית, ולא לעניין שאר קדושת שביעית של הפירות בשמיטה עצמה.

והנה לדעת הרמב"ם בפירוש המשניות שרק לאיסור ספיחין שהוא מדרבנן אין קדושת הארץ על גבול עולי מצרים, אבל שאר דיני שביעית חלים גם על הפירות שבתחום עולי מצרים, וממילא ברור שהפירות הם הפקר בשנת השמיטה. אלא שאיסור העבודה וגם קדושת השמיטה על הפירות אינו אלא מדרבנן, גם אם נאמר שבתחום עולי בבל שמיטה בזמן הזה דאורייתא, כמוש"כ הכ"מ לפי הרמב"ם (הל' שמו"י פ"ט). ועי' באור שמח (הל' שמו"י פ"א ה"י). מ"מ בתחום עולי מצרים בודאי שהכל מדרבנן בעלמא, כדמשמע מדברי הרמב"ם להדיא (הל' ביהב"ח פ"ו הט"ז) הנ"ל שכתב: "כיוון שנלקחה הארץ מידיהם בטל הכבוש ונפטרה מן התורה ממעשרות ומשביעית, שהרי אינה מן ארץ ישראל". וכ"כ הר"ש להדיא שם (שביעית פ"ו מ"א) ומ"מ לענין עבודה החמירו דלא נעבד.

הרב שלמה גורן

לפי זה תמוהים לכאורה דברי הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה) שכתב על תחום עולי מצרים: "והניחו אותם המקומות שהחזיקו בהם עולי מצרים ולא החזיקו בהם עולי בבל כשהיו, ולא פטרום מן התרומה והמעשרות כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית". שאם נפרש את דברי הרמב"ם כפשוטם, יוצא שאין הפירות בשנת השמיטה הפקר בתחום עולי מצרים, שהרי חייבים בתרומות ומעשרות ואילו הפקר פטורים מתרו"מ, ועל פירות שמיטה יש פטור מיוחד מתרו"מ מטעם "והשביעית תשמטנה ונטשתה" (שמות כג, יא) כדמפורש בפאה (פ"ו מ"א) ובירושלמי שם (פאה פ"ו הל"ו), וברמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ו ה"ה). ואם אינם הפקר אין עליהם קדושת שביעית אפילו מדרבנן. שהרי גם הפקר מדרבנן פטור מתרו"מ כדמפורש בירושלמי (פאה פ"ה הל"א), שאפילו הפקר משום קנס פטור מתרו"מ, מטעם הפקר ב"ד הפקר, ויליף לה התם מחודש העיבור, ועיי"ש במפרשים ובפירוש הגר"א.

ובשלמא לרש"י ביבמות ובחולין הנ"ל, שכתבו שהתירו להם לחרוש ולזרוע בשביעית ויסמכו עליהם עניים ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני נחא. שמכיוון שפטורה לארץ זו של עולי מצרים לגמרי מאיסור שמיטה חייבה מדרבנן בתרו"מ, כמו עמון ומואב ששנינו במס' ידים (פ"ד מ"ג) שחייבות במעשר עני בשביעית, שיהיו עניי ישראל נסמכים עליה. וכן פירש במס' חולין המאירי ז"ל. אבל לדעת הרמב"ם אי אפשר לפרש כן, שהרי סובר שגם בתחום עולי מצרים חלה קדושת שביעית על הפירות, והם הפקר וממילא פטורים מתרומות ומעשרות.

אמנם כבר פירשנו ששיטת רש"י וכן זו של המאירי אי אפשר להולמה בנקל, שהרי היא לכאורה נגד המשנה בשביעית האוסרת לעבוד בשמיטה בתחום עולי מצרים. אבל מ"מ באשר לפירות עצמן אפשר לפרש כהר"ש, ולומר שאין על הפירות קדושת שביעית כלל אפילו לפני הביעור, ולכן חייבם בתרו"מ כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית. אבל להרמב"ם אי אפשר לפרש כן.

וראיתי שכבר עמד על זה המל"מ (הל' שמו"י פ"ד הכ"ז), הן על רש"י הנ"ל שהוא נגד המשנה בשביעית (פ"ו מ"א) והן על דברי הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה) הנ"ל, והמל"מ הבין בברור שכוונת הרמב"ם היא שגבול עולי מצרים חייבים

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים

בתרו"מ בשמיטה, וחייבום לכך כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית כמו עמון ומואב, ותמה על כך המל"מ בעצמו.

ד. הזיקה בין קדושת שמיטה על הפירות להפקרם

וחשבתי לפרש את דברי הרמב"ם בהל' תרומות הנ"ל, שכוונתו לומר שמכיוון שלא פטרום מן התרומה והמעשרות, סימן שעדיין נשארה הארץ בקדושתה מדבריהם. לכן גם שמיטה נוהגת בה מדבריהם ופירותיה הפקר כשמיטה, ובשמיטה הרי כתוב: "ואכלו אביני עמך" (שמות כג, יא) וכמו"ש הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ד, ועי' במל"מ בהל' שמו"י בפ"ד הנ"ל שם רוצה לפרש מעין זה את הגמ').

ברם פירוש זה קשה מכמה טעמים:

א. הלא בשביעית לפני הביעור בודאי שיד הכל שוין בפירות, עניים ועשירים אוכלים אותם בתורת הפקר, כמוש"כ הרמב"ם הנ"ל: "אלא יפקיר הכל ויד הכל שוין בכל מקום, שנאמר 'ואכלו אבינו עמך'. ויש לו להביא לתוך ביתו מעט כדרך שמביאין מן ההפקר". ומפורש במכילתא (פרשת משפטים פרשה כ): "כשהפירות מרובין הכל אוכלין, כשהפירות מועטין לך ולעבדך ולאמתך. ר' יהודה בן בתירא אומר עד שלא הגיעה שעת הביעור היו הכל מבערין אותה עניים ועשירים, הגיעה שעת הביעור מבערין אותה עניים ולא עשירים". ואנן קיי"ל כר' יוסי (ירושלמי שביעית פ"ט ה"ז) ש"אחד עניים ואחד עשירים אוכלין אחר הביעור". והרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ז ה"ג) גורס אחד עניים ואחד עשירים אין אוכלים אחר הביעור, כמוש"כ בדבריו הכ"מ. ועכ"פ יד עניים ועשירים שוה בפירות שביעית, בין לפני הביעור בין לאחר הביעור. וא"כ למה כתוב בגמ' וברמב"ם כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית, הלא אין הם מתנה לעניים דווקא. וקשה לפרש שמ"מ כיוון שגם העניים אוכלים, יש להם על מה לסמוך בשמיטה כי אין אנו דואגים לעשירים כי אם לעניים.

ב. למה תלו מצוות שביעית בחיוב בתרו"מ, וכי חיוב שמיטה נובע מכוח תרומות ומעשרות שבשאר השנים, ותלי תניא בדלא תניא?

ג. קשה שהרי הלשון הזה שנאמר בחגיגה (ג ע"ב), ביבמות (טז ע"א) ובחולין (ז ע"א) נאמר גם במשנה ידים (פ"ד מ"ג) הנ"ל, לענין עמון ומואב הפטורים

הרב שלמה גורן

משביעית לגמרי ושם זה בא לתת טעם למה חייבים במעשר עני, ולא במעשר שני, והוא כדי שיהיו עניי ישראל נסמכין עליה בשביעית. וממילא מוכח שגם אותם הכרכים שכבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל, ג"כ הניחום מאיסור שביעית וחייבים במעשר עני, לקט, שכחה ופאה, כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית. שהרי הגמ' בחגיגה (ג ע"ב) וביבמות (טז ע"א) שאמרו שם מה טעם הרבה כרכים כבשו עולי מצרים וכו', מביאה זאת על הדיון של עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית. משמע דשניהם שווים לחייבם בתרו"מ ומעשר עני בשביעית.

ולדעת הרמב"ם לפי הנ"ל יוצא ההיפך, שעמון ומואב ותחום עולי מצרים הם שני הפכים. שעמון ומואב פטורים לגמרי מן השביעית וחייבים במעשר עני בשביעית כדי שיסמכו עליהם עניים. ותחום עולי מצרים חייבים בשמיטה ופטורים בשביעית מן התרומות והמעשרות, ורק בשאר שני שבוע חייבם בתרו"מ.

ה. נוסח שונה בפירוש המשניות להרמב"ם לפי התרגום החדש והתשובות

והנה הנוסח שבפירוש המשניות של הרמב"ם שלפנינו בשביעית (פ"ו מ"א) אשר עליו מסתמך המל"מ בדבריו, ואשר נראית סתירה בין דבריו ביד החזקה לבין מש"כ בפירוש המשניות, אינה הנוסחה הנכונה בדברי הרמב"ם. וכבר עמד על כך הרמב"ם בעצמו בתשובותיו לתלמידי רבינו אפרים (סי' קלו בהוצ' מקיצי נרדמים), וכתב שם שדבריו הראשונים בפירוש המשניות הם של ר' יצחק בן גיאת ז"ל במאור, וחזר בו מזה הפירוש כדבריו בתשובה הנ"ל: "ועתה בזה הזמן כאשר הטבנו לראות ולדקדק בכל הלכה והלכה בחבורינו הגדול, נראה לנו פי' זאת המשנה ונתגלה טעמה בטעמיה דרבינו הקדוש ע"ה וכו'. ועל זה העיקר אמרה המשנה שכל מה שקדש עזרא בקדושה ב' והוא אשר החזיקו עולי בבל הספיחים שלו אסורים ועבודתו אסורה, והוא ענינו אמרם לא נאכל ולא נעבד. וכל מה שהחזיקו עולי מצרים בקדושה ראשונה ממה שלא החזיקו עולי בבל והוא מאמנה עד נחל מצרים באורך וברוחב עד הגבול אשר קידש עזרא, והוא עד כזיב, כל זה הוא גרוע בקדושה, כי קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא, ולכן ספיחין שלו מותרים, עם היותו אסור בעבודה.

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים

והוא אומרם וכל שהחזיקו עולי מצרים ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד" וכו'.

ואכן בפירוש המשניות שבכתב יד החדש כפי שתורגם ע"י הרב קאפח בהוצאת מוסד הרב קוק, ישנה נוסחה אחרת בפירוש המשניות התואמת לגמרי את דברי הרמב"ם ביד החזקה ובתשובה הנ"ל. שכן לאחר שמברר הרמב"ם בפירוש המשניות בריש פ"ו משביעית את איסור ספיחין שהוא מדרבנן, הוא מפרש את דברי המשנה (שביעית פ"ו מ"א) כלשוננו: "אמר כל מה שהחזיקו בו עולי בבל מארץ ישראל והוא שנתקדש קדושה שניה, אסור לאכול הספיחים הצומחים באותה הארץ ואסור לעבוד אותה הארץ בשביעית. ושאר ארץ ישראל שלא נתקדשה קדושה שניה מותר לאכול הספיחים הצומחים בה ואסור לעבוד אותה הארץ. וכל שזולת ארץ ישראל מותר בעבודה, וכן נאכל כל הצומח בה בלי שום איסור", עכ"ל הרמב"ם לפי הכת"י במהדורא ג' ועיי"ש בהערות הרב קאפח).

לפי נוסח אותנטי זה של הרמב"ם בפירוש המשניות (שיש עליו הגושפנקא של הרמב"ם בתשובותיו שכתב שזהו הנוסח הסופי שלו, וחזר בו מהשיטה הקודמת שלו בפירוש המשניות) יוצא שאין כל ראייה מהרמב"ם שיש קדושת שביעית על הפירות בתחום עולי מצרים. אדרבה, מסתבר לומר כהר"ש שמן האמור במשנה "נאכל אבל לא נעבד", משמע שאין בהם קדושת שביעית ואינם חייבים בביעור. כמו שכתב המל"מ שכן צריך להיות לדעת הר"ש והוא הדין להרמב"ם. ההוכחה היחידה שלדעתו יש קדושת שביעית על הפירות בתחום עולי מצרים, היא ממה שכתב הרמב"ם בפירוש המשניות, כמו שמוכיח כן המל"מ הנ"ל. כי מדבריו ב"יד החזקה" אין כל הוכחה לכך, אדרבה מכיוון שהספיחין מותרים שם, שמע מינה שאין עליהם, ולא על פירות האילן קדושת שביעית ולא גזרו שם אלא איסור עבודת הארץ בלבד. וכיוון שכך אינם הפקר בשמיטה, כי יתכן שההפקר הוא מכוח קדושת שמיטה שעל הפירות, ולכן חייבם בתרומות ומעשרות בשמיטה משום שאינם הפקר.

ברם, יש לנו הוכחה שבכל זאת יש חיוב ביעור על הפירות שגדלו בתחום כיבוש עולי מצרים, וש"מ שיש עליהם קדושת שביעית. שהרי כתב הרמב"ם (והל"ש שמו"י פ"ד הכ"ח): "עבר הירדן שביעית נוהגת בה מדבריהם, וספיחי סוריא ועבר

הרב שלמה גורן

הירדן מותרין באכילה. לא יהיו ארצות אלו חמורין מארץ ישראל שהחזיקו בה עולי מצרים". שמע מינה שעבר הירדן קדושתה פחותה מתחום כיבוש עולי מצרים כמוש"כ המל"מ שם, שמהרמב"ם משמע שעבר הירדן לא היה כלול בכיבוש עולי בבל, שאם לא כן למה כתב שעבר הירדן שביעית נוהגת בה מדבריהם, ולא מן התורה כמו בכיבוש עולי בבל. ואעפ"כ שנינו בשביעית (פ"ט מ"ב): "שלש ארצות לביעור, יהודה ועבר הירדן והגליל", וכן פסק הרמב"ם (הל' שמו"י פ"ז ה"ט).

אלמא שהביעור נוהג בעבר הירדן (אע"פ שקדושתה פחותה מגבול עולי מצרים בלבד בא"י גופה), ואם נוהג שם ביעור משום שקדושת שביעית חלה על הפירות מעבר הירדן, כל שכן שקדושת שביעית חלה על אזור כיבוש עולי מצרים, שהרי הרמב"ם (שם פ"ד הכ"ח) בעצמו קבע על עבר הירדן וסוריא: "לא יהיו ארצות אלו חמורין מארץ ישראל, שהחזיקו בה עולי מצרים".

יוצא איפוא סתירה גלויה בשיטת הרמב"ם, לאחר שנתברר מדבריו בריש הל' תרומות שבתחום עולי מצרים אין קדושת שביעית על הפירות שלכן חייבום במעשרות, כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית. ועיי"ש במל"מ שהוכיח מדברי הר"ש ומהתוס' (יבמות טז ע"א) שבעבר הירדן ישנם שטחים שנכללו בתחום עולי בבל. מה שאין כן לדעת הרמב"ם ממנו ברור שכל עבר הירדן לא נכלל בתחום עולי בבל, לכן קדושתו פחותה מתחום עולי מצרים.

ו. עבר הירדן לענין ביעור פירות שמיטה

הפתרון לבעיה זו היא שיטת הרמב"ם במשנה שביעית (פ"ט מ"ב) הנ"ל. שהרי הרמב"ם בפירוש המשניות כתב: "ועבר הירדן נחלק לג' חלקים. שפלת לוד, והר שפלה של לוד, ומבית חורון עד הים". וכ"כ ביד החזקה (הל' שמו"י פ"ז ה"ט): "עבר הירדן כולו, שפלת לוד, והר שפלת לוד, ומבית חורון עם הים, ארץ אחת" עכ"ל. והנה ברור שלוד ובית חורון הם במרכז א"י מעבר לירדן מערבה, וכבר עמד על כך הכפתור ופרח (פמ"ח) שכתב על דברי הרמב"ם: "ודע שאין זה עבר הירדן שהזכיר ז"ל בפ"ד שאמר עבר הירדן שביעית נוהגת בה מדבריהם, וכ"כ להלן: ולוד מא"י הוא והוא על כרחיך מעבר הירדן מערבה, במס' מע"ש

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים

לוד מן המערב. א"כ לשון המשנה תוכיח שעבר הירדן הנזכר בעניין זה הוא מגוף ארץ ישראל, כמו גליל ויהודה, ועל דרך הר"מ גם שבין יהודה וגליל שם לו עבר הירדן". וכבר הביא פירוש חדש ומופלא זה של הרמב"ם בתוספות רע"ק על המשנה (שביעית פ"ט) הנ"ל, לאחר שהביא בשם ר"ת ביבמות דבעבר הירדן כבשו עולי בבל, ואת המל"מ הנ"ל בשם הר"ש. הביא הגרע"א מפתח עינים להגאון החיד"א, שמביא את דברי הכפתור ופרח, "המעיד דעבר הירדן אינו עבר הירדן דסיוחן ועוג, אלא האי עבר הירדן הוא מגוף א"י".

אמנם כבר תמה על הרמב"ם בכפתור ופרח עצמו מהתוספתא (שביעית פ"ז הי"א) וכ"ה בירושלמי (שם פ"ט ה"ב): "איזה הר שבעבר הירדן, תני רשב"א אומר כגון הרי מכוור וגדור וכן כיוצא בהן ושפלתו חשבון וכל עריה אשר במישור דיבון ובמות בעל ובית בעל מעון, וכן כיוצא בהן", וכל אלו המקומות הם בעבר הירדן מזרחה ממש. מ"מ ברור שהרמב"ם יש לו שיטה אחרת בזאת המשנה, הן בפירוש המשניות שלו והן ביד החזקה, שעבר הירדן לענין ביעור הוא א"י בגדה המערבית של הירדן ונמצאים דבריו מדויקים מאד. שבאמת אין עבר הירדן כלול בכיבוש עולי בבל, ואין קדושתה למעלה מתחום כיבוש עולי מצרים. כמוש"כ הרמב"ם (הל' שמו"י פ"ד הכ"ו-הכ"ח) הנ"ל. ואין בה קדושת פירות בשביעית כלל, לא לענין אכילה ולא לענין ביעור, כי אין נוהג בה ביעור ואין פירותיה הפקר בשנת השמיטה, כמו שמשמע לענין תחום עולי מצרים (הל' תרומות פ"א ה"ה-ה"ז) הנ"ל. ורק איסור עבודה בשמיטה נוהג בה מדבריהם, והיתר ספיחין בתחום עולי מצרים, ובעבר הירדן וסוריא מוכיחים לא רק על עצמם, כי אם גם על תחום עולי מצרים שאין על הפירות קדושת שביעית כלל, בניגוד לשיטת המל"מ בזה.

כל זה מתאפשר רק לאור זה שהוכחנו מתשובת הרמב"ם הנ"ל, שחזר בו ממה שפירש מעיקרא בפירושו לענין תחום עולי מצרים, דנאכל אבל לא נעבד, היינו שפירותיה נאכלין בקדושת שביעית. וגם הוא הולך לשיטתו שמפרש שעבר הירדן הכתוב לענין ג' ארצות לביעור, אינו עבר הירדן מזרחה, כי אם עבר הירדן מערבה שהוא במרכז הארץ, מסביב ללוד ובית חורון. אבל עבר

הרב שלמה גורן

הירדן מזרחה אין קדושת שביעית על הפירות וממילא אינם הפקר, ולכן חייבים בתרומות ומעשרות בשביעית. כל זה ברור לדעת הרמב"ם.

ז. השפעת שחרור צה"ל על קדושת גבול עולי מצרים

כעת לאחר שנתבררו ההבדלים בין אזור עולי בבל, שנתקדש לשעתה ולעתיד לבוא לכל דבר, לבין אזור עולי מצרים שלא נתקדש לעתיד לבוא, בכל הנוגע לעבודת הארץ לדעת רש"י וסיעתו, או שאין על הפירות קדושת שמיטה, ואין עליהם מצוות ביעור ואינם הפקר בשנת השמיטה. עלינו לחזור לנושא העיקרי של מאמר זה, מה דינם של שטחים אלו של עולי מצרים כיום לאחר שחרורם ע"י צה"ל. האם חזרו לקדושתם הראשונה ודינם כיום כמו אזור עולי בבל, אם מדאורייתא או מדרבנן, או שמא אין בכיבוש שלנו כדי לקדש מחדש את הארץ שקדושתה הופקעה בחורבן בבל?

הדבר תלוי בשאלה אם הכיבוש של צה"ל נחשב לפי ההלכה ככיבוש רבים, שאז הארץ מתקדשת מאליה כמו שנראה מדברי הרדב"ז על הרמב"ם והל' תרומות פ"א ה"ה, שכתב על כיבוש יהושע שהייתה לשעתה ולא לעתיד לבוא. "ונראה לדעתו לפי שלא קדשוה בפה, אלא בימי עזרא קדשוה בפה". משמע מדבריו שקדושת הארץ הבאה בכוח הכיבוש עצמו, אינה קדושה עולמית, ומשבטל הכיבוש בטלה קדושה. אבל קדושת פה יחד עם הכיבוש, היא קדושה עולמית. ואע"פ שמהכ"מ (הל' בית הבחירה פ"ו הט"ז) לא משמע כן, אלא סובר שהעדיפות של הקדושה שבימי עזרא לא הייתה בגלל קדושה פה, שלא הייתה בימי יהושע בן נון. אלא שקדושה הבאה מכוח חזקה עדיפה על קדושה הבאה מכוח כיבוש. משמע בכל זאת מדבריו ששניהם כאחד לא היו זקוקים לקדושת פה. ואז גם כיבושו של צה"ל כיום, אם היה זה כיבוש רבים היה בכוחו לקדש מחדש את האזורים של עולי מצרים, שקדושתן הופקעה בהבטל הכיבוש הראשון, כמו שכתב הרמב"ם (הל' תרומות והל' ביהב"ח הנ"ל).

ח. האם קדושת הארץ בכיבוש רבים באה מאליה

אולם יש לומר שאין הדברים הללו אמורים שקדושת הארץ חלה מאליה, אלא בכיבוש ולא בחזקה. אע"פ שחזקה עדיפה לדעת הרמב"ם, אין עדיפות זו אלא כשמקדשים את הארץ יחד עם החזקה, אע"פ שלא נראה כן מלשון הרמב"ם (הל' בית הבחירה הנ"ל) שכתב: "וכיוון שעלה עזרא וקדשה, לא קדשה בכיבוש אלא בחזקה שהחזיקו בה". משמע שאין הבדל מעשי בין נוהל הקידוש ע"י כיבוש לבין חזקה, ששניהם שווים מבחינת הנוהל בפה או ממילא, וההבדל ביניהם הוא רק באורך זמן תוקפה של הקדושה. שקדושה הבאה מכוח כיבוש אינה אלא לשעתה כל זמן שהכיבוש קיים, אבל קדושה הבאה בכוח חזקה היא גם לעתיד לבוא.

ברם, מהתוס' (יבמות פב ע"ב) ד"ה "ירושה" משמע לכאורה שקדושת הארץ אינה באה ממילא, אלא יש לקדש אותה בפועל ואפשר שלא לקדש אותה. אבל מ"מ אין משם ראיה על נוהל הקדושה אם זה בפה או ממילא, כי גם אם הקדושה באה ממילא בכוח הכיבוש כשיטת הרדב"ז, ברור שכל שאין העם מעוניין בהקדשת הארץ אין קדושת הכיבוש חלה בעל כרחם. וזהו מה שכתבו בתוס' (שם): "וכמו שהניחו במקצת, היו רשאים להניח הרבה יותר, או שמא הכל אם היו רוצים, ואע"פ כן חייבו עצמן מאליהן וקדשו, וכיוון שקדשו קדשה מן התורה", עכ"ל התוס'.

לפי שיטה זו שקדושת הארץ באה מאליה אם הקדושה לפי רצון העם, נשאלת רק השאלה האם הכיבוש של צה"ל נחשב כיבוש רבים מבחינת ההלכה, כי הרי כתב הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ב): "ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבשן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל, וזהו הנקרא כיבוש רבים" וכו'. והבעיה היא כיוון שאין לנו מלך ולא נביא, שמא אין הכיבוש בר תוקף מבחינת ההלכה לענין קדושת הארץ הבאה מכוח כיבוש רבים.

ט. בכל מקום שצריכים רוב ישראל אין הולכים אלא אחר יושבי א"י

כמו כן מתעוררת הבעיה של רוב ישראל, האם צריכים לדעת הרמב"ם רוב העם כולל היהודים בגולה, או שמא מספיק רוב אלו שבא"י, כמו שמצינו

הרב שלמה גורן

במס' הוריות (ג ע"א): "אמר רב אסי ובהוראה הלך אחרי רוב יושבי ארץ ישראל". וכן פסק הרמב"ם (הל' שגגות פי"ג ה"ב): "ואין משגיחין על יושבי חוצה לארץ, שאין קרוי קהל אלא בני ארץ ישראל". ומכיוון שהגמ' (שם) לומדת זאת מהמקרא של חנוכת המקדש אצל שלמה: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים" (מלכים א' ח, סה) וגו', שמע מינה הני הוא דאיכרי קהל אבל הנך לא איכרי קהל". ובירושלמי (הוריות פ"א ה"ב) למדו מזה: "לראייה הילכו מלבוא חמת עד נחל מצרים", ובין שהכוונה היא ג"כ להוראה של בי"ד הגדול או של ראייה ממש כמו שפירשו המפרשים, יש ללמוד מזה שבכל מקום שזקוקים לרוב ישראל, אין הולכין אלא אחר בני ארץ ישראל, ואין משגיחין על יושבי חו"ל, כמו שכתב הרמב"ם לענין הוראה. וכיוון שמלחמות צה"ל היו על דעת רוב יושבי ארץ ישראל נקרא זה כיבוש רבים.

י. כל ממשלה או שלטון יהודי השולט על דעת רוב ישראל מקבלים סמכות של מלך

באשר לבעית המלך שהזכיר הרמב"ם בריש הל' תרומות (פ"א ה"ב) שהוא תנאי למלחמה ולכיבוש רבים, הנה בהל' מלכים (פ"ה ה"ו) כתב הרמב"ם: "כל הארצות שכובשין ישראל במלך עפ"י בית דין, הרי זה כבוש רבים והרי היא כא"י שכבש יהושע לכל דבר, והוא שכבשו אחר כבוש כל א"י האמורה בתורה". הרי לנו תנאי נוסף, שזה יהיה על פי בית דין שהוא בודאי ב"ד הגדול.

ויש לומר שבהלכות תרומות מדבר הרמב"ם במלחמת מצווה דהיינו בכיבוש א"י עצמה שאז אין צורך בב"ד הגדול כמבואר ברמב"ם (שם שם ה"ב): "מלחמת מצווה אינו צריך ליטול בה רשות בית דין, אלא יוצא מעצמו בכל עת". אבל בהל' מלכים (שם ה"ו) מדבר הרמב"ם כשכובש שאר ארצות מחוץ לגבול ישראל והוא מסתמך על הפסוק בסוף עקב: "כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה" (דברים יא, כד) — ודרשו שם בספרי (פיסקא נא): "הרי שכבשו חו"ל מנין שמצוות נוהגות שם" וכו'. לכן מזכיר שם הרמב"ם "עפ"י ב"ד" כמו ששנינו בריש סנהדרין (פ"א מ"ה): "ואין מוציאין למלחמת הרשות

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים

אלא עפ"י ב"ד של ע"א". וכן פסק הרמב"ם בהל' מלכים (פ"ה ה"ב) הנ"ל. ובנידון דידן מדובר בתוך גבול א"י המובטחת ואשר הייתה בגבול עולי מצרים, בודאי שאין צורך לרשות ב"ד הגדול כדי לשחררה בשלישית. אבל מלך משמע שצריך גם במלחמת מצווה.

אבל כבר נתבאר אצלנו² עפ"י המקורות שלענין זה אין צורך במלך ממש, אלא כל ממשלה השלטת לפי רצון העם זוכה לזכויות מלכות בכל הנוגע לייצוג העם מעין זה, שהיא רשאית לצאת למלחמה, וכל מה שנכבש על ידה נחשב מבחינת ההלכה ככיבוש רבים, מאחר שזה על דעת כל ישראל, והיא שלטת בכוח העם היושב בציון. וכן משמע מדברי החזון איש זצ"ל בסוף מס' עירובין (ליקוטים קיב סי' ו) שכתב לענין ד' דברים שפטרו במחנה היוצא למלחמה: "דאין בין מחנה אלא במלחמת כל ישראל ע"פ מלך ושופט שבדור או עפ"י סנהדרין במלחמת רשות", משמע שגם שופט סגי במלחמת מצווה. אלא שיש עוד לברר את סוגי מלחמת מצווה לדעת הרמב"ם ואיכ"מ לזה.

וכבר קבע מרן הגר"א קוק זצ"ל בספרו "משפט כהן" (סי' קמד) שמלך הנזכר בהלכות אלו ברמב"ם ובתלמוד, אין הכוונה למלך ממש, אלא כל שלטון חוקי עפ"י התורה השולט בגינוני ממשלה על דעת הצבור והעם, יש לו את כל אותן הסמכויות של מלך בישראל, בכל הנוגע להנהגת העם בארצו.

לכן דינה של מלחמה זו כדין מלחמת מצווה, וכיבושיו של צה"ל באזורי א"י המובטחת נידונים כדין כיבוש רבים. ויוצא שכל האזורים שהיו כלולים בקדושה ראשונה בגבול עולי מצרים, אע"פ שלא היו בגבול עולי בבל והופקעה קדושת הארץ בחורבן בבל, חזרה כעת קדושתה עם שחרור הארץ מחדש ע"י צה"ל. ולשיטות הפוסקים הסוברים שהכיבוש של רבים עצמו גורם לקידוש הארץ, ואין צורך לקידוש מיוחד בפה ע"י ב"ד או המלך. דינה כיום של א"י כולה שהייתה כלולה בגבול עולי מצרים, כדין האזור של עולי בבל לפני שנקדשה מן התורה.

2. הערת עורך: עיין בספר משנת המדינה, "דינא דמלכותא בישראל", עמ' 75; משיב מלחמה ח"ג עמ' רעז.

יא. הממשל הצבאי על האזורים המשוחררים מעכבים את חידוש קדושת הארץ בגבול עולי מצרים

ברם, כל זה בתנאי שכיבושו של צה"ל במלחמת ששת הימים היה על מנת לשחרר את הארץ מידי האויב, ולהשאירה בידו. שאז לפי הרמב"ם, דיו בכיבוש עצמו כדי לחזור ולקדש את גבול עולי מצרים, ולהחיל עליה את דינה וקדושתה של תחום עולי בבל, לכל המצוות התלויות בארץ. אבל מכיוון שהאזורים החדשים מוחזקים בידינו תחת ממשל צבאי, ועפ"י האמנה הבינלאומית ביחס לשטחים מוחזקים, שמא אין בכוח כיבוש זה לקדש את הארץ כמו כיבוש רבים על דעת ישראל. והראיה לכך היא שאין מחילים על אזורים אלו את החוק של מדינת ישראל, אלא חיים עדיין לפי החוקים של מדינות האויב ששלטו עליהם לפני מלחמת ששת הימים.³

ומכיוון שהתנאי לקידוש הארץ הוא שיהיה "כיבוש רבים", וכיבוש רבים הוא רק אם נעשה ע"י מלך ישראל (או מלכות ישראל כנ"ל) "מדעת רוב ישראל", כמו שקבע הרמב"ם בהל' תרומות, הרי הדבר תלוי בדעת רוב ישראל בא"י ובהחלטתם. שאם הסכימו לכבוש ולשחרר את השטח עבור ישראל, והוא נכבש לפי הסדר של התורה, חלה עליו קדושת א"י לכל דבר. אבל אם לא הייתה דעת רוב ישראל לשחרר את השטח עבורנו, כי אם להחזיק ולנהל אותו, ולא לספח אותו לא"י המוחזקת בידינו, אין בכוח הכיבוש הזה לקדש את השטח המשוחרר.

לכן ברור שהאזורים המשוחררים ע"י צה"ל במדה שהם בתוך גבול עולי מצרים, ואינם כלולים בגבול עולי בבל, תלויה קדושתם המחודשת לענין תחולת חובת המצוות התלויות בארץ עליהם, בנו. דהיינו ברוב העם היושב בארץ (כי אין הולכים בזה אחר יושבי חו"ל כנ"ל). ואין הדבר תלוי רק בזמן הכיבוש, אלא בכל עת אשר החלטה כזאת תבוא מצד הממשלה על דעת העם, תתקדש הארץ מחדש בגבול עולי מצרים, בכוח החזקה שלנו שהיא יותר יעילה מאשר כוח כיבוש. חזקה זו יכולה להתבצע ע"י התנחלות יהודית באזורים

3. הערת עורך: עיין בספר משנת המדינה, "בעיית השמיטה בהתנחלויות - ביהודה שומרון וחבל עזה", עמ' 281, שם דן מרן המחבר זצ"ל בנושא זה.

קדושת אזור עולי מצרים – גוש קטיף לאחר כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים

המשוחררים, שכוחה עדיף לענין קדושת המקום מאשר כיבוש, כמוש"כ הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ו, והל' ביהב"ח פ"ו הט"ז) הנ"ל, שקדושה הבאה ע"י כיבוש אינה אלא לשעתה ולא לעתיד לבוא, וקדושה הבאה מכוח חזקה והתנחלות שאחריה, קדשה לשעתה ולעתיד לבוא כמו קדושת עזרא בגבול עולי בבל.

לכן, אע"פ שבזמן שחרורו של צה"ל את האזורים שמחוץ לגבול עולי בבל ובתוך גבול עולי מצרים, לא נתקדשו ממילא, משום שלא הוחל עליה חוק המדינה כי אם חוק הממשל הצבאי, יכולה החזקה וההתנחלות שתבוא אחרי כן (אם תהיה על דעת רוב ישראל שבארץ) ותחיל את קדושת א"י על כל השטחים המשוחררים. זוהי השקפת הרמב"ם וסיעתו בנושא זה.

הרב יעקב זיסברג

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל*

מבוא

- א. חירות ועצמאות
- ב. מצות ישיבת ארץ ישראל וירושתה
 1. שיטת הרמב"ם
 2. שיטת הרמב"ן
- ג. ירושה וישיבה כאדם העושה בתוך שלו
- ד. ישיבת ארץ ישראל בשלטון ישראל
- ה. ריבונות עם תקומת מדינת ישראל
- ו. מצות ישיבת ארץ ישראל ביהודה ושומרון וחבל עזה
- ז. מגורי יהודים בארץ ישראל תחת שלטון זר
 1. היש מקום לנוכחות יהודית באיזור שנמסר לגויים?
 2. דינם של איזורים שבהם השליטה הישראלית מוגבלת

מבוא

מצות יישוב ארץ ישראל בשלמותה היא היות עם ישראל ריבון כמדינה בכל גבולות ארץ ישראל כמבואר ברמב"ן (השמטות מ"ע ד). התוכנית לעקור את תושבי גוש קטיף ממקומם, ולהביא לידי כך שמדינת ישראל תתנתק באופן חד צדדי מריבונותה מחבל ארץ זה, היא ביטול מצוות יישוב ארץ ישראל במקומות הללו. מאמרנו זה יעסוק בבירור חובת ריבונות עם ישראל בארץ ישראל, ובתוכו גם על חבל קטיף, ועל המשמעויות ההלכתיות של ויתור והסתלקות מהריבונות על מקום זה. אנו תפילה שתוכנית העקירה לא תצא אל הפועל,

* מאמר זה פורסם לראשונה תחת השם: "עצמאות ישראל בארצו מצוה או עצה"? טללי אורות, י (תשס"ב), עמ' 175-181, ומפורסם כאן עם שינויים והוספות. המאמר גם הותאם לנושא הספר- ההתיישבות היהודית בחבל עזה וגוש קטיף. מאמר זה הוא פרק מתוך ספר מקיף שהמחבר עומד להוציא על מצוות ישיבת ארץ ישראל.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

ולא רק זאת אלא שיישובי גוש קטיף יגדלו ויתרחבו, ועם ישראל ומדינתו יכו שורשים חזקים יותר במקום זה.

א. חירות ועצמאות

החירות היא ערך יסודי לאדם כפרט. העבדות היא פגימה במהות האדם. כאשר אדם נמצא ברשות עצמו הוא מכיר את ערכו ואת תפקידו. לכן תנאי ראשון לקיום תרי"ג מצוות הוא להיות בן חורין ולכן המצוות הראשונות שנאמרות לאחר מתן תורה הן מצוות עבד עברי ואמה עבריה.¹

כך גם אצל בעלי החיים. היונה חוזרת אל התיבה עם עלה זית בפיה (בראשית ח, א). יונים אינן אוכלות עלי זית. את משמעות עלה הזית המר שבפי היונה ביארו חז"ל: "יהיו מזונותי מרורין כזית בידו של הקב"ה, ולא מתוקין כדבש בידי בשר ודם" (עירובין יח ע"ב). היונה העדיפה עצמאות וחירות למרות הידיעה כי תחיה בדוחק, על כלוב של זהב ונוחות בתיבה. "מכאן שעלה הזית מסמל עצמאות וחירות, והסתפקות במועט".²

כך גם ביחס לאומה — יציאת ישראל מעבדות לחירות קדמה למתן תורה, כי אי אפשר לקבל תורה כשהאומה משועבדת לאחרים. הקב"ה הדגיש זאת בדיבר הראשון (שמות כ, ב): "אנכי ה' אלוקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים".

סדר הרגלים הוא: פסח, שבועות וסוכות. הגדרתו של חג הפסח בתפילה היא "זמן חרותנו", ושל חג השבועות — "זמן מתן תורתנו". חג הפסח קדם לשבועות, כי בלי חירות — אי אפשר לקבל תורה.

בתקופת בית שני, התפלל הכהן הגדול ביום הכיפורים תפילה קצרה. בקשתו האחרונה היתה על המשך השלטון — "ולא יעדי עבד שלטון (ולא יסור עושה השלטון, כלומר המלכות) מדבית יהודה" (וימא נג ע"ב).

1. שיחות הרב צבי יהודה קוק - ספר שמות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 232, 248. ראה עוד: ראב"ע (שמות כ, ב), העמק דבר (שמות כ, ב).

2. נמצא שיונה ועלה זית בפיה אינם סמל השלום כמקובל בטעות, אלא סמל החירות (הרב שמשון רפאל הירש, בפירושו לתורה, ירושלים תשל"ז, ספר בראשית, עמ' צט).

הרב יעקב זיסברג

הדגשת ערך העצמאות נמצאת גם בדברי שמואל: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד" (סנהדרין צט ע"א).

הסיבה שהחירות והעצמאות הן ערך היא, מפני שהיחיד, ובמיוחד האומה, אינם יכולים לגלות את עצמיותם ואת סגולותיהם הטבעיות, כשהם משועבדים לאחרים. המהר"ל ניסח זאת כך: "אין לאחד מציאות כאשר הוא תחת יד אחר" (נצח ישראל פרק ל).

הדברים אמורים על אומות העולם, ועל אחת כמה וכמה נכון הדבר ביחס לישראל, שיש להם יחוד עצמי. גילוי מהותה של האומה הישראלית הוא דווקא כשהיא בארצה וברשותה: "אבל עתה, שהם אינם בארצם והם תחת רשות אחרים... הוא שלא כסדר העולם" (מהר"ל, שם, פרק כד). חירותו ועצמאותו של עם ישראל איננו מתבטא רק בכך שאיננו נתונים תחת ריבונות אחרת, אלא שאנחנו הם אלה שריבוניים בארצנו שלנו וחיים בה כאומה. יש קשר ישיר בין עצמאות ישראל לבין מצות יישוב הארץ, ועצמאות ישראל מביאה לכך שמצוות, הלכות ותקנות שלא נהגו בגלות או בזמן שישראל היו משועבדים בארץ ישראל, כן נוהגות בימינו כשארץ ישראל בריבונות ישראל, חלקן מדאורייתא וחלקן מדרבנן.³

ב. מצוות ישיבת ארץ ישראל וירושתה

בחז"ל נמצא שני מונחים ביחס לישיבה של ארץ ישראל – "ישיבת ארץ ישראל" ו"יישוב ארץ ישראל". המונח "ישיבת ארץ ישראל" מתייחס לחובת האדם לשבת בארץ, "חובת גברא", וכלשון הרמב"ן "מתחייב בה כל אחד ממנו" (ספר המצוות, מ"ע ד). זו מצוה שהיא חובת הגוף, ואי אפשר לקיימה על ידי אחר, והמונח "יישוב ארץ ישראל" מתייחס לארץ עצמה, לצורך שלנו לפתח את הארץ ולגרום לישיבה, כגון על ידי קניית קרקעות, בניית בתים ונטיעת

3. בנושא זה דנו מספר מחברים: הרב מ"צ נריה, "עצמאות ישראל בהלכה", כנס לתושבע"פ, יא (תשכ"ט), עמ' קב-קטז; הנ"ל, צניף מלוכה, כפר הרא"ה תשנ"ב, עמ' 15-27; הרב זלמן קורן, "ממלכתיות ישראלית - משמעויות הלכתיות", ממלכת כהנים וגוי קדוש, ירושלים תשמ"ט, עמ' 181-249; הרב איתמר ורהפטיג, "הקמת המדינה כמצוה", תחומין, יח (תשנ"ח), עמ' 421-432.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

אילנות. חלק זה של המצוה עשוי להתקיים גם על ידי אדם שאינו בארץ, כגון יהודי הדר בחו"ל ותורם כספים לפרוייקטים שונים בארץ, או שהוא מקים מפעל כלכלי ומנהל אותו מחו"ל.

להלן נראה שמצוה זו הכוללת בתוכה – כיבוש ארץ ישראל, ישיבת ארץ ישראל ויישוב ארץ ישראל, קיומה השלם הוא רק בריבונות ישראל.

1. שיטת הרמב"ם

בביאור דברי הרמב"ם במצות ישיבת ארץ ישראל מצאנו שלש שיטות עקרוניות: א) היא מצוה דרבנן.⁴ ב) היא מצוה דאורייתא.⁵ ג) בימינו אינה מצוה לא מהתורה ולא מדרבנן.⁶

הרב יצחק דיליאון, מגילת אסתר (מ"ע ד), הסביר שלדעת הרמב"ם אין בזמן הזה מצוה כלל בישיבת ארץ ישראל, מפני שמצוה זו נהגה: "כל זמן שלא גלו מארצם, אבל לאחר שגלו מעל אדמתם אין מצוה זו נוהגת". לדעתו, מצות הכיבוש נהגה, "כאשר לא נהיה משועבדים לאומות", ומצות הישיבה – "בזמן שבית המקדש היה קיים".

הרב מאיר דן פלצקי (כלי חמדה, במדבר, פרשת מסעי, סעיף א) הרחיב והסביר את דבריו. הוא הבין בדברי המגילת אסתר, שהתנאי למצות **כיבוש** הוא שלטון וריבונות של ישראל על הארץ: "[מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת כ] **שלא היו ישראל משועבדין לאומות העולם, והיתה ארץ ישראל לגמרי ברשותן של ישראל**". לכן, בבית שני, כשהיו ישראל "ברשות כורש והיו נכנעים תחתיו", לא נהגה מצות הכיבוש, כי "לא היה [זה] בגדר ירושת הארץ הגמור". לעומת זאת, התנאי למצות **הישיבה** הוא ש"בית המקדש קיים", ולכן גם בבית שני נהגה מצוה זו. "אף על פי שאין זה יישוב הארץ הגמור (שהיו משועבדים לאומות העולם)... מכל מקום קדושת בית המקדש השפיעה קדושה על כל ארץ ישראל,

4. שו"ת הרשב"ש סימנים א-ב; פאת השולחן, הלכות ארץ ישראל סימן א ס"ק יד ועוד.

5. שו"ת אבני נזר, יו"ד סימן תנד סעיף ו; הרב שאול ישראלי, ארץ חמדה, ספר א, סימן ה, ט עמ' לג-לד ועוד.

6. מגילת אסתר השמטות לספר המצוות מ"ע ד.

הרב יעקב זיסברג

והיתה מצוה בשיבתה".

נראה לענ"ד, שאין הכוונה רק להשפעת קדושה רוחנית מבית המקדש, אלא בית המקדש מבטא עצמאות ברמה מסויימת, שכן הוא מהווה גורם מאחד בעם ישראל. בזכותו ישנה אוטונומיה רוחנית וקיומו מראה על הכרה מצד האומות בזכויותיהם הרוחניות של ישראל כעם.

האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין מסביר את הרמב"ם כמו המגילת אסתר. לדעתו, כיוון שהמקור למצות ישיבת ארץ ישראל הוא בפסוק (דברים יא, לא) "וירשתם אותה וישבתם בה", הרי שמצות הישיבה מתקיימת דווקא לאחר ירושת הארץ — כי "אין נקרא ישוב אלא בישיבה בשלווה, והיינו שהם (ישראל) **אדוני הארץ**... בשלווה **ובממשלה**, שזה נקרא ישיבה".⁷ במקום אחר הוא קובע שלאחר חורבן הבית, מעמדם של היהודים שנשארו בארץ ישראל הוא כמו של היהודים היושבים בחוץ לארץ, מאחר שגם בארץ היו הם משועבדים למלכי העמים, לכן "אין זה נקרא ישוב... רק גירות בעלמא, ולא מקיימים וישבתם".⁸ המסקנה העולה מן ההסברים הללו היא, שבימינו כשהשלטון והריבונות בארץ הם ביד ישראל, גם הרמב"ם לפי הסבר המגילת אסתר מודה שמצות ישיבת ארץ ישראל חיובה מדאוריתא.

2. שיטת הרמב"ן

הגר"ש קלוגר טען שסברה זו עומדת בבסיס שיטת הרמב"ן. לדעתו, גם הרמב"ן סבור שמצות ישיבת ארץ ישראל אינה נוהגת אלא רק "בעת שישראל שרויין על אדמתו, שכך נאמר: 'וירשתם אותה וישבתם בה'". משום כך

7. אגרת הקודש, פוקד עקרים, בני ברק תשל"ג, עמ' 56.

8. דברי סופרים, בני ברק תשל"ג, אות יד עמ' 12. בספר ישראל קדושים, עמ' 35, כתב: "קוממיות - בקומה זקופה. לא כאלו הנוסעים היום לארץ הקודש, להיות שם בשפלות ובגלות בין העמים המושלים שם, דאין זה חזרה לארצנו ולקדושתנו בפועל". מעין זה כתב גם הרב יצחק רוזנטל, כרם ציון השלם, אוצר התרומות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 4-5.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

לדעתו — "בזמן הזה (=בזמנו, בהיעדר שלטון וריבונות) ליתא להאי מצוה כלל... ואין הבעל יכול לכוף את אשתו".⁹

כך הבין גם הגאון רבי יהושע מקוטנא, (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד סימן סה), שמצות ישיבת הארץ מתקיימת רק במצב של שלטון וריבונות. הוא סבור שיחיד שעולה ומתיישב, מקיים רק הכשר מצוה. להלן דבריו:

גם לפי דעת הרמב"ן שחשב זאת למצות עשה, מכל מקום בעיקר המצוה אינו אלא **הירושה והישיבה כאדם העושה בתוך שלו**, לכבוש ארץ ישראל שתהיה תחת ירושתינו, **לא על ביאה ריקנית של עתה**. וכבר המשילו האחרונים למצות עשה של אכילת מצה, כי עיקר המצוה היא האכילה, ולקיחת החיטים לשם מצוה והלישה והאפיה אינם גמר מצוה. ומכל מקום בודאי מצוה גדולה היא... כי הקיבוץ הוא אתחלתא דגאולה.¹⁰

מסקנתו בדברי הרמב"ן היא — יחידים העולים ומתיישבים בארץ ישראל אינם מקיימים את עיקר המצוה אלא רק הכשר מצוה (פעולת הכנה לקיום המצוה), שאף היא מצוה גדולה ("כי הקיבוץ הוא אתחלתא דגאולה") מפני

9. שו"ת האלף לך שלמה, אהע"ז סימן קו, עמ' 67. הרקע לתשובת הגר"ש קלוגר נמצא במכתבו של הרש"ר הירש משנת תרמ"ב, בתוך הספר "הרש"ר הירש, משנתו ושיטתו", ניו יורק תשמ"ט, עמ' 286. זו לשונו: "הרב קלוגר בברודי פנה אלי בענין 71 משפחות, יראים ושלמים, אשר אינם מוכנים בשום מחיר להגר לאמריקה, אלא מחכים לאפשרות לעלות לארץ ישראל, לקבל שם אדמה, ולהתפרנס מחקלאות בזיעת אפם ויגיע כפיהם. לשם כך נחוצים כספים רבים. שלחתי לו מכאן (מגרמניה) סכומים לפי יכולתי".

10. ראוי לציין שהדברים נאמרו בשנת תרנ"א, כשההתיישבות בארץ ישראל היתה בראשית דרכה. תשובה זו נכתבה לר' חיים ישראל מקוצק (ת"ר - תרס"ב), שהיה בנו של ר' דוד ונכדו של האדמו"ר ר' מנחם מנדל מקוצק. בהחשיבו את תנועת ישיבת ציון שקמה, מפני שראה בה הערה והשגחה מן השמים, חיבר בשנת תרמ"ו קונטרס בשם "שלום ירושלים" - "מענייני חיבת ומצות ישיבת ארצנו הקדושה בזמן הזה". את הקונטרס לא מסר לדפוס אלא שלח לגדולי הדור לשמוע את חוות דעתם. כך זכה לתשובתו של ר' יהושע מקוטנא (לעיל), וכן לתשובותיהם של בעל אבני נזר (שו"ת, יו"ד סימן תנה), שפת אמת (נדפס בספר תולדות אדם, לודז' תרפ"ג). הקונטרס שלום ירושלים נמסר לדפוס רק בשנת תרפ"ה על ידי האדמו"ר מסוקולוב, בן המחבר, ושוב נדפס מחדש בירושלים תשמ"ו, בתוספת מבוא והתשובות אל המחבר.

הרב יעקב זיסברג

שהם מכינים את הדרך לשלטון העם בכללו על הארץ (או שמצוה חלקית אף היא בגדר מצוה), והכשר מצוה כמצוה.¹¹

ג. ירושה וישיבה כאדם העושה בתוך שלו

למה התכוון רבי יהושע מקוטנא כשתלה את קיום המצוה באפשרותנו לעשות בארצנו כ"אדם העושה בתוך שלו"?

הרב יעקב אריאל הסביר שכוונתו למצב שהיה בימיו – "בימי השלטון התורכי, בתנאי השפלה והגבלות חמורות של בנייה וקנייה, שהביאה נחשבה ל'ביאה ריקנית' ואין להסיק מדבריו מסקנות לסיטואציות אחרות".¹²

ואכן, דבריו של הישועות מלכו משתקפים היטב במציאות ההיסטורית של תקופתו. תאריך התשובה הוא משנת תרנ"א (1891). באותו זמן שלטו התורכים בארץ. מהמידע ההיסטורי הידוע לנו עולה, שמדיניות הממשלה התורכית ביחס לעלייה ולהתיישבות היהודית בארץ ישראל, בשנים תר"מ-תרע"ז (1880-1917) היתה מדיניות של התנגדות מוחלטת.¹³ לדוגמא, בט' אייר תרמ"ב (1882) הודיע הקונסול התורכי באודסה, כי אסור ליהודים מרוסיה, סרביה ורומניה לעלות ולהשתקע בארץ ישראל, אך מותר להם להגר לשאר חלקי הממלכה בתנאי שיקבלו אזרחות עותומנית וימלאו אחרי חוקי הממלכה. מאוחר יותר ניתנה הוראה שלא לתת לעולים מרוסיה ומרומניה לרדת בחופי בירות, חיפה ויפו. אחר כך התחילה מגמה של איסור כללי על כניסת יהודים לארץ. מושל ירושלים נצטווה לגרש את כל היהודים שהגיעו בחודשים האחרונים על מנת להשתקע, ולהתיר רק לעולים מטעמי דת או מסחר שהייה קצרה בארץ. בשנת

11. הרב אברהם פיעטראקאווסקי (פסקי תשובה, ח"א, סימן רמח עמ' לח הערה 1) חלק עליו, וטען שכוונת הרמב"ן במצות הישיבה היא, "שכאשר הארץ תהיה בידינו לא נעזבנה לשממה, אלא עלינו לעשות פעולות שיגרמו ישיבה בכל אופן שהיה. הן על ידי היותנו שם על אדמתנו הן על ידי חרישה וזריעה בנין ונטיעה ומשא ומתן".

12. הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה, חלק א, עמ' 77.

13. מתוך: י' קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 198-352; מ' אליאב, ארץ ישראל וישובה במאה ה'ט, ירושלים תשל"ח, עמ' 259-266; י' פרידמן, "משטר הקאפוטלאציות ויחסה של תורכיה לעליה ולהתיישבות" 1856-1897, קתדרה, 28 (תשמ"ג), עמ' 47-62.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

תרמ"ד (אפריל 1884), פורסמה הוראה שלפיה הותרה הכניסה לארץ רק לעולי רגל לתקופה של שלשים יום בלבד. העלייה הופסקה כמעט לחלוטין, ובארץ התרחשו מחזות של מעצרים וגירושים. בעקבות לחץ בינלאומי הסכימה ממשלת תורכיה בתרמ"ח (דצמבר 1887) להאריך את השהות המותרת בארץ לשלושה חדשים. בתרמ"ח (1888) הבהירה הממשלה התורכית כי כוונת האיסור למנוע עליה המונית והיא לא תחול על בודדים. בשנת תרנ"א (1891) נתחדש האיסור על עליית יהודי רוסיה בכל חומרתו. השהות המותרת בארץ הוגבלה שוב לשלושה חדשים ומאות יהודים בעלי נתינות רוסית ששהו או חיו בארץ גורשו. אנשים שהגיעו באניות לא הורשו להיכנס.

בנוסף, הממשל התורכי לא הסתפק באיסור העלייה, אלא התנגד בתוקף למכירת קרקעות ליהודים בארץ ישראל. מקושטא נשלחו הוראות מיוחדות, שמטרתן הייתה להכביד ולמנוע רכישת קרקעות על ידי יהודים, במיוחד מיוצאי רוסיה ורומניה. ראוף פחה, הפחה שהיה אז בארץ ישראל, סירב למכור אדמות כפריות (מירי), וסירב לאשר חוזי מכירה ולהתיר הקמת בנייני מגורים על אדמות שלפי החוק היו טעונות הסכמת ממשלה. המושבות הראשונות — פתח תקווה, ראש פינה, זכרון יעקב, גדרה, יסוד המעלה ועוד, נאלצו לנהל מאבקים קשים על קבלת רשיון להקמת בתים או על מניעת הריסתם. משפטים אין קץ התנהלו על הבנייה הבלתי חוקית. בשנת תרמ"ד הוצאה פקודה להפסיק לגמרי את בניית הבתים. בהשראת השלטון התורכי, התנפלו הפלאחים מידי פעם על שכניהם היהודים וגרמו לנזקים בשדות ובבתים.

נראה ש"לביאה ריקנית" כזו התכוון הישועות מלכו, שכתב כאמור, את תשובתו בתרנ"א (1891). המצב בו יהודי נתון לחסדי שרים ופקידים, המצב בו הבית בו הוא גר והאדמה אותה הוא מעבד אינם שלו כביכול, שכן בהבל פיו של פקיד מושחת מנשלים אותו מביתו ומאדמתו, לוקחים ממנו את כל רכושו ומגלים אותו לחו"ל, מצב שבו יהודי עמל בשדהו ופקידים וחיילים יורדים לשדה ובוזזים חלק מהיבול — זהו מצב של "ביאה ריקנית". ומעשים אלו היו מעשים שבכל יום באותה התקופה. נראה שהמילים "כאדם העושה בתוך שלו..."

הרב יעקב זיסברג

לא על ביאה ריקנית של עתה" מתארים מצב ומציאות — שביאתו של יהודי ארצה הייתה "ביאה ריקנית", שאחריה לא באה ישיבה של קבע. בתנאים אלו, העלייה לארץ ישראל אינה מחויבת מטעם מצות יישוב הארץ, והיא רק "הכשר מצוה".¹⁴

ד. ישיבת ארץ ישראל בשלטון ישראל

כיוון שעיקרה של המצוה היא עצמאות ישראל בארץ, שיכולה להתקיים רק על ידי הציבור כולו, חידש הרב יהודה ליב פרלמן, "הגדול ממינסק", שמצוה זו מוטלת על הציבור בלבד, מפני שמשונה מצוה זו מכל המצוות:

שכל המצוות חיובם אישי... והמצוה הזו של ישיבת ארץ ישראל חיובה כללי ומוגדר. רצוני לומר, החיוב הוא על כלל האומה.¹⁵

אולם קשה לקבל פירושים אלו (של הר"ש קלוגר, הרב יהושע מקוטנא והגדול ממינסק) בדברי הרמב"ן, ולתלות את קיומה של מצות ישיבת ארץ

14. דוגמא מקבילה לביטוי "ביאה ריקנית" נמצא בשו"ת מטה יוסף, שמחברו היה אב"ד במצרים (הרב יוסף נזיר, סימן ט עמ' יד ד"ה ועוד יש), שהסביר את שיטת מהר"ם מרוטנבורג הסובר שבזמן הזה רק האיש כופה את האשה ואין האשה כופה את האיש, כיוון שאיש עשוי לקנות קרקע ויזרע בה ויקיים כמה מצוות התלויות בארץ, אבל האשה אינה יכולה לכפות את בעלה, שהרי אם אינו רוצה לעלות בודאי לא יקנה קרקע, נמצא שהליכתו לשם היא **ביאה ריקנית**, ולכן אינה יכולה לכופו. למדנו מדבריו ש"ביאה ריקנית" משמעותה ישיבה בארץ שאין בה תכלית, בנידון דבריו, ללא קיום מצוות התלויות בארץ.

15. הרב יהודה ליב פרלמן, מחבר פירוש "אור גדול" על המשניות ושו"ת "אור גדול". דבריו נדפסו בסיני ח"ו (ת"ש), עמ' ריג-ריד ובספרו של הרב י' שצפינסאקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"ג עמ' ס. הוא הסביר שהסיבה ש"ניטל כוח המצוה וחיובה מהיחידים והוטלה על כלל האומה" היא, כדי שלא כולם יעלו ללא חוק וסדר מהגולה לארץ ישראל, כי אז תתרבה בארץ העזובה והעניות, וכדי שלא לעורר את זעמם של אומות העולם, שלפיכך הושבעו ישראל שלא יעלו בחומה (כתובות קיא ע"א). לכן רק האומה בכללה רשאית להחליט כיצד ועל ידי מי ומתי תישוב הארץ, וללא החלטה ציבורית כזאת אין הפרט מחויב במצוה. ועיין במה שדן בדבריו הרב יעקב אריאל, באהלה של תורה, ח"א סימן ד, עמ' 77.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

ישראל אך ורק במצב שהשלטון והריבונות הם בידי ישראל, שהרי הרמב"ן (מ"ע ד) כתב: "מתחייב בה (במצות הישיבה) כל אחד ממנו ואפילו בזמן הגלות". מפורש שבמצוה זו חייב כל יחיד גם בזמן הגלות!¹⁶ ועוד, שהרי את הפסוק "וירשתם אותה וישבתם בה" (דברים יב, כט) דרשו חז"ל בספרי (פיסקה פ) – "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה", והם אמרו זאת אף בתקופת גלות וחורבן, שהרי בזמנם היתה הארץ תחת שלטונם של נכרים.¹⁷

עם זאת בדברי הרמב"ן מדויקים הדברים, שעיקרה של המצוה הוא בעצמאות וריבונות יושבי הארץ, שהרי לשונו היא: "ולא נעזבנה (את הארץ) ביד זולתנו... מן האומות". הגרצ"ה קוק¹⁸ דייק מדבריו, שלא נאמר שלא נעזבנה ביד נוכרים גרידא (כשהכוונה לאנשים פרטיים), אלא "ביד זולתנו מן האומות". זאת מכיוון שהמצוה בעיקרה מוטלת על האומה – להקים שלטון ממלכתי בארץ, ומתוך המצוה הכללית המוטלת על האומה ישנה מצוה פרטית על כל יחיד.

ואכן יש להוכיח כשיטה זו, שהרי לפי הרמב"ן מצות ישיבת ארץ ישראל נמנית כמצוה אחת יחד עם מצות כיבוש הארץ, וכיבוש הוא מעשה מלחמה שמתקיים רק על ידי הציבור, מפני שאין היחיד עושה מלחמה.

16. ספר ויואל משה, מאמר ישיבת ארץ ישראל, סעיף סד עמ' רסב.

17. זו היתה גם הבנתו של האדמו"ר ר' יעקב פרידמן מסדיגורא בספר אהלי יעקב (תל אביב תש"ח, ויקרא קדושים עמ' רסא). הוא הביא את דברי אור החיים על הפסוק "וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל" (ויקרא יט, כג), שפירש: "ג' מצוות נאמרו כאן: א. ביאת הארץ, על דרך אמרם ז"ל 'הכל מעלין לארץ ישראל' (כתובות קי ע"ב)... והקשה: 'למה התכוון אור החיים כשהוסיף 'על דרך אמרם ז"ל הכל מעלין לארץ ישראל', אם להביא ראיה שיישוב ארץ ישראל מצוה, היה לו להביא מן התורה!" (עיין רמב"ן במדבר לג, נג). לדעתו התכוון אור החיים להכריע כרמב"ן, הסובר שהיא מצוה עשה לדורות, שלא כרמב"ן הסובר שבזמן הגלות היא רק מדרבנן. וכדי שלא יטעה הקורא שכוונת אור החיים ברמב"ן היא רק בזמן חירותם של ישראל הוסיף "על דרך אמרם ז"ל הכל מעלין לארץ ישראל", וכוונתו למצוה מן התורה לדורות.

18. שיחות הרצ"ה קוק, יום העצמאות - כ"ח אייר, עמ' 61; לנתיבות ישראל, ירושלים תשל"ט, ח"ב עמ' קנח-קנט.

הרב יעקב זיסברג

מכל מקום, גם לפי הסבר זה, המצוה הפרטית לעלות ולהתיישב בארץ קיימת גם כשהאומה אינה מקיימת, או אינה יכולה לקיים, את מצות ישיבת ארץ ישראל בצורה ממלכתית של שלטון וריבונות – כמו בזמן הגלות (וכפי שהוכח לעיל).

סיוע לדברים נמצא בפירוש הרמב"ן לתורה (במדבר לג, נג). הרמב"ן מנסח את דבריו בלשון רבים: "יצווה אותם שישבו בארץ ויירשו אותה, כי הוא נתנה להם ולא ימאסו בנחלת ה'". ואילו יעלה על דעתם ללכת ולכבוש ארץ שנער... יעברו על מצות עשה ה'". נראה שבא ללמדנו שקיום המצוה בשלמותה מוטלת על האומה, ועיקר המצוה הוא השלטון הממלכתי. אמנם מיד בהמשך דבריו מביא הרמב"ן את ההלכות הפרטיות שאמרו חז"ל (כתובות קי ע"ב) שהאיש כופה את אשתו לעלות עימו לארץ ישראל וכן להיפך. הלכות אלו נוסחו על ידו בלשון יחיד, נראה שרצה ללמדנו, שמתוך המצוה הכללית קיימת גם המצוה הפרטית המוטלת על כל יחיד ויחיד.¹⁹

בדברי הרמב"ן (מ"ע ד) נמצאת ראייה נוספת שהמצוה היא בשלטון וריבונות. הרמב"ן דוחה את האפשרות שמצות הכיבוש אינה כיבוש ארץ ישראל אלא המלחמה כנגד שבעת העממים שהם שורש עבודה זרה. זו לשונו: "ואל תשתבש ותאמר, כי המצוה במלחמת ז' עממין שנצטוו לאבדם, שנאמר 'החרם תחרימם' (דברים כ, יז), אין הדבר כן, שאנו נצטוינו להרוג האומות ההם בהלחמם עמנו, ואם רצו נשלים [עימהם] ונעזבם בתנאים ידועים, אבל הארץ לא נניח אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות". כלומר, מדגיש הרמב"ן שלא די בהשלמת הגויים עמנו ולא די שיקבלו עליהם שבע מצוות בני נח, מס ועבדות, אלא חייבים אנו שאת "הארץ לא נניח אותה בידם". כלומר, עלינו להגיע לשלטון בערי הארץ. לכאורה קשה, הלוא גרים שם גויים, ומה זה

19. זו אינה ראייה מוחלטת, מפני שהתורה מנסחת מצוה זו בלשון רבים בפסוקים אלה: "והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם וכו'". לעומת זאת בגמ' בכתובות (קי ע"ב) לשון התוספתא (כתובות יב, ה) היא בלשון יחיד: "הוא אומר לעלות והיא אומרת שלא לעלות – כופין אותה לעלות ואם לאו תצא בלא כתובה וכו'". הרמב"ן נקט את לשון המקורות.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

משנה שהשלימו איתנו? אלא מכאן מוכח שכשהשלטון והריבונות על הערים הוא ביד ישראל מקיימים אנו את מצות ירושת הארץ.

לסיכום: לרמב"ן מצות הכיבוש והישיבה מתקיימת בשלמותה רק בשלטונם וריבונותם של ישראל על ארץ ישראל, ומכוח מצוה כללית זו יש חיוב גם על היחיד. אמנם, גם בזמן הגלות יש חיוב על כל יחיד לעלות ולהתיישב בארץ ישראל.

ה. ריבונות עם תקומת מדינת ישראל

האחרונים שהזכרנו לעיל עסקו במצות הישיבה בלבד ולא במצות הכיבוש, כיוון שכבוש הארץ לא היה ענין מעשי בזמנם. לאורך כל הגלות, ארץ ישראל הייתה בשלטון נכרים ועם ישראל סבל מגזירות ושמדות והיה מפוזר ומשועבד לגויים.

לפיכך, בימינו כשהוקמה מדינת ישראל, והשלטון והריבונות על הארץ הם ביד ישראל, לדעת כולם, הן לרמב"ם והן לרמב"ן, מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצוה מן התורה. לדעת הרמב"ן גם מלחמות ישראל כגון: מלחמת השחרור, מבצע סיני, מלחמת ששת הימים ומלחמת שלום הגליל, הן מלחמות מצוה משתי בחינות, כיבוש הארץ ו"עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם". הגרי"ד סולובייצ'ק הגדיר זאת כך: מצות ישיבת ארץ ישראל, הייתה "מצוה יתומה" בזמן הגלות, והיא "נגאלה מיתמותה ובדידותה" כאשר קמה מדינת ישראל.²⁰

מאידך היו שטענו, שמצות העלייה לארץ ישראל וההתיישבות בה היתה דווקא לפני הקמת המדינה, כדי שירבו מספר היהודים בארץ ובכך יזכה העם לריבונות. אולם כיוון שכבר הושגה המטרה והארץ נכבשה והיא ברשותנו ובריבונותנו, שוב אין חובה לעלות ולהתיישב בה. הרב אליעזר ולדנברג, דחה טענה זו, כיוון שהמצוה עומדת בזכות עצמה, ולא נועדה להשיג מטרות כל שהן. מצות העלייה וההתיישבות נלמדת מהפסוק "וישבתם בה" (במדבר לג, נג) — "שלא נעזבנה... שוממה" (רמב"ן מ"ע ד), ומשמעותה, שצריכים אנו להתיישב

20. הרי"ד סולובייצ'ק, חמש דרשות, ירושלים תשל"ד, עמ' 88-89.

הרב יעקב זיסברג

בארץ ולא להשאירה שוממה.²¹ הרמב"ן (שם) מוסיף: "וכן אם ברחו האומות מפנינו והלכו להם... נצטוונו אנו לבוא בארץ ולכבוש הערים ולהושיב בה שבטינו. וכן אחרי הכריתנו העמים, אם רצו שבטינו לעזובה ולכבוש ארץ שנער או ארץ אשור וזולתן מן המקומות, אינן רשאים — שנצטוונו בכיבוש ובישיבתה". מפורש בדבריו שגם אחרי שכבשו את הארץ (כמו שכתב "אחרי הכריתנו העמים") מוטלת עלינו חובה להמשיך ולהתיישב בארץ, ואין אנו רשאים ללכת ולהתיישב בארץ אחרת, כי עצם קביעת הישיבה במקום אחר נקרא מאיסה בנחלת ה'.

כך משמע גם מהתוספתא (ע"ז פ"ד מ"ה) שהביא הרמב"ן (ויקרא כה, יח): "כל זמן שהם עליה כאילו היא מכובשת, הא אינם עליה — אינה מכובשת". כלומר, אפילו אם כבר נכבשה הארץ, "אינו ראוי [הכיבוש] לשמו האמיתי, כל עוד שעם ישראל אינו מתאחז בה ויושב עליה".

סיכם את השינוי שחל במצוה לאחר הקמת המדינה הגרש"י זוין:

הקמת המדינה נותנת ערך מיוחד למצוה זו... מה טיבה של ירושה (כיבוש וישיבה) זו בזמן הגלות? בשו"ת מרחשת (או"ח, סימן כב) ביאר שהמצוה מתקיימת בישיבה בצירוף קנין קרקע בארץ. הקנין הוא הירושה, והדירה — הישיבה. הסביר יותר בשו"ת ישועות מלכו (יו"ד סימן סו), שעיקר המצוה של הירושה והישיבה היא שנהיה "כאדם העושה בתוך שלו", ושהארץ תהיה "תחת ירושתנו" ולא שנבוא "ביאה ריקנית"

אמור מעתה, שלשיא של מצוה זו בכל שלמותה ובכל הדרה אי אפשר היה להגיע בכל משך זמן הגלות עד עכשיו, עם הקמת המדינה, בין באיכות — מבחינת הבעלות העליונה על הארץ

21. הרב אליעזר ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר חלק ז, סימן מח, עמ' רכד.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

ושחרורה המלא, ובין בכמות — מצד ההיקף הגדול של שטחי הארץ המשתחררים.²²

ו. מצות ישיבת ארץ ישראל ביהודה ושומרון וחבל עזה

מי שגר בתל-אביב או בתחומי מדינת ישראל הריבונית (הקו הירוק), גר במקומות שנכבשו והוכרו על פי חוק כמדינת ישראל. לעומתו אדם שגר ביהודה ושומרון וחבל עזה (יש"ע), גר במקומות שנכבשו אך לא סופחו והוכרו על פי חוק כמדינת ישראל. נשאלת השאלה: מי מביניהם מקיים יותר את מצוות ישיבת ארץ ישראל, תושב תל-אביב או תושב יש"ע? האם ישנה עדיפות לישיבה בריבונות ישראלית?

כפי שנתבאר לעיל (סעיפים ב-ד), כשהוקמה מדינת ישראל "נגאלה [מצות ישיבת ארץ ישראל] מיתמותה ובדידותה", הן לרמב"ם והן לרמב"ן, והיא נוהגת בימינו וחיובה מהתורה. לפיכך במקומות שהם בריבונות מדינת ישראל מקיימים מצוה זו. לעומת זאת, ביש"ע החוק הישראלי אינו חל שם וקיום המצוה הוא מכוח הממשל הצבאי השולט שם. הצווים של מפקדי צה"ל בלבד תקפים וחוקיים במקומות אלה. ממילא דרגתו פחותה יותר.²³

מאידך, אנו מצווים להתיישב בכל ארצנו ולא להשאיר מקום שומם, כדברי הרמב"ן (השטות מ"ע ד): "ופרט אותה במצוה הזו כולה בגבולותיה ומצריה כמו שאמר: 'ובאו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב בחוף הים, ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדול נהר פרת' (דברים א, ז) — שלא יניחו ממנה מקום". לכן, אם ישנם מקומות בארץ ישראל שאינם מיושבים והם מזולזלים ועזובים, יש להשתדל ולהתיישב דווקא שם. כן כתב רבי יהודה החסיד בספר חסידים (מהדורת הרב ראובן מרגליות, ירושלים תשי"ז, סימן קה; רסא):

22. נדפס בעיתון הצפה, כ"ז טבת תש"ח, ובתחומין, י (תש"ן), עמ' 25. אם נכונים הדברים לזמנו, שלשה חדשים לפני הקמת המדינה, קל וחומר לימינו, לדור שזכה להתרחבותה וביסוסה של מדינת ישראל לאחר מלחמת ששת הימים.

23. מהי ההגדרה ההלכתית של הממשל ביהודה ושומרון, ראה: הרב שלמה גורן, משיב מלחמה, ירושלים תשמ"ו, ח"ג, עמ' שלג-שלד.

הרב יעקב זיסברג

כל מצוה שאין לה דורש ואין מי שיבקש אותה — תדרשנה, לפי שהיא כמת מצוה. ומצוה שאין לה רודפים, רדוף אחריה לעשותה, שהמצוה מקטרגת ואומרת כמה גרועה אנכי שנתעלמתי מכל וכל. אהוב לך את המצוה הדומה ל"מת מצוה" שאין לה עוסקים... כגון שתראה שבני עירך לומדים מועד וסדר נשים — תלמד סדר קדשים, ואם תראה שאין חוששים ללמוד מועד קטן ופרק "מי שמתו", אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם, כי הם דוגמת "מת מצוה". אהוב אותן מסכתות ואותן הלכות שבני אדם אין רגילין בהם... כך אמרה [מסכת] מועד קטן: רבונו של עולם, למה אין עוסקין בי כשאר מסכתות?... למה אומרים שהיא סכנה...

יש מצוה ללמוד את כל חלקי התורה, ולכן אם ישנם חלקים שנזנחו, מצוה להתעסק דווקא בחלקים אלה. כדוגמא: בני אדם אינם לומדים מסכת מועד קטן כי הנושא אינו מעניין ויש אף שחושבים שמסוכן ללמוד הלכות אבלות. אך אין הדבר כן, מצוה ללמוד מסכת מועד קטן או לקיים מצוה שאין לה דורש, מה עוד שאז מקבלים גם שכר גדול כנגד כולם. הוא הדין לגבי התיישבות בחלקים של ארץ ישראל. אנשים רבים אינם באים להתיישב ביש"ע [אם מפני שאינם יכולים או שאינם רוצים להתיישב שם] כי הדבר כרוך באי נוחות ולפעמים גם במקצת סכנה. נוח יותר לגור בתל — אביב, ולכן אדם אידיאליסט ילך דווקא למקומות אלה על אף הקשיים ואי הנוחות, ואדרבה "לפום צערא אגרא" (אבות ה, כג), לפי הצער הוא השכר. ככל שקיום המצוה כרוך במסירות נפש, גדול יותר ערכה.²⁴

נראה עוד להוסיף, מדברי הרמב"ן (השמטות מ"ע ד) עולה שישנם שני חלקים למצוות ישיבת ארץ ישראל. הראשון — "שלא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות... או לשממה", קיום המצוה הציבורי המוטל על האומה (ושנתבאר לעיל בסעיף ד). השני, מצוות היחיד — "מתחייב בה כל אחד ממנו ואפילו בזמן הגלות". כלומר, יש חיוב פרטי על כל יהודי לגור בארץ ישראל גם כשהארץ ביד גויים ואינה בריבונות ישראל. כשאנו שואלים האם ישנה עדיפות לישיבה בתל-אביב או ביש"ע, צריך להוסיף שיקול נוסף. אדם שגר ביש"ע, למגוריו יש ערך והכנה

24. הרב שלמה אבינר, שו"ת אינתיפאדה, בית אל תש"ן, "מדרגות במצות ישוב הארץ", עמ' 44.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

לעיתיד. הוא גורם לכך שמדינת ישראל תספח ותחיל את החוק והריבונות בסופו של דבר במקומות אלה. לפיכך הוא מזכה את הציבור (העם) שמצוה זו תתקיים לא רק על ידי יחידים (לפחות במקומות שכבשו עולי מצרים), אלא תתקיים בריבונות ממלכתית. דוגמא לכך הם הגולן וירושלים המזרחית, שהממשלה והכנסת קבעו בחוק שהם חלק ממדינת ישראל כתוצאה מההתיישבות שם.

מקצת ראיה לסברה זו מצויה בריב"ש. הריב"ש (שו"ת סימן קא; שפז) הסביר מדוע דווקא במצות ישוב ארץ ישראל התירו שבות בשבת — מפני שאינה מצוה לשעתי ולעצמו בלבד "אלא מצוה המתקיימת לעולם היא, ומצוה ותועלת היא לכל ישראל שלא תשתקע ארץ קדושה בידי טמאים... וכ"כ זה להרמב"ן (בחידושי לשבת קל ע"ב ד"ה הא דתניא)". כלומר, כשאדם קונה קרקע בארץ ישראל אין הוא קונה לעצמו בלבד אלא יש במעשה זה תועלת לכל ישראל כי הקרקע חוזרת לבעלות עם ישראל. לפי זה אותה סברה קיימת גם בישיבת ארץ ישראל.

לסיכום: מי שגר בארץ ישראל במקום בו יש ריבונות, מקיים את מצוות ישיבת ארץ ישראל במלואה. מי שגר במקום בו אין ריבונות, מקיים את המצוה כיחיד, אבל לא בשלמות. מכל מקום ערכה של המצוה ושכרו גדולים יותר כי הוא מקיים את המצוה במקומות שאין לה דורש והיא כמת מצוה. בנוסף, למגוריו במקום יש ערך והכנה לעתיד. הוא גורם מסייע לכך שהמצוה תתקיים במקומות אלה בעתיד בריבונות ישראל.

ז. מגורי יהודים בארץ ישראל תחת שלטון זר

1. היש מקום לנוכחות יהודית באיזור שנמסר לגויים?

לעיל (סעיף ב) ביארנו את שיטת הישועות מלכו בדברי הרמב"ן, הטוען שישבת ארץ ישראל מתקיימת בשלמותה רק בשליטה ריבונית של ישראל בארצו — "כאדם העושה בתוך שלו... לא על ביאה ריקנית של עתה". ולכאורה ניתן לומר שבאותה מידה שמצות ישיבת ארץ ישראל מקבלת את מלוא משמעותה דווקא במדינה עצמאית, כך במקום שהמדינה תוותר על ריבונותה בחלקי הארץ

הרב יעקב זיסברג

השונים או תגביל אותה שם, היא תתקיים רק באופן חלקי.

ואכן בימי פינוי סיני ובזמן הסכמי אוסלו שימשו דבריו כבסיס לפסיקות מעשיות של רבני זמננו. כדוגמא, לקראת פינוי סיני וחבל ימית (בשנת תשמ"ב), החליטו חלק מהמתיישבים שהם ימשיכו לגור בבתייהם תחת שלטון מצרי, מפני שחשבו שבישיבתם במקום יקיימו את מצות ישיבת ארץ ישראל. היו שטענו שמצות ישיבת ארץ ישראל מתקיימת רק בריבונות מדינית ושלטון יהודי.²⁵ ולכן, יחיד שמתיישב בארץ, כאשר זרים שולטים בה והיא אינה תחת ריבונות ושלטון יהודי – אינו מקיים מצוה בישיבתו, אלא רק "הכשר מצוה", כיוון שבישיבתו הוא רק מכין את הדרך לשלטון העם בכללו על הארץ. המקור שעליו הסתמך הוא דברי ישועות מלכו.²⁶ ממילא היתה מסקנתו – משהחליט השלטון הריבוני בישראל לפנות שטח מסוים מהארץ, אין להישאר עוד במקום זה ועל המתיישבים לעזוב את בתייהם ואת האזור.

אולם מסקנתו אינה מוכרחת: ראשית, כשהגדיר ישועות מלכו את הישיבה בארץ "כאדם העושה בתוך שלו", לא הבחין בין יחיד לציבור, אלא בין "ביאה ריקנית" לבין "כאדם העושה בתוך שלו". הרי יתכן מצב שבו מדינה ריבונית תהיה מוגבלת במדיניותה על ידי מעצמות זרות, ולא תוכל לעשות ככל העולה על רוחה (כגון: ריבונותנו על הר הבית...), ומאידך גיסא, יתכן מצב שבו יחיד עושה בנחלתו כבתוך שלו, ואיש לא יאמר לו מה תעשה, אך השלטון במדינה הוא זר (כגון: בימי בית שני).²⁷

25. הרב יהושע צוקרמן, "ההגשמה אורבת לאמונה", נקודה, 43, (תשמ"ב), עמ' 19.

26. הוא הוסיף, שלדעת ישועות מלכו במצות ירושת הארץ ישנם שני חלקים – הכיבוש והישיבה, וכל אחד מעכב את חלות השני. ולכן עליית יחידים וישיבתם בארץ ישראל היא רק "הכשר מצוה". מלבד שהדבר לא נאמר על ידי ישועות מלכו, הסבר זה תמוה, כיוון שבתורה הן מופיעים כשני צווים שונים, וגם הם שני חיובים שאינם קשורים בהכרח זה בזה – הכיבוש יכול להיות מצוה לעצמו, ומצות הישיבה תיתכן בלא כיבוש, בהתיישבות על סמך קניין או הסכמה. ראה בפרק "מצות ירושת ארץ ישראל – דעת הרמב"ן בספר המצוות".

27. הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה, חלק א עמ' 77.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

שנית, בוודאי שלפי הרמב"ן (שאמר "מתחייב בה כל אחד ממנו ואפילו בזמן הגלות") יכול כל אדם לקיים את מצות ישיבת ארץ ישראל, אפילו כשהוא יחיד, ואפילו כשהוא מגיע לארץ ויושב בה תחת שלטון זר, גם אם אין זו מצוה בשלימות.²⁸

בשנת תשס"ד החליט ראש הממשלה לזום "תוכנית התנתקות", שעניינה, לעקור את הישובים והתושבים הגרים בחבל עזה וישובים בודדים עם מתיישבים בצפון השומרון, ממקומם, ולהביא לכך שמדינת ישראל תתנתק מחבלי ארץ אלה ח"ו. נשאלת השאלה, אם ח"ו תמומש תכנית זו, וישוב או קבוצת אנשים תרצה להמשיך ולגור תחת ריבונות זרה (כשהיו ערביות בינלאומיות שישמרו עליהם ולא ירצחו אותם ח"ו), האם הם מקיימים את מצוות ישיבת ארץ ישראל?

לדעת הפוסקים מי שמתישב בגבולות עולי מצרים, וקל וחומר בגבולות עולי בבל, מקיים את מצוות ישיבת ארץ ישראל.²⁹ ישובי חבל עזה נמצאים בגבולות עולי מצרים, וישובי השומרון בתחום עולי בבל, לפיכך היושבים במקומות אלה מקיימים מצוה מהתורה.

אמנם מי שימשיך לגור שם יקיים את מצוות ישיבת ארץ ישראל לא בריבונות ישראל אלא כמו הרמב"ן שעלה לארץ וחי תחת שלטון זרים. מכל מקום, לעיל (בסעיף ד) הראנו שקיום מצוה זו במקומות שאין דורש למצוה והיא כמת מצוה, ובמיוחד התיישבות יהודית במקום שיהיה לו ערך והכנה לעתיד, כי היושב שם יהיה הגורם המסייע לכך, שבעתיד כשהשתנו התנאים יוכלו להחזיר

28. הרב חיים שטיינר, הרב איסר קלונסקי, קונטרס ארץ צבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 7. [הערת העורך: ניתן להשיב על כך ולומר שיש להבחין בין מציאות שאין שום אופציה לחיות תחת ריבונות יהודית, לבין מצב בו צריך להעדיף מגורים תחת ריבונות יהודית, או מגורים תחת ריבונות זרה. בכזה מקרה אולי אף הישועות מלכו יודה שיהיה ביטוי טוב יותר לאדם העושה בתוך שלו, במגורים תחת ריבונות יהודית].

29. רמב"ן השמטות לגיטין ב, א אות ג ; כפתור ופרח פ"י; רדב"ז הלכות סנהדרין פד ה"ו ; שו"ת חתם סופר, יו"ד סימן רלג ; שו"ת ישועות מלכו, סימן סו ; הראי"ה קוק מבוא לשבת הארץ סעיף טו ; חזון איש, שביעית ג, יט ועוד.

הרב יעקב זיסברג

ולספח מקומות אלה בחזרה לריבונות ישראל. לפיכך הרוצה להתיישב שם, מקיים מצוה ושכרו גדול מאד.³⁰

2. דינם של איזורים שבהם השליטה הישראלית מוגבלת

הגר"ע יוסף הסיק מדברי הישועות מלכו, שבאותם מקומות שאין לנו בהם שליטה מלאה, כמו ביהודה שומרון ועזה (להלן: יש"ע), לא חלה מצות כיבוש אף לדעת הרמב"ן. דבריו אלו, בצירוף טענות ונימוקים נוספים הביאו לפסק ההלכה המתיר "שטחים תמורת שלום", ואף קיבלו משמעות מעשית בתמיכתה של סיעת ש"ס בהסכם אוסלו עם הרשות הפלשתינאית (תשנ"ד), אשר העניק לנוכרים שליטה כמעט מלאה בערים ובחלקים מיש"ע:

אפילו אם תמצא לומר שלדעת הרמב"ן כיבוש ארץ ישראל והחזקתה נהוגת אף בזמן הזה, ומצות עשה מן התורה היא, מכל מקום בכיבוש שלנו, שאין לנו שליטה מלאה על כל הנעשה בשטחים, לא נחשב לכיבוש גמור שצוותה עליו התורה. וכמו שכתב בזה הגאון מקוטנא... שעיקר המצוה אליבא דהרמב"ן אינה אלא כשהירושה והישיבה היא כאדם העושה בתוך שלו... ולא על ביאה ריקנית של עתה. והרי בכיבוש שלנו היום אין בידינו לגרש את הערבים תושבי השטחים ביהודה ושומרון ועזה, והם יושבים ישיבת קבע בחצריהם ובטירותם. ואפילו את האומות העובדות עבודה זרה אין בידינו להזיז... ממקומם... ואפילו הכנסיות של עבודה זרה שלהם על עמדם יעמוד, ומוגנות על ידי השלטונות ואין פוצה פה. וכל זה מיראת אומות העולם. וברור שאין זה בכלל מצות כיבוש שעליו ציוותה התורה לפי הרמב"ן...

ובפרט... [ש]הדרכים ביהודה ושומרון ועזה הן בחזקת סכנה, ואין לנו עליהם אלא שלטון צבאי בלבד, בלא שום אפשרות לעבור

30. בענין זה עסק בהרחבה גם: הרב יהודה ברנדס, "ההתיישבות בחבלי הארץ שברבונות נכרית", תחומין, יז (תשנ"ז), עמ' 96-106.

ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל

שם בביטחה, וכל שכן להתיישב בתוכם, בודאי שזה אינו בכלל מצות הכיבוש, כאדם העושה בתוך שלו שעליו דיבר הרמב"ן.

לפיכך מסקנתו:

אין עלינו להסתכן על החזקת שטחים אלה... והאם יעלה על הדעת שחייבים להפעיל את הצבא... לגרש בכח הנשק... את הגויים השוכנים בקרבנו — בירושלים, חברון, שכם ועזה וסביבותיהם — אל מחוץ לגבולות ארצנו, ולשכן במקומם מבני עמנו, כדי לקיים מצות "וירשתם אותה וישבתם בה"?

הנחתו היא, שבגלל שהשלטון ביש"ע חלש ואיננו יכולים לגרש את הנכרים מבתיהם ומעריהם, וגם איננו יכולים לאבד את העבודה זרה ממקומות אלו — אין מקיימים באותם המקומות את מצות ירושת הארץ.³¹

אולם פוסקים אחרים נחלקו עליו. הגר"ש ישראלי התמודד עם הטענה שבגלל חוסר שקט השורר ביהודה ושומרון "הדרכים שם הם בחזקת סכנה... בלא שום אפשרות לעבור שם בביטחה, וכל שכן להתיישב בתוכם... זה אינו בכלל מצות הכיבוש". לפיו, חוץ ממה שיש בדבריו הגזמה, ויושבים שם למעלה ממאה אלף יהודים כ"י, טענתו אינה מובנת. הרי היו לישראל בארץ ישראל זמנים קשים יותר. מראשית הכניסה לארץ עד שהתייצב השלטון על ידי מלכי ישראל, וגם לאחר י"ד שנים של כיבוש וחילוק, היו הדרכים בסכנה. הד לכך נמצא בדברי דבורה בשירתה: "בימי שמגר בן ענת בימי יעל חדלו ארחות, והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות. חדלו פרזון בישראל חדלו" (שופטים ה, ו-ז). האם אז נתבטלה מהארץ תורת כיבוש, ופסק חיוב המצוות התלויות בארץ המותנות בהיות הכיבוש (רמב"ם הלכות תרומות פ"א ה"א)? כך היה למעשה המצב בסוף ימי בית שני, כשהרומאים התחילו להשתלט על הארץ, וחנה בה חיל מצב רומאי קבוע, שהיו עובדי עבודה זרה בגלוי. האם כל אותו הזמן לא התקיימה המצוה?³²

31. הרב עובדיה יוסף, תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 44.

32. הרב שאול ישראלי, תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 56.

הרב יעקב זיסברג

הרב א"י זלזניק טען, שחוסר היכולת לבער עבודה זרה מארצנו, אינו מעיד על חסרון בשליטתנו בארץ, שכן כך נהוג בעולם כולו, שיש חופש לכל אדם להתנהג כרצונו, ואין מזלזלים בבתי פולחן של דתות שונות. ואף על פי שישראל מצויה שלא להניח נכרים בארץ עד שיקבלו עליהם ז' מצוות בני נח, שזה כולל גם עבודה זרה, מכל מקום זה אינו חסרון בשליטה על הארץ, שכיוון שהעולם נוהגים כן, אין אנו יכולים היום להתנהג אחרת, מפני שישנם יהודים החיים בארצות אחרות, ואם נעקור את העבודה זרה, יהיה הדבר בגדר פיקוח נפש להם. מה עוד, שהתופסים בהגה השלטון רוצים להתנהג כך, ואף שאין זה לפי התורה, אין לומר שזה שהשלטון חוטא זה חורבן. וכי כששני בתי המקדש היו קיימים, לא היו זמנים שהשלטון לא התנהג על פי התורה? ועוד, שהיו זמנים שהכהן הגדול עצמו היה צדוקי ויומא ט ע"א; יט ע"ב³³!

כאמור על פי הסברנו לעיל (פרק ב), אין מקום לפרשנות כמו זו שמצוות יישוב ארץ ישראל מתקיימת רק תחת ריבונות ושלטון יהודי (הרב י' צוקרמן), או רק כשידינו תקיפה ושלטון ישראל הוא בלתי מוגבל (הגר"ע יוסף). דברי הישועות מלכו התייחסו לדרישה הפשוטה — ולא כפי המציאות שהייתה בימיו — שאדם העולה ומתיישב בארץ, יוכל לבנות בית או לקנות קרקע, והשלטון הזר לא ינשל אותו מנחלתו ורכושו ויחזיר אותו לארץ מוצאו בחו"ל.

33. הערות לספר הר הקודש [לרב מ"נ שפירא], ירושלים תשנ"ב, עמ' שכה-שכו. דבריו שם אינם מתייחסים כלל לדברי הגר"ע יוסף אלא דנים בהגדרת המושגים שלטון וחורבן.

הרב יהודה זולדן

עזה במשנה ובתלמוד

מבוא

- א. נגעי בתים בתחום עזה
- ב. סמיכת זקנים בעזה
1. סמיכה בארץ
2. גבולות הארץ לסמיכה
- ג. יריד — אטליז של עזה
- ד. עופות שמנים במדבר עזה

מבוא

עזה היא נחלת אבותינו. עם כניסת עם ישראל לארץ, הוריש שבט יהודה את המקום. "וילכד יהודה את עזה ואת גבולה" (שופטים א, יח), וממלכת שלמה המלך היתה עד עזה (מלכים א, ה, ד).

עם שוב עם ישראל לארץ לאחר גלות בית ראשון, ההתיישבות בגבול הדרומי היתה עד אשקלון. עזה היא בתוך גבולות עולי מצרים אך מחוץ לגבולות עולי בבל. אעפ"כ במשנה ובתלמוד נזכרת עזה והיהודים היושבים בה גם בתקופת המשנה והתלמוד. הלכות ייחודיות הקשורות לעזה נידונו במקורות אילו. חלק מהדיון באותן הלכות נקשר גם לשאלה מה מעמדה של העיר עזה ביחס למצות יישוב ארץ ישראל. במאמר זה נדון באותם התייחסויות במשנה ובתלמוד, ובפרשנות הראשונים והאחרונים לסוגיות אילו.¹

1. מלבד הנושאים הכתובים במאמר להלן, ישנן שתי קבוצות נושאים שלא עסקנו בהם: א. הלכות נוספות הנזכרות במשנה ובגמ' הקשורות לעזה, אך הם לא ייחודיות דוקא לעזה: האומר הריני נזיר כמי שעקר דלתות עזה (משנה נזיר א, ב); טומאת ארץ העמים בעזה (ירושלמי שביעית ו, א). ב. פרשנות לפסוקים בהם נזכרת עזה: "כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה" (מלכים א, ה, ד) רב ושמואל. חד אמר: תפסח בסוף העולם

הרב יהודה זולדן

א. נגעי בתים בתחום עזה

בפרשת מצורע, נצטוונו על הלכות נגעי בתים (ויקרא יד, לג-נד). הלכות אילו באות לאחר ציוויים על נגעי אדם ונגעי בתים. אלא שכאן התורה מדגישה שדיני בית מנוגע, בשונה מדיני נגעי אדם ובגד, הם אך ורק בארץ ישראל: "כי תבאו אל ארץ כנען אשר אני נתן לכם לאחזה ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחזתכם" (ויקרא יד, לג).

גופו של אדם נייד. גם הבגד מתנייד איתו. לכן נגעי אדם ובגדים נוהגים גם בחו"ל. אך בית, הוא מקום קביעותו של האדם. "בבית ארץ אחזתכם כתיב, דמחבר בארעא, שמייה בית" (נדרים נו ע"א). דבר שמחובר לקרקע שמו בית. ביתו של אדם מישראל, החיבור השלם לקרקע, הקביעות של אדם מישראל היא אך ורק בארץ ישראל, לכן נגעי בתים נוהגים רק שם. הרמב"ן רואה בכך את השגחתו המיוחדת של ה' בארץ:

ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחזתכם, כי היא מכת השם בבית ההוא. והנה איננו נוהג אלא בארץ שהיא נחלת ה', כמו שאמר (שם) כי תבאו אל ארץ כנען אשר אני נתן לכם לאחזה, ואין הדבר מפני היותו חובת קרקע, אבל מפני שלא יבא הענין ההוא אלא בארץ הנבחרת אשר השם הנכבד שוכן בתוכה. ובתורת כהנים (מצורע פרשה ה ג) דרשו עוד, שאין הבית מטמא אלא אחר כבוש וחלוק, ושיהא כל אחד ואחד מכיר את שלו. והטעם,

ועזה בסוף העולם, וחד אמר: תפסח ועזה בהדי הדדי הוו קיימי, כשם שמלך על תפסח ועל עזה - כך מלך על כל העולם כולו" (מגילה יא ע"א); אמר ר"ש בן לקיש: הרבה מקראות שראויין לשרוף והן הן גופי תורה. "והעוים היושבים בחצרים עד עזה" (דברים ב, כג). מאי נפקא לן מינה? מדאשבעיה אבימלך לאברהם "אם תשקור לי ולניני ולנכדי" (בראשית כא, כג), אמר הקב"ה ליתו כפתורים, ליפקו מעוים דהיינו פלשתים, וליתו ישראל ליפקו מכפתורים" (חולין ס ע"ב).

עזה במשנה ובתלמוד

כי אז נתישבה דעתם עליהם לדעת את ה', ותשרה שכינה בתוכם.

(רמב"ן ויקרא יג, מז).²

כשעם ישראל התיישב בארצו לאחר שנות הכיבוש והחלוקה, התיישבה עליהם גם דעתם ושרתה עליהם השכינה באופן מלא, ונדרש מהם לקיים את התורה והמצוות כראוי, ושלא לחטוא באותם עבירות שבין אדם לחברו המביאים את עונש הצרעת.³

האם אי פעם התגלתה השכינה בדרך זו? בתוספתא בנגעים ו, א נאמר:

בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות. למה נכתב? אלא לומר לך דרוש וקבל שכר.

הגמ' בסנהדרין עא ע"א מסיקה שהתנא הסובר כך, הוא ר' אלעזר בר' שמעון:

כמאן אזלא הא דתניא: בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב — דרוש וקבל שכר. כמאן — כרבי אלעזר ברבי שמעון. דתנן (משנה נגעים יב, ג) רבי אלעזר ברבי שמעון אומר: לעולם אין הבית טמא עד שיראה כשתי גריסין על שתי אבנים, בשתי כתלים, בקרן זוית, ארכו כשני גריסין ורחבו כגריס. מאי טעמא דרבי אלעזר ברבי שמעון — כתיב קיר וכתיב קירת, איזהו קיר שהוא כקירות — הוי אומר זה קרן זוית.

2. הרמב"ן אמנם ממשיך שם: "וכן אני חושב בנגעי הבגדים שלא ינהגו אלא בארץ, ולא הוצרך למעט מהן חוצה לארץ כי לא יארעו שם לעולם". לפיו, גם נגעי בגדים הם רק בארץ.

3. הסברו זה של הרמב"ן מתאים לפרשנותו במקומות אחרים בתורה. לפיו, בארץ ישראל נתבע מעם ישראל זהירות ורגישות גבוהה יותר לקיום תורה ומצוות, אף מצוות שבגוף ולא רק אילו התלויות בארץ. יש לדעת את משפט אלוהי הארץ ולא לחטוא. זו הסיבה שסדום נחרבה, כי לא יתכן עיר בארץ שתנהג כסדום (רמב"ן בראשית יט, ה); יעקב נשא שתי אחיות בחו"ל ולא בארץ (רמב"ן בראשית כו, ה); וזוהי אזהרת התורה בפרשת העריות שלא לטמא את הארץ (רמב"ן ויקרא יח, כה) ועוד. ראה: הרב עוזי קלכהיים, "ההיבט המוסרי בירושת הארץ בכתבי הרמב"ן", אדרת אמונה, ירושלים תשל"ו, עמ' 303-337.

הרב יהודה זולדן

הקריטריונים שמציב ר' אלעזר ב"ר שמעון לעמידתו של בית בתנאים של בית מנוגע הם בלתי אפשריים ולכן המסקנה היא שהוא זה שכנראה סובר כך, והאמור בתוספתא היא על פיו. התורה כתבה פרשה זו, על מנת שתידרש ותלמד על ידינו, שנבין ונפנים את משמעות הענין על אף שבאופן מעשי לא יכול להיות נגע בבית.⁴

במקומות אחרים מובאת דעתו זו של ר' אליעזר ב"ר שמעון כדעה יחידה החולקת על חכמים. הסנהדרין היא הגוף המכריע בספקות ובמחלוקות, שנאמר: "כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין ובין נגע לנגע דברי ריבת בשעריך וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלקיך בו" (דברים יז, ח). – "בין נגע לנגע: בין נגעי אדם, לנגעי בגדים, לנגעי בתים". (ספרי דברים פיסקא קנב, ח). אילו ספקות ומחלוקות יכולים להיות בנגעי בתים? משיבה הגמ' בסנהדרין פז ע"ב:

נגעי בתים – בפלוגתא דרבי אליעזר ברבי שמעון ורבנן. דתנן (משנה נגעים יב, ג) רבי אליעזר ברבי שמעון אומר: לעולם אין הבית טמא עד שיראה כשני גריסין, על שתי אבנים, בשתי כתלים, בקרן זוית, ארכו כשני גריסין ורחבו כגריס.

נראה שחכמים החולקים על ר' אליעזר בר' שמעון, אינם מקבלים את הקריטריונים המחמירים שלו לחלות דין בית מנוגע, והם יסברו שמספיקים קריטריונים אחרים כדברי ר' ישמעאל או כדברי ר' עקיבא, החולקים על ר' אליעזר בר' שמעון באותה משנה בנגעים יב, ג:

ר' ישמעאל אומר עד שיראה בשני גריסין על שתי אבנים או על אבן אחת. ר"ע אומר עד שיראה כשני גריסין על שתי אבנים לא על אבן אחת.

ואכן, בהמשך התוספתא בנגעים ו, א מובאים דברי תנאים המעידים על בית מנוגע:

4. ראה בספורנו לויקרא יג, מז המסביר באריכות מדוע בית מנוגע לא יכול להיות ומהי הסיבה שבכל זאת כתבה זאת התורה. ראה עוד: אינצקלופדיה תלמודית, ערך: דרוש וקבל שכן, כרך ז, עמ' תרלה-תרלח.

עזה במשנה ובתלמוד

אמר רבי אליעזר ברבי צדוק.⁵ מקום היה בתחום עזה והיו קורין אותו חורבתא סגירתא. אמר רבי שמעון איש כפר עכו: פעם אחת הלכתי לגליל וראיתי מקום שמצינין אותו, ואמרו: אבנים מנוגעות פינו לשם.

ר' אליעזר ב"ר צדוק, ור' שמעון איש כפר עכו, מייצגים את דעת חכמים, ולפיהם בתחום עזה ובגליל, היו בתים מנוגעים, בשונה מדעת מדעת ר' אליעזר ב"ר שמעון הטוען שלא ניתן כלל להחיל את הקריטריונים של בית מנוגע ולכן לפיו לא היה ולא נברא. אין זו מחלוקת במציאות, אלא מחלוקת שנובעת מהשאלה מהם התנאים הנדרשים על מנת לקבוע שבית הוא מנוגע.⁶ מדברי ר' אליעזר בן צדוק הסיק הרב אשתורי הפרחי, שעזה היא בתוך ארץ ישראל:

פרק בן סורר (סנהדרין עא, א) ותוספתא מסכת נגעים פרק ו' (ה"א), רבי אלעזר בר' שמעון מקום היה בתחומי עזה והיו קורין לו חורבתא סגירתא. ונגעי בתים אינם אלא בארץ ישראל דארץ

5. בתוספתא (צוקרמנדל, חזון יחזקאל, ובדפוסים) מובא דעת ר' אליעזר ב"ר צדוק בשמו של ר' אליעזר בר' שמעון. אך בגמ' בסנהדרין עא ע"א משמע שר' אליעזר ב"ר שמעון הוא החולק וסובר שבית מנוגע לא היה ולא עתיד להיות. אכן הגר"א בהגהותיו לתוספתא מתקן את הגירסא ולפיו דעה זו היא דעתו של ר' אליעזר ב"ר צדוק, וכפי שהבאנו כאן בגוף המאמר.

6. המחלוקת באשר לבית מנוגע אם היה או לא, מופיעה בגמ' בסנהדרין עא ע"א, לאחר שהובאו שם שתי מחלוקות דומות. האם היה ויהיה בן סורר, וכן עיר הנדחת. באשר לבן סורר, בתוספתא סנהדרין יא, ו נאמר שבן סורר לא היה ולא עתיד להיות, והגמ' שם מסיקה שהסובר כך הוא ר' יהודה או ר' שמעון, המציבים תנאים בלתי אפשריים על מנת שנער יעמוד בקריטריונים של בן סורר ומורה. ומכאן שהם הסוברים זאת. ר' יונתן טוען שהוא ראה בן סורר וישב על קברו. כך גם באשר לעיר הנדחת. בתוספתא בסנהדרין יד, א נאמר שעיר הנדחת לא היתה ולא עתידה להיות. הגמ' שם מסיקה שר' אליעזר הוא זה הסובר שלא יכולה להיות עיר הנדחת, כי לא יתכן שאין בעיר בישראל מזוזה (או ספרי קדש אחרים), וממילא לא ניתן לשרוף את כל שללה. גם כאן אומר ר' יונתן שהיה וישב על תילה. כאן בבית מנוגע העדויות של חכמים על בית מנוגע הם לא מפיו של ר' יונתן, אלא ר' אליעזר ב"ר צדוק, ור' שמעון איש כפר עכו.

הרב יהודה זולדן

אחוזתכם כתוב בה (ויקרא יד, לד), מתניתין מסכת נגעים פרק י"ב (מ"ד), ירושלם וחוף לארץ אינם מטמאין בנגעים.⁷

מאחר שנגעי בתים נוהגים אך ורק בארץ ישראל ולא בחוף לארץ, ומאחר שר' אליעזר ב"ר שמעון מעיד שהיה בית מנוגע בתחום עזה, מכאן שתחום עזה היא בתוך ארץ ישראל. ניתן להוסיף עוד, שבתוספתא מצינו שתי עדויות להיותם של בתים מנוגעים בארץ ישראל. בתחום עזה, ובגליל כנראה בסביבות עכו. עזה ועכו אילו הם שתי נקודות יישוב שהם מחוץ לגבולות עולי בבל, כמובא במשנה בגיטין א, א:

רבי יהודה אומר: מרקם למזרח ורקם כמזרח. מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום. מעכו לצפון ועכו כצפון. רבי מאיר אומר: עכו כארץ ישראל לגטין.

אעפ"כ לענין נגעי בתים, הם בגדר "ארץ אחוזתכם". דיני נגעי בתים אינם כמו הלכות אחרות במצוות התלויות בארץ החלים בגבולות עולי בבל או עולי מצרים. אלא הדבר הוא בגבולות ארץ ישראל המובטחת. הקב"ה הבטיח לאברהם: "ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת" (בראשית טו, יח), ואח"כ חזר והבטיח לו: "והקמתי את בריתי ביני ובינך ובין זרעך אחריו לדרתם לברית עולם להיות לך לאלקים ולזרעך אחריו. ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגריך את כל ארץ כנען לאחזת עולם והייתי להם לאלקים" (בראשית יז, ז-ח). ארץ האחוזה היא כל ארץ כמען.

הרב יוסף טירני, המהרי"ט, לא קיבל את הסברו של הכפתור ופרח, ולפיו עזה היא מחוץ לגבולות ארץ ישראל, ומסקנתו בתשובה היא שבני זוג אינם יכולים לכוף זה את זה לעלות לארץ ממצרים ולהתיישב בעזה. כך טען המהרי"ט כלפי דברי הכפתור ופרח שציינו לעיל:

ואותה תשובה שהביא הרב בעל הכפתור אין ממנה ראיה. [א]

7. ספר כפתור ופרח פרק ז [מקום אשקלון ועזה], ירושלים תשנ"ד, עמ' קמח-קמט. דברים דומים כתב הרב יוסף ראזין, צפנת פענח הלכות ערכין ד, א אף הוא מציין שבעזה יש דין נגעי בתים.

עזה במשנה ובתלמוד

דהא דקרו ליה חורבתא סגירתא שמא מזמן בית ראשון היתה שהיו צריכין ליהרר מטומאת האבנים. כי הא דאמרי' בירושלמי פ"ה דמעשר שני [ה"א] בית המנוגע נותנין עליו אפר מקלה לציינו להרחיק ממנו את הרגל שלא יטמאו בו, ולכך היו מוסרין לבני בניהם להזהירם. והכי אשכחן בנדה (סא ע"א) במקום שהיו מחזיקים בו טומאה ובדקו עד שמצאו בור מלא עצמות ואמרו שהיה בור שמלא ישמעאל בן נתניה חללים. [ב] אי נמי איכא לאוקמא אף בבית שני דשמא מופלג מעזה טובא הוא וקרו ליה תחומי עזה לפי שהיתה תחת ממשלתם. אע"ג דסתם תחום אלפים אמה תחום שבת כדתנן בפרק הנודר מן הירק (משנה נדרים ז, ה) הנודר מן העיר אסור ליהנות מן הדברים בעיבורה ומותר בדברים בתחומה. מ"מ בתחו' עצמו אפשר לומר שהיא רשות אחרת, כההיא דאמרי' בפ' ר' ישמעאל [יש נוחלין] דף קכ"ג [בבא בתרא קכב ע"א] זבלון עול' תחום עכו עולה עמו. והלא עכו אינה של זבלון אלא תחומה בלב'. ועוד איתא בתוס' דשביעית פ"ד [מ"י] עיירות שחייבו במעשר כתחום סוסיתא. ובתוס' דאהלו' כפר סיסאי. דאמרי' בפרק קמא דגיטין [ו ע"ב] נכנס לפניו ר' אלעאי אמ' לו והרי כפר סוסיתא מובלעת בתחום צפורי וקרובה לצפורי יותר מעכו וע"כ לומר סוסיתא לחוד ותחום סוסיתא לחוד. אלא שיש לדחות דמ"ה קרי להי מובלעת שאפי' תחומה היה מארץ ישראל אבל סתם עיירות שהניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית כל שדה הארץ אשר סביבותיה הניחו לחרישה ולזריעה אלא מדאקמר /מדקאמר/ בתחומי עזה ולא קאמר בתחום עזה בקצוות הגבול קאמר וגבול מתרגמינן תחו' ולא על תחום השבת איירי.⁸

משני טעמים דוחה המהרי"ט את דברי הכפתור ופרת. יתכן שחורבה זו היא מימי בית ראשון והיו נזהרים מטומאת אבנים ומסמנים בית מנוגע. טעם שני שעזה לא היתה תחת כיבוש עולי בבל אך המקום נקרא כאן תחום עזה, מאחר וזה היה תחת ממשלתם. אין זה תחום שבת וכפי שמצינו

8. שו"ת מהרי"ט חלק א סימן מז.

הרב יהודה זולדן

במקומות אחרים שכשכתוב תחום, אין הכונה בהכרח לתחום שבת. הנחת היסוד של המהרי"ט היא שהלכות בית מנוגע קשורים לגבולות כיבוש עולי מצרים, או עולי בבל. אך הרב יעקב עמדין, דוחה את דבריו ולפיו, אם עזה היא חו"ל אזי אין צורך לסמן את האבנים כי ממילא המקום טמא בטומאת ארץ העמים, וכן לפיו אין לקשור את התנאים המחייבים בתרו"מ לדין נגעי בתים:

יש חלק מארץ ישראל ממש לענין קדושה וטהרה וחיוב ישוב ודירה, ומחוקי מעשרות דרבנן פטורה, שחיובם מדבריהם תלוי בישוב ישראל ולא בקדושת הארץ.⁹

הרב יעקב אריאל, דן באריכות רבה בתשובת מהרי"ט זו, ובכלל דבריו דן גם בדברי המהרי"ט והיעב"ץ. לדבריו, ניתן להסביר את המהרי"ט ע"פ דברי התו"כ שכיבוש וחילוק הארץ הם התנאים המחייבים את המצוה של נגעי בתים, ועם החורבן פסקה קדושת הארץ לענין זה. ובבית שני פסק הדבר לחלוטין כי לא היה כיבוש רבים.¹⁰

אך ניתן להסביר שהצורך בכיבוש וחלוקה הוא לא תנאי לחלות המצוה כפי שמצינו תנאים דומים להתחייב במצוות התלויות בארץ (כמו: תרומות ומעשרות ושביעית), אלא בשל הצורך שהבית יהיה אכן ביתו של המנוגע. כך הם דברי הספרא מצורע פרשה ה:

לאחזה — עד שיכבשו. מנין אתה אומר כיבשו אבל לא חילקו, חילקו למשפחות ולא חילקו לבית אבות, ואין כל אחד ואחד מכיר את שלו, יכול יהו מטמאין בנגעים? תלמוד לומר: "ובא אשר לו הבית" (ויקרא יד, לה), עד שיהא כל אחד מכיר את שלו.

דברי הספרא מובאים גם בגמ' ביומא יב ע"א, ושם מופיע כך:

לאחזה — עד שיכבשו אותה. כבשו אותה ולא חלקוה — לשבטים, חלקו לשבטים ולא חלקו לבית אבות, חלקו לבית אבות

9. הרב יעקב עמדין, מור וקציעה, או"ח סימן שו (מהדורת וגשל, ירושלים תשנ"ד), חלק ב עמ' כט.

10. הרב יעקב אריאל, "רצועת עזה בהלכה", באהלה של תורה חלק ד עמ' 53-66.

עזה במשנה ובתלמוד

ואין כל אחד מכיר את שלו, מניין? תלמוד לומר: "ובא אשר לו הבית" (ויקרא יד, לה) מי שמיוחד לו, יצא אלו שאין מיוחדין לו.

מכאן שהצורך בכיבוש וחלוקה הוא על מנת להגיע בסיכומו של דבר לכך שאכן הבית הוא ביתו האישי של המנוגע. שיכיר את שלו, ושיהיה זה בית המיוחד לו. מסיבה זו אין חלים דיני נגעי בתים במקומות נוספים בתוך ארץ ישראל אם הם לא בית המיוחד לאדם. ירושלים, המקדש, בית של גוי ועוד, כל אלה אין בהם דיני נגעים. כך בספרא מצורע פרשה ה, ה:

אחוזתכם — אחוזה מטמאה בנגעים ואין ירושלים מטמאה בנגעים. א"ר יהודה: אני לא שמעתי אלא בית המקדש בלבד. ר' ישמעאל אומר אחוזתכם — אחוזתכם מטמאים בנגעים ואין אחוזת גוים מטמאים בנגעים.

אין צורך בכיבוש וחלוקה לשם חלוקת המצוה על כל יושבי הארץ, כפי שמצינו בתרומות מעשרות ושביעית, בהבחנות שבין כיבוש עולי מצרים ועולי בבל. נראה שדברי הרב יעקב עמדין המבחין בין חובת תרו"מ לחובת הישיבה בארץ, נכונים בהקשר בית מנוגע, ודין בית מנוגע זה חל ע"פ גבולות הארץ לענין חובת הישיבה והדירה, ובתנאי שהבית הוא ביתו האישי של המנוגע. מכל מקום, עזה היא בתוך גבולות ההבטחה, ועל כן דין נגעי בתים נוהגים שם.

ב. סמיכת זקנים בעזה

הלכה היא שניתן לסמוך זקנים רק בתוך גבולות ארץ ישראל. מהם גבולות הארץ לסמיכה, והאם עזה נכללת בגבולות אילו?

בירושלמי בביכורים ג, ג נאמר:

ר' אמי שאל לר' סימון: שמעת שממנין זקני' בחוצ' לארץ? א"ל שמעתי שאי' ממנין זקנים בחוצה לארץ. אמר ר' לוי: ולא מקרא מלא הוא: "בן אדם בית ישראל יושבים על אדמתם" (ויחזקאל לו,

הרב יהודה זולדן

יז. ¹¹ הא כל ישיבה שלך לא יהא אלא על אדמתך. רבנין דקיסרין אמרין: ממנין זקיני' בחוצה לארץ ע"מ לחזור. ר' יצחק בר נחמן הוה בעזה ומנוניה ע"מ לחזור. ר' זמינא הוה בצור ומנוניה ע"מ לחזור. אוף ר' יונה הוה בפיתקה ולא קביל עלויי מתמניה אמר עד זמן דמיתמני ר' ומינה ר'. א"ר חמא: יהודה בן טיטס הוה ברומי ומנוניה ע"מ דיחזור.

מסוגית הירושלמי עולה שאין ממנים זקנים בחו"ל, אבל מותר למנותם אם בדעתם לחזור. מספר דוגמאות לכך שמותר למנות על מנת לחזור ובתוכם על ר' יצחק בן נחמן, אמורא ארץ-ישראל, שהיה בעזה ונתמנה על מנת שיחזור.¹² שני חכמים נוספים שהיו בצור וברומי מונו בדרך זו.

מדברי הירושלמי הללו הסיק הרב יוסף טירני, שו"ת מהרי"ט חלק א סימן מז, את המסקנה הבאה:

וראיה מדאמרינן בירושלמי שלהי מסכת ביכורים גבי הא דאמרינן התם אין ממנים זקנים בח"ל אבל ממנין זקנים בח"ל ע"מ לחזור ר' יצחק בר נחמן הוה בעזה ומנוניה על מנת לחזור. אלמא היא חוצה לארץ.

עזה אם כן היא חו"ל, שהרי סמכו אותו רק בתנאי שהוא יחזור. הרב יעקב עמדין דוחה את ראייתו של המהרי"ט ולפיו עזה היא בתוך גבולות א"י המובטחת, ומאחר והיא איננה בתוך גבולות עולי בבל לא מינו בה זקנים אלא ע"מ לחזור. גם כאן נמצאת ההפרדה בין חובת ההתישבות הנוהגת בכל גבולות ההבטחה, לבין המקום בו אפשר לסמוך שהוא בתוך גבולות עולי בבל.

11. הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, חלק יג עמ' פג מסביר שהפס' אותו הביא ר' לוי הוא אסמכתא לכך שהיושבים בארץ הם נקראים עם ישראל.

12. הרב עזרא בצרי, מבוא לשו"ת רבינו אליעזר בן ארחא זצ"ל, מכון ירושלים, תשל"ח, עמ' 14 מסיק מכאן שהיה בעזה ישוב יהודי הזקוק לבית דין שיהיה בה דין סמוך.

1. סמיכה בארץ

נעיין בסוגית מינוי או סמיכת זקנים בחו"ל.¹³ דיון בשאלת מינוי זקנים בחו"ל נמצא גם בבבלי בסנהדרין יד ע"א:

אמר רבי יהושע בן לוי: אין סמיכה בחוצה לארץ. מאי אין סמיכה? אילימא דלא דייני דיני קנסות כלל בחוצה לארץ — והא תנן: סנהדרין נוהגת בין בארץ ובין בחוצה לארץ! אלא: דלא סמיכין בחוצה לארץ. פשיטא, סומכין בחוצה לארץ ונסמכין בארץ — הא אמרינן דלא. אלא סומכין בארץ ונסמכין בחוצה לארץ מאי? תא שמע: דרבי יוחנן הוה מצטער עליה דרב שמן בר אבא דלא הוה גביהו דליסמכיה. רבי שמעון בן זירוד וחד דעימיה, ומנו — רבי יונתן בן עכמאי, ואמרי לה: רבי יונתן בן עכמאי וחד דעימיה, ומנו — רבי שמעון בן זירוד. חד דהוה גביהו — סמכוהו, וחד דלא הוה גביהו — לא סמכוהו.

מדברי הגמ' עולה שניתן לסמוך רק אם הסומכים והנסמכים בארץ. אך אם הסומכים או הנסמכים בחו"ל, לא ניתן לסמוך. בבבלי לא נידונה האפשרות של סמיכה בחו"ל על מנת לחזור.

מדוע יש לסמוך רק בארץ, או אם ניתן לסמוך בחו"ל זהו רק בתנאי שהנסמך יחזור לארץ?

הרב אשתורי הפרחי, הסביר גמ' זו ע"פ דברי הרמב"ם. כך כתב בספרו כפתור ופרח פרק י':

גרסינן בסנהדרין פ"ק (יד, א) אמר רבי יהושע בן לוי אין סמיכה בחוצה לארץ. וכתב הר"ם ז"ל פ' עד כמה (בכורות פ"ד משנה ג) [וכבר] (ו)בארנו בתחלת סנהדרין (פ"א מ"א ומ"ג) שאינו נקרא בית דין שם מוחלט אלא סמוך בארץ. בין שיהיה סמוך מפי סמוך, או הסכימו בני ארץ ישראל למנותו ראש ישיבה. לפי שבני ארץ ישראל הם הנקראים קהל, והקדוש ברוך הוא קראם כל

13. בארץ ישראל נקראת הפעולה מינוי, ובבבל קראו לה סמיכה, וכדברי הירושלמי בסנהדרין א, ב: "תמן קריי למנוייה סמיכותא".

הרב יהודה זולדן

הקהל, ואפ' היו עשרה אנשים. ואין משגיחין לזולתם בחוצה לארץ כמו שבארנו בהוריות (פ"א משנה א) ע"כ.

ציבור מישראל אילו הם היושבים בארץ ישראל, אפילו אם כאן בארץ יהיו עשרה יהודים ובחו"ל מליונים רבים. הגרעין הלאומי המרכזי הקבוע, אילו הם יושבי ארץ ישראל.

נראה שלכך רמז גם הרב יוסף ראזין, בחידושי צפנת פענח, לסנהדרין יד ע"א: "דקביעות ליכא רק בארץ ישראל... דשם קביעת ציבור ליכא לנו בחו"ל". מקומם הקבוע של הסנהדרין הוא רק בארץ ישראל, ולכן הסמיכה היא רק בארץ. אמנם יתכן שסנהדרין יצאו לחו"ל וידונו שם כדברי הגמ' בסנהדרין יד ע"א: "סנהדרין נוהגת בין בארץ בין בחו"ל", בכל אופן המקום הקבוע של הסנהדרין הוא בארץ.

בכיוון אחר הסביר הרב אברהם חיים שור, בפירושו תורת חיים לסנהדרין יד ע"א:

לפי שהסמיכה היא איש מפי איש עד משה רבנו... ונמצא שכל הסומך את חברו משפיע עליו קצת מרוח הקדש הבא ונמשך אליו ממנו יתברך, ... ולכן אין סמיכה בחו"ל לפי שאין השכינה שואה על אדם בחו"ל.

לפיו, הסמיכה היא מעין השראת שכינה, וזו קיימת רק בארץ ישראל.¹⁴

ניתן אם כן להבחין בין שתי ההנמקות. לתורת חיים החסרון בסמיכה בחו"ל הוא אישי. הנסמך לא יזכה באותה מעלה רוחנית שיש בסמיכה, אם יסמך בחו"ל. ואילו לצפנת פענח אין זה חסרון אישי, אלא הסתכלות רחבה יותר על מיקומה וייעודה של הסנהדרין. מאחר שארץ ישראל היא מקומם הקבוע של ישראל, והיא גם מרכז התורה של עם ישראל, לכן המצב האופטימלי הוא שהסומכים והנסמכים יהיו בארץ. גם ביחס לביצוע מטלות ששייכות

14. מקורות רבים עוסקים בכך שהשכינה היא רק בארץ ישראל ארץ הקודש והנבואה, (ולא נאריד כאן). ומכאן שגם היות הסמיכה דוקא בארץ קשורה לענין זה. התוס' בפסחים נא ע"א ד"ה כיון, כותב שלענין איסור והיתר וסמיכה בני ארץ ישראל עדיפים מאחר שהם מלמדים תורה ברבים.

עזה במשנה ובתלמוד

לסנהדרין, המגמה היא שהם ייעשו בארץ ולא בחו"ל, אך אם אין ברירה או סיבה אחרת, ניתן לעשות זאת גם בחו"ל.¹⁵

על פי דרך זו, ניתן להבין את האמור בירושלמי שניתן לסמוך גם אם הנסמך בחו"ל, ובתנאי שהוא יחזור. המגמה היא שהסמיכה עצמה, וכן הנסמכים יהיו בארץ, מחוסר ברירה וכשאי אפשר ניתן לסמוך גם בחו"ל ובתנאי שהסומך ישוב לארץ כשיוכל.

הרמב"ם בהלכות סנהדרין ד, ו פסק:

אין סומכין זקנים בחוצה לארץ ואע"פ שאלו הסומכין נסמכו בארץ ישראל, אפילו היו הסומכין בארץ והנסמך חוצה לארץ אין סומכין, ואין צריך לומר אם היו הסומכין בחוצה לארץ והנסמך בארץ, היו שניהם בארץ סומכין אותו אף על פי שאינו עם הסמוכים במקום אחד, אלא שולחין לו או כותבין לו שהוא סמוך ונותנין לו רשות לדון דיני קנסות הואיל ושניהם בארץ.

הרמב"ם איננו מעלה את האפשרות שבירושלמי לסמוך בחו"ל על מנת לחזור. האור שמח על הרמב"ם כאן, כותב שהרמב"ם מסכים לאמור בירושלמי שעל מנת לחזור ממנים. ואכן ניתן לראות דברים דומים ברמב"ם שם הלכה ט:

וכן יש לסומכין ליתן רשות עד זמן ולומר לנסמך יש לך רשות לדון או להורות עד שיבא הנשיא לכאן, או כל זמן שאין אתה עמנו במדינה וכן כל כיוצא בזה.

מפרשי הרמב"ם שם מציינים שמקורו של הרמב"ם הם האמור בגמ' בסנהדרין ה ע"ב: "תא שמע: דאמר ליה רבי יוחנן לרב שמן: הרי אתה ברשותנו, עד שתבא אצלנו". רש"י שם מפרש: "לרב שמן — כשהיה פורש ממנו וירד לבבל.

15. כדוגמת ר' עקיבא עיבר שנה בחו"ל (משנה יבמות טז, ז), וכך גם ר' חייא בר זרנוקי ור' שמעון בן יהוצדק (סנהדרין כו ע"א). ראה תוס' בסנהדרין שם ועוד. ראה עוד: הרב יעקב אריאל, "סמכותה של ארץ ישראל בקידוש החודש ובסמיכת זקנים", שו"ת באהלה של תורה חלק ד עמ' 66-79.

הרב יהודה זולדן

ברשותינו — רשות נתונה לך לדון". ר' יוחנן נתן לו רשות לדון ובלבד שיחזור חזרה.¹⁶

בדרך זו ניתן לפרש את האמור בירושלמי. אותם תנאים שהלכו לצור, עזה ורומי, נסמכו כאן טרם יציאתם ובתנאי שיחזרו לארץ. אין הכוונה שהם נסמכו באותם מקומות אליהם הם הלכו, אלא הם נסמכו בארץ, ואח"כ הם הלכו לאותם מקומות. רב נחמן בר יצחק היה בעזה, ומונה קודם צאתו, על מנת לחזור.

ב. גבולות הארץ לסמיכה

כאמור, המהרי"ט הסיק מהמסופר על רב נחמן בר יצחק שעזה היא חו"ל. אך נראה שאין הכרח להבין כך את כונת הירושלמי. נעסוק תחילה בפסיקת הרמב"ם בענין זה. הרמב"ם בהלכות סנהדרין ד, ו מסיים את ההלכה וכותב: וכל ארץ ישראל שהחזיקו בה עולי מצרים ראויה לסמיכה.

מה המקור לפסיקת הרמב"ם, ומה הסיבה שגבולות הארץ לענין סמיכה הם ע"פ גבולות עולי מצרים? מכך שרב יצחק בר נחמן שהיה בעזה שהיא בתוך כיבוש עולי מצרים, ובכל זאת התמנה על מנת לחזור, מכאן שעזה נחשבת לחו"ל לענין סמיכה וכדברי המהרי"ט. האחרונים השיבו מספר תשובות לשאלות אילו:

1. הכסף משנה כותב שהרמב"ם למד דין זה מהאמור בגמ' בסנהדרין ה ע"א שרשות בני ארץ ישראל לדון מועלת גם לעירות העומדים על הגבולים. הרמב"ם עצמו פסק דין זה בהל' סנהדרין ו, יד: "ואם לעיירות הללו מהני כ"ש דמהני למה שהחזיקו עולי מצרים אע"פ שלא החזיקו עולי בבל". על דברי הכסף משנה כתב המנחת חינוך: "ודבריו תמוהים מאד, מה ענין זה לסמיכה, כיון דגזירת הכתוב דצריך ארץ ישראל, בודאי בעינן ארץ ישראל גמורה?".

16. ראה עוד: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חושן משפט, חלק א סי' א.

2. הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש שביעית ג, יט כותב שהרמב"ם למד זאת מכך שגם אחרי החורבן המשיכו לסמוך למרות שבטלה קדושת הארץ. הטיעון לא ברור דיו, הלא מכאן עדין אין הוכחה שזה דוקא בכיבוש עולי מצרים.

3. הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, האור שמח על הרמב"ם בהל' סנהדרין ד, ו כותב ששטח עולי מצרים הוא מחוץ לכיבוש עולי בבל, ואעפ"כ לענין סמיכה הקריטריון הוא עולי מצרים. זאת על פי ההלכה שכששגו רוב הקהל ע"פ הוראת בית דין יש לילך אחר יושבי ארץ ישראל. הוא מוכיח דבריו מהאמור בענין זה בשתי סוגיות מקבילות בירושלמי ובבבלי. כך נאמר בגמ' בהוריות ג ע"א:

אמר רב אסי: ובהוראה הלך אחר רוב יושבי ארץ ישראל, שנאמר: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים לפני ה' אלקינו שבעת ימים ושבעת ימים ארבעה עשר יום" (מלכים א ח, סה). מכדי כתיב וכל ישראל עמו, קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים, למה לוי שמע מינה: הני הוא דאיכרי קהל, אבל הנך לא איכרי קהל.

בירושלמי מופיע הדבר בשמו של ר' יהושע בן לוי. כך בירושלמי הוריות א, ב:

רבי אמי בשם רבי שמעון בן לקיש: להורייה הילכו אחר ישיבת ארץ ישראל... רבי יהושע בן לוי: לראייה הילכו מלבוא חמת עד נחל מצרים. רבי תנחומא בשם רבי הונא טעמא דרבי יהושע בן לוי: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו" (מלכים א ח, סה).

האור שמח גורס בירושלמי שם: "ר' יהושע בן לוי: להוראה..." ולא לראיה ככתוב בירושלמי. מאחר ור' יהושע בן לוי הוא זה האומר בגמ' בסנהדרין יד ע"א שאין סמיכה בחו"ל, מכאן שמה שהוא מחוץ לגבול שבין נחל מצרים לבא חמה הוא חו"ל. מסקנת הרמב"ם היא: "שסמיכת בית דין לא תליא רק במה שכבשו עולי מצרים ומשום הכי לענין קרבן גם כן תלוי בהם". כך מסביר האור שמח¹⁷.

הרב יהודה זולדן

לדברי האור שמח ניתן להביא ראיה ממדרש ממנו עולה שגבול הארץ לענין מינוי — סמיכה אילו הם הגבולות מלבוא חמה עד נחל מצרים. בעת שדוד מעלה את הארון מבית אבינדב שבגבעה לירושלים הוא מקבץ את כל ישראל. כך נדרש בבמדבר רבה (וילנא) פרשה ד, כ:

...שלח וקבץ כל ישראל שבכל א"י, שנאמר: "ויקהל דוד את כל ישראל מן שיחור מצרים¹⁷ ועד לבוא חמת להביא את ארון האלקים מקרית יערים" (שם ה). כמה זקנים מינה דוד שם? אמר ר' ירמיה בן אלעזר ור' ברכיה בשם רבי אבא בר כהנא: תשעים אלף זקנים מנה דוד ביום אחד, ולא מינה את אחיתופל עמהם.

דוד מינה אם כן זקנים בתוך גבולות נהר מצרים עד לבא חמה.

גם לפי הסבר זה עדין קשה מדוע מינו חכמים בעזה ובצור על מנת לחזור הלא מקומות אילו הם בגבולות עולי מצרים, ובמיוחד לשיטת האור שמח הכותב במפורש שהרמב"ם מסכים לדין זה האמור בירושלמי?

קושיה נוספת. אם כדברי האור שמח קו הגבול הוא "מלבא חמת עד נחל מצרים" הרי שגבולות אילו רחבים יותר מגבולות עולי מצרים, והם קרובים יותר לגבולות ההבטחה. יוצאי מצרים לא ישבו בגבול הדרומי ליד נחל מצרים, וכן לא ישבו בגבול הצפוני ליד לבוא חמה. גבולות אילו מציינים את פריסת ההתיישבות הגדולה ביותר שישבו בה ישראל בארץ ישראל, מאז כניסתם לארץ. במספר פסוקים רצופים, מופיעות מספר נקודות גבול בממלכת

17. כאמור בירושלמי בהוריות שם וכן במקבילה בירושלמי בפסחים ז, ו ריב"ל עוסק בגבולות הארץ לענין ראיה - קרבן עולי הרגלים, ולא לענין הוראה. ואכן במדרש נזכרים גבולות אילו כגבול עולי הרגלים: "והנה באר בשדה" (בראשית כט, ב) - זו ציון, "והנה שלשה עדרי צאן" - אלו שלשה רגלים. "כי מן הבאר ההיא ישקו" - שמשם היו שואבים רוח הקודש. "והאבן גדולה" - זו שמחת בית השואבה. א"ר הושעיא למה היו קוראים אותו בית השואבה? שמשם היו שואבים רוח הקודש. "ונאספו שמה כל העדרים" - באים מלבוא חמת ועד נחל מצרים. "וגללו את האבן" - שמשם היו שואבים רוח הקודש. "והשיבו את האבן" - מונח לרגל הבא" (בראשית רבה (וילנא) ע, ח). לדברי האור שמח, הסכים הרב אליעזר ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר חלק טז סימן נד.

18. שיחור מצרים הוא הנלוס. ראה עוד: יהושע יג, ג ורש"י שם. ראה עוד: רש"י לבמדבר לד, ג; רש"י לישעיהו כג, ג; רש"י לירמיהו ב, יב, ופרשנים נוספים בפסוקים אילו.

עזה במשנה ובתלמוד

שלמה, במלכים א ה, א-ה:

ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים מגשים מנחה ועבדים את שלמה כל ימי חייו...כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה בכל מלכי עבר הנהר ושלום היה לו מכל עבריו מסביב. וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדן ועד באר שבע כל ימי שלמה.

מה פשר הגבולות הללו?

גבולות ממלכתו של שלמה מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים הם בגבולות ההבטחה. ערי המנהל בנקודה הצפונית ביותר של שלמה היא תפסח (היושבת כנראה על הפרת), ובגבול הדרומי היא עזה מתפסח ועד עזה. רצף ההתישבות של עם ישראל הוא מדן ועד באר שבע, אם כי יש היושבים גם בנקודות רחוקות יותר, וזאת ע"פ האמור בעת חנוכת הבית ע"י שלמה: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים" (מלכים א ח, סה).¹⁹

4. הרב יששכר תמר כותב שמקור דברי הרמב"ם הם מדברי הירושלמי לעיל, שהרי עזה וצור הם מכיבוש עולי מצרים ולא מכיבוש בבל.²⁰ אלא שאז קשה מדוע הם מונו על מנת לחזור?

הרב יעקב אריאל כותב שיתכן והיתה זו תקנה לשעתה למינוי שנעשה בתחום עולי מצרים מאחר ואינו קדוש בקדושת ארץ ישראל לגמרי, ולכתחילה אסור לגור שם, והותר שם המינוי רק על מנת לחזור ולגור בארץ ישראל גופא. אך בחו"ל לא מועיל שום מינוי אפילו על מנת לחזור.²¹ יש להעיר על כך שבירושלמי בביכורים ג, ג מסופר על מינוי על מנת לחזור, של יהודה בן טיטס שהיה ברומי, ומכאן שניתן למנות על מנת לחזור גם בחו"ל ממש.

19. ראה פירוש דעת מקרא שם ובאטלס דעת מקרא עמ' 228-229.

20. עלי תמר, זרעים ב עמ' רנא-רנב.

21. הרב יעקב אריאל, "רצועת עזה בהלכה", שו"ת באהלה של תורה ד עמ' 57-58.

הרב יהודה זולדן

נראה בכל זאת להסביר ברוח הדברים הללו, שגבולות ארץ ישראל לענין סמיכה הם גבולות ההבטחה וכפי שעולה מהמדרש שהובא לעיל על דוד, וכדברי תשובתו של היעב"ץ לדברי המהרי"ט, או גבולות עולי מצרים כשיטת הרמב"ם שלמד זאת כנראה מדרשת הפסוק ביחזקאל, המצביע על ישיבת עם ישראל בארץ בימיו, וזה בעקרון על בסיס גבולות עולי מצרים. ההלכה של רבנן דקסריה שבירושלמי על אפשרות להתמנות על מנת לחזור, היתה בהתאם למצב ישיבתם אז בארץ. האמוראים הללו שהוסמכו, אילו הם אמוראים ארץ-ישראלים לאחר חורבן בית שני, בזמן שפריסת ההתיישבות של עם ישראל בארץ היתה מצומצמת מאוד. ניכרת מגמתם של חז"ל ליצור מצב בו מרכז התורה וריכוזם של תלמידי חכמים יהיה היכן שיושבים רוב עם ישראל ולא בפריפריות. כשאין ברירה ויש צורך סמכו ומינו גם כאלה שהיו מחוץ לגבולות ההתיישבות היהודית בארץ — עזה וצור, ואפילו מי שהלך לרומי על אף שמקום זה הוא בודאי מחוץ לכל גבולות ארץ ישראל, ובתנאי שיחזור למרכז. מדובר אם כן על תקנה ייחודית, ועל כן לא ציין הרמב"ם הלכה זו. הפסוק מיחזקאל שדרש ר' לוי, מורה שהסמיכה קשורה למרכז התורה במקום בו יושבים בפועל בית ישראל, החידוש של חכמי קיסריה היה כנראה בכך שאם הנסמך יחזור אח"כ לארץ למקום בו יושבים עיקר עם ישראל ניתן לסמכו.

ג. יריד — אטליז של עזה

איזכור נוסף לעזה הוא באשר למסחר בשוק — יריד שלה, כשהיה בה עבודה זרה. במשנה בעבודה זרה א, ד נאמר:

עיר שיש בה ע"ז, חוצה לה מותר. היה חוצה לה ע"ז, תוכה מותר.
מהו לילך לשם? בזמן שהדרך מיוחדת לאותו מקום אסור. ואם
היה יכול להלך בה למקום אחר מותר.

אין להכנס לעיר בה הגוים עושים יום חג סביב עבודה זרה שלהם. מותר לסחור עם הגוים מחוץ לעיר כשהחגיגה היא בתוך העיר, ומותר לסחור בתוך העיר כשהחגיגה היא מחוץ לעיר.

עזה במשנה ובתלמוד

בירושלמי בעבודה זרה א, ד דנים האמוראים ביחס ליריד צור, ור' שמעון בן יוחנן מעיד שהלך לשם והיא בנויה לשם עבודה זרה. באשר ליריד עזה נאמר שם כך:

רבי יצחק בר נחמן שאל לרבי חנינה: יריד עזה מהו? אמר ליה: הלכת לצור מימין וראית ישראל וגוי שהן שותפין בקדירה ואינו חושש שמא ניער הגוי בקדירה. וקשיא הוא שאל ליה דא, ומגיב ליה דא? אלא בגין דלית רבי חנינה אמר מילה דלא שמעה מיומי, בגין כן הוא שאל ליה דא, ומגיב ליה דא. אתא רבי יוסי בי רבי בון אבא בר בר חנה בשם רבי יוחנן לא אסרו אלא כגון ירידה של בוטנה. ותני כן שלשה ירידין הן: יריד עזה, יריד עכו, ירידה של בוטנה, והמחזור שבכולן יריד בוטנה.²²

על פי הירושלמי, אותו ר' יצחק בר נחמן שנסמך בעזה על מנת לחזור, שאל את ר' חנינה האם מותר להכנס ליריד עזה? האם מקום היריד, נחשב כמחוץ לעיר או לא. הוא לא ידע להשיב כי לא שמע התייחסות לכך מרבותיו, ולבסוף נאמר שבאשר ליריד של בוטנה ברור הוא שאסור להכנס, ואין תשובה ברורה ביחס ליריד של עזה ועכו.

בבבלי מוצג הענין בצורה שונה. הגמ' בעבודה זרה יא ע"ב שואלת על הנאמר במשנה:

היכי דמי חוצה לה? אמר רשב"ל משום ר' חנינא: כגון עטלוזא של עזה.

ואיכא דאמרי, בעא מיניה רשב"ל מר' חנינא: עטלוזא של עזה, מהו? א"ל: לא הלכת לצור מימין, וראית ישראל ועובד כוכבים ששפתו שתי קדירות על גבי כירה אחת, ולא חשו להם חכמים.

לפי ההסבר הראשון בגמ', האטליז — שוק הבהמות של עזה, הוא הדוגמא למקום בו ניתן לנהל מסחר מחוץ לעיר בתוכה יש עבודה זרה. עזה היא עיר בה יש עבודה זרה, כך מפרש שם רש"י.

22. שלושת הירידים הללו נזכרים גם בבראשית רבה מז, י.

הרב יהודה זולדן

לפי ההסבר השני בגמ', לא ברור כלל שהשוק של עזה יכול לשמש דוגמא למקום שהוא מחוץ לעיר, ועל כן היתה שאלתו של ר' שמעון בן לקיש את ר' חנינא. שאלה זו היא שאלת ר' יצחק בר נחמן את ר' חנינא בירושלמי, ואף התשובה דומה. אלא שהסתמא בירושלמי הבין שר' חנינא לא השיב לו על שאלתו מפני שאין לו מסורת על כך מרבתי, ואילו בבבלי מוסבר שהיתה זו תשובה עניינית, ויש ללמוד מצור ליריד של עזה. כשם שמניחים שם קדירה של גוי בסמוך לקדירה של ישראל ולא חוששים לכך שיש כאן איסור אצל היתר, "הכא נמי, אע"פ שבני העיר האסורין סמוכין לבני חוצה לה שאין להם עבודת כוכבים היום, לא חשו" (רש"י שם).

אלא שהגמ' לא מסתפקת בהסבר זה, וממשיכה לברר ממה בדיוק לא חששו חכמים שם, ומה נקודת ההשוואה והדמיון בין צור לשוק של עזה:

מאי לא חשו להם חכמים?

[א] אמר אביי: משום בשר נבילה, לא אמרינן: דלמא מהדר אפיה ישראל לאחוריה ושדי עובד כוכבים נבילה בקדירה, דכוותה ה"נ לא חשו להם חכמים משום דמי עבודת כוכבים.

[ב] רבא אמר: מאי לא חשו להם חכמים? משום בישולי עובדי כוכבים, דכוותה ה"נ לא חשו להם חכמים משום יום אידם.

[ג] רבה בר עולא אמר: לא חשו להם חכמים משום צינורא, דכוותה ה"נ לא חשו להם חכמים משום לפני אידהן.

שלושה הסברים להשוואות בין יריד צור ליריד עזה, ע"פ פרשנותו של רש"י:²³

א. לפי אביי, על אף הסמיכות בין הקדירות ביריד צור, לא חוששים חכמים לכך שמא הישראל סובב ראשו, והגוי עירב בשר נבלה בתוך קדרת הישראל, ועל אף שזהו חשש לאיסור דאורייתא.²⁴ כך גם כאן, חכמים לא

23. המאירי בחידושו לע"ז יב ע"א כותב שאביי רבא ורבה בר עולא לא נחלקו זה עם זה כלל אלא שכל אחד מפרשה כרצונו. אמנם הוא מציין שיש שכתבו שהם חולקים זה על זה.

24. הראשונים כאן דנים על בסיס פרוש רש"י, בשאלות שונות הקשורות לאיסורים ולחששות שנובעים כתוצאה מהקירבה שבין ישראל לגוי. מאחר ונושאים אילו הם אינם

עזה במשנה ובתלמוד

חששו שמא הבהמה שתימכר לגוי ביריד שמחוץ לעיר, מיועדת לעבודה זרה המוקרבת באותו יום בתוך העיר, ואז הישראל נהנה מדמי עבודה זרה, וזהו איסור תורה: "ולא ידבק בידך מאומה מהחרם" (דברים יג, יח). בודאי שאין לחשוש שמא אותו גוי שביריד, הוא מבני העיר שבאותו יום זהו יום אידם, ואז הישראל עובר על איסור דרבנן שאין לשאת ולתת עמהם ביום אידם. לספק איסור דרבנן לא חוששים חכמים. ההשוואה לפי אבוי היא באי חששות של חכמים לאיסורי דאורייתא: בשר נבילה — בצור, והנאה מדמי עבודה זרה — ביריד עזה.

ב. לפי רבא, מלכתחילה לא חששו חכמים ביריד צור שהגוי יערב בשר נבילה בקדירה של הישראל, מאחר שלגוי אין כל הנאה מכך, והוא אף מפחד שהישראל יראה זאת ויתבע אותו. אלא הדיון הוא אם יש לחשוש שמא בשל הסמיכות של קדירת הגוי לזו של הישראל, הגוי יסייע לישראל חברו בבישול, ויש כאן ספק איסור דרבנן של בישול עכו"ם. המסקנה היא שחכמים לא חוששים לזה. הוא הדין כאן שלאיסור דאורייתא של דמי גוי בודאי שחכמים לא חוששים, ואף לספק איסור דרבנן של משא ומתן ביום אידם לא חוששים חכמים.

ההשוואה לפי רבא היא בחששות מאיסורי דרבנן: בישול עכו"ם — בצור, ומו"מ ביום אידם — ביריד עזה.

ג. לפי רבה בר עולא, מלכתחילה לא חששו משום בישולי עכו"ם ביריד צור, מאחר והישראל יכול לחתות פעם אחת בגחלים, ולא תהיה בעיה של בישולי עכו"ם. מאידך ביריד עזה, אכן ר' חנינא אסר לשאת ולתת עמהם ביום אידם, כי יש לחשוש שמא הגוי הוא מתוך העיר, ומה שהמשנה מתירה לסחור מחוץ לעיר שיש בה עבודה זרה, אין הכונה לעיר בה השוק סמוך כ"כ לעיר עצמה כמו בעזה. אלא כשם שחכמים לא חששו לאיסור קל שמא ניתז צינורא (= רוק, כמות נוזלית קטנה מאוד) מהקדירה של הגוי לקדירה של הישראל — כי

מעיקר דיוננו לא ראינו צורך להרחיב בהם. ראה: תוס' בעבודה זרה יב ע"א ד"ה דלמא, ובד"ה ושדי, ובד"ה דכוותה; רא"ש ע"ז א, ט; רשב"א רמב"ן וריטב"א ע"ז יא ע"ב - יב ע"א; ר"ן, ג ע"א ברי"ף, ועוד.

הרב יהודה זולדן

זה לא שכית, וגם אם שכיח זה בודאי בטל ברוב, כך לא חששו חכמים לאסור מסחר עימם לפני יום אידם (ביום אידם עצמו, אסר ר' חנינא).

ההשוואה לפי רבה בר עולא היא בחששות קלים באיסורי דרבנן: ניתז צינורא-בצור, מסחר לפני יום אידם — ביריד עזה.

כאמור לעיל פרשנות הסוגיה היא ע"פ רש"י. התוס' שם בד"ה עטלוזא, מביאים את פירושו של רשב"ם, לפיו:

עטלוזא הוא שם עבודת כוכבים שמחוץ לעזה ועובדין אותה בני המגרש שמחוץ לעזה יום אחד בשנה. ומיבעיא אם מותר לשאת ולתת עם בני עזה ביום איד שחוצה לה.

לפיו, אין מדובר על שוק הבהמות של עזה, אלא על עבודה זרה ששמה עטלוזא, אותה היו עובדים מחוץ לעיר לעזה, והדיון הוא אם מותר לסחור עם בני העיר שבתוכה, ביום אידם.

התוס' ממשיך להביא שם את דברי רבנו אלחנן המקשה על פירושי רש"י והרשב"ם, שאם העכו"ם אינו חשוב ככומר, אין לחשוש לדמי עכו"ם ביד עכו"ם? ולכן מביא את פירושו של ר"י:

לכך פר"י דמירי הכא בשוק שעושין לשם עבודת כוכבים ולא יום איד הוא. לזה יש לחוש לדמי עבודת כוכבים ביד עובד כוכבים בתוכה.²⁵

לפיו, עטלוזא של עזה הכונה לשוק שנעשה לשם עבודה זרה, אך אין לראותו כיום אידם.

שלושה פירושים אם כן ל"עטלוזא של עזה":

1. שוק הבהמות של העיר עזה בתוכה היו עובדים ע"ז.
2. ע"ז ששמה עטלוזא המוקמת מחוץ לעיר עזה.
3. שוק שנעשה בעזה לשם עבודה זרה.

25. פירושי רשב"ם ור"י מובאים גם במאירי ע"ז יא ע"ב.

עזה במשנה ובתלמוד

מלבד העובדה הנלמדת בדבר קיומה של ע"ז בעזה או מחוצה לה או על היות שוק בעזה הנועד לשם עבודה זרה, ועל ההלכות הנגזרות מכך באשר למשא ומתן של יהודים עם תושביה הגוים של העיר עזה בעקבות כך, לא נאמר דבר בסוגיה באשר למקומה בארץ ישראל. המהרי"ט טוען שמהדיון בסוגיה זו, ניתן היה ללמוד לכאורה שעזה היא עיר מארץ ישראל, אך אין זה נכון:

ואין להביא ראיה מהא דאמרינן בפ"ק דע"ז אמתניתין (ע"ז יא ע"ב — יב ע"א) דעיר שיש בה ע"ז חוצה לה מותר וכו' איבעיא לן כגון עטלוזא של עזה מהו? ומפרש בגמ' בתירוצא בתרייתא דאלפני אידהן קא מבעיא להו אי מתסר בהו. ואם איתא דעזה ח"ל הויא ליתא לפני, דהא אמרינן (ע"ז ז ע"ב; ע"ז יא ע"ב) בגולה אינו אסור אלא יום א' בלבד? דאיכא לתרץ דעזה וכיוצא בה דסמיכי ומבלעי בתוך א", אע"פ שאינן חשובים מא"י מ"מ לא הוו בכלל גולה. ואפי' עמון ומואב דעבר הירדן לא מקרו גולה, כדאמרי' בר"ה: "עד שהוא רואה את הגולה כלה לפניו" (ראש השנה כב ע"ב). "מאי גולה? א"ר יוסף זו פומבדיתא" (שם כג ע"ב). אבל עזה לאו מקריא גולה ולא מא"י היא.²⁶

לדברי המהרי"ט לפי ההסבר האחרון של רבה בר עולא חכמים התירו לסחור לפני אידיהם במקום לו סמוכה ע"ז כמו בעזה. אלא שבגמ' בע"ז ז ע"ב ויא ע"ב אומר שמואל שבגולה נאסר לסחור עם הגויים רק ביום אידם, ואין גזרה על הימים שלפני אידיהם, ומכאן שכזה היא בארץ ישראל? אלא שלפיו יש לראות בעזה מקום ביינים. היא איננה ארץ ישראל, אך אין לראותה גולה, וזאת מאחר והיא סמוכה ומובלעת בתוך א". גולה זו הגדרה למקום מרוחק מאד כמו פומפדיתא, ולא המקומות הסמוכים לארץ ישראל כדוגמת עמון ומואב.²⁷

על דברי המהרי"ט הללו כתב הרב יעקב עמדין, שאדרבה מגמ' זו הוכחה שעזה היא מארץ ישראל, מאחר ונוהג בה דין לפני אידיהם. מלבד זאת לא

26. שו"ת מהרי"ט חלק א סימן מז.

27. ראה את הסברו של הרב יעקב אריאל לדברי המהרי"ט הללו, לעיל הע' 19.

הרב יהודה זולדן

ברור לו מה ההוכחה מעמון ומואב, עמון ומואב בודאי שלא נקראים גלות, כי לא גלו לשם, והיא חרבה. לבבל — פומפדיתא גלו היהודים ולכן לשם צריך להודיע. עזה אכן לא נקראת גולה, אבל לא ברור לו מנין הסיק המהירי"ט שהיא לא נקראת ארץ ישראל:

איך יכריח הרב שעם כל זה שאינה קרויה גולה לאו א"י היא, פליאה דעת ממני לא אוכל לה, מה יתן ומה יוסיף הכרח בענין, מה לגולה עם א"י, והם שני הפכים, גולה חו"ל ודאית היא.²⁸ בער אנכי ולא אדע כונת הרב בכאן, איך הוליד היות עזה חו"ל מפני שאינה גולה, כלפי לייא.²⁹

אכן, מדברי רבה בר עולא בסוגייה זו, נראה שעזה היא עיר בארץ ישראל וכדברי היעב"ץ.

ד. עופות שמנים במדבר עזה

בגמ' בשבת קמה ע"ב נאמר:

יתיב רבי חייא בר אבא ורבי אסי קמיה דרבי יוחנן, ויתיב רבי יוחנן וקא מנמנס. אמר ליה רבי חייא בר אבא לרבי אסי: מפני מה עופות שבבבל שמנים? — אמר ליה: כלך למדבר עזה ואראך שמנים מהן... מפני מה עופות שבבבל שמנים? — מפני שלא גלו, שנאמר: "שאנן מואב מנעוריו ושקט הוא אל שמריו ובגולה לא הלך" (ירמיהו מח, יא).

רש"י שם מפרש:

מפני מה עופות שבבבל שמנים — משל ארץ ישראל. כלך — לכה לך, אלא שקיצר הלשון. למדבר עזה — והיא מארץ ישראל.

28. "גולה" בידוע בלשון המקרא (בגולה, לגולה, הגולה וכד'), היא בדרך כלל בבל (ירמיהו כט, ב; יחזקאל א, א; ג, א ו-טו; זכריה ו, י; עזרא א, יא; ב, א ועוד). בלשון חז"ל גולה הוא כל מקום שהוא איננו מארץ ישראל. הדיון בדברי המהרי"ט הוא היכן קו הגבול בין הגולה לארץ ישראל, והיכן נמצאת עזה, אם כי ברור לו שהיא לא בתוך הגולה.
29. הרב יעקב עמדין, מור וקציעה, או"ח סימן שו (מהדורת וגשל, ירושלים תשנ"ד), חלק ב עמ' כז.

עזה במשנה ובתלמוד

היה נסיון להשוות בין העופות הגדלים בבבל, לבין העופות הגדלים בארץ ישראל, והמסקנה היא שבמדבר עזה גדלים עופות שמנים יותר מאלה שבבבל. רש"י מדגיש בדבריו שעזה היא מארץ ישראל. ומכאן למד הרב אשתורי הפרחי, שאכן יש להוכיח שעזה היא מארץ ישראל.³⁰ על דברי רש"י הללו, כתב הרב אליעזר ולדנברג:

רצוני להביא בזה רק הוכחה אחת כלפי כמה מגדולי הפוסקים, הסוברים, שעזה לא נכללת תחת השם ארץ — ישראל ולא נתקדשה בקדושתה וטמאה כארץ העמים, וההוכחה היא ממקום אחד בש"ס שהוזכר על כך בדרך אגב של שאלה אחרת, שזה מראה עד כמה שהדבר היה כל כך פשוט לחכמי התלמוד, והוא ממה דאיתא בשבת קמ"ה ע"ב: "אמר ליה רבי חייא בר אבא לרבי אסי מפני מה עופות שבבל שמנים [משל א"י, רש"י] א"ל כלך למדבר עזה ואראך שמנים מהן". ופירש"י: למדבר עזה והיא מא"י. הרי בהדיא דברור להש"ס בפשיטות דמדבר עזה בכל שטחו הגדול והרחב על ארץ ישראל יחשב. וגם רבי יוחנן שמבאר שם בגמ' הטעם דעופות שבבבל שמנים מפני שלא גלו וכו', ברור הדבר, שאינו חולק מיהת על עצם הנחה זאת דמדבר עזה מא"י היא, דאל"כ הוי קאמר לה והיה סותר בהדיא הנחה זאת שנאמרה כ"כ בפשיטות ע"י רבי אסי. וכך מבאר גם המהרש"א בח"א, דלמאי דמסיק טעמא משום דגלי מא"י נ"ב שנה צ"ל דמדבר עזה גם שהיא ג"כ מא"י לא גלו העופות ממנה שהיא מארץ פלשתים מכלל א"י.³¹

עזה היא מערי ארץ ישראל, וטובה של הארץ משפיע גם על איכותם של העופות הבאים מכאן.

30. בפתור ופרח פרק ז עמ' קמט.

31. שו"ת ציץ אליעזר חלק ז סימן מח - קונ' אורחות המשפטים פרק יב ד"ה רצועת עזה.

הרב יהודה זולדן

סיכום

הלכות בתחומים שונים נקשרו לעיר עזה. בנגעים, סמיכת זקנים, ומסחר עם גויים. אילו נקבעו בעקבות חיים של יהודים בעיר הזאת. מכאן שאבותינו חיו במקום הזה וקיימו כאן חיי תורה ומעשה.

הרב יואל פרידמן

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

הקדמה

- א. בית הדין של העיר עזה
- ב. עזה צומת ועיר מעבר בין מצרים וארץ ישראל
- ג. תשלום מסי העיר
- ד. בין איש לאשתו וכפיית אשה לדור בעזה
- ה. הלכות ומנהגים בעיר עזה

הקדמה

אברהם לונץ פרסם את מכתביו של ר' עובדיה מברטנורה (1440 איטליה – 1510 ירושלים), ובהם יומן מסעותיו. באחד המכתבים מספר רע"ב על הגעתו לעיר עזה בשנת רמ"ח (1488).¹ הוא מספר שבאו ממצרים לארץ גושן, ומשם עברו דרך המדבר, ובהמשך דבריו הוא כותב:

הגענו במדבר במקום ערי"ש ואומרים עלי' שהיא סוכות... הלכנו ממקום למקום במדבר עד עזה בלא שום פגע ונזק חלף (?) היא עיר בראשונה אשר מצאנו בצאתנו ממדבר דרך ארץ פלישתים, והיא עיר גדולה ויפה, גדולה כירושלים, ואין לה חומה סביב כי בכל ערי הארצות האלה ובכל מלכות ארץ מצרים המולך היום בכל ארץ ישראל, וארץ פלישתים, וארץ ארם – אין בהם חומה זולת אליסג'דריאה לבדה. וראיתי בעזה הבית אשר הפיל שמשון על פלישתים, כפי מה שספרו לי יושבי הארץ בעלי בתים רבנים. ישנו בעזה ד' ימים ושם היום רב אשכנזי, נקרא ר' משה מפראגה² אשר ברח מירושלים והביאני אל ביתו בעל כרחי, והייתי עמו כל הימים אשר ישבתי בעזה. וביום השבת באו כל

1. אברהם לונץ, המעמר כרך ג, ירושלים, תר"פ, עמ' 125-126.

2. נ"א: ר' שלמה מפראג - שד"ל.

הרב יואל פרידמן

הפרנסים לסעוד עמנו, והביאו אשישי ענבים ופירות כמנהגם, ושתינו שבעה או שמונה כוסות קודם אכילה והיינו שמחים. ביום הראשון בי"א בניסן נסענו מעזה...

בהערות מוסיף לונץ³ תוספת למכתב של רע"ב (כנראה עפ"י כת"י אחר): "הארץ מן היהודים ובעזה היום **כשבעים ב"ב** רבנים וב' ב"ב שומרונים, ולא ראיתי בעזה קראים" בדיוק כמספר המשפחות שנותרו בירושלים, וכפי שמספר רע"ב בהמשך:

ובאנו עד שערי ירושלים, ונכנסנו בה בשלושה עשר לחודש ניסן רמ"ח... ומן היהודים לא נשארו בה היום רק שבעים ב"ב מדלת העם אשר אין להם מחיה וכמעט לא נשאר בה איש שלא יחסר לחמו.

הניגוד שבין תיאורו של רע"ב את העיר עזה לתיאורו את העיר ירושלים בולט לעין. העיר עזה היא "גדולה ויפה", והוא מספר שאכלו בסעודת שבת מכל טוב, והסעודה הייתה מלווית באכילת פירות ושתית יין. לעומת השובע והרווחה הכלכלית של העיר עזה, רע"ב מתאר את ירושלים בעיניים קודרות, העוני והרעב הם נחלת הכל, ולפי הנראה המצב הכלכלי שם היה ירוד ביותר.

א. בית הדין של העיר עזה

האם קהילת היהודים בעזה הייתה קהילה מאורגנת ומסודרת או שבמקרה נתאספו שם כמה משפחות יהודיות. במכתבו של רע"ב הוא מספר ש"באו כל הפרנסים לסעוד עמנו" בביתו של ר' משה פראגה, מכאן שכבר בשנת רמ"ח (1488) היו לקהילה מוסדות וראשי קהל. אחד הסממנים של קהילה מאורגנת היא קיום של בית דין במקום. האם בעיר עזה היה בית דין? ואם כן, מי הם הרבנים והדיינים ראשי קהילת עזה?

3. המעמר שם, הערה 15.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

1. ר' יעקב בירב⁴ (טולדו 1474 – צפת 1541) שישב בבית הדין בצפת⁵ התיר אשה מעיגונה שנבע מחמת שבועה שנשבעה.⁶ סיפור המעשה הוא שר' דניאל זך התכוון לישא את גרושת שמעון.⁷ אף שהיה נשוי לשתי נשים, וכאשר ראו בית הדין שרעיון זה אינו נובע ממניעים טהורים ועלול להביא נזק ליתום בנה של האשה, הסכים ר' יעקב בירב להזמין את ר' דניאל זך ולשכנעו שלא יוציא את הרעיון אל הפועל, כדי שבית הדין לא יצטרך לגזור עליו גזירת נידוי. לאחר זמן, הסכים הרב יעקב בירב להתיר לר' דניאל זך את הנידוי בתנאי שהוא וגם האשה יקבלו עליהם את הדין, וייעשו הצעדים הנדרשים כדי שהיתום לא יינזק. בינתיים התברר שהאשה נשבעה בבית הדין בירושלים בחודש תשרי שנת רפ"ז (1527), שלאחר גירושה מבעלה, לא תינשא לאף אחד, אלא אם כן תקבל רשות משלושה אנשים. כאשר אחד מהשלושה הלך לעולמו והשנים האחרים הסכימו שתינשא, נשאל מהר"י בירב אם ניתן להתיר לה את השבועה.⁸ לבסוף התיר מהר"י בירב את האשה על סמך פסקו של הרשב"א⁹ שכשאדם נשבע שיהיה ברשות פלוני ופלוני הכוונה היא: פלוני או פלוני.

ר' יעקב בירב כותב שבתחילה לא היה מתערב, ולא היה גוזר על ר' דניאל זך נידוי אילולא נאמר לו שבתי הדין שבעזה ובירושלים אינם מסוגלים לכוף אותו לעזוב את רעיון הנישואין:

4. היה רבם של ר' יוסף קארו והמבי"ט.
5. מהר"י בירב עלה לצפת ממצרים לאחר מות הנגיד ר' יצחק שולאל, ראה: בצלאל לנדוי שו"ת מהר"י בירב, ירושלים, תשמ"ח, מבוא עמ' 12, הדברים להלן עוסקים בנישואי קמר אלמנתו של הנגיד, ראה הערה הבאה.
6. שו"ת מהר"י בירב סי' ד. הרקע למעשה מתואר אצל: א' שטרוס [אשטור], תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים, תשי"א, עמ' 505. לאחר שר' יצחק הכהן שולאל שהיה נגיד נפטר נישאה לר' סולימאן נ' דנון, נתגרשה ממנו, ורצתה להינשא לר' דניאל זך. כיוון שראו כמה חכמים שנישואין אלה עלולים להביא נזק ליתום בן הנגיד, אברהם, שישב בירושלים רצו למנוע את הנישואין. ספיחין לסיפור זה ראה גם בשו"ת מהרלב"ח סי' צה.
7. סולימאן נ' דנון.
8. מהר"י בירב דן שיתכן שכאשר נשבעה שלא תינשא אלא ברשות פלוני ופלוני, אין הכוונה שצריך לקבל הסכמה מכולם אלא די באחד או שנים מהם.
9. שו"ת הרשב"א ח"ה סי' רס.

הרב יואל פרידמן

שהיו אומרים לנו שלא היה כח ביד שום חכם ודיין מעזה ולא מירושלים לכוף אותו ומפני זה הסכמתי לגזור עליו בגזרתי נדוי...

יש להסיק מכך שבאותה עת ישב בית דין בעזה. לא ברור אמנם, מדוע לא היה לבתי הדין שבעזה וירושלים הכוח לגזור נידוי על ר' דניאל זך. לא מסתבר שהדבר נבע מהיעדרם או מחולשתם וחוסר סמכותם,¹⁰ שכן בירושלים מי שישב על כסא הרבנות היה ר' לוי בן חביב, שהיה מגדולי הדור.¹¹ לכן ייתכן שהיו להם סיבות צדדיות ושיקולים מקומיים להמנע מהטלת חרם ונידוי על ר' דניאל זך.¹²

2. מתשובתו של ר' דוד בן זמרא (1479 ספרד — 1573 צפת) אכן נראה שהיה זמן שעזה נותרה ללא בית דין.¹³ הרדב"ז נשאל על ראובן מעזה שהיו לו שתי נשים בעלות כתובות שונות, וכאשר ראובן מת, פרץ ריב איך יגבו את הכתובות, איך יחלקו את הנכסים ולמי זכות הקדימה עליהם. וכותב הרדב"ז: "ולפי שלא היה שם חכם שאלו כיצד יתנהגו בגביית כתובותיהן". קשה לתארך מתי נכתבה תשובה זו, שכן ייתכן שהיא נכתבה כשהרדב"ז היה במצרים בין השנים רע"ג

10. יש לציין שהשבועה שנשבעה האשה הייתה בפני שלושה אנשים או חכמים בירושלים ולא מעזה; אעפ"כ, אין להוכיח מכאן שלא היה בי"ד בעזה, כי האשה מרת קמר הייתה ממשפחה מיוחסת בירושלים (ראה א' שטראוס [אשטור] שם), ואך טבעי שלאחר מות בעלה הנגיד חזרה לבית הוריה בירושלים.

11. ראה שו"ת מהרלב"ח סי' צה, שבבית דינו של ר' לוי בן חביב שבירושלים, נידונו צדדים אחרים של אותה פרשה, בשנת רפ"ז.

12. ראה מה שכתב נתן שור, "תולדות יהודי עזה", ספר אביצור, (עורד: רחבעם זאבי), תל אביב, תש"ן, עמ' 203, שלא היה חכם ולא בית דין בעזה, ושנצרכה סמכות בית הדין בצפת כדי להתיר לאדם לישא אשה שלישית מחמת חרם דר' גרשום. כאמור אין זה מתקבל על הדעת. בנוסף, לפי הנראה לא נהג חרם דר' גרשום אצל הספרדים שאל"כ איך היה נשוי לשתי נשים? במקרה זה, נזקקו לבית דינו של ר' יעקב בירב לגזור עליו נידוי כדי שלא ישא אשה שלישית, את מרת קמר, וכדי שלא יינזק בנה היתום כדלעיל. כאמור ייתכן שבתי הדין בעזה וירושלים נמנעו מכך מסיבות השמורות עמהם, ויש לשער שדווקא מהר"י בירב נכנס לעובי הקורה, מחמת קשרי הידידות שהיו לו עם הנגיד (לעיל הערה 6). ראה בצלאל לנדוי, שו"ת מהר"י בירב מבוא עמ' 12.

13. שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרעא.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

(1513) ועד שנת שי"ג (1573).¹⁴ או שמא כאשר ישב כרבה של ירושלים ואולי בסוף ימיו בהיותו בצפת. לאור מסקנתנו בתשובה הקודמת (תשו' מהר"י בירב) שבשנת רפ"ז (1527) היה חכם או דיין בעיר עזה, ניתן לשער שבתשובת הרדב"ז הוא מתייחס לתקופה שלפני תאריך זה.

3. בתשובה אחרת של הרדב"ז,¹⁵ אנו נזכרים שלושה חכמים בעיר עזה בשנת ש' (1540): ר' שמואל בר יפת תמים, ר' אליעזר ב"ר יוסף גרוש, ור' יוסף ריאנטי.¹⁶ שלושת חכמים אלו מעידים בשטר גביית עדות שהעידו בפניהם שלושה יהודים ששמעו גוי האומר "במשיח לפי תומו" שיהודי נהרג בהליכתו מעזה למצרים. על סמך עדות זו מתיר הרדב"ז את האשה מעגינותה.

מכאן ששלושת החכמים הללו שמשו כדיינים בבית הדין. אמנם נזקקו הם לפסק דינו של הרדב"ז כדי להתיר את האשה מעגינותה, אך מסתבר שהם לא היו הדיוטות אלא היו חכמים ומראשי הקהל.

4. מאידך, ר' יוסף טראני, המהרי"ט,¹⁷ מתאר בשנת שנ"ז (1597) מצב עגום של העיר עזה:

ועוד דעזה לגבי מצרי' כמו מדרך לעיר חשיב דלא שכיח בהו כל
מילי כמו במצרים ואין שם רופא ולא שאר דברים הצריכין...

מהרי"ט נזקק אמנם לתיאור זה לצורך ההקבלה שבין מצרים לבין עזה, אך בסוף דבריו כותב מהרי"ט:

ועוד שאין שם תלמוד תורה שונין הלכות, לא מאן דגמיר ולא
מאן דסביר אפילו פותח ספר אין בה...

14. או אולי עד שנת ש"כ. ראה: אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו, "פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם", ספר צפת, (עורכים: יצחק בן צבי, מאיר בניהו), ירושלים, תשכ"ב, חלק א', עמ' צ הערה 71, קיב, קכז, קלד.

15. שו"ת הרדב"ז ח"ז סי' כד.

16. ראה אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו (לעיל הע' 14), עמ' 147; ישכר גולדרט, חקר עמנו, הוצ' המכון לחקר עמנו בשילוב עם אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ט, עמ' 5.

17. שו"ת מהרי"ט, ח"א סי' מז.

הרב יואל פרידמן

לכן נראה, שבשנת ש"נ (1590) לערך, היה שפל מהבחינה הרוחנית והתורנית, והרב יצחק ארחא שנעסוק בו להלן, הגיע לפי הנראה לאחר שנת ש"ז, זמן כתיבת תשובת המהרי"ט.

5. בתשובת הר' יעקב קאשטרו¹⁸ אנו מוצאים את הר' יצחק ארחא יושב בדין בעיר עזה בשנת שס"ה (1605): "ולראיה חתמתי שמי פה היום יום רביעי י"ו לחדש כסלו שנת השס"ה ליצירה פה עזה, הצעיר יצחק שלום נ' ארחא".... הוא מנסה לפשר בין הצדדים הניצים. לא מתקבל על הדעת שהרב יצחק ארחא היה רק עובר אורח והגיע באקראי למקום, אלא וודאי עמד בראש הקהילה, ולכן ישבו אצלו בדין וניסו להגיע לפשרה. הר' יעקב קאשטרו מכנה, באותה תשובה, את הר' יצחק ארחא: "החכם השלם הדיין המצויין נר"ו". אכן הוא היה תלמיד חכם גדול. הרב יצחק ארחא גם חותם את שמו על פסקים ותשובות יחד עם מרן ר' יוסף קארו, הרדב"ז, המבי"ט וגדולי הרבנים והחכמים של צפת.¹⁹ הוא היה מתלמידיו של האר"י הקדוש ונמנה עם חבורתו של מהר"ח ויטאל. לא ברור מתי הוא נפטר, אך וודאי לאחר שנת שס"ה (1605).

6. לאחר הרב יצחק ארחא, שימש בנו הרב אליעזר כרב העיר או כדיין בבית הדין. הרב אליעזר ארחא נולד בצפת לאביו הרב יצחק, ולמד אצל גדולי תלמידי החכמים של העיר צפת. הוא שימש ברבנות בעזה, אך בעיקר בחברון ושם נפטר. הוא נקבר במערה, שבה נקבר שמונה שנים לפני כן, ידידו הטוב הרב אברהם אזולאי בחברון,²⁰ החיד"א מספר עליו שהיה תלמיד חכם גדול וכתב יותר מחמישים ספרים. לאחרונה פירסם הרב עזרא בצרי חלק מתשובותיו, ולהלן תובא תשובה אחת העוסקת בעיר עזה.

18. שו"ת אהלי יעקב, תשמ"ה [ד"צ ליוורנו תקמ"ג], סי' קיט.

19. ראה מבוא של הרב עזרא בצרי, שאלות ותשובות רבינו אליעזר בן ארחא זצ"ל, ירושלים: מפעל אור המזרח ומכון ירושלים, תשל"ח, מבוא עמ' 12.

20. ראה הרב חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים השלם, ירושלים, תשנ"ב, עמ' ל; מבוא של הרב עזרא בצרי (לעיל הערה 19), עמ' 19.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

ר' יוס טוב צהלון,²¹ מזכיר את הרב אליעזר ארחא בתור דיין בבית הדין של עזה: "וגם יפה הגיד לנו החכם הנעלה הה"ר אליעזר ארחא בית דין שבעזה כי התרה בה פעם ושתים..."

יש חוקרים,²² הטוענים שהרב אליעזר ארחא ירש את הרבנות של העיר עזה בשנת שס"ו לערך (1606), ושימש בתפקיד זה עד שנת שע"ט (1619) או שפ"א (1621). הם מניחים כהנחה פשוטה, שבוודאי הרב אליעזר ירש את רבנות אביו, ושימש בתפקיד לפני ר' ישראל נג'ארה. אך אין להנחות אלה כל יסוד. מחד, אין אנו יודעים לתארך את תשובת מהריט"ץ,²³ מאידך בשנת שע"ו (1616) היה הרב אליעזר ארחא בחברון, בשנת שפ"ו (1626) מוצאים אנו אותו בעזה, ובשנת ש"ץ (1630) שוב הוא שוכן בחברון.²⁴ כאמור בשנת שפ"ו הרב אליעזר ארחא נמצא בעיר עזה, אף שר' ישראל נג'ארה שימש כבר ברבנות,²⁵ שכן בקונטרס חרבות ירושלים²⁶ מסופר על תקרית שהרב אליעזר ארחא היה מעורב בה בזמן שלטונו של הצורר מחמד בן פרוך בירושלים:

ויהי בחדש אדר שפ"ו גזלו אנשי עוטמאן גמל אחד טעון מטלטלים יקרים, אשר היתה שולחם לעזה מרת ברוילה²⁷ אל החכם השלם כה"ר אליעזר ארחא, אחיה, ותפגע האשה בר' שמואל הלוי הרופא של עוטמאן להליץ בעדה להשיב אליה את הגזילה שגזלו עבדי... ויקח מאתו ארבע מאות גרושו... ואת היותר השיב לבקשת שר עזה, שהליץ טובה בעד החכם הנז' שהיה הרופא שלו.

21. שו"ת מהריט"ץ, ח"א סי' רצב.

22. ראה י' כנעני, "לתולדות הישוב היהודי בעזה", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, תשכ"ה עמ' 231; י' גולדרט (לעיל הע' 16) עמ' 6; נ' שור (לעיל הע' 12), עמ' 207.

23. אמנם יש נקודת ציון שייתכן שאפשר לברר אותה, והיא שבתשובת מהריט"ץ הייתה מגפה גדולה בעיר עזה, ולכן נאלץ הבעל לשלוח את אשתו למצרים.

24. מבוא לשו"ת ר' אליעזר ארחא שם עמ' 15.

25. ראה י' כנעני (לעיל הע' 22) עמ' 231-232 ומוכיח זאת מדברי ר' דוד קונפורטי בס' קורא הדורות, ראה להלן.

26. מינה רוזן, חרבות ירושלים, תל אביב, תשמ"א, עמ' 116-117.

27. אחות הרב אליעזר ארחא – הערת מינה רוזן שם הערה 352.

הרב יואל פרידמן

לאור הנ"ל ייתכן שהרב אליעזר ארחא, לא שימש ברבנות באופן רשמי, אלא היה החכם בעיר ושימש כדיין בבית הדין. כמו כן הוא שימש גם כרופא של מושל העיר.²⁸

7. לאחר זמנו או תוך כדי זמנו של הרב אליעזר ארחא, מתמנה הרב ישראל נג'ארה²⁹ כרב העיר עזה, בשנים ש"ט (1619) לערך.³⁰ הרב ישראל נג'ארה, מגדולי המשוררים ומחברי שירי קודש רבים, נולד בצפת בשנת ש"י ולערך 1550. הוא למד תורה אצל אביו ר' משה נג'ארה ואצל סבו ר' ישראל די-קוריאל, שהיה חבר בבית הדין עם ר' יוסף קארו. חלק משיריו הודפסו בספרו "זמירות ישראל" והמפורסמים שבהם: "י-ה ריבון עלם" וכן "הכתובה" לחג השבועות.

הרב ישראל נג'ארה נפטר בערך בשנת שס"ה (1605),³¹ ולאחריו משמש בקודש בנו, הרב משה נג'ארה; וכך כותב ר' דוד קונפורטי³² בס' קורא הדורות:³³

ובעיר עזה היה מרביץ תורה הרב ישראל נג'ארה המשורר שחיבר ס' זמירות ישראל... ואחר שנפטר הרב ר' ישראל נג'ארה בעזה נכנס במקומו בנו הר' משה נג'ארה והרביץ שם תורה בעזה כמה שנים, ואני הכותב בעלותי בירושלים פעם ראשונה שנת הת"ה (1645) בעברי דרך עזה, אז ראיתי להר' משה נג'ארה שהיה מרביץ תורה שם ולמדתי בחברתו קצת ימים.

28. ראה מינה רוזן שם, הערה 353, שטוענת שהשליט אבן פרוך התגרה ורדף גם את יהודי חברון, ולכן ברח הרב אליעזר ארחא בזמן זה מחברון לעזה.

29. ראה עליו: מ' בניהו, "ר' ישראל נג'ארה", אסופות, ד (תש"ן), עמ' רג-רפד.

30. י. כנעני (עי' לעיל הע' 22).

31. קברו של הרב ישראל נג'ארה היה ידוע בבית הקברות של עזה. לאחר מבצע סיני עלו אנשים להשתטח על קברו. אך לאחר שהוחזרה עזה לשלטון מצרים, חרשו המצרים את הקבר, ולאחר מלחמת ששת הימים לא נודע מקום קבורתו.

32. ר' דוד קונפורטי נולד בשע"ז (1617) בשאלוניקי, היה ת"ח גדול ומקובל, ראה עליו תולדות חכמי ירושלים, אריה ליב פרומקין, תל אביב, תשכ"ט, ח"ב עמ' 48.

33. ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, הוצ' קאססעל, ירושלים, תשכ"ט דף מט ע"ב.

ב. עזה צומת ועיר מעבר בין מצרים וארץ ישראל

עם התפשטות האימפריה העות'מאנית וכיבוש סוריה, ארץ ישראל, עיראק, מצרים וכו' הסחר הבינלאומי התפתח, והיה מעבר סחורות מארצות דרום ערב ומהודו לכיוון יבשת אירופה. כמו כן היה גם סחר פנימי בין הארצות סוריה, ארץ ישראל ומצרים, והעיר עזה הממוקמת בתווך בין הארצות האלה והשוכנת על הים התיכון, הייתה עיר מעבר לכל מי שהלך מארץ ישראל למצרים וכן להפך, והייתה גם תחנת ביניים למעבר סחורות ממקום למקום.³⁴

1. הרדב"ז (1479 ספרד — 1573 צפת) דן בשאלה אם מותר להצטרף לשיירה ההולכת במדבר.³⁵ דעתו היא שאם ידוע בוודאות שיצטרך לחלל שבת — הדבר אסור אף אם יוצא שלושה ימים לפני שבת, בניגוד להיתרו של הריב"ש. הרדב"ז מסתייע מהמנהג המקובל בעיר עזה וכותב: "ואדרבא יש הסכמה בעזה שלא יצאו משם יום ד' משום דקרוי הדבר שיבוא לידי חלול שבת". כאמור, העיר עזה הייתה מקום חנייה ומעבר לשיירות, ולכן שאלה זו הייתה דבר יום ביומו, ונקבע בעזה הסכמה ומנהג שאין לצאת מן העיר במידה והדבר כרוך בחילול שבת.

2. ר' אליעזר ארחא,³⁶ דן בראובן שהפקיד צרור כסף ביד שמעון היוצא בשיירה ממצרים לעזה. שמעון התבקש להעביר את צרור הכסף ביד לוי, תושב עזה. ראובן התנה עם שמעון שבשבתות יפקיד את צרור הכסף ביד הגוי השומר על הגמלים, שכן גוי זה היה ידוע כחסיד אומות העולם. באמצע ההליכה במדבר מת אחד מהיהודים מחברי השיירה, ולכן נאלץ שמעון לחזור למצרים לצורך קבורת המת. לפני הליכתו חזרה, הפקיד שמעון את צרור הכסף ביד אחד הנערים היהודים. צרור הכסף נגנב, וראובן טוען בפני בית הדין ששמעון פשע מכמה טעמים: א. שמעון התעכב יתר על המידה במצרים, והוא היה צריך

34. ראה: א' בשן, "חיי הכלכלה במאות ה-16 - ה-18", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (בעריכת יעקב מ' לנדאו), ירושלים, תשמ"ח, עמ' 63-64 ועמ' 79 והערה 74; י' כנעני, (לעיל הע' 22) עמ' 224; י' בן צבי, "לתולדות היהודים בעזה", שאר ישוב חלק ב',

תל אביב, תרצ"ו, עמ' 148.

35. שו"ת הרדב"ז, ח"ד סי' עז.

36. שו"ת ר' אליעזר ארחא סי' ט.

הרב יואל פרידמן

לחזור מיד לאחר הקבורה. ב. הוא לא היה צריך להפקיד את צרור הכסף ביד הנער היהודי, אלא היה צריך לקחת אותו יחד אתו למצרים, ולחילופין הוא היה צריך להפקיד אותו ביד הגמל ולא ביד הנער היהודי.

הרב אליעזר ארחא כותב שראובן התנה עמו שבשבת ייתן את צרור הכסף לגמל, כיוון שבאותו יום אין יהודי שיכול לשמור על הכסף, אך בימים אחרים בוודאי שיש עדיפות ליהודי כשומר הכסף. הוא גם דוחה מכל וכל את הטענה ששמעון היה צריך לקחת את הכסף אתו, שכן כל הדרכים הם בחזקת סכנה, ואילו היה הכסף נגנב או נאבד, היה נחשב כפושע בדבר. והוא מסכם: "שבוודאי אם היה מחזירו למצרים, קרוב הדבר לודאי שהיה אונס ואסון בדרך". מזה אנו יכולים ללמוד עד כמה הדרכים היו מלאי סכנות, והשודדים, הבדווים, וכן מוכסים שלוחי השלטון חפשו כל דרך לקחת כספם של אנשים תמימים.³⁷

הרב אליעזר ארחא פסק שאם הנער שקבל את צרור הכסף הוא שותפו של שמעון או לחילופין שמעון שכר אותו לשם כך, אזי אין לבוא אליו בטענות ובתביעה. אך אם הנער היה רק אחד מחברי השיירה, ובלית ברירה שמעון הפקיד בידיה את צרור הכסף, אזי הוא חייב כדין שומר שמסר לשומר.

ד. תשלום מסי העיר

שיטת המיסוי בשלטון העות'מאני היה מורכב מכמה סוגי מסים.³⁸ היו מסים מקצועיים "גילדות" — רופאים לחוד, צורפים לחוד וכדו',³⁹ היו חייבים לשלם מכס על יבוא ויצוא של סחורות וכן על קבלת שירותים מהשלטון,⁴⁰ ומס נוסף — מס גולגולת הוטל על כל בני החסות (שאינם מוסלמים) וראשי הקהל היו

37. ראה נ' שור (לעיל הע' 12), עמ' 205; י' גולדרט (לעיל הע' 16), עמ' 3.

38. ראה א' בשן (לעיל הע' 34), עמ' 93-96.

39. שם עמ' 77-79.

40. שם עמ' 98-102.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

חייבים להעביר את דמי המסים לשליט המקומי.⁴¹ להלן שתי תשובות המתארות את היחס בין התושבים לבין ראשי הקהל בעיר עזה, כשהפטור ממסים או פטור חלקי היווה תמריץ למשיכה של תושבים חדשים לעיר.

1. ר' בצלאל אשכנזי (1520–1594)⁴² דן בתושב עזה שעסקיו ומסחרו בעזה, אך במשך שנים פרע את מסיו לעיר חברון כיוון שמוצאו בעיר חברון. לאחר שנים, תבעו פרנסי עזה את המגיע להם.⁴³ הנתבע טען שתי טענות: א. כיוון שהוא פורע את חובו בחברון, אזי נפטר מתשלום שני בעזה. ב. במשך שנים הוא לא נתבע ע"י פרנסי עזה, סימן הוא שמחלו לו על תשלום המסים.

ר' בצלאל אשכנזי דוחה את טענותיו, ופוסק שתשלום המסים נקבע לפי הממון,⁴⁴ וכיוון שעסקיו ומסחרו בעזה, אזי מתחייב הוא לשלם את מסיו לקהילת עזה.

נתן שור, רואה בתשובה זו תיאור של קהילה מסודרת הדואגת לתשלום מסי החבר של תושביה, וכן משער שהיו קשרי מסחר בין עזה לבין חברון,⁴⁵

2. ר' יעקב קאשטרו (רפ"ה [1525] — ש"ע [1610] מצרים)⁴⁶ מספר אודות הר' דוד שהיה תושב ירושלים, ועסק במסחר, ובחזרתו ממצרים חנה בעיר

41. שם עמ' 106; ראה עוד: לאה בורנשטיין, "הקהילה ומוסדותיה", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מנית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 130 ואילך, ובעמ' 182.

42. שו"ת בצלאל אשכנזי סי' לו. ר' בצלאל אשכנזי ירד מארץ ישראל למצרים ולמד אצל הרדב"א, לאחר עזיבת הרדב"א את ארץ מצרים שימש כרבה של מצרים, ולאחר מכן חזר לארץ ישראל ושימש כרבה של ירושלים משנת 1587.

43. ראה י' כנעני, "לתולדות הישוב היהודי בעזה", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה קובץ ב, ירושלים, תשכ"ה עמ' 228 הערה 34, שמתאריך תשובה זו בין השנים שי"ב-שכ"ב (1552–1562) בעת שר' בצלאל אשכנזי כבר היה רבה של מצרים.

44. ולא לפי נפשות, עי' ב"ב ז ע"ב.

45. שם עמ' 204.

46. שו"ת אהלי יעקב, תשמ"ה [ד"צ ליוורנו תקמ"ג], סי' קיט. למד אצל מהרלב"ח ורדב"א, היה רבה של מצרים ופשטו שם הוראותיו אפילו נגד מרן ר' יוסף קארו, ראה עליו בס' שם הגדולים השלם, ירושלים, תשנ"ב עמ' קי; מ' מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך ג, תל אביב, 1973, עמ' 881.

הרב יואל פרידמן

עזה. פרנסי העיר אשר רצו לעבות את ההתיישבות בעזה, הציעו לו לגור בעיר ולהביא את משפחתו, והבטיחו לו שיתחייב לשלם מסים במשך שנתיים סך של ארבע גרוש בלבד. לראיה, חתמו ששה מפרנסי העיר על שטר התחייבות: "ולראיה ביד כה"ר דוד הנז' חתמנו שמותינו פה היום יום ב' ששה ימים לחדש אלול השל"ל (ש"ס, 1600) ליצירה פה עזה תוב"ב...". ר' דוד עבר לגור עם משפחתו לעזה, ואז חייבו אותו ראשי הקהל לשלם מסים כנדרש מכל תושב. בשנת שס"ה (1605) הם יושבים בדין לפני החכם הרב יצחק ארחא, ולבסוף מגיעים לפשרה "ולראיה חתמתי שמי פה היום יום רביעי י"ו לחדש כסלו שנת השס"ה ליצירה פה עזה, הצעיר יצחק שלום נ' ארחא...". ושוב, לאחר זמן באו ראשי הקהל ורצו להעלות את סכום המסים — ע"כ נשאל הרב יעקב קאשטרו.

הרב יעקב קאשטרו מזכה את הר' דוד מכמה טעמים. א. הוא מביא תשובת הרא"ש כלל ו סי' יח שנותן תוקף להחלטות טובי הקהל גם בלא קניין. ב. הוא מביא תשובת הרא"ש בסי' צג שיש תוקף להחלטתם אף שטובי הקהל התחלפו או מתו. ג. ברור מתוך החוזה שהם ערכו, שההתחייבות של פרנסי העיר הייתה לשנים רבות. לכן מסקנתו שאין פרנסי העיר יכולים להעלות את סכום המסים והוא מחויב לשלם רק ארבע גרוש כפי שסיכמו בתחילה.

ד. בין איש לאשתו וכפיית אשה לדור בעזה

1. ר' משה בן יוסף מטרנאני (שאלוניקי 1500 — 1580 צפת)⁴⁷ דן בנוסח של כתובה בה נאמר שאם תהיה מגיפה של דבר, מתחייב החתן להבריא את אשתו עד סוף תחום ארץ ישראל. הדיון הוא אם חייב הבעל להבריא את האשה ישירות לערים הנמצאות בקצוות ארץ ישראל או שמא יכול הוא להבריא אותה, כפי שרגילים, ולעשות תחנות ביניים בכפרים. מסקנת המבי"ט שחייב הבעל לחשוש לשבועתו ולכן ידאג להבריא אותה ישירות לקצות הארץ. בתוך כדי דבריו מציין מהן גבולות הארץ וכותב שעזה היא קרובה לגבול הדרומי של ארץ ישראל: "ודקדקתי אחר כך בכתובה תנאי זה שכתוב עד סוף תחום

47. שו"ת המבי"ט ח"ג סי' ריא.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

א"י שנראה שהיתה הכוונ' מעיר לעיר שיש כמה עיירות מכאן ועד עזה ושהוא קרוב לסוף תחום א"י..."

2. בספר חיים וחסד,⁴⁸ מובאת תשובתו של מהר"י מטרי"ל⁴⁹ מגדולי החכמים בירושלים על לגבי חוזה שנחתם בעזה בשנת רנ"ה (1495) בין בני זוג שהחליטו להיפרד, אך התנתה האשה שאם וכאשר יגרשנה, יתחייב הבעל לשלם לה כתובתה. השאלה שנשאלה היא, האם יכול הבעל לישא אשה אחרת, אף שבכתובה כתוב שלא ישא אשה אחרת על פניה.

שטר הובא לפני החכמים וזה נסחו: ביום פ' שנת רנ"ה ליצירה **בעזה מתא דבנחלת בני יהודה**, מותבא, נתפשרו כ"ר אברהם עם אשתו מ' תרצה, בעניין נדונייתא שתטול כל מה שהביאה עמה ממעות ונכסים ותלך לה לצפת בלא גט, ואם יגרשנה — שאז יהיה, בעלה הנז', חייב לפרוע לה כתובתה, שהוא אלף פרחים. ומחלו זל"ז כל זכות שיש לזה על זה, והאשה מחלה לבעלה כסות ומזונות, והוא מחל לה כל זכות שיש לו ושאפשר להיות בעולם, ואין לזה על זה שום זכות כלל, כי על הכל מחלו זה לזה חוץ מהזכות נשאר לה, שכשיגרשנה, יפרע לה האלף פרחים. וקנינו מזה על זה ומזה על זה על הכל וכו'.

היו קצת החכמים אומרים, שמצד שטר זה, יכול ליקח אשה אחרת — ואע"פ שכתוב בכתובה, שאם ישא עליה, שיפטרנה ויפרע לה כתובתה — הרי כבר מחלה על כל זה, שהרי אמר כי על הכל מחלו זל"ז. ואינו נראה לי, שהרי פירש ואמר, שמחלה לו כסות ומזונות. אבל החכם הס' כמהר"י אמר, שהואיל ונתפטר שתלך לה, שיכול לישא אשה, שאין זה נושא אשה אחרת עליה, כיוון שנתפשרו שלא לישב יחד, ומחייבים לזה לישא אשה.

48. חיים יצחק מוסאפיה, ירושלים, תשנ"ה, עמ' צג אות פ.

49. היה מן המגורשים הראשונים מספרד שהתיישבו בירושלים, עלה מעיר טריי"ל שבקשטיליה, נפטר בשנת רס"ט; ראה עליו באנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, יעקב גליס, ירושלים, תשל"ה, חלק ב עמ' קמב.

הרב יואל פרידמן

מחוזה זה נראה שהספרדים הגרים בעזה באותה עת לא נהגו באיסור לישא שתי נשים עפ"י חרם דר' גרשום, לכן אף שבכתובה הספציפית הזו היה הסכם בין שני הצדדים: "שאם ישא עליה שיפטרנה ויפרע לה כתובתה", קבע מהר"י מטרי"ל שבמקרה דנן הסכימו ביניהם שאין הם חיים יחד.⁵⁰

3. ר' יום טוב בן משה צהלון (1559-1638 צפת)⁵¹ דן בראובן שהיה גר במצרים, ונשא אשה בת המקום. הוא ואשתו עזבו את מצרים בגלל צרות וחובות והתיישבו בעיר עזה, עד אשר התחילה להתפשט מגיפה בעיר, והבעל שלח את אשתו חזרה למצרים. אמנם הבעל התנה עמה שבעת שתסתיים המגיפה תחזור האשה למקום מגוריהם, אלא שלאחר זמן סירבה האשה לחזור לעזה. הדיון הוא האם יכול הבעל לכופף את האשה לחזור אליו לעזה, ובפיו שתי טענות:

א. אין לו דירה במצרים ויש לו שם חובות.

ב. אין לו שם פרנסה ולעומת זאת בעזה פרנסתו מצויה בריווח.

מהריט"ץ מסתמך על פסק תרומת הדשן (סי' רטו) שיכול הבעל להכריח את אשתו לעקור ממקום מוצאה ובית הוריה, כאשר ברור שיש בכך הכרח לפרנסתם. הוא מוסיף שבמקרה דנן היא יושבת עם בעלה בעזה במשך חמש שנים, ואם לא הייתה מסכימה למקום מגוריהם החדש, היא הייתה צריכה לגלות דעתה ולמחות. מהריט"ץ גם עורך השוואה מבחינת טיב המקום בין עזה לבין מצרים:

ואין לומר דיכולה לטעון סבורה הייתי שהיתה ארץ רחבת ידים במצרים הא ליכא למימר חדא דכולי עלמא ידעי דעזה לא כארץ מצרים היא אעפ"י שלענין איזה דברים היא יותר טובא בודאי דלענין היותה רחבת ידים ורבה בדיוורין ארץ מצרים גדולה וכולי

50. כך אנו רואים גם בתשובות נוספות: מהר"י בירב סימן ד, וכן בתשובת רדב"ז שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרעא. אמנם בתשובת מהריט"ץ ח"א סי' רצב נראה שכן נהג חרם דר' גרשום, ולכן דנו את האשה כדין מורדת, אך ייתכן שבמקרה זה הבעל היה אשכנזי ולגביו נהג חרם דר' גרשום.

51. שו"ת מהריט"ץ ח"א סי' רצב.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

עלמא ידעי והיא גם היא ועם כל זה סבירא וקבילה מפני חמת המציק...

ישנם יתרונויות למגורים בעזה – אמנם יתרונויות אלו אין מהריט"ץ מפרט, אך מבחינה כלכלית, אפשרויות המסחר וכדו' יתרון מצרים ידוע לכל.

בסוף התשובה מציין מהריט"ץ שהרב אליעזר ארחא היושב בבית הדין בעזה, התרה באשה כמה פעמים שתחזור לבעלה. האשה השיבה שאינה מעוניינת בכך, ולכן התיר מהריט"ץ לבעל לישא אשה אחרת, ופסק שדין האשה כדין מורדת.⁵²

4. בשאלה דומה לזו של מהריט"ץ דן ר' יוסף טראני,⁵³ בשנת ש"ז (1597) כמופיע בתחילת התשובה, אך מסקנתו הפוכה מזו של מהריט"ץ. מדובר בשני אחים שירדו יחד עם אביהם מעזה ועברו לגור בארץ מצרים. לאחר זמן האב נפטר והעסקים הסתבכו במצרים, היו להם חובות לשלטונות מצרים, ולכן החליטו האחרים לחזור למקום מגוריהם בעזה. אשתו של אחד האחים סירבה לעלות עמהם לעזה, והשאלה אם יכול הוא לכופ את אשתו לבוא אחריו.

השואל מתחיל את שאלתו במילים אלו: "יורנו רבותינו: שמעון שהיה דר בעיר אחת מערי יהודה, ועזה שמח...". נראה שהיה זה נוסח מקובל בעיר עזה, ואולי כדי לחזק את קשר המקום לשאר ערי ארץ ישראל, שכן מצאנו בנוסח החוזה שהובא בפני מהר"ל (לעיל 2): "ביום פ' שנת רנ"ה ליצירה בעזה מתא דבנחלת בני יהודה". מכל מקום, נוסח זה כנראה קומם את המהריט"ט על השואל כי חשב שיש בכך כדי להטות את התשובה; לכן משיב מהריט"ט:

השואל הזה השכיל פיהו וסתם וכת' דר בעי' אחת מערי יהודה שיראה שמחזיקי' בה כארץ ישראל כדי שתהא תשובתי עליה הכל מעלין לא"י...

52. אמנם יש לתמוה מדוע מהריט"ץ אינו מזכיר ולו ברמז, שהבעל יכול לכופ את אשתו מדין "הכל מעלין לארץ ישראל", האם אין בכך רמז שמסכים לתשובתו של מהריט"ט (להלן 4)?

53. בשו"ת מהריט"ט ח"א סי' מז.

הרב יואל פרידמן

אך מהרי"ט, בתשובתו, סותר את הנחת היסוד של השואל. לדעתו עזה נכבשה אמנם בכיבוש ראשון, והריהי בגבולות עולי מצרים, אך כיוון שנוקטים להלכה ש"קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא",⁵⁴ אזי עזה היא כח"ל הן לעניין חיוב תרומות ומעשרות⁵⁵ והן לעניין מצוות ישיבת ארץ ישראל.⁵⁶ כיוון שכן, לא חל על העיר עזה הדין שהכל מעלין לארץ ישראל, ושיכול הבעל לכפות את אשתו לעלות עמו לארץ ישראל.⁵⁷ בתשובתו חולק מהרי"ט על מהריט"ץ (לעיל) וסובר שאין אדם רשאי לכוף את אשתו להחליף מקום מגורים בגלל בעיות פרנסה.⁵⁸

בניגוד לתיאורים של השואל: "ועזה שמה והיא ארץ רחבת ידים לסחורה ובה גנות ופרדסי' וכל מעדני עולם", מהרי"ט מסיים את תשובתו ומתאר את העיר עזה כעיר שאינה מפותחת מבחינת התנאים הסוציאליים, החברתיים והרוחניים:

ועוד דעזה לגבי מצרי' כמו מכרך לעיר חשיב דלא שכיח בהו כל מילי כמו במצרים ואין שם רופא ולא שאר דברים הצריכין דהוי כמו מעיר שרובה ישראל לעיר שרוב' עכו"ם כי היהודים אשר שם הם מיעוטא דמעוטא לגבי היהודים אשר במצרים ועוד שאין שם תלמוד תורה שונין הלכות לא מאן דגמיר ולא מאן דסביר אפילו פותח ספר אין בה והיאך יוציאה ממצרים שהוא מקום ריבוץ תלמידי חכמים ועיר גדולה של חכמים ושל סופרים...

54. חולין ז ע"א.

55. בניגוד לדעת הרמב"ם בהל' תרומות א, ז ושו"ת הרדב"ז ח"ד סי' ל.

56. ראה כנסת הגדולה לר' חיים בנבנישתי, יו"ד סי' שלא אות ב, לאחר שמביא דעת הרדב"ז כתב: "ומורי הרב ז"ל בח"א סי' מז כתב שעזה חו"ל גמורה היא אף לעניין מעשרות עי"ש", ורבו של בעל כנסת הגדולה הריהו המהרי"ט, וראה נ' שור (לעיל הע' 12), הערה 39 בלבב במקורות כשציין תשובת ר' משה בנבנישתי בכנסת הגדולה ח"א סי' מז, ותשובה זו אינה קיימת.

57. ראה דיון ארוך ומקיף על תשובה זו של מהרי"ט: הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה ח"ד עמ' 53-66.

58. כדעת הריב"ש סי' פא, פח בניגוד לתרומת הדשן סי' רטו.

ה. הלכות ומנהגים בעיר עזה

כיוון שבעיר עזה היה רצף של התיישבות במשך שנים רבות, השתרשו בה מנהגים שונים ותקנות קהל, ואלו מובאים בתשובות הפוסקים. מסתבר שהמנהגים ותקנות הקהל היו מגובים ע"י תלמידי החכמים של העיר עזה, שאל"כ ספק אם היה להם תוקף הלכתי.⁵⁹

1. ר' דוד בן זמרא,⁶⁰ דן האם יש חיוב להפריש תרומות ומעשרות מהתוצרת הגדלה בעזה "מפני שיש קצת אנשים שיש להם קרקעות". נמצאנו למדים שיהודי עזה לא עסקו רק במלאכות יד (צורפות וכדו')⁶¹ או במסחר, אלא עסקו אף בחקלאות.⁶²

הרדב"ז קובע שעזה היא בכלל גבולות עולי מצרים, שכן הגבול הדרומי של עולי מצרים לדעתו הוא וואדי אל-עריש הנמצא במרחק של כ- 70 ק"מ דרומית לעזה.⁶³ להלכה, שחיוב הפרשת תרומות ומעשרות בארץ ישראל הוא רק מדברנו, בגלל שיש חסרון של "ביאת כולכם", הוא הדין גם בעזה, וכפי שקבע הרמב"ם, הל' תרומות א, ה-ו.⁶⁴

מהבחינה ההיסטורית, יש להדגיש שלפי הנראה הקרקעות עליהן מדבר הרדב"ז היו בבעלות היהודים, שכן אם היהודים היו אריסים או פועלים בלבד, לא היה הרדב"ז משיב שיש חובה להפריש תרומות ומעשרות.

2. הרדב"ז⁶⁵ דן בשאלה אם מותר לצאת בשיירה מעזה למצרים, אף שיועד שיצטרך לחלל שבת, ובתשובה זו מביא מנהג קדום הנהוג בעזה, שאין יוצאים מיום רביעי ואילך:

59. ראה שו"ת הרשב"א ח"ד סי' קפה, ולעומתו שו"ת הריב"ש סי' שצט ובשו"ע חו"מ סי' רלא סעי' כח; ואמנם אם אין אדם חשוב במקום מועיל תקנת הקהל, וראה לעיל פרק ב על הימצאות חכמים בעיר עזה.

60. שו"ת הרדב"ז חלק ד סי' ל.

61. ראה: נתן שור (לעיל הע' 12), עמ' 204.

62. ראה: יצחק בן צבי, שאר ישוב, חלק ב, תל אביב, תרצ"ו, עמ' 146.

63. ראה עוד שו"ת הרדב"ז ח"ו סי' ב אלפים רו שהגבול הדרומי של ארץ ישראל הוא וואדי אל-עריש ולא הנילוס, ומוואדי אל-עריש ועד עזה - מהלך שני ימים.

64. וראה גם רמב"ם הל' מעשר יג, ד.

65. שו"ת הרדב"ז ח"א סי' עז.

הרב יואל פרידמן

ואדרבא יש הסכמה בעזה שלא יצאו משם יום ד' משום דקרום
הדבר שיבוא לידי חלול שבת...

הפוסקים דנו במשך הדורות אם יש לנהוג יום אחד או שני ימים בעזה, ומדברי
הרדב"ז בתשובה הנ"ל, ניתן להוכיח גם שנהוג היה בעזה לחוג יום טוב אחד
בלבד ולא שני ימים כדן חו"ל. וכן כותב הרדב"ז: "ואין להביא ראיה ממה
שאין עושין שני ימים של גלויות" כי דין ארץ ישראל לחיוב תרומות ומעשרות
ודין יום טוב שני הם שני נושאים שונים שאין בהם קשר. חיוב בתרומות
ומעשרות תלוי בדין ארץ ישראל לגבולותיה, אך התוספת של יום טוב שני
תלויה באפשרות ההגעה של שלוחי בית הדין בירושלים, והאפשרות להודיע אם
החודש התעבר.

3. בנושא זה נשאל גם הרב יאשיהו בן יוסף פינטו (1565-1648 סוריה).⁶⁶ מדובר
באנשים שעולים לארץ ישראל כדי לקבוע את מקום מגוריהם בירושלים,
ובדרכם לשם התעכבו ביום טוב בעיר עזה – האם צריכים לנהוג שני ימים
כבני חו"ל כי עדיין לא הגיעו לתעודתם, או שמא ינהגו כמנהג עזה לחוג יום
אחד בלבד.

מלשון השאלה יש ללמוד שמנהג עזה דאז שנוהגים יום אחד של יום טוב.
מסקנת בעל שו"ת נבחר מכסף שכיון שדעתו לעלות לארץ ישראל, ואין הוא
מתכוון לחזור לחו"ל – נוהג יום אחד. אמנם הוא מסייג שם דבריו שדין זה
נכון רק אם הוא מגיע למקום יישוב, אך אם עדיין הוא נמצא בדרך יש לנהוג
שני ימים. לאור הנ"ל הוא מסיק:

וכפי זה נראה שכיון שהגיעו לעיר מושב שהיא עזה שעושים יום
אחד גם הם עושים כן כיון שאין דעתם לחזור עוד לח"ל...⁶⁷

4. ר' לוי בן חביב (מהרלב"ח, זמורה ספרד 1483 – ירושלים 1545) שכיחן כרבה
של ירושלים מספר שרק לאחר 15 שנים מזמן עלותו לירושלים,

66. שו"ת נבחר מכסף או"ח סי' ח.

67. ראה עוד בענין זה במאמרו של הרב יהודה זולדן, "יום טוב שני בעזה ובגוש קטיף" בספר
זה.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

החליט לברר אחר מנהגי הקריאה הנהוגים בחול המועד.⁶⁸ המנהג הראשון אליו הוא מתייחס הוא המנהג הנהוג בעיר צפת שבו קוראים בכל אחד מימי חול המועד רק את היום עצמו וחוזרים על אותה פרשה ארבע פעמים לארבעת הקרואים. מהרלב"ח מסביר את החסרונות של מנהג זה, ולשם השוואה מביא את המנהג הנהוג בעיר עזה שהכהן קורא את יום החג, הלוי קורא את היום שלמחרת, השלישי קורא את שניהם והרביעי קורא שוב כקריאתו של הכהן. אמנם מסקנת מהרלב"ח להעדיף את מנהג קריאת צפת, אך עצם העובדה שהעמיד מולו את המנהג של העיר עזה מוכיח על חשיבותה של העיר עזה, על רצף התיישבות וחיים במקום עד שהשתרש שם מנהג עצמאי.

5. הרב יששכר בן מרדכי בן סוסאן נולד בפאס בשנת ר"ע לערך (1510), למד אצל מהרלב"ח בירושלים ולאחר מכן שימש כרבה של קהילת המערביים בצפת. בספרו תיקון יששכר⁶⁹ שעוסק במנהגי הקהילות בארץ ישראל מביא באריכות יתירה את המנהג של המוסתערבים (יהודי ארצות האיסלם) שבמקומות שהם ספק מוקפים חומה, יש לומר על הניסים ולקרוא בתורה בברכה גם ביום ט"ו באדר. אמנם, מנהג הספרדים לומר על הניסים, אך אין קוראים בתורה, ונהגו שני המנהגים באותה עת בעיר צפת: "שאלו אחזו במנהגם בפני אלו ואלו אחזו במנהגם בפני אלו". במשך השנים נתבטל מנהג זה לגמרי כנראה בהשפעת האר"י ז"ל.⁷⁰

המעניין הוא שר' יששכר מביא שהוא שמע שכך היה נהוג גם בעיר עזה:

והמקומות שקורין בהם המגילה שני ימים מפני שספק אם עיירות הם אם כרכים הם כמו שכתבתי למעלה בביאור הקביעות בחדשי אדר, הסדר להם בקריאת התורה ביום השני כסדר היום הראשון, ומנהג זה פשוט פה בכל המוסתערבים יצ"ו

68. שו"ת מהרלב"ח סי' מט.

69. ספר עיבור שנים - תיקון יששכר, ירושלים, תשמ"ח. על ספר זה, ראה: הרב ד"ר מאיר רפליד, "ונוהגים האשכנזים להרבות בו במיני פירות", נטיעות הארץ, כפר דרום תשס"ד, עמ' 420.

70. במבוא לס' תיקון יששכר, עמ' 12, בשם ספר שער הכוונות ופאת השולחן.

הרב יואל פרידמן

תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב וכפריה בירי"ה ואל זיתו"ן ושמענו שכן נוהגין גם בעז"ה ובדמש"ק אלא אם יחול יום שני בשבת — אין נוהגין בשום מקום מהם להוציא בו ספר שני לפרשת עמלק. ועדיין אכתוב בזה למטה בפורים של בני כרכים ודאי, וקהילות הספרדים יצ"ו שנתוספו מחו"ל פה צפת שבגליל העליון תוב"ב על התושבים יצ"ו הקדמונים אינן מעלין ספר תורה ביום שני, שאומרים שאם מעלין צריך לברך על הקריאות בו ויהיו ברכות על קריאת ספק. ונראה לי הואיל וכך הוא יום שני בספק עומד, אין כח לאלו להכריח כמנהגם לאלו ולא אלו לאלו ובפרט החדשים בארץ לקדמונים בארץ, שספיקי דאי ערי א"י הם יותר קרובים לודאי מוקפים חומה היו בימי יהושע בן נון מספקי ח"ל, דבר פשוט בלא צורך ראיות לכך — כל שכן וכ"ש שמנהג אבותיהם בידיהם קדמון מקדמוניהם, מימות חכמי וגאוני הארץ הראשונים יצ"ל...

בהמשך מספר הר' יששכר שבשנת שי"ט (1559) רצה החזן להימנע מקריאת התורה, שכן ראה שזהו מנהג הספרדים, אך הוא, כרב בית הכנסת, הורה לו לקרוא בתורה כפי שנהגו כל השנים. באותו אירוע היה שם תלמיד אחד שהמנהג לא נראה בעיניו, ורץ "וספר הדברים לפני החכם השלם גדול דורינו הרב הגדול מהר"ר יוסף קארו נר"ו ואמר לו יפה עשה ומנהג טוב הוא לומר היום על הניסים בתפלה ולהעלות בו ספר תורה, אלא שקהילותנו הספרדים יצ"ו לא נהגו להעלות..."

6. הרב אברהם בן מרדכי הלוי (1650-1712 מצרים),⁷¹ דן על "מעשה שהיה פה עזה" שראובן כעס על אשתו ונשבע שלא יאכל עם אשתו בקערה אחת כל חייו, ואם לאו מקבל על עצמו נזירות שמשון.⁷²

הרב אברהם הלוי דן מהם הסטנדרטים המינימאליים של היחסים המקובלים בין איש לאשתו. מסקנתו בנד"ד, שכיוון שהודיע שלא יאכל עם אשתו בקערה

71. שו"ת גינת ורדים, יו"ד כלל ב סי' ד.

72. ראה: מאיר בניהו, "לתולדות היישוב היהודי בעזה", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, חוברת א-ב, תשט"ו, עמ' 22 הערה 4, שמוכיח שהשאלה הופנתה לרב אברהם הלוי בין השנים תנ"ב-תנ"ז (1592-1596).

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

אחת משום שרוצה לבזותה, והעצים את תוקף החלטתו ע"י נדר (נזירות שמשון) — חייב הבעל לגרש את אשתו ולתת לה את כתובתה.

בהמשך הוא דן אם ניתן להתיר או למצוא עבורו פתח לנזירות שמשון, בטענה שאילו היה יודע שיתחייב לתת גט וכתובה — לא היה נודר. בסוף דבריו הוא מתייחס למנהג המקובל בעיר עזה:

ויש הסכמה פה עזה שכל מי שנשבע בנ"ש הרי הוא כחרס
הנשבר וקנסו הוא שיהיה שלשים יום בנזיפה ולא יכנס בבית
הכנסת כלל כל שלשים יום ואחר שלשים יום קודם ההתרה יתן
לקהל ששים חתיכות.

הרב אברהם הלוי דן האם יש תוקף למנהג כדי לבטל את הנזירות. בדרך כלל, הוא אומר, מצאנו שיש כוח לבית דין להפקיע ממונו ורכושו של אדם מכוח הכלל "הפקר בית דין הפקר", אך לא מצאנו שיש בכוחו גם להפקיע איסורים. מסקנתו היא שכל אדם המתגורר בעיר עזה מחוייב למנהגי המקום, ולכן תקף המנהג, ומן הדין בטלה הנזירות, ומחוייב הוא בכל הסאנקציות שהנהיגו בעיר:

נמצינו למדין דבמילי דתלי בממונא יכולין כל ב"ד וב"ד להפקיע
ממון אפי' של אחרים שלא יהיה מתגורר אצלם כיון שיש תיקון
בדבר אמנם להפקיע ולבטל חומר האיסור אז אם הוא מתגורר
אצלם חשיב כעושה על דעתם כי היחיד שדר במקום חייב לנטות
אחר דעת הרבים והב"ד שבמקום ההוא ואפי' שלא ידע בהם
מתחלה.

בתשובה זו וכן בתשובות שהובאו לעיל, אנו מוצאים שקהילת עזה הייתה עיר שיש בה מנהגים משלה,⁷³ דבר המוכיח את רצף ההתיישבות והחיים בעיר במשך תקופה ארוכה, כפי שמסכם נתן שור את מאמרו "תולדות

73. ראה מאיר בניהו, שם, עמ' 21 הערה 3, שמסופק אם אכן המעשה הנידון היה בעזה, שכן השבועה שנשבע ראובן הייתה על דעת חכמי אשכנז. אך למרות תמיה זו נראה בוודאות לאורך כל התשובה שאכן מדובר במעשה שאירע בעזה, ובמנהג קדום שהיה מקובל בעזה, למרות שלא ידוע מיהו בית הדין שהנהיג מנהג זה ומאיזו תקופה.

הרב יואל פרידמן

יהודי עזה",⁷⁴ שקהילת עזה התקיימה במשך כ-600 שנה ומתוכן כ-300 שנות פריחה. כן אפשר לראות בתשובות אלו את הדינאמיות והמקוריות של החיים החברתיים בעיר.

74. ראה לעיל הערה 11, שם עמ' 215.

הרב יעקב אריאל

קריאת מגילה בעזה*

שאלה:

חייל המשרת בעזה, האם חייב לקרוא את המגילה גם בי"ד וגם בט"ו.

לפנינו כמה שיקולים לקולא:

- א. ספק היכן היתה עזה העתיקה.
- ב. ספק אם היתה מוקפת חומה. (ואע"פ שעיר ששימשה כאחת מערי סרני פלשתיים, מסתמא היתה מוקפת חומה, אך הדבר תלוי היכן היתה העיר? אם סמוכה לים, יכול להיות שימה חומתה וכמו שהסתפקה הגמ' [מגילה ה ע"ב] לגבי טבריה. ואם היתה רחוקה מהים יתכן שהיתה מוקפת חומה).
- ג. הערים המסופקות קורין רק בהן, ולא בסמוך ונראה. ולכן אע"פ שעזה היא עיר גדולה מאוד וצפופה מאוד אין להחשיב את כולה כעיר אחת לענין זה.
- ד. אין בה ישוב יהודי. החיילים דרים בה זמנית לצורך מילוי תפקידם ומתחלפים לפי הצורך. ועיר של עכו"ם ספק אם קורין בה בט"ו.

תשובה:

בביאור הלכה בסי' תרפח, יש לכאורה סתירה בדבריו. בתחילה כתב בשם הדבר משה שעיר חרבה אין קורין בה בט"ו, ולאחר מכן כתב בשם הברכי יוסף שעיר שיש בה רק גויים, ישראל הנמצא בה בט"ו קורא בה בט"ו. הרב צבי פסח פרנק, שו"ת הר צבי (או"ח ח"ב סי' קלא) רצה לישב שיש לחלק בין עיר חרבה לגמרי לבין עיר שדרים בה עכו"ם. ולסברתו זו יוצא שעזה חייבת גם בט"ו. מיהו יתכן שבספק מוקפת חומה לא אמרו כן, אלא רק בעיר ודאי מוקפת חומה כמו ירושלים, עיי"ש. ועיין תוס' כתובות (מה ע"ב ד"ה על) שעיר של עכו"ם אין לה קדושת מוקפת חומה. אולם אנו לא בקדושה עסקינו, אלא בדין

* תשובה זו פורסמה לראשונה בספר: באהלה של תורה ח"ב סימן קד.

הרב יעקב אריאל

מוקפות חומה מימות יהושע בן נון לעניין קריאת המגילה.

ובירושלים נהגו גם בי"ט השנים שבין תש"ח לתשכ"ז, לקרוא בט"ו למרות שבעיר העתיקה לא נשארו יהודים, וע"כ כהברכ"י. אם כי יתכן שסמכו על כך שהחומה השלישית עברה בתוך ירושלים החדשה. מיהו החומה השלישית אינה חומה מימות יהושע ב"נ, ועיקרה של ירושלים הקדומה היה באזור מעיין השילוח, משער האשפות דרומה (סילוואן), ושטח זה היה כולו בידי נכרים באותם ימים, ובכל זאת קראו את המגילה בכל ירושלים החדשה בט"ו בכל אותן י"ט השנים שבין תש"ח לתשכ"ז. ויתכן שסמכו על זה שהר ציון, היה חלק מירושלים הקדומה, ובכל אותן י"ט שנים היה ברשותינו, עיי"ש בהר צבי. ומיהו בהר ציון לא גרו אז יהודים בדרך קבע, החיילים היו מתחלפים והאזרחים רק עבדו בשעות היום בהר).

והנראה לומר עוד, שבירושלים, מכיוון שכבר נהגו לקרוא בט"ו מקדמת דנא, בהיות הישוב היהודי בין החומות ובאזור ירושלים הקדומה, גם כשהתפשט הישוב מערבה לעיר החדשה הוא המשיך את רציפות המסורת של ירושלים. העיר העתיקה היתה אמנם מיושבת ע"י נכרים, אך ירושלים החדשה היתה הרחבה של העיר העתיקה, ולכן גם באותן השנים בהן היתה ירושלים העתיקה בידי נכרים המסורת נמשכה ברציפות ולא פסקה. אך בעזה, שגם בהיות בה ישוב יהודי קראו בט"ו רק מספק, ומקומה של עזה הקדומה לא ידוע, ולא ברור אם המקום העתיק מיושב בכלל, אפילו ע"י נכרים והחיילים המשרתים בעזה אינם תושבים קבועים, ואין כאן המשך רצוף של הקהילה היהודית הקודמת, יש כאן ספקות רבים אם יש בכלל צורך לקרוא מספק בט"ו, ומספק יוצאים מעיקר הדין בי"ד כרוב העולם. לכן נראה שהחיילים המשרתים בזעה יקראו רק בי"ד בברכה ולא בט"ו.

ועיי"ש בהר צבי, שהסתמך בעיקר על כך שירושלים היא עיר שהתפשטה והתרחבה מעבר לחלק שהיה מוקף חומה מימות יהושע בן נון וכולה נחשבת לעיר אחת. ולכן אע"פ שבחלק הקדום אין יהודים, מכיוון שבחלק החדש דרים יהודים ובהם עשרה בטלנים, נחשבת כל ירושלים ככרך אחד שלא פקע ממנו דיני כרך וכולה קוראת בט"ו. אך בעזה אין לומר כן. אפילו אם נניח שגם עזה נחשבת לעיר שהתפשטה והתרחבה וכוללת בתוכה גם את החלק העתיק וגם את החלק החדש, אך בחלק החדש אין תושבים יהודים קבועים אלא

קריאת מגילה בעזה

רק חיילים המתחלפים במשמרותיהם. ובודאי שאין עשרה בטלנים ביניהם. על אחת כמה וכמה שיש ספקות נוספים באשר לזיהויה של עזה העתיקה, מיקומה וחומתה וכן"ל.

ואע"פ שהקהילה היהודית שהיתה בעזה (עד מאורעות תרצ"ו) נהגה מן הסתם לקרוא גם בט"ו מספק, אך קהילה זו היתה קהילה קבועה והמשיכה את הרצף הישובי של קהילת עזה מקדמת דנא, ולכן נהגה גם לקרוא בט"ו מספק¹. אך החיילים המשרתים בעזה אינם קהילה קבועה, והם באו לעזה לאחר נתק של כמה עשרות שנים לאחר שהקהילה הקבועה חרבה. לכן אין הם משועבדים למנהגי הקהילה היהודית שהיתה במקום ועל משנ"ב סי' תסח סעיף ד בבה"ל ד"ה וחומרי).

ולכן אין מקום לחייבם לקרוא מגילה גם בט"ו מספק.

1. הערת המערכת: על מנהג קריאת מגילה בעזה ניתן ללמוד מהרב יששכר בן מרדכי בן סוסאן, תיקון יששכר (ד"צ וינציאה של"ט), דף ס ע"ב הכותב: "והמקומות שקורין בהם המגילה שני ימים מפני שספק אם עיירות הם אם כרכים הם כמו שכתבתי למעלה בביאור הקביעות בחדשי אדר, הסדר להם בקריאת התורה ביום השני כסדר היום הראשון, ומנהג זה פשוט פה בכל המוסתערבים יצ"ו תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב וכפריה בירי"ה ואל זיתון ושמענו שכן נוהגין גם בעזה ובדמשק אלא אם יחול יום שני בשבת ... אין נוהגין בשום מקום מהם להוציא בו ספר שני לפרשת עמלק". על בסיס תשובה זו פסק כך גם הרב יעקב שאול אלישר, ישא ברכה חלק או"ח סימן ח, בתשובה משנת תרמ"ג ליהודים שהתיישבו בעזה: "והנה בפורים כבר שאלו מה יעשו בקריאת המגילה והוריתי להם שיקראו ב' ימים. הראשון בברכה והב' בלא ברכה, וכמ"ש בס' תקון יששכר ז"ל בעד עזה". אם כי באותה שנה קראו הכל בי"ד בלבד, מאחר ויום ט"ו באדר חל בשבת.

הרב יהודה זולדן

יום טוב שני בגוש קטיף?

מבוא

א. גבולות הארץ לענין יום טוב שני

1. שיטת הרמב"ם

2. שיטת הריטב"א

ב. יום טוב בעזה

ג. יום טוב בחבל עזה וביושבי הנגב והערבה

סיכום

מבוא

בארץ ישראל המנהג הוא לעשות יום טוב אחד, ואלו מחוץ לגבולותיה של א"י, בגלויות השונות, עושים יומים. המקור הוא בדברי ר' יוחנן בגמרא בראש השנה (כא ע"א):

כל היכא דמטו שלוחי ניסן ולא מטי שלוחי תשרי, לעבדו תרי יומי.

זאת על אף שאנו בקיאים כיום בחישוב החודשים.¹ מהם גבולותיה של ארץ ישראל לענין יום טוב שני של גלויות, על פי מה נקבע הדבר, והאם בעזה ובסביבותיה יש לנהוג יום אחד או יומים? בנושא זה עסקו ראשונים רבים. אנו נתמקד בשתי שיטות בלבד — שיטות הרמב"ם והריטב"א.²

* מאמר זה פורסם בספרו של המחבר: מלכות יהודה וישראל, "גבולות ארץ ישראל לענין יום טוב שני", עמ' 404-413.

1. ביצה ד ע"ב; רמב"ם הל' קידוש החודש ה, ה-ו; שו"ע או"ח סי' תצו סעי' א.
2. רוב הראשונים נקטו בכיוונו של הריטב"א. בסיכום שיטותיהם ראה: הרב שלמה גורן, משנת המדינה, עמ' 152-171. ראה עוד: הרב י"ד פריד, יום טוב שני כהלכתו, ירושלים תשמ"ח.

א. גבולות הארץ לענין יום טוב שני

1. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בהל' קידוש החודש ה', ט-יב:

ט. אין עשיית יום טוב אחד תלוייה בקריבת המקום, כיצד אם יהיה מקום בינו ובין ירושלם מהלך חמשה ימים או פחות שבדאי אפשר שיגיעו להן שלוחין, אין אומרין שאנשי מקום זה עושין יום טוב אחד, שמי יאמר לנו שהיו השלוחים יוצאין למקום זה, שמא לא היו השלוחים יוצאין למקום זה מפני שלא היו שם ישראל ואחר שחזרו לקבוע על החשבון ישבו שם ישראלים שהן חייבין לעשות שני ימים, או מפני שהיה חירום בדרך כדרך שהיה בין יהודה וגליל בימי חכמי משנה, או מפני שהיו הגוים מונעין את השלוחין לעבור ביניהן.

י. ואלו היה הדבר תלוי בקריבת המקום היו כל בני מצרים עושין יום אחד, שהרי אפשר שיגיעו להם שלוחי תשרי, שאין בין ירושלם ומצרים על דרך אשקלון אלא מהלך שמנה ימים או פחות וכן רוב סוריא, הא למדת שאין הדבר תלוי בהיות המקום קרוב.

יא. נמצא עיקר דבר זה על דרך זו כך הוא, כל מקום שיש בינו ובין ירושלם מהלך יתר על עשרה ימים גמורים עושין שני ימים לעולם כמנהגם מקודם, שאין שלוחי כל תשרי ותשרי מגיעין אלא למקום שבינו ובין ירושלם מהלך עשרה ימים או פחות, וכל מקום שבינו ובין ירושלם מהלך עשרה ימים בשוב או פחות שאפשר שהיו שלוחין מגיעין אליו, רואים אם אותו המקום מארץ ישראל שהיו בה ישראל בשעת הראייה בכבוש שני כגון אושא ופרעם ולוד ויבנה ונוב וטבריה וכיוצא בהן עושין יום אחד בלבד, ואם אותו המקום מסוריא כגון צור ודמשק ואשקלון וכיוצא בהן, או מחוצה לארץ כגון מצרים ועמון ומואב וכיוצא בהן, עושין כמנהג אבותיהן שבידיהן אם יום אחד יום אחד ואם שני ימים שני ימים.

הרב יהודה זולדן

יב. מקום שבינו ובין ירושלים עשרה ימים או פחות מעשרה והוא סוריא או חוצה לארץ ואין להם מנהג, או שהיא עיר שנתחדשה במדבר ארץ ישראל, או מקום ששכנו בו ישראל עתה, עושין שני ימים כמנהג רוב העולם, וכל יום טוב שני מדברי סופרים ואפילו יום טוב שני של ראש השנה שהכל עושין אותו בזמן הזה.

מדברי הרמב"ם עולה כך:

- א. עד עשרה ימי הליכה מירושלים לכל צדדיה, בתוך ארץ ישראל ובגבולות בית שני — עושים יום אחד. דוגמאות: אושא, שפרעם, טבריה.
- ב. עד עשרה ימי הליכה מירושלים לכל צדדיה בארץ ישראל אך לא בתוך גבולות בית שני — תלוי במנהג המקובל, יום או יומים. דוגמאות: צור, דמשק, אשקלון.
- ג. עד עשרה ימי הליכה מירושלים לכל צדדיה, ולא בארץ ישראל — תלוי במנהג המקובל יום או יומים. דוגמאות: מצרים, עמון ומואב.
- ד. עד עשרה ימים הליכה או יותר מירושלים ולא בארץ ישראל וגם אין להם מנהג עושים יומיים.
- ה. עד עשרה ימי הליכה מירושלים במדבר ארץ ישראל או מקום ישוב חדש בארץ ישראל שלא היה בבית שני, עושים יומיים.
- ו. למעלה מעשרה ימי הליכה מירושלים – עושים יומיים.

ביחס לעזה, על פי הרמב"ם עלינו לדון אותה (על פי קרטיריון ב') כמקום שהוא במרחק עד עשרה ימי הליכה מירושלים, אך הוא מחוץ לגבולות עולי בית שני. הרמב"ם מזכיר באחת הדוגמאות את אשקלון כמקום שהוא מחוץ לגבולות בית שני.³ העיר עזה היא דרומית לאשקלון. לפי קריטריון ב' יש לבדוק מה היה המנהג בעזה, יום או יומים?

3. גיטין ב ע"א תוד"ה אשקלון, לשיטת ר"ת וראשונים נוספים שם. הריטב"א, הרשב"א, הר"ן תוס' רי"ד, תוס' רא"ש ומאירי. רמב"ם הל' תרומות א.ה. הרב יוסף טיראני, שו"ת מהרי"ט, חלק א סימן מז כותב שתחומי עזה נכבשו ע"י עולי בבל. ראה עוד במאמרו של הרב יעקב אריאל "קדושת חבל ימית וחוף עזה — מצוות והתיישבות" בספר זה.

2. שיטת הריטב"א

הריטב"א בראש השנה יח ע"א (ד"ה על אלול) ובסוכה מג ע"א (ד"ה ופריק) חולק על הרמב"ם ולפיו, למרות שלא לכל המקומות בארץ ישראל הגיעו שלוחין, ולהיפך ישנם מקומות בחו"ל הקרובים לארץ ישראל אליהם כן הגיעו השלוחים, המנהג הוא שבכל מקום בארץ ישראל עושים יום אחד ובחו"ל עושים יומים. מהריטב"א משמע שגבולותיה של ארץ ישראל הם גבולות כיבוש ראשון או אולי גבולות ההבטחה, וזאת מאחר שהוא מזכיר בדבריו את חזרת עולי הרגלים לנהר פרת (תענית י ע"א). בגאונים מצינו תשובה ברורה לשאלה זו, בשם גאון ששמו ר' יוסף:

ושמא מימות יהושע בן נון, כך הנהיג את כל היוצאים ומשתהים חוצה לארץ לעשות... ולזאת אמרו רבותינו שלחו מתם אל תשנו מנהג אבותיכם.⁴

מדברי הגאונים הללו עולה שגבולות א"י לענין יום טוב שני הם גבולות כיבוש ראשון מימות יהושע בן נון. אפשרות אחרת לומר, שגבולות א"י לענין יו"ט שני של גלויות הם גבולות ההבטחה, אלא שזה נהג בפועל מימות יהושע ואחרי בימי הנביאים.⁵ אם מתאימים את דברי הריטב"א עם הגאונים, הרי

4. תשובות הגאונים גנזי קדם ח"ד עמ' 36-37; אוצר הגאונים לביצה ד ע"ב, עמ' 4-9. מדבריו משמע שאלו שני טעמים שונים: (א) מנהג אבותינו. (ב) שמא יחזור הדבר לקלוקלו. כך עולה גם מדברי התוס' בתענית ב ע"א ד"ה מאימתי, הכותב: "ואע"ג דבקיאינן בקביעא דירחא, גזרה שמא יחזור הדבר לקלוקלו או משום מנהג אבותינו בידינו כדאיתא בפרק קמא דביצה". עי' שם במהר"ץ חיות שהעיר שבפשט הגמרא בביצה משמע שזהו טעם אחד. כך הבינו בפשטות רוב הראשונים. רש"י בביצה ד ע"ב ד"ה דגזרי; רבינו חננאל שם; תוס' סוכה מג ע"א ד"ה לא. כך עולה גם מדברי הרמב"ם הל' קידוש החודש ה, ה, ורמב"ם הל' יום טוב א, כא; חינוך מצוה שא.

5. הירושלמי בעירובין ג, ט דורש על הפסוק (שיר השירים א, ו): "בני אמי נחרו בי שמוני נוטרה את הכרמים - מי גרם לי להיות נוטרה את הכרמים? על שם כרמי שלי לא נטרתי. מי גרם לי להיות משמרת שני ימים בסוריא? על שם שלא שמרתי יום אחד בארץ, סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שנים, ואיני מקבלת שכר אלא על אחת". וכן הוא בשיר השירים רבה (פ"א, ג). מדברים אלו עולה שיום טוב של גלויות נועד להבחין בין א"י לחו"ל ואיננו תלוי באופן ישיר באפשרותם של השליחים להגיע למקומות השונים, וכך מוסבר מדוע גם כיום נשארה תקנה זו במקומה. המקובלים הסבירו את הצורך ביום טוב שני של גלויות, בכך שקדושת יו"ט הנמצאת בארץ ישראל איננה יכולה להופיע

הרב יהודה זולדן

שמחלוקת הריטב"א והרמב"ם היא לא רק בשאלה כיצד יש לנהוג במקומות שונים, אלא שאלה עקרונית יותר – על בסיס מה נקבעים גבולות הארץ לענין יו"ט שני של גלויות. לדעת הרמב"ם הבסיס הוא גבולות כיבוש שני, ואילו לדעת הריטב"א והגאונים הבסיס הוא גבולות כיבוש ראשון, או גבולות ההבטחה. ברובד אחר, האם הגבולות הם על בסיס ההתיישבות בפועל, או על בסיס גבולות הארץ המובטחת מבלי קשר להתיישבות בפועל. לדעת הריטב"א והגאונים ברור הוא שדרומית לאשקלון – עזה וסביבותיה, נהגו יום אחד, וממילא כך יש לנהוג כיום, ואילו לדעת הרמב"ם יש לבדוק מה היה המנהג דרומית לאשקלון מאחר שאזור זה הוא בתוך מרחק הליכה של עד עשרה ימים מירושלים, אך לא בתוך גבולות בית שני.

החזון איש, כותב שהמחלוקת בין הרמב"ם לריטב"א איננה כ"כ קיצונית, גם אם נתעלם מההבחנה העקרונית האם גבולות ארץ ישראל לענין יום טוב שני נקבעים ע"פ גבולות בית ראשון או בית שני. לדבריו, הריטב"א לא התכוון לומר שקביעת ההבחנה בין ארץ ישראל והגלויות נובעת מפני שבכל מקום הולכים אחר הרוב, אלא שכך היתה קביעתו של הלל, להקל בארץ ישראל במקום ספק, ולהחמיר בחו"ל במקום ספק. ההבדל בין הרמב"ם והריטב"א הוא בכך שלדעת הריטב"א גם בארץ ישראל במקום בו היה ידוע שנוהגים יומיים, לאחר התקנה עושים בארץ ישראל בכל מקום יום אחד, ואילו לרמב"ם דוקא במקום בארץ ישראל שיש ספק אם נהגו בו יום או יומיים אז עושים יום אחד. אך אם היה ברור שמקום מסוים בארץ ישראל נהגו לעשות יומיים, אזי ממשיכים גם כיום לנהוג בו יומיים.⁶

חידוש זה של החזון איש קשה להולמו בהבנת הרמב"ם, מפני שהרמב"ם בהל' קידוש החודש ה, יב כותב שאם יש מקומות שהם במרחק הליכה עד עשרה

בקלות בגלות בשל חומריותה וגשמיותה ואשר על כן יש לעשות בחו"ל יומיים. עיין שער ההלל לסידור הרש"ז (תורה אור בשם האדמו"ר הזקן הלכות השכמת הבוקר סי' ב); הראי"ה קוק, אגרות ראי"ה ח"ב עמ' רצה, שג, וחבש פאר (מהדורת חושן, דף לט ע"ב); שיחות הרב צבי יהודה (בשלח תשכ"ז, בהשלמות); הרב עובדיה הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי ח"ו סי' ב סעי' ב ס"ק י-יד.
6. חזון איש או"ח סימן קלב.

יום טוב שני בגוש קטיף

ימים מירושלים ואין להם מנהג קבוע, עושים יומיים כמנהג רוב העולם, ולא יום אחד כפי שטוען החזון איש. ברור שלפי הריטב"א במקרה כזה ינהגו בארץ ישראל יום אחד.

ב. יום טוב בעזה

כאמור, אין ספק לדעת הריטב"א שבעזה ובסביבותיה יש לנהוג יום טוב אחד, ואילו לדעת הרמב"ם הדבר תלוי במנהג. מה היה המנהג בעזה? בספרות השו"ת מצאנו מספר תשובות מהם יש ללמוד על מנהג בני עזה ביום טוב.

הרב דוד בן זמרה, נשאל האם עזה היא מארץ ישראל, ומסקנתו שעזה היא מארץ ישראל שכבשוה עולי מצרים, ובסוף תשובתו כותב כך: 'ואין להביא ראיה ממה שאין עושים (= בעזה) שני ימים של גלויות, שאין דבר זה תלוי בארץ ישראל אלא במקומות שאין דרין רוב ישראל והיו השלוחים הולכים להם וכן כתב הרב ז"ל בהל' קידוש החודש'.⁷

הרב לוי בן חביב, נשאל על אופן קריאת התורה בחול המועד סוכות בארץ ישראל, ובתשובתו מציין את מנהג עזה, וכך כתב: "גם חקרתי לדעת מנהג עזה ואמרו לי שהוא זה. שביום ראשון של חולו של מועד שהוא יום שני לחג".⁸ מכאן עולה בבירור גם כן שבעזה נהגו יו"ט אחד ולא שנים שהרי יום השני לחג הוא אצלם יום ראשון של חול המועד ולא יום טוב שני.

הרב יעקב בן צבי עמדין, כותב: "שפשיטא שעזה לא מכלל גולה נחשבת, הלא מעצם ארץ ישראל הוא".⁹ לפיו ברור שבעזה נהגו יום אחד

7. שו"ת הרדב"ז ח"ד סי' אלף קה. תשובת רדב"ז זו מופיעה גם בספר א"י בספרות השו"ת, ח"ב עמ' פו, ובהערה 11 ציין העורך הרב ישראל שציפנסקי לתשובת הרמב"ם, פאר הדור סי' קו, שכתב שעזה כארץ ישראל לענין יו"ט שני. המעיין בתשובה שם יראה שהעיר בה עוסק הרמב"ם היא צור ולא עזה ואין הוא נשאל על עזה כלל. תשובה זו גם מופיעה בשו"ת הרמב"ם סי' קכה, בגירסה שונה במקצת. אמנם ניתן להבין מתוך התשובה שבמקום בו נהגו יום אחד כך יש לנהוג גם כיום. אך אין הוא מזכיר מפורשות את עזה.

8. שו"ת הרלב"ח סי' מט.

9. מור וקציעה או"ח סי' שו. ראה בדבריו גם בשו"ת שאילת יעב"ץ ח"א סי' קסת.

הרב יהודה זולדן

מאחר "שהם ואשר כמוהם שנתיישבו בערי פלשתים לא הוצרכו לשלוחים כי קרובים המה למקום בית דין בירושלים וכל שכן יבנה שאינם רחוקים אפילו מהלך יום אחד".¹⁰

בעש"ק מצורע בשנת תרמ"ג, לקראת חג הפסח הקרב, נשאל הרב שמואל סלנט, ע"י הרב חנוך זונדל סלנט, האם יש לעשות יומים יו"ט בעזה, ובתשובתו הוא מאריך לדון אם עזה היא מאי והאם השלוחים היו מגיעים לשם, ולבסוף כותב:

ואם כן עזה, שזה ששים שנה שנתבטל הישוב בה, ועתה נתחדש בה ישוב בני ישראל, לפי דעתי שאם אלו שנתיישבו בה הם כבר ישבו וקבעו דירה בפעיה"ק ירושת"ו, ונהגו יום אחד יו"ט, אם כן גם בעזה יכולים לקים מנהג ירושלים ת"ו יום אחד של יום טוב לבד, אפילו אם עשרה ראשונים לבד היו פעיה"ק ירושת"ו, יכולים לקבוע יו"ט אחד דוקא, אף אם אח"כ יבואו מחו"ל כמה וכמה אנשים, יהיו נגררים אחר עשרה ראשונים ויעשו יו"ט אחד כמוהם. ואולם אם העשרה ראשונים הם מחו"ל שהלכו לשם בתחילה ולא קבעו דירה פעיה"ק כלל מי יוכל להתיר להם שלא יעשו רק יום אחד ויאכלו חמץ ביום השמיני...וכל הבאים אחריהם ינהגו כמוהם.¹¹

הרב שמואל סלנט ביקש את חות דעתו של הראשל"צ הרב יעקב שאול אלישר, ואף הוא מגיע למסקנה דומה.¹²

10. השערי תשובה או"ח סימן תצו ס"ק ה הביא את מחלוקת הרדב"ז והמהרי"ט וכתב שהיעב"ץ דחה דברי המהרי"ט "ונתחזק במעוז לומר שהיא ארץ ישראל".
11. תורת רבינו שמואל סלנט, חלק א סימן י. ראה שם (סעיפים ד-ו) תשובות מאת נכדו, הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, בעניני יו"ט שני במושבות חדשות.
12. תשובה זו מופיע בספר תורת רבינו שמואל סלנט, חלק א, סימן י, סעיף ג. ונדפסה בספרי המחבר, שו"ת ישא איש או"ח סי' ה, ושמחה לאיש או"ח סי' ה. הרב עובדיה הדיה, שו"ת ישכיל עבדי, ו, או"ח סי' ב מצוטטת תשובה זו מהרב ישא ברכה בספר ושמחה לאיש או"ח סי' ה. הזכירה גם הרב חנוך זונדל גרוסברג, "גבולות הארץ לענין יום טוב שני של גלויות", סימן כא; (הנ"ל, נעם, ו, עמ' קס-קעא). ראה עוד: נ' אפרתי, משפחת אלישר בתוככי ירושלים, ירושלים תשל"ה, עמ' 95-99.

יום טוב שני בגוש קטיף

הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, נשאל ע"י דר' רוזנבוים מעזה, בי"ג ניסן תרצ"ו:

אם העיר עזה כגבול של ארץ ישראל הישן, בכדי לדעת איך שעליכם היהודים הראשונים בעזה לנהוג בימים טובים יום אחד או גם יו"ט שני של גלויות.

הרב עוזיאל מציין לדברי הרמב"ם בהל' קידוש החודש ה, יא-יב הכותב שצריך לבדוק מה היה המנהג בעזה יום או יומים. הוא מציין את תשובת היש"א ברכה, ותמה על כך שהרי רק במנהגי איסור והיתר כתבו הפוסקים שהולכים אחר הרוב, אבל חיוב יו"ט שני של גלויות תלוי אם בעבר נהגו כך במקום או לא. מסקנתו היא:

ומעתה דון מינה לעיר נדונו שם בעיר עזה שהעידו בגודלם שהיו עושים יו"ט אחד, ודאי שזאת הוכחה ברורה שהיו מגיעים השלוחים שם, ולא מטעם מנהג לחוד. ולכן אפילו שנתבטל הישוב זה כשישים שנה, עתה כשחזר הישוב, עליהם לעשות כמנהג אבותיהם בזמן שהיו מגיעים השלוחים לשם.¹³

כך פוסק גם הרב אליעזר ולדינברג שבעזה נהגו יום אחד.¹⁴ הוא מאריך לדון בשאלה זו וכותב שבכל שטח עולי בבל נהגו לשיטת הרמב"ם יום אחד. אך אם יש ספק שאולי הגיעו לשם השלוחין עושים יום אחד גם אם יש ספק אם היה במקום ישוב. רק אם ברור שלא הגיעו שלוחין לשם, וברור הוא שלא היה שם ישוב, אזי עושים יומים.

13. שו"ת משפטי עוזיאל או"ח תנינא סי' סו; תשובה זו הודפסה שנית בפסקי עוזיאל סי' כג. העירני חגי הוברמן שתאריך תשובה זו דורש עיון, מאחר שהישוב היהודי בעזה נפסק בשנת תרפ"ט ואילו שאלה זו נשאלה בשנת תרצ"ו. יתכן שהיה נסיון לחדש את הישוב שם שהרי בשאלה כותב הרב בצמ"ח עוזיאל: "איך שעליהם היהודים הראשונים בעזה לנהוג בימים טובים". או שיש כאן טעות דפוס וצ"ל שנת תרמ"ו. תשובה זו, והדיון על עזה וישובי דרום הארץ האם הם חייבים ביום טוב אחד או שנים, ראה: הרב יצחק יוסף, שביעית והלכותיה, ירושלים תשס"א, עמ' עא-עה.

14. שו"ת ציץ אליעזר ח"ג סי' כג ס"ק ו ד"ה וכן בספר פרי האדמה. ראה עוד: שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מח, אורחות המשפטים פרק יב. פוסקים נוספים כתבו בפשטות שבעזה נהגו יום אחד: הרב יאשיהו פינטו, שו"ת נבחר מכסף או"ח סי' ח; הרב יהוסף שוארץ, שו"ת דברי יהוסף סי' א.

הרב יהודה זולדן

ג. יום טוב בחבל עזה

עד כאן עסקנו בדינה של העיר עזה, שיהודים ישבו בה מאז ימות יהושע בן נון. מה דין הישובים החדשים שקמו בחבל עזה, שם לא היה מנהג מתקופת קודמות שהרי לא ישבו שם? לשיטת הריטב"א כל מקום שהוא בתוך גבולות א"י של כיבוש ראשון עושים יו"ט אחד, אזי גם שם ינהגו כך. אך לשיטת הרמב"ם הדבר תלוי במנהג המקום וכיון שלא היה ישוב במקום יש לראות מקומות אלו כמקומות ישוב במדבר ארץ ישראל לגביהם פסק הרמב"ם הל' קידוש החודש ה, יב (קריטריון ה' לעיל):

מקום שבינו ובין ירושלים עשרה ימים או פחות מעשרה והוא סוריה או חוץ לארץ ואין להם מנהג, או שהוא עיר שנתחדשה במדבר ארץ ישראל או מקום ששכנו בו ישראל עתה, עושים שני ימים כמנהג רוב העולם.

לכאורה, לשיטת הרמב"ם בישובים החדשים בחבל עזה יצטרכו לנהוג יומים. נראה שיש לפשוט שאלה זו, ע"פ תשובה שניתנה לשאלה אחרת דומה. כשקמו הישובים החדשים בנגב בערבה ובאילת, התעוררה גם שם אותה שאלה, כיצד יש לנהוג במקום מדבריות שבארץ ישראל?

הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי מרבניה של ירושלים כותב שהוא שלח שאלה זו לשמונה עשרה רבנים מרבני ארץ ישראל מבלי לציין את שמות כולם, ומסקנת רובם הוא שישובי הנגב יעשו יום אחד.¹⁵ הוא מביא בקצרה את תשובותיהם של שלושה רבנים בלבד: הריא"ה הרצוג,¹⁶ החזון איש¹⁷ והרב בצמ"ח עוזיאל.¹⁸ שלושתם פסקו שיש לנהוג כשיטת הריטב"א ולא כרמב"ם.

15. עיר הקודש והמקדש ח"ג פרק יט. כמובא לעיל, סבו הרב שמואל סלנט, נשאל גם כן על יום טוב שני בעיר עזה.

16. תשובתו המלאה מופיעה בספרו פסקים וכתבים שו"ת או"ח ח"ב סי' פח.

17. חזון איש או"ח סי' קלב.

18. שו"ת משפטי עוזיאל, או"ח סימן סו. הרב בצמ"ח עוזיאל עסק כבר בשנת תרצ"ו, בשאלה זו. ראה: שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, סימן כג.

יום טוב שני בגוש קטיף

הריא"ה הרצוג מסיק שאכן לפי הרמב"ם יש לנהוג יומים במקומות ישוב חדשים במדבר ארץ ישראל. אלא שכותב שלא מצינו בארץ ישראל עצמה מקומות שנוהגים בהם יומים:

והנה הבנת דברי הרמב"ם בהלכות אלו קשה מאוד והרבה אקהייתא יש להקהות בהם, וצריך עיון בכתבי יד עתיקים שמא חל שיבוש בהעתקתם, עכ"פ גדול כוחו של הריטב"א ז"ל אף נגד הרמב"ם, עד שנדון דבר זה לספק פלוגתא, ונאמר ספיקא דרבנן לקולא.

ישנם עוד פוסקים שאליהם שלח הרי"מ טיקוצ'נסקי את שאלתו, ולא הביא את תשובותיהם בספרו, ונמצאו בספרי אותם פוסקים.

הרב עובדיה הדאיה¹⁹ טוען שכוונת הרמב"ם: "עיר שנתחדשה במדבר א"י או מקום ששכנו בו ישראל עתה", היא למקומות שלא נכבשו ע"י עולי מצרים ולא ע"י עולי בבל, או מקומות שעד עתה גרו בו גויים. במקומות אלו נוהגים יומים. הם נקראים ארץ ישראל כי הם הובטחו לאברהם אבינו. הרב הדאיה נותן נימוקים נוספים מדוע לדעתו יש לנהוג במקומות ישוב שנכבשו ע"י צה"ל ל יום אחד, ובפרט במקומות שלא היה בהם ישוב מעולם. לדעתו, אם ננהג בהם יומיים, יחשבו שמקומות אלו הם מחו"ל ויזלזלו בהם בתרומות ובמעשרות. בנוסף לכך גם אומות העולם יראו שאנו לא מתייחסים למקומות אלו כארץ ישראל לכל דבר:

והנה מצינו לרז"ל שחששו מאוד על ישוב ארץ ישראל, וכעת במו ידיו אנו מפסידים זכויותינו בארצנו, וממעטים חלקי גבולותיה בידינו אנו, ואין לך חורבן ארץ ישראל יותר מזה.

הרב הדאיה מציין גם לדברי הריטב"א שדין יו"ט שני הוא אכן של הגלויות ולא של ארץ ישראל, ומאריך להוכיח שכך הוא גם על פי הקבלה. הרב בצמ"ח עוזיאל והרב טיקוצ'נסקי השיבו על נימוקיו הנוספים ובתשובתו שם מאריך

19. שו"ת ישכיל עבדי ח"ו או"ח סי' ב.

הרב יהודה זולדן

הרב הדאיה להשיב ולהסביר את דבריו. גם מדבריו של הרב הדאיה עולה שיש קושי בהסברת הרמב"ם, ונטית לבו לפסוק כריטב"א.

הרב שלמה זלמן אויערבך²⁰ כתב לריא"ה הרצוג ולרי"מ טיקוצ'נסקי תשובה, וגם לפיו המנהג הוא לא כרמב"ם אלא כריטב"א, ומציין שם שהרמ"מ כשר כתב מאמר והוכיח שיש עוד ראשונים הסוברים כריטב"א, אם כי ציין שמדברי הכפתור ופרח (פרק נא, עמ' תרפ"ג מהדורת לונץ) עולה שבא"י נהגו כרמב"ם שהרי כתב שבלוד נהגו יום אחד, וברמלה נהגו יומים.²¹

גם הרב אליעזר ולדנברג,²² ענה תשובה לרי"מ טיקוצ'נסקי, ומסיק להלכה על פי שיטת הרמב"ם שגם במקומות ישוב חדשים במדבר א"י שאפילו יש ספק אם הגיעו השלוחים לשם נוהגים יום אחד, ורק במקום שברור שלא הגיעו לשם השלוחין עושים יומים.

חריג בתשובתו הוא הרב שלמה גורן בתשובה לחיילים.²³ הוא מציין את מחלוקת הריטב"א והרמב"ם ולא מכריע ביניהם. לפיו, לפוסקים כרמב"ם יש לנהוג באילת ובערבה יום טוב שני. לפיו, חיילים שאין אילת והערבה מקום מגוריהם, ינהגו בכל מקרה יום אחד.²⁴

20. שו"ת מנחת שלמה חלק ב סי' מד.

21. בדברי הכפ"פ בענין יו"ט שני ברמלה וביפו, ראה: הרב יוסף ליברמן, שו"ת משנת יוסף חלק א סי' מט; הרב צבי מיכל שפירא, שו"ת ציץ הקודש, סי' מא-מב; נוסף עוד שבספר מבקשי תורה לזכרו של הרש"ז אויערבך (ח"א עמ' תנד-תנה) מסופר שהחזון איש היה מחמיר בבני ברק ביום טוב שני במלאכות דאוריתא ושבות חמור. (אם כי עי' בחזו"א שביעית ג, יח בסופו). בעל הקהילות יעקב היה מחמיר בבני ברק שלא לכתוב ביום טוב שני וזאת מפני שבמקום זה לא היה ישוב. ע"ע בספר יום טוב שני כהלכתו (עמ' רפ ושנא). במקראי קודש (ח"ב עמ' קצו) כתב הרצ"פ פרנק שמי שמחמיר ביו"ט שני שלא לעשות מלאכה בשכונת מקור ברוך בירושלים, עובר על בל תוסיף, מפני שהבתים והשכונות החדשות הם חלק מהעיר הנוהגת יום אחד. מקורות נוספים (אנצקלופדיה תלמודית כרך כג עמ' קג-קד).

22. לעיל הע' 14.

23. משנת המדינה עמ' 171; פסקי הלכות צבא עמ' 113-115.

24. הרב אברהם אביון שבת ומועד בצה"ל, עמ' שכא-שכב, דן ביחס לחיילי צה"ל ששהו בבירות כיצד עליהם לנהוג ביחס ליו"ט שני של גלויות. בתשובתו מציין את מחלוקת הריטב"א והרמב"ם, ומוסיף שהחזון איש והרב הרצוג פסקו כריטב"א. אך הרש"ז

יום טוב שני בגוש קטיף

נראה שיש להסביר את הרמב"ם באופן אחר, וגם לפיו מקומות ישוב חדשים במקומות מסוימים בארץ ישראל ינהגו יום אחד. יסוד הדברים בדברי הרב צבי פסח פרנק הפוסק שהנגב ואילת הם בכלל א", ונוהגים יום אחד. כך על פי הריטב"א.²⁵ לפיו, גם לרמב"ם יש לעשות יומים רק כשברור שלא היה שם ישוב יהודי או שברור שישבו שם גוים, אך מספק אין להחמיר. בביאור דבריו יש לעיין ברמב"ם, הכותב שהקריטריון הקובע הוא הידיעה או המסורת אם השלוחים הגיעו לשם. וכך כותב הרמב"ם בהלכות קידוש החודש ה, ט:

אין עשית יום טוב אחד תלויה בקרבת מקום. כיצד? אם יהיה מקום בינו ובין ירושלים מהלך חמישה ימים או פחות שבודאי אפשר שיגיעו להן שליחים, אין אומרים שאנשי מקום זה עושים יום טוב אחד, שמי יאמר לנו שהיו השלוחים יוצאים למקום זה, שמא לא היו שלוחין יוצאים למקום זה מפני שלא היו שם ישראל, ואחר שחזרו לקבוע על החשבון ישבו שם ישראלים שהם חייבים לעשות שני ימים, או מפני שהיה יום בדרך כדרך שהיה בין יהודה וגליל בימי חכמי המשנה, או מפני שהיו הכותין מונעין את השלוחין לעבור ביניהן.

יש מקום להבין שכונת הרמב"ם בהלכה ט, ובהלכה יב: "שעיר שנתחדשה במדבר ארץ ישראל או מקום ששכנו בו ישראל עתה עושים יומים כמנהג רוב העולם", כוונתו למקומות שברור לנו שהשלוחין לא היו מגיעים אליו כלל או לא היו עוברים דרך שם. אין לצפות שהשלוחין יגיעו לכל גבעה או לכל הר בארץ ישראל, או אף לכל קבוצת יהודים שיושבת בכל מקום. הכוונה היא

אויערבך השיב לו שבכל זאת חיילי צה"ל בבירות ינהגו בצנעא יום שני של גלויות וזאת בשל תשובת הרמב"ם (פאר הדור סי' קו) שבני צור עושים יומים, ואם כן קל וחומר לבירות שמרוחקת מהם, ואכן כך מנהג יהודי בירות. וכותב הרב אבידן שמכאן יוצא שפסק הרמב"ם בזה דוחה את שיטת הריטב"א ופלא שהפוסקים שדנו בשאלת הנגב לא הביאו את התקדים של צור. אך יש להשיב על טענה זו. לבני צור היה ספק במנהגם, והם שאלו את הרמב"ם כיצד לנהוג. לו הם היו שואלים את הריטב"א היו מקבלים תשובה אחרת. לכן אין להביא מתקדים זה ראיה, מאחר ששאלתם הופנתה לרמב"ם.

25. מקראי קודש, פסח ח"ב עמ' קצו.

הרב יהודה זולדן

שהשלוחים היו מגיעים לאזור מסוים ושם כבר היתה נפוצה הידיעה מתי התקדש החודש. רק במקומות חדשים שהשלוחין אף לא היו עוברים ולא היו מגיעים כלל לאזור, אז עושים יומיים. אבל במקומות שאין אנו בטוחים שהגיעו לשם, אבל בהחלט יתכן שכן הגיעו מאחר שהם היו באזור, מניין לנו לפסוק שינהגו יומיים.²⁶ בשו"ת הרמב"ם (בלאו סי' קכה) כותב:

כל מקום שלא יתבאר לנו בביאור ללא ספק שהיו שלוחין באים אליהם חייבים לעשות שני ימים טובים.

יש לפרש כונתו שהם לא היו כלל באזור ולכן יש לעשות יומיים. אך אם ידוע שהיו באזור, זה נחשב כמקום שהשלוחין היו בו. למרות שלא כל אחד מישראל שמע את דבריהם. אמנם הרמב"ם (הל' קידוש החודש ג, יד) פוסק ששליחי בית הדין המודיעים בקהילות ישראל מתי התקדש החודש, הם על תקן עדים ומכאן שכל אחד צריך לשמוע את דבריהם. וכך דבריו:

אין השלוחים צריכים להיות שנים, אלא אפילו אחד נאמן. ולא שליח בלבד, אלא אפילו תגר משאר העם שבא כדרכו ואמר אני שמעתי מפי בית דין שקדשו את החודש ביום פלוני נאמן, ומתקינים את המועדות על פיו שדבר זה העשוי להגלות הוא, ועד אחד כשר נאמן עליו.²⁷

נראה אם כן שאין צורך שכל אדם מישראל ישמע בצורה ישירה מפי שלוחי בית דין מתי קדשו את החודש. מסתבר שכששליחים הגיעו למקום מסוים והודיעו מתי התקדש החודש הדבר מספיק ואין צורך שכל אחד ישמע אותם. לעניננו מספיק שיש מסורת או שידוע שהשלוחים היו מגיעים לאזור. מהדוגמאות הרבות שהרמב"ם הביא עולה שהשלוחין היו יוצאים

26. ע"ע במהרש"א לפסחים נא ע"ב בד"ה כגון.

27. האחרונים דנו רבות דברי הרמב"ם הללו, המנחת חינוך (סוף מצוה ד) שואל מדוע סיים הרמב"ם: "ועד כשר נאמן" הלא הרמב"ם (הל' עדות ה, ג) פוסק שכל מקום שעד אחד נאמן, אשה ופסול גם כן נאמנים. ונשאר בצ"ע. עי' עוד במנחת חינוך (מצוה שא אות ב). עוד עסקו בדברי הרמב"ם - הטורי אבן והאמרי ברוך והשפת אמת בראש השנה (כב ע"ב). עי' עוד בריב"ש (סי' קנה) ובתשב"ץ (ח"א סי' פב-פג). בשו"ת חתם סופר (אה"ע סי' צד ד"ה נחזור), משמע שיש צורך בעד כשר מטעם נאמנות אך לא מתורת עדות.

יום טוב שני בגוש קטיף

מירושלים דרך אשקלון לכיוון מצרים. ואם היה ברור לנו מקודם שהמנהג בעזה הוא לעשות יום אחד הרי שגם סביבותיה ינהגו כך שהרי השלוחים היו מגיעים לאזור זה. לעיל הזכרנו את דברי ר' יעקב עמדין (מור וקציעה או"ח סי' שח) הכותב שהשלוחים לא היו מגיעים לעזה וסביבותיה בשל קרבתם הגדולה לבית הדין. דבריו מחזקים את הנחתנו לעיל שאין צורך שהשלוחים יגיעו לכל קבוצת יהודים שנמצאו בכל מקום בארץ אלא מספיק שהשלוחים הגיעו לאזור. אשר על כן, גם במקומות ישוב חדשים בארץ ישראל כמו ישובי חבל עזה שהם בסביבות העיר עזה, בהם לא ישבו יהודים בתקופות קודמות, כיון שבכל זאת השלוחים היו מגיעים לאזור, הרי שגם לשיטת הרמב"ם יש לנהוג רק יום אחד.

סיכום

- א. גבולות ארץ ישראל לענין יום טוב שני של גלויות שנוי במחלוקת ראשונים. לרמב"ם בא"י בגבולות בית שני נוהגים תמיד יום אחד ומחוץ לגבולות אלו עד מרחק עשרה ימים תלוי אם הגיעו שלוחים לשם ומה מנהגם במקום יום או יומים. במקום שלא הגיעו לשם השליחים בודאות, עושים יומים. לריטב"א ולגאונים בגבולות בית ראשון עושים יום אחד ומחוץ להם יומים, וממילא כך גם בעזה.
- ב. המנהג בעיר עזה היה לעשות יום אחד. כך עולה ממספר תשובות בפוסקים – הרדב"ז, הרב יאשיהו פינטו, הרלב"ח, פאת השולחן, ר' יהוסף שורץ, הרב בצמ"ח עוזיאל, הרב עובדיה הדיה והרב אליעזר ולדינברג.
- ג. גם בסביבות העיר עזה יש לנהוג יום אחד על פי שיטת הריטב"א, ואף לפי שיטת הרמב"ם, מפני שהשלוחים היו מגיעים לאזור זה.

ר' יצחק אמיתי

חבל עזה – אתגר מימי בראשית*

- א. חן המקום על יושביו
- ב. ארץ פלשתים בגבולות ארץ-ישראל
- ג. ארץ ישראל, מצרים, ופלשתים ביניהם
- ד. מושב הנחותים שבאומות
- ה. האבות וארץ פלשתים
1. אברהם אבינו
2. יצחק אבינו
3. יעקב אבינו עוקר נטיעות אברהם
- ו. עיכוב בירושת חבל ארץ פלשתים
- ז. דברי חז"ל על אזור ארץ פלשתים
- ח. אזור עזה בנחלת יהודה
- ט. חורבן ובנין
- י. האתגר לזמננו

א. חן המקום על יושביו

לכל מקום ומקום יש יחוד רוחני המשפיע על יושביו, כדברי חז"ל "המקום גורם" (סנהדרין יד ע"ב).

בימים אלה מתקיים מאבק על המשך התיישבותינו בחבל עזה. בעקבות ההתנגדות לאחיזתנו בחבל ארץ זה, הקב"ה מזמין לידינו את האפשרות והחובה לברר את קדושת מקום זה, ובכך נזכה בו. (ע"פ שפת אמת חקת תרל"ה)

* מאמר זה פורסם בגירסה ראשונה, המעין תשמ"ג.

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

רצועת עזה ודרום מערב ארץ ישראל מהווים אזור שהאחיזה בו קשה, ונסיונות הישיבה בו רצופים נפילות וכשלונות, מימי בראשית, ומוטלת עלינו אחריות לתקן אזור זה.¹

נעיין ביחסם של האבות לאזור, ובקשר שלנו אליו בעקבות יחס זה.

ב. ארץ פלשתים בגבולות ארץ-ישראל

רצועת עזה ודרום מערב ארץ-ישראל (חבל ימית) שוכנים בתוך גבולות ארץ-ישראל. כידוע, לגבי גבולה הדרומי של א"י – היינו נחל מצרים, חלוקים המפרשים בין קביעתו בואדי אל עריש² לבין הנילוס באחת משלוחותיו המזרחיות.³ ההפרש ביניהם⁴ הוא לגבי מרבית סיני ועל שטח מסוים מערבית לתעלת סואץ (או לפחות של צפון ומרכז סיני), אך כל האזור שצפונית מזרחית לואדי אל עריש – כולל חבל ימית – אינו כלול במחלוקת, והוא ודאי בגבולות ארץ ישראל המובאים בפרשת מסעי (במדבר לד).⁵ מאידך ישנם דיונים אם שטח זה נכלל בגבולות עולי מצרים ו/או עולי בבל.

1. כדברי השם משמואל (הגדה של פסח, מ"ו) "כי מאחר שהיה חיסרון וחטא בצד מה באברהם אבינו ע"ה – צריכים ישראל לתקן זה".
2. רס"ג, האברבנאל, רבינו בחיי, ראב"ע, כפתור ופרח, רדב"ז, חמרא וחיי, רצב"ג, אדמת קודש, תבואות הארץ, הגר"מ טוקצנסקי.
3. תרגום יונתן בן עוזיאל, תרגום ירושלמי, ריף, הר"ש סיוליא, רש"י רמב"ם, רמב"ן, תוס', רד"ק, בעל המאור, החבר בכוזרי, תוס' יו"ט, מזרחי, שפתי חכמים, תפארת ישראל, מהר"ש, הגר"א אגרת "ארחות-עולם" לר' אברהם בריצול, החוקר בר דרומא, וכך פסק הגר"ש גורן.
4. רבותינו מביאים שההבדל בין שתי שיטות אלו הוא לגבי גבולות מצוות הכיבוש, אך לגבי גבולות ההבטחה כולם יודו שהם בנילוס, ושע"כ תהיה המחלוקת לגבי מלחמה יזומה על חצי האי סיני. אך אם זכינו שנכבש, ודאי שאין לוותר. ויש שסוברים שאף לשיטה הקובעת את הגבול בנילוס, בכ"ז חצי האי סיני יהיה בגבולנו אך לא בבעלותנו.
5. כאן מדובר בגבולות לזמה"ז, אך לעתיד"ל "עתידה א"י להתפשט וגם מצרים תכנס בגבולות א"י" (הראי"ה קוק, שמועות ראי"ה, פרשת מקץ, עמ' צט).

ר' יצחק אמיתי

ג. ארץ ישראל, מצרים, ופלשתים ביניהם

חבל ארץ זה שוכן על שטח שהיה קרוי בעבר ארץ פלשתים,⁶ סמוך לגבול מצרים. ארץ מצרים היא "מקום טומאה" (שמות רבה טו, יט). ובספרי פנימיות נאמר ש"ערות הארץ" היא,⁷ "מצרים" — אתר דלא אשתכח בה רזא דמהימנותא כלל,⁸ "והיא תוקף הרע",⁹ "שאין בה נצוצות קדושה"¹⁰ "והיא מקום עב ומגושם ביותר"¹¹ "כי ידוע אשר הארץ יש לה איברים, כמו האדם כידוע מדברי חז"ל, וארץ מצרים היא הגרועה שבכל הארצות, עד שנקראת ערות הארץ, שהיא היותר מזוהם כמו ערות האדם, ואילו א"י הוא המובחר שבכל הארצות, עד שנקרא לב הארץ שהוא יותר זך ונקי שבה".¹² ואף דכל חו"ל תחת ממשלת השרים ו"הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה"מ¹³ מ"מ במצרים האיסור ביותר, כי מצרים ממש היפך א"י, שהרי "מצרים ערות הארץ".¹⁴

עתיד מצרים הפוך מא"י.¹⁵ בא"י אפילו המדברות ייושבו, אך מצרים שנאמר עליה "כנן ה' כארץ מצרים" (בראשית יג, י) "לשממה תהיה" (ויאל ד, יט); יחזקאל לב, יד).

6. מהשם "פלשתים" ניתן לא"י את השם פלסטינה, שבשימוש אצל רודפי ישראל. וכך נאמר בבראשית רבה (פרשת מקץ, "ויהי רעב בארץ" "שלש ארצות בפנקיא, בערביא, ובפלסטינה" וכותבים המפרשים ש"פלסטינה היא ארץ כנען, אשר הנחיל ה' לישראל, והאומות קראוה כן, ע"ש פלשת" (פרוש עץ יוסף, וכן בחידושי הרד"ל ובחידושי מהרז"ו). ואכן קרוב לימי הרומאים (ממציאי השם פלסטינה) נקרא האזור "ארץ הפלשתי" (ספר החשמונאים א' ג, כד).

7. ר' חיים ויטאל, עץ חיים, שער ציור העולמות פרק א.

8. ע"פ זוה"ק ח"א קפה.

9. ליקוטי הלכות, חנוכה, ג, ו.

10. שער החצר, תקלה.

11. נועם אלימלך, פר' תולדות ד"ה ויהי רעב בארץ.

12. באר מים חיים (בראשית מב, ז). בני יששכר אדר ב' י"ב.

13. כתובות קי ע"ב, ספרא ויקרא כה, לח, והשווה לשון הרמב"ם הלכות מלכים סוף פרק ה. וכן "העמים מצרים וישראל מהווים שני קטבים בציר הקוסמולוגי של הידע האלוקי, הרוחני והמוסרי של האנושות" (הרב שלמה גורן, תורת המועדים, עמ' 321).

14. ארץ צבי עה"ת, בראשית כו, ב-כג; שמות יד, יג.

15. שמות רבה יח, ו.

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

בין ארץ מצרים לבין א"י משתרעת ארץ פלשתים. **"פלשתים לבדם היו מפסיקים בין מצרים ובין ארץ כנען"**,¹⁶ וכמו שמוכיח ביצחק שהיה יורד מארץ כנען ללכת דרך ארץ פלשתים לארץ מצרים מפני הרעב, עד שאמר לו הקב"ה **"גור בארץ הזאת... וישב יצחק בגרר"**. **וארץ זו מארץ כנען המובטחת לאברהם היא**.¹⁷

חבל ארץ זה לא רק שסמוך גאוגרפית למצרים אלא שאף יושביו הפלשתים קרובים הם למצרים: **"פלשתים קרובים הם למצרים, שנאמר: 'ומצרים ילד... אשר יצאו משם פלשתים'"**. **"פן ינחם העם" שילחמו עמם על דבר אשר ברחו מתחת יד מצרים קרוביהם**.¹⁸

לא זו בלבד, אלא שאף קרבה רוחנית יש בין ארץ פלשת למצרים. **"טומאת ארץ פלשתים וקליפותיה, קרוב לארץ מצרים... ארץ פלשתים ששם התגברות הקליפות"**.¹⁹ כך שפלשתים הם המקשרים בין כנען ומצרים.²⁰

ואכן אין מחשיבים אותה כעיקר הארץ: **"ארץ פלשתים אינה חשובה כא"י עצמה, כארץ ז' הגויים"**.²¹ ומפרש שם המזרחי: **"מפני שגם גרר שהיא ארץ פלשתים – מארץ-ישראל היא כדמשמע וכו'... שאע"פ שאינה חשובה כחור"ל לגמרי מכל מקום גם אינה חשובה כא"י עצמה, ולפיכך חזר ואמר כארץ ז' הגויים כלומר שהיא (=ארץ ז' הגויים) עיקר של א"י"**. **"שרצועה**

16. רשב"ם שמות יג, יז. מבחינה מסויימת כל מסעות ישראל במדבר, שימשו ממוצע בין מצרים לא"י, לאור היסוד שהממוצע מכיל בתוכו מתכונות שתי המערכות או המקומות (שמ"ש, במדבר, עמ' תיב).

17. כדברי המפרשים בראשית כו, ועוד. לאברהם ניתנה ארץ כנען בן חם וגבולו מ"צידון בואכה גרר עד עזה". אך הפלשתים יצאו ממצרים בן חם, ואיד ניתנה לאברהם ארץ פלשתים? ניתן לאמר שחבל ארץ זה נקרא פלשת עוד טרם בואם כדברי הרמב"ן (בראשית י, יג) וכבשו להם "ארץ ששמה – פלשת, ונקראו אחר כך פלשתים על שם הארץ". כמו כן משיב הרמב"ן שארץ פלשתים בגבולות ארץ כנען היא כנאמר (יהושע יג, ג): **"לכנעני תחשב חמשת סרני פלשתים" אך הפלשתים בני מצרים "כבשו מקצת הארץ וישבו בה"**.

18. דעת זקנים מבעלי התוס', שמות יג, יז.

19. מאור ושמש, שמות יג, יז.

20. שם משמאל, שמות חלק א עמ' קעג.

21. רש"י בראשית כו, יב.

ר' יצחק אמיתי

היתה יוצאת מארץ פלשתים ונכנסת לתוך א"י, ולא שהיתה א"י בעצמה כי הכתוב קראה 'ארץ פלשתים'".²²

אע"פ שמחשיבים ארץ זו ללא ספק כא"י – בכ"ז מבחינה מסוימת מתייחסים אליה שאין היא מעיקר הארץ.

ד. מושב הנחותים שבאומות

באזור זה שכנו הגרועים שבאומות העולם, כוחות רשע המתנגדים לעם ישראל. **ישמעאל:** באר לחי רואי היה באזורנו "בין קדש ובין ברד".²³ כאן מתנוצץ כוחו של ישמעאל כאן מקבל הוא את כחו וברכתו, " ויאמר לה מלאך ה' הרבה ארבה את זרעך, ולא יספר מרב... והוא יהיה פרא אדם ידו בכל ויד כל בו, ועל פני אחיו ישכון".²⁴ מכאן מובאת קטורה לאברהם לאשה.²⁵

פלשתים: העם העיקרי באזור הוא פלשתים, שנודעו באכזריותם לישראל. איתם היו עיקרי מאבקינו ומלחמותינו, מכיבושם חששנו, ואת עולם הכבד נדרשו מלכנו להסיר. דוקא לפלשתים נשתעבדו ישראל, והדבר נחקק כבר מימי בראשית.²⁶

22. דעת זקנים מבעלי התוס' שמות יג, יז.

23. בין קדש ובין ברד זהה לבין קדש ובין שור (תרגום אונקלוס בראשית ט"ז וי"ד), כ' (א') ושם היא העיר גרר.

24. בראשית טז, יב.

25. בראשית כד, סב, רש"י. מאחר ומקום זה הוא מוחץ לגבולות עולי בבל, דנים המפרשים בשאלה כיצד היתה לה נבואה. ראה: משך חכמה בראשית טז, יג; ובפנים יפות בראשית טז, ח כתב שזה בגבול א"י וחז"ל.

26. "וירדו בדגת הים" (בראשית א, כו) "אילו זכיתם תרדו אף בדגת הים, ואם לא ירדו גת, - כלומר השתעבדו לפלשתים". (בעל הטורים שם).

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

עמלק: עמלק ישב "מחילה בואך שור אשר על פני מצרים" (שמואל א טו, ז). עמלק יושב עד דרך שור אשר בצפון סיני מול ארץ מצרים (שמואל א כז, ח) באזור קדש ברנע²⁷ שבדרום איזורנו.²⁸

עוים: העוים ישבו בארץ פלשתים.²⁹ יש דעה שהם מבני תימן בן אליפז בכור עשיו, ונקראים עוים ע"ש שאיתו את מקומם או שאיו לאלוהות הרבה, או שכל הרואה אותם אחזתו עוית.³⁰ (יש הסוברים כי הם הרפאים).³¹

ה. האבות וארץ פלשתים

1. אברהם אבינו

אברהם אבינו יוצא לגור בארץ פלשתים, כשהמטרה היא להחזיק בכל הארץ המובטחת לו, כדברי הרד"ק (בראשית כ, א): "ואולי נסע משם לארץ פלשתים כדי לשכון בכל הארץ אשר נתן לו הא-ל, פעם בזה ופעם בזה **כדי שיחזיק בכולה, כי ארץ פלשתים בכלל הארץ שנתן לנו הא-ל** וארץ פלשתים בכלל ארץ הכנעני היא ומנחלת בני יהודה".

אך אבימלך מלך פלשתים מדגיש לו "הנה **ארצי** לפניך, בטוב בעיניך שב" (בראשית כ, טו).

לאחר הולדת יצחק בא אבימלך לכוות עם אברהם ברית, תוך ידיעה שבעתיד יירש זרע אברהם ארץ זו³² ומדגיש לו "כחסד אשר עשיתי עימך, תעשה עמדי" (בראשית כא, כג), רש"י: "שאמרתי לך הנה **ארצי** לפניך".

27. בראשית יד, ז רש"י ורמב"ן.

28. עיר עמלק שוכנת ב"נחל" (שמואל א טו, ח). יהודה קיל, מציע לזהותה בעיר השוכנת בנחל מצרים. ואכן רבי יעקב עמדין מסמן את עמלק כשוכן בין ארץ פלשתים לארץ מצרים (מפתו משנת תקפ"ה), וכן במפת ר' יחיאל בר יוסף (משנת ת"ר) ומפת ר' גרשון חנוך ליינער (משנת תרל"ג). רבי אביגדור מאלקאוו מסמן במפתו (משנת תרנ"ד) את "מושב עמלק" בין "חצר אדר" ו"עצמונה" למדבר איתם שבסיני (השמות מתוך מפתו).

29. חולין ס ע"ב; דברים ב, כג רש"י. עין יהושע יג, ג.

30. חולין ס ע"ב.

31. רמב"ן דברים כ, כג ע"פ מדרש רבה.

32. הכתב והקבלה בראשית כא, כג.

ר' יצחק אמיתי

הרד"ק מפרש שהמחלוקת סובבת על הבעלות על הארץ. היתה הסכמה שמרכז הנגב, אזור באר שבע, שייך לאברהם, אך הריב היה על מערב הנגב, אזור החוף ארץ פלשתים. אברהם נלחם על אזור באר שבע, אך על ארץ פלשתים היה ויתור מסוים.

במסגרת הברית מוכיח אברהם את אבימלך "על אודות באר המים אשר גזלו עבדי אבימלך" (בראשית כא, כה). הויכוח אינו על שימוש במים או מיהו שהתאמץ בחפירות הבאר, אלא היכן נמצאת הבאר, בשטחו של מי, כדברי הרד"ק (שם):

וכיון שבאו שניהם בברית ובשבועה טען עליו על מה שעשו לו עבדיו, שגזלו ממנו הבאר שחפר בגבול באר שבע, ובאר שבע סמוך לארץ פלשתים, וחפר שם אברהם באר **כי הוא מהגבול באר שבע**, ועבדי אבימלך גזלוהו ממנו **כי מגבול ארץ פלשתים היא**, ועל הטענה שטען אברהם לאבימלך בזה, הלכו אברהם ואבימלך מגרר לראות שם את הבאר ההיא אם היא מגבול באר שבע או מגבול ארץ פלשתים, ושם היו רועי מקנה אברהם ולפיכך חפר שם הבאר להשקות ממנו מקנהו, ואע"פ שאין כתוב זה, כן נראה כי הלכו שם מפני הטענה שטען עליו אברהם.

על שייכות אזור הבאר הזאת לאברהם מודה אבימלך, "ויאמר (=אברהם) כי את שבע הכבשות תיקח מידי, בעבור תהיה לי לעדה כי חפרתי את הבאר הזאת, ע"כ קרא למקום ההוא באר שבע".... מפרש הרד"ק: "וזה היה אות גדול לירש את הארץ". לא ריב על מקורות מים אלא ירושת הארץ.

אך במסגרת ברית זו עם הפלשתים — ונתינת שבע הכבשים לאבימלך — **מוותר אברהם אבינו על ארצם** (פרוש דעת סופרים מציע שכבשים אלו היו מין תשלום עבור הזכות לגור בארצו), כדברי הרשב"ם (בראשית כב, א):

"ויהי אחר הדברים האלה" — מחובר אל הפרשה שלמעלה ... אף כאן אחר שכרת אברהם ברית לאבימלך לו ולנינו ולנכדו של אברהם, ונתן לו שבע כבשות הצאן **וחרה אפו של הקב"ה על זאת, שהרי ארץ פלשתים ניתן לאברהם**, וגם ביהושע מטילים על חמשת סרני פלשתים גורל בכלל גבול ישראל, והקב"ה ציוה

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

עליהם לא תחיה כל נשמה — לכן והאלקים ניסה את אברהם, קנטרו וציערו.³³

במדרש נאמר:

אמר לו הקב"ה: אתה נתת לו שבע כבשות חייד שאני משהה בשמחת בניך ז' דורות, אתה נתת לו שבע כבשות כנגד כן הורגים (=פלשתים) מבניך ז' צדיקים אלו הן: שמשון³⁴, חופני ופנחס, שאול ושלשת בניו. אתה נתת לו ז' כבשות כנגד כן מחריבין מבניך ז' משכנות ואלו הן: אהל מועד, נוב, וגלגל, וגבעון, ושילה ובית עולמים שניים. אתה נתת לו ז' כבשות כנגד כן ארוני חוזר בשדה פלשתים ז' חודשים.³⁵

יוצא שכתגמול, כעונש, וככפרה על ברית זו בין אברהם לאבימלך הצטרך אברהם לעקוד את בנו, היו צריכים ישראל להמתין ליציאת מצרים ז' דורות (משה דור שביעי לאברהם), היו צריכים למות ז' צדיקים בסוף תקופת השופטים, נחרבו כל המשכנות והמקדשים, והוגלה ארון ברית ה' בערי פלשתים ז' חודשים.

וכן כשיצאו בני ישראל ממצרים לא נחם אלוקים דרך ארץ פלשתים, שהיתה קצרה יותר, כי נכדו של אבימלך היה עדיין חי, והיתה שבועת אברהם מעכבתם מלהכנס לארצו.³⁶

כמו כן כתוצאה מברית זו, התעכב כיבוש יבוס שבירושלים עד ימי דוד ולא נכבש ע"י יהושע: "ואת היבוס יושבי ירושלים לא יכלו בני יהודה להורישם" (יהושע טו, סג).³⁷ על כך דרש ר' יהושע בן קרחה: "יכולים היו, אלא

33. ראה גם בחזקוני ורבינו בחיי שם.

34. סוטה ט ע"ב: "תניא אמר רבי: תחילת קלקולו ו- של שמשון) בעזה, דכתוב: "וילך שמשון עזתה", לפיכך לקה בעזה דכתיב: "ויורידהו עזתה". ואולי ניתן להוסיף לדברי חז"ל אלו על תחילת קלקולו שהיה בעזה שעצם הגזירה על מות שמשון נבעה מהתייחסותו של אברהם והברית שכרת עם אבימלך על ארץ פלשתים ובירתה עזה.

35. בראשית רבה נד, ה.

36. בראשית רבה נד, ב; במדבר רבה יד, ה; תנחומא בשלח א; ילקוט שמעוני שם.

37. ראה רש"י ורד"ק שם.

ר' יצחק אמיתי

שלא היו רשאים מחמת השבועה שנשבע אברהם לאבימלך³⁸. ואף לא בימי השופטים: "את היבوسی יושב ירושלים לא הורישו בני בנימין" (שופטים א, כא), ורש"י: "מבני אבימלך היו, ולא הורישם מפני השבועה עד שבא דוד, לפי שעדיין היה נכדו קיים, והוא נשבע לו ולנינו ולנכדו"³⁹.

אברהם וזרעו קיבלו מספר עונשים על כריתת הברית עם אבימלך והיותו על ארץ פלשתים⁴⁰. ודאי שכשהקב"ה מקנטר ומעניש, אין זה נקם, אלא פעולה בונה ומתקנת⁴¹. שע"י יסורים אלה יוכל זרע אברהם לזכות בפועל בארץ זו. אולי אפשר להסביר שבקבלת כל עונש ועונש התמרקנו מהחטא והתבטלה הברית, וע"כ מוצאים שוב התגברות מחודשת לזכות בארץ פלשת.

נענשנו שה' עיכב את שמחת בני אברהם – יציאת מצרים, עד דור שביעי, דורו של משה. ואכן, שמגיע זמן זה, מתעוררים בני אפרים ויוצאים⁴² אל ארץ פלשת (=גת) "לקחת את מקניהם" (דבה"א, ז כא), אך ניגפים בארצם, כי לא היו בקיאים בארץ זו⁴³. מבחינה מסוימת הותרה שבועת אברהם לאלימלך בימי משה שנאמר: "והעוים היושבים בחצרים עד עזה, כפתורים היוצאים מכפתור, השמדם וישבו תחתם" (דברים ב, כג), ומפרש רש"י: "עוים מפלשתים הם...ומפני השבועה שנשבע אברהם לאבימלך לא יוכלו ישראל להוציא ארצם מידם, והבאתי עליהם כפתורים והשמידם וישבו תחתם — ועכשיו

38. ספרי דברים יב, יז.

39. ראה: שמואל ב ה, ו וברד"ק.

40. כשנזכר במאמרנו "חטא" או חסרון כל שהוא באבותינו, ראוי לזכור שמדובר במלאכי עליון, אשר אנו עפר תחת כפות רגליהם, וכל מה שיחשב אצלם כחטא לא היה נחשב לנו עוון כלל (שם משמואל, ויקרא עמ' קלט, קס). בגלל דרגתינו הנמוכה, אך דווקא בגלל גדלותם זו (רמב"ם הל' יסודי התורה ה, יא), הקב"ה מדקדק איתם כחוט השערה (יבמות קכא ע"ב).

41. "כל העונשים מן השמים אינם בדרך נקמה ח"ו, אלא תיקון" (שם משמואל, דברים עמ' קמז; שמות א עמ' לו).

42. ממצרים (ע"פ סנהדרין צב ע"א) או מהמדבר (ע"פ הרד"ק בדה"י ז, כא).

43. רש"י ומצודות בדה"י שם.

אתם מותרים לקחתה מידם".⁴⁴

נענשנו במיתת ז' צדיקים מימי שמשון, ונאמר **שבימי שמשון מתבטלת השבועה לאבימלך** (סוטה י ע"א). מאז שמשון מתחילים הסכסוכים הממושכים עם הפלשתים בתקופה ארוכה (דבר זה מתבטא אולי בהעלאת שערי עזה לחברון ע"י שמשון, שמשון רוצה להחזיר את ארץ פלשתים ובירתה עזה, לזרע אברהם איש חברון).

שתי מפלות נוחל ישראל מיד הפלשתים בימי עלי (שמואל א, ד), ובהם נהרגים חפני ופנחס (שניים מתוך שבעת הצדיקים הנ"ל), ארון ברית ה' נשבה, ונודד בערי הפלשתים ז' חודשים כעונש לברית אבימלך. מיד לאחר שוב הארון לישראל מסופר שנלחמים פלשתים עם ישראל: "וניגפו לפני ישראל ... ויכנעו הפלשתים ולא יוסיפו עוד לבא בגבול ישראל, ותהי יד ה' בפלשתים כל ימי שמואל, ותשבנה הערים אשר לקחו פלשתים מאת ישראל לישראל, מעקרון ועד גת ואת גבולן הציל ישראל מיד פלשתים".⁴⁵ ברית השבועה בין אברהם לאבימלך היתה כתובה על הצלמים "הפסחים והעורים" בעיר יבוס בירושלים שבה ישב זרעו של אבימלך ושבועה זו מנעה את כבוש יבוס שבירושלים בימי יהושע שנאמר: "ואת היבוס יושב ירושלים לא יוכלו יושבי יהודה להורישם" (יהושע טו, סג), כי אז עוד היה נכד אבימלך חי, ובימי דוד מת ובטלה השבועה.⁴⁶

עם בטול הגזרה, חלה שוב תפנית. לאחר תבוסות ישראל נגד פלשתים, ומות שאול ובניו — יוצאים ישראל ובראשם דוד, ומנצחים את פלשתים. (שמואל ב ה, יז).

44. עיין חולין ס ע"ב, וילקוט שמעוני ח"א תשסה.

45. שמואל א ז, י-יד.

46. רש"י ורד"ק שם.

ר' יצחק אמיתי

2. יצחק אבינו

הרשב"ם (בראשית כב, א) כותב שחרה אפו של הקב"ה באברהם שויתר על חבל ארץ זה, והענישו בעקידת יצחק. על כן לאחר ניסיון העקידה, מתחדשת ההתעוררות לזכות בארץ זו,⁴⁷ כציווי הקב"ה ליצחק שיגור בארץ פלשתים, כי ראוייה לזרעו "עקב אשר שמע אברהם קולי" (בראשית כו, ה), כפירוש רש"י: "כשניסיתי אותו". ופרש הרד"ק: "לפיכך נתתי לו הארץ בשכר ששמע בקולי לכל אשר צויתי, אפילו לעקוד יחידו".⁴⁸ שליחות זו של יצחק לחבל זה צריכה להיות תיקון ליחסו של אברהם לאזור, כדברי האור החיים הקדוש (בראשית כו, ג):

גור בארץ הזאת ואהיה עמך ואברכך כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל" – **כי לא החזיק אברהם בארץ פלשתים בחזקה הראשונה, לזה רצה ה' שיחזיק יצחק בה, והוא החזיק בה בחזקה מעולה, שחרש וזרע, ולזה דקדק ה' בדבריו לומר "את כל הארצות האל"**.⁴⁹

47. בינתיים מבטלים הפלשתים אף את מה שעשה אברהם – חפירת הבארות. "וכל הבארות אשר חפרו עבדי אברהם סיתמום פלשתים וימלאום עפר" (בראשית כו, טו), כשמטרתם היא "שלא יחזיקו בניו בהם אחרי מותו" (רשב"ם), ובפעולה זו מתבטלת שבועתם (בעל הטורים בראשית כו, טו).

48. כשמוזכר יצחק בתפילה נרמז הקשר בין עקידת יצחק לעבודתו בארץ פלשתים: "זעק: איה השה לעולה, בשרוהו עבדיו מצאנו מים" (תפילת "למען תמים" להו"ר); "למען הנעקד בשער השמים וחפר בבארות מים" (תפילת "נענה אמונים" להו"ר); "זכור הנולד בבשורת יוקח נא מעט מים, ושחת עורו לשחטו לשפוך דמו כמים, זיהר גם הוא לשפוך לב כמים, חפר ומצא בארות מים" (תפילת "למען תמים" להו"ר).

49. העליה הקיימת בחיוב של אבותינו לדבקות לארץ אולי ניתן לומר ע"פ דברי חז"ל – בנוסף לפשטם "לא כאברהם שכתוב בו קום התהלך בארץ לארכה", ולא כיצחק שכתוב בו "כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל", אלא כיעקב שכתוב בו "ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה" (שבת קיח ע"ב). אברהם צווה להתהלך בארץ, ודאי שהליכה – למרות שקונה או שמקילה על כיבוש בניו – אינה השתרשות חזקה. יצחק בנו מצווה "שכן בארץ אשר אמר אליך, גור בארץ הזאת... כי לך ולזרעך אתן את כל ארצות האל" כדרשת חז"ל במדרש "עשה שכונה, הוי נוטע, הוי זורע, הוי נציב". וליעקב בנו נאמר: "ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה", כפירוש רש"י ופרצת "וחזקת".

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

יצחק כאברהם אביו נשלח לאזור זה כדי לחבבו,⁵⁰ כדברי הנצי"ב (העמק דבר, בראשית כו, ג): "כי לך ולזרעך אתן" – "הוא טעם הציווי, 'גור בארץ הזאת', משום שעליו להראות חביבות הארץ שהוא שלו ושל זרעו".

חשוב לציין כי שליחותו של יצחק אבינו לחבל ארץ פלשתים, כדי להראות חיבתו לאזור, ומאמציו לזרוע ולחרוש, על אף הקשיים, כל זאת עשה אף **שידע שלא יוכל להשאר שם לעד**, ע"פ דבר ה' אל אברהם "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם". יצחק כאמור מחזיק בה בחזקה מעולה, שחרש וזרע "וזרע ומוצא מאה שערים, ואע"פ שהארץ קשה היא" (רשב"ם, בראשית כו, יב).

ה' מצוה את יצחק אבינו לשכון – ולישב חבל ארץ זה.⁵¹ "גור בארץ הזאת" "בארץ פלשתים" (רמב"ן), כדברי המדרש "עשה שכונה בא"י, הוי נוטע, הוי זורע, הוי נציב", כשהציווי נובע מכך **שהאזור הוא חלק מארץ ישראל**.⁵²

50. בכל הפרשה של יצחק בארץ פלשתים מודגשת "הארץ" רבות, ועל ארץ זו היה אף מאבק בין רועי יצחק לרועי אבימלך (בראשית כו) "ויהי רעב בארץ מלבד הרעב הראשון... וילך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה" (שם א). "וירא אליו ה', ויאמר אל תרד מצרימה שכן בארץ אשר אמר אליך". (שם ב) "גור בארץ הזאת ואהיה עמך ואברכך, כי לך ולזרעך אתן את כל ארצות האל, והקימותי לך את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך". (שם ג). "והרביתי את זרעך... ונתתי לזרעך את כל ארצות האל, והתברכו בזרעך כל גויי הארץ" (שם ד). "ויזרע יצחק בארץ ההיא, וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה'" (שם יב). "ויעתק משם, ויחפור באר אחרת ולא רבו עליה, ויקרא שמה רחובות, ויאמר: כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ" (שם כב).

51. לגבי מיקומה של גרר חלוקים החוקרים, אך לדעת כולם שכנה גרר מדרום לעזה בין עזה לבין נחל מצרים. וכך כותב החוקר בר דרומא, (וזה גבול הארץ, עמ' 109): "גרר – מקומה על פני הקו צידון – עזה, מדרום לעזה כלומר על חוף הים, או בסמוך לחוף, אי שם מדרום לעזה, בארץ פלשתים והעוים". ור' יצחק גולדהר, (אדמת קודש, עמ' קמה), כותב: "...מאשקלון בואכה עזה והלאה כל הנוה גרר גרדיקי עד נחל מצרים". וכן מסומנת גרר – במפת ר' יחיאל בר יוסף (משנת ת"ר) – דרומית לעזה וצפונית לנחל מצרים. ראה עוד: ד"ר אריה קימלמן, "ישובי אבותינו בחצי האי-סיני", המעיין, (טבת תשמ"א), בפרק "נחל גרר, גרר, ותקופת האבות", הכותב שואדי אל עריש הוא נחל גרר.

52. כדברי הספרי (דברים א, ח) "עמד יצחק והשביחה". הרד"ק (שם) ש"ארץ פלשתים מארץ כנען היא". האור החיים הקדוש (שם ג) "ארץ פלשתים בכלל נתינת הארץ היא, ולזה ג"כ הסכים הרמב"ן". רבי אברהם בן הרמב"ם (בראשית כו ב-ג) "...ולזרעך נתתי את הארץ

ר' יצחק אמיתי

מטרת יצחק בכל פעילותו בארץ פלשתים לא היתה סתם חיפוש פרנסה ובארות מים לצאנו. יצחק פועל מתוך שקושר כל תקוותו והבטחתו בהנחילו את הארץ הקדושה לבניו.⁵³

גם המאבקים והעיכובים שהיו לאברהם בארץ פלשתים וכן אלה של יצחק בנו היו **נסייון מהקב"ה** לראות את מידת קישורם לארץ, ובטחונם בהבטחת ה' כי הארץ להם היא, כדברי האור החיים הקדוש (בראשית כו, יז) "... כי עשה ה' ככה לנסייון, שהגם שאמר לו ה' 'לך ולזרעך אתן את כל הארצות' אעפ"כ לא יתנוהו אפילו לשבת שם כאחד העם, אם לא ירהר אחר השכינה, וכמו כן עשה לאברהם". וה' אף מעודדו שלמרות כל הקשיים יוכל לרשת את הארץ (האברנאל שם).

יצחק מצליח בארץ ומחזיק בה, דבר הגורם לפלשתים לגרשו "לך מעמנו, כי עצמת ממנו מאוד" (בראשית כו, טז), ובכך "הופר הברית בין שניהם (בין אברהם ואבימלך), ובטלה השבועה שנשבעו, שכיוון שאבימלך הפר בריתו, תו אין בני אברהם בכלל השבועה".⁵⁴

יצחק נסוג בהדרגתיות מכל ארץ פלשתים עד אזור באר שבע ושוב כורת ברית עם אבימלך. נסיגת האבות גורמת שאף לבניהם יהיה קשה לאחוז בחבל זה. "ויריבו רועי גרר עם רועי יצחק לאמר: לנו המים" (בראשית כו, כ) מפרש הרד"ק: "כמו שכתבנו בדבר אברהם עם אבימלך כי היתה מחלוקת ביניהם. אם אותה באר מגבול גרר או מגבול באר שבע, כן עתה נפלה מחלוקת בין רועי גרר לבין רועי יצחק". וכן מפרש עקידת יצחק: "ורועי גרר אומרים: לא, כי לנו הארץ, כל תולדותיה".

וממשיך שם הרד"ק "ויקרא שם הבאר עשק" — קרא לה שם **לפי שהיום או מחר כשיגדל כחו עליהם – לא יוכלו לומר רועי גרר כי לנו הבאר בלא שום ערעור**. ויחפרו באר אחרת ויריבו גם עליה ויקראו שמה שטנה. ויעתק

הזאת וארץ פלשתים נכללת בגבול זה". וכן דעת הזקנים מבעלי התוס' (שמות יג, יז). ביאור החדש (בראשית כו, ג) "כי גם ארץ פלשתים בכלל א"י". פרוש פנים יפות (שמות טו, יד). ובמהרש"א (חולין ס ע"ב) "דכל ארץ פלשתים מארץ כנעני תחשב כמפורש בספר יהושע".

53. הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, במכתבו המובא בספר לנתיבות ישראל ב עמ' קסז.

54. משך חכמה בראשית כו, לג.

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

משם — **"העתיק כל חפירתו משם, ורחק מעט מגבולם במקום שלא יוכלו לערער"**.⁵⁵...ויחפור באר אחרת ולא רבו עליה" – כי הדבר היה גלוי, ואין במקום ההוא ספק כי מבאר שבע הוא ולא מגרר". ואז אומר יצחק "כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ".

ומסכם הרד"ק:

וכל הסיפורים האלה בחפירת הבארות וקריאת השמות, להודיע כי בא"י המוחזקת היה חופר בארות כרצונו ואין מוחה בידו, וכן קרא שמות כרצונו והיו בני המקום קוראין אותן כן, וכן אברהם כמו שכתבנו. **וכל זה היה להם לאות ולסימן מה שיעדם האל לתת הארץ לזרעם. אבל פלשתים אע"פ שהוא מא"י לא הוחזקה בידם, לפיכך רבו עמהם על הגבול. וכל זה להודיעם⁵⁵ שלא תהיה מוחזקת בידם כולה, אע"פ שחלוקה לא הוחזקה בידם עד האחרונה לימות המשיח,**⁵⁶ כמו ארץ שלוש גויים את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמוני⁵⁷.

55. וניתן לומר שכמו שמצאנו באברהם שהלך בארץ כדי שתהיה נוחה להיכבש לבניו וב"ב ק ע"א) ויעקב התחיל בקניית חלקת השדה בשכם לעשות סימן לבניו שיתנו את ליבם להשלים מקנתו (הרב אלקלעי). כן יצחק בחופרו את הבארות עשק ושטנה בארץ פלשתים – אף שהוא לא זכה בחבל זה – בכ"ז התחיל בכך בשבילנו את הירושה כדברי בעל חידושי הרי"מ מגור (ספר הזכות, ליקוטים לפרשת תולדות) הכותב – אמנם על דרך החסידות: "עניין הבארות אשר חפרו אבות הקדושים, הכל היה עבורנו... והרי יצחק היה יכול לחפור מיד באר הרחובות, ולמה חפר בארות שרבו אתו, אולם הכל היה עבורנו כדי להקל לנו .. וכל מעשה האבות כן היה". וכן בכל מעשינו היום, ההצלחה מובטחת. כל הייסורים למען הישיבה בארץ זאת, כל הפעולות ואף המכשולים, כולם מצטברים יחד למלא את כוס הזכויות שצריכים ישראל לעבור כדי לזכות באזור.

56. כידוע מעשה אבות סימן לבנים כדברי הרמב"ן (בראשית יב, ו) "כי כאשר יבואו המקרה לנביא משלושת האבות- אבותינו לחבל ארץ זה סימן יש בו אף לבנים. בהלחם אברהם עם המלכים נאמר "וירדוף עד דן" (בראשית יד, יד) ומפרשים חז"ל (סנהדרין צו ע"א) "שם תשש כוחו שראה שעתידין בניו להעמיד שם עגל". וכשתשש כוחו של אברהם שם, לא המשיך להתקדם, ואולי ע"כ לא נכבש האזור שמצפון לידן במשך תקופות רבות, גם אנו בתקופתנו אנו, כי הלא הילוכו של אברהם גורם שתהיה נוחה לבניו להיכבש (ב"ב ק ע"א), ומקום שנמנע מלילך בו קשה לנו לכובשו.

57. קיים דמיון בין ארץ פלשתים לארץ שלוש הגויים, את שתיהן הפסדנו זמנית בגלל חטאי המדבר. כשם שהאזור הדרומי, מנחל מצרים עד עזה, לא נכבש בגלל חטא העגל, למרות

ר' יצחק אמיתי

אף רבי אברהם בן הרמב"ם (בראשית כו, ב-ג) מבין ששליחות יצחק לארץ פלשתים נובעת מכך שרק לעתיד יזכו לרשת ארץ זו: "ואמר אבי אבא ז"ל שטעמו, כי במאמרו יתעלה' כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל' ראיתנו על הגאולה לעתיד, שהרי ישראל לא כבשו ארץ פלשתים בזמן העבר, והוא מאמרו ' והקימותי את השבועה אשר נשבעתי' – רמז למה שהבטיח לו וכתת עמו ברית עליו ואמר לו 'לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת', וארץ פלשתים נכללת בגבול זה, וכבר אמר בספר יהושע סיוע לזה והוא 'מן השיחור אשר על פני מצרים לכנעני תחשב סרני פלשתים', ואיני יודע אם הוא חידושו ז"ל או מאיזה מאמר חכמים".

יתכן ומקור דבריהם של רבי אברהם בן הרמב"ם והרד"ק הללו הם במדרש לקח-טוב לפרשת דברים "אל תתגרו בס, כי לא אתן לכם מארצם עד מדרך כף רגל" – "ר' מאיר אומר: עד שידרוך כף רגלו של משיח, שנאמר בו: דרך כוכב מיעקב", שנאמר: "וירשו הנגב את הר עשיו, והשפלה את הפלשתים".

שבתחילה תוכנן להיכבש, כך מוצאים שבגלל חטא המרגלים לא כבשו ארצות שלשת העמים עמון, מואב, ואדום למרות שהיו אמורים להיכבש, ושרק בשלב מאוחר יותר נזכה לרשת אותן (עיין במדבר רבה יד, ה). כמו כן קיים דמיון בין שני אזורים אלה (בין ג' ארצות אדום, מואב, ועמון לבין פלשת) שהיתר כיבושם מותנה בכך שהם יתחילו במלחמה (עיין בראשית רבה עז, יג לגבי ג' ארצות ובסוטה י ע"א רש"י ד"ה "הוחל השבועה" לגבי פלשת). וכל עוד לא יפרצו הם את גדר הברית לא כובשים את ארצם על כן לאחר שפרצו הגדר והותר כיבושם מתייחסים אליהם באכזריות מיוחדת – שלא מוצאים בשאר העמים – כפסק הרמב"ם שרק להם אין קוראים לשלום (הל' מלכים ו, ו), ומוצאים שדוד מתאכזר בעיקר לשלושת עמי עבה"י, וכן מוצאים אכזריות מיוחדת לפלשתים כדברי שאול (שמואל א יח, כה-כז) "אין חפץ למלך במהר, כי במאה ערלות פלשתים... ויקם דוד וילך הוא ואנשיו ויד בפלשתים מאתיים איש ויבא דוד את ערלותיהם" ומעשה שמשון בפלשתים. וכן עיקר כיבושם בידנו לא יהיה אלא ימות המשיח (הרד"ק בסכמו את פרשת הבארות בין יצחק ואבימלך בראשית כו, כג) כנבואת ישעיהו: "ועפו בכתף פלשתים ימה, יחדיו יבוזו בני קדם, אדום ומואב משלוח ידם, ובני עמון משמעתם" (ישעיהו יא, יד. ועיין רש"י ומצודות).

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

כריתת הברית – אברהם ואבימלך – אשר ה' חרה אפו עליה, וגזר עונשים רבים לתקונה – בטלה סוף סוף ע"י הפלשתים בעקבות גרוש יצחק, והנה יצחק שוב כורת את אותה הברית.⁵⁸

ברית זו מבוארת בפרקי דרבי אליעזר פרק לו:

"ויאמרו: ראה ראינו כי היה ה' עמך" (בראשית כו, כח) אמרו: אנו יודעים שהקב"ה עתיד ליתן לזרעך את כל הארצות הללו, כרת עמנו ברית שאין ישראל יורשים את ארץ פלשתים. מה עשה יצחק: לקח אמה אחת ממתג חמור אשר היה רוכב עליו ונתן להם לאות שיהא ביניהם ברית שבועה, וכשמלך דוד, רצה לבוא בארץ פלשתים, ולא היה יכול לכנס מפני ברית יצחק, עד שלקח מהם אות ברית שבועת יצחק, שנאמר: "ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים" (שמואל ב ח, א) וכתוב: "ויכנעו הפלשתים" (שמואל א ז, יג).

גם ביצחק שנשלח לתקן את "ויתור" אביו ביחס לחבל זה – מוצאים כאמור "ויתור" המשפיע לדורות.

3. יעקב אבינו עוקר נטיעות אברהם

בסיום כריתת הברית של אברהם ואבימלך נאמר "ויטע אשל בבאר שבע ויקרא שם בשם ה' א-ל עולם" (בראשית כא, לג). נטיעות האשל – למרות שיש בה לפי חז"ל הכנסת אורחים וכדומה – יש בה אף עדות שמקום זה באר-שבע של אברהם הוא. וכך כותב הרד"ק (שם): "ויטע אשל – נטע שם נטיעה סמוך לבאר שתהיה לו לעדות, כי נשאר הבאר לו בלא מחלוקת".

58. כדברי הרמב"ן בראשית כו, כט. העונש הקרוב ימשך עד ימי משה (כהסבר הנ"ל למדרשים, שבגלל שבע הכבשים נדחית גאולת מצרים עד דורו של משה, דור שביעי לאברהם). ואולי ע"כ נאמר "ויקרא אותה שבעה" (ע"ש "הברית" – רש"י), על כן שם העיר באר שבע, עד היום הזה, הכוונה עד ימי משה (עיין הערת הרב יהודה קופרמן למשך חכמה שם). זה ששתי בריתות נכרתו באותו מקום אף זה אינו במקרה ומתכוונתו של המקום הוא, כדברי האברבנאל "כי זימן הקב"ה שבאותו מקום שנשבעו אברהם ואבימלך נשבעו ג"כ יצחק ואבימלך".

ר' יצחק אמיתי

נטיעות אלו צריכות תיקון גדול, כי כמו שמבטאות הן את בעלותו של אברהם אבינו על באר שבע, כך מזכירות הן כנ"ל את הויתור שויתר אברהם באותו מעמד על ארץ פלשתים, ואת חרון אף ה' על כך. ע"פ זה ניתן אולי, להבין את מעשהו של נכדו, יעקב.

"ויסע ישראל וכל אשר לו ויבא בארה- שבע" (בראשית מו, א). "להיכן הלך? א"ר נחמן: שהלך לקוץ ארזים שנטע אברהם זקנו בבאר שבע, שנאמר: ויטע אשל".⁵⁹ ונטעם במצרים⁶⁰ או בסיני.⁶¹

יעקב אבינו עוקר נטיעותיו של אברהם סבו המבטאות את הברית עם אבימלך, ונטעם בצד השני של ארץ פלשתים בסיני או במצרים.

ו. עיכוב בירושת חבל ארץ פלשתים

כשהקב"ה התגלה למשה, אומר לו: "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם. וגם הקימותי את בריתי איתם לתת להם את ארץ כנען את ארץ מגוריהם אשר גרו בה" (שמות ו, ג-ד).

מקשה האור החיים הקדוש מהי החזרה " את ארץ כנען " את ארץ מגוריהם אשר גרו בה? ומתרץ ש"אולי נתכוין להוסיף ארץ פלשתים וכו'..." לפי דבריו הקב"ה מודיע למשה על הבטחתו לתת לישראל את ארץ כנען, ובפרט את ארץ פלשתים "היא ארץ מגורי אבותינו אשר גרו בה".

הגר"א אומר שמצאנו בתנ"ך, שכאשר מונים את האומות, לעיתים מונים שישים, לעיתים שבעים, ולעיתים שבעים ושנים, ומספר עמי כנען מצאנו לעיתים י"ב, י', י"ז, ו' או ה' עמים. ומסביר הגר"א: "כי מן ע' אומות — שישים סובבים לארץ ישראל, ועשרה יושבים בארץ ישראל, ועוד שניים

59. בראשית רבה צד, ד.

60. רש"י שמות כה, ה.

61. ראב"ע שם. ומחלוקת זו תואמת את מחלוקתם ביחס לנחל מצרים. (במדבר יד, א).

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

הם סיני וצידון,⁶² **סיני יושב על גבול דרום**, וצידון על גבול צפון, **והם נכללים בתוך ארץ ישראל, ולעתיד יתווספו אלה הב' אומות על נחלת ארץ ישראל**, וסיני יושב בדרום כמו שכתוב (ישעיהו מט, יב) "אלה יבואו מארץ סינים" וכן כתוב ביחזקאל "שיתוסף לדרומה ולצפונה".⁶³ גאולת "ארץ סינים" באה כשהקב"ה מוחל סופית על חטא העגל.⁶⁴

ארץ סיני שבדרום וצידון שבצפון **נכללות בתוך ארץ ישראל**,⁶⁵ אך בעבר לא יכלו לזכות בהם.

השפתי כהן (שמות לב, לא), מנמק מדוע לא זכינו אז בכל חלקי ארצנו,⁶⁶ ותולה זאת בעוון העגל. וכן כותב על הפסוק: "אנא חטא העם הזה חטאה גדולה ויעשו להם אלוהי זהב" — "אמר לאברהם לזרעך נתתי **מנהר מצרים** עד נהר פרת" **ולא נתן להם אלא מהירדן עד עזה**, אבל לעתיד תרבה הדעת שנאמר 'ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים'... וירשו ע' אומות".

יוצא שבעוון הקלקול הרוחני שבחטא העגל לא זכו ישראל למרות ההבטחה לכבוש בדרום את האזור **שמנהר מצרים עד עזה**. ורק לעתיד כשיתוקן קלקול העגל ע"י ש"מלאה הארץ דעה את ה'" יושלם הכיבוש. אם כן חבל

62. י"ב בני כנען נחלו את הארץ. (פשטים ורמזים - האזינו). סיני וצידון הם מבני כנען (בראשית י, טו-טז).

63. אדרת אליהו במדבר כג, ט; דברים לב, ח; דה"א א, יג.

64. ישעיהו מט, טו בתרגום.

65. יש לברר את היחוד שיש לפלשתים עם צור וצידון, שכן מוצאים אנו בתנ"ך קשר רב ביניהם. הסימן לגבול ארץ כנען הוא "מצידון בואכה גררה עד עזה" (בראשית י, יט). הנביא ירמיהו נתנבא "על היום הבא לשדוד את פלשתים, להכרית לצור ולצידון כל שריד עזר, כי שדד ה' את פלשתים שארית אי כפתור..." (ירמיהו מז, ד) (ועיין ביחזקאל כה-כז). הנביא יואל אומר "וגם מה אתם לי צור וצידון וכל גלילות פלשת, הגמול אתם משלמים עלי..." (יואל ד, ד). הנביא זכריה מנבא על צור וצידון יחד עם אשקלון, עזה ועקרון ערי פלשתים (ט). בספר תהילים נאמר בין כל העמים "פלשת עם יושבי צור" (תהילים פג, ח) "הנה פלשת וצור עם כוש..." (תהילים פז, ד).

66. למרות הבטחת הארץ לאבותינו יש שלא היו רשאים לכבוש הארץ או חלקים ממנה לזמן מה, כפירוש ה"ביאור חדש" ש"הקפיד יעקב להיקבר דווקא במערת המכפלה כדי להיקבר בקרקע שלו, כי אע"פ שנתן ה' לאבות את הארץ, מ"מ לא היו רשאים לכבושה עד הזמן המוגבל, כפי שנאמר "כי לא שלם עוון האמרי עד הנה" (בראשית מז, ל).

ר' יצחק אמיתי

ארץ זה כלול בארץ ישראל (כדברי הגר"א) והיה אמור להינתן לנו, אלא שבחולשתנו לא זכינו בו, וכשנתקן נירש.

ז. דברי חז"ל על אזור ארץ פלשתים

למרות שהאזור הוא ודאי בגבולות הארץ הקדושה, אך אינו כעיקר ארץ ישראל (כפי שהתברר לעיל), כפי שעולה מדברי חז"ל.

נעיין במספר מקורות בגמרא ובמדרש:

א. מדברי דוד המלך ע"ה "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה', לאמר לך עבוד אלוהים אחרים" (שמואל א כו, יט) למדו חז"ל שהדר בחז"ל כאילו עובד ע"ז (כתובות קי ע"ב), ודברים אלו של דוד המלך נאמרו בארץ פלשתים.
ב. אזורנו נקרא בלשון חז"ל גרר או גרדיקי, כפי שבררנו לעיל שאזור גרר הוא בין עזה לנחל-מצרים. בגמרא בכתובות (שם) מובא שבני הזוג כופין זה את זה לעלות מחז"ל לא"י, אפילו מנווה היפה לנווה הרעה. היכן יש נווה רע בא"י? "ר' דוסתי בשם ר' שמואל בר נחמן: מפני מה לא גזרו (=טומאת ארץ העמים) על הנווה שבגרדיקי (=היא אזור גרר)? — "מפני שהוא נווה רע" ("ואין דרך בני האדם לדור שם" — עץ יוסף) "ועד היכן? — ר' חנינה אמר: עד נחל מצרים".⁶⁷ ועל כן מפרש רש"י: "ויזרע בארץ ההיא" (בראשית כו, יב) "הארץ הקשה".⁶⁸

ג. העופות בבבל שמנים מעופות שבארץ ישראל, מפני שעופות בבל לא גלו ממקומם, מה שאין כן עופות א"י שגלו. אך עופות שב"מדבר עזה" לא גלו מארצם, ועל כן שמנות יותר מעופות שבבבל (שבת קמה ע"ב), כי הן מארץ פלשתים שבא"י.⁶⁹

ד. "תניא: אמר רבי אליעזר בר' צדוק: מקום היה בתחום עזה, והיו קורין אותו חורבתא סגורתא. אמר ר' שמעון איש כפר עכו. פעם אחת הלכתי לגליל

67. בראשית רבה סד, ג; ירושלמי שביעית פ"ו ה"א.

68. פרוש קב-ונקי לירושלמי שביעית עמ' שמא.

69. רש"י ומהרש"א שם.

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

וראיתי מקום שמצינין אותו, ואמרו אבנים מנוגעות פינו לשם⁷⁰. האבנים הננוגעות בצרעת היו מפנים למקום בגליל, ובמקום בתחום עזה היו הריסות בית מנוגע שנותץ. מקומות אלה טמאים הם, ודוקא לשם היו משליכים את האבנים הננוגעות.

ה. משום יישוב א"י אין מגדלים בהמה דקה בא"י, "אבל מגדלין בסוריה ובמדבריות של א"י⁷¹, במדבר שביהודה ובמדבר שבספר עכו⁷². מדבר יהודה אולי הכונה למדבר שבנחלת שבט יהודה, והוא סיני שבאזורינו כדברי המדרש שבגאולה האחרונה כגאולה הראשונה הקב"ה מוליך את ישראל במדבר-יהודה⁷³.

ו. אין ממנים זקנים בחו"ל, אבל ממנים זקנים בחו"ל – על מנת לחזור. "ר' יצחק בר נחמן הוה בעזה ומנוניה (=ומנוהו) על מנת לחזור. ר' זמינא הוה בצור ומנוניה על – מנת לחזור⁷⁴."

ז. לגבי יו"ט שני של גלויות, שיטת הרמב"ם היא שקנה המידה אינו א"י או חו"ל, אלא האם בזמן שקידשו עפ"י הראיה היו השלוחים מגיעים לשם, וע"כ "אם אותו המקום מסוריה כגון צור ודמשק ואשקלון וכיוצא בהן, או מחו"ל כגון מצרים, עמון, ומואב וכיוצא בהן – עושין כמנהג אבותיהן שבידיהן אם יום אחד – יום אחד, ואם שני ימים – שני ימים⁷⁵. החזו"א מסיק בדברי הרמב"ם שאין צורך לפי זה לעשות בא"י שני ימים אלא בעיר שנתחדשה במדבר א"י, או שידוע שבזמן הראיה היתה "עיר של נוכרים⁷⁶."

כשחז"ל באים לדון בדיני עיר שיש בה עובדי ע"ז, מביאים דוגמאות מעזה ומצור דוקא. עיר שיש רק בתוכה עבודת כוכבים – מותר לשאת ולתת עם בגויים שמחוצה לה. מהו המרחק הנצרך בין השוק והעיר כדי שיהיה נחשב

70. תוספתא נגעים ו, א; סנהדרין עא ע"א. ראה במאמרו של הרב יהודה זולדן "עזה במשנה ובתלמוד" בספר זה.

71. משנה בבא קמא, פ"ז מ"ו.

72. בבא קמא עט ע"ב.

73. ילקוט שמעוני הושע רמז תקיח, עיין שם.

74. ירושלמי ביכורים ג, ד. ראה במאמרו של הרב יהודה זולדן (לעיל הע' 70).

75. רמב"ם הל' קידוש החודש ה, ט-יב.

76. חזו"א מעשרות סימן ט, ובחזו"א לרמב"ם הל' קידוש החודש, שם.

ר' יצחק אמיתי

השוק כמחוז לה? — "אמר רשב"ל משום ר' חנינא : כגון עטלוזא של עזה".⁷⁷ ומפרש רש"י: "עזה - עיר של פלשתים והיה בה עבודת כוכבים. "ואיכא דאמרי, בעא מיניה רשב"ל מר"ח: עטלוזא של עזה מהו? — אמר לו : לא הלכת לצור מימך, וראית ישראל ועובדי כוכבים ששפתו שתי קדרות על גבי כירה אחת ... " (מפרש רש"י : "צור — עיר שישראל ועובדי כוכבים דרים דם").

ח. אזור עזה בנחלת יהודה

לדרום הארץ סגולה לעיסוקים רוחניים "הרוצה להחכים ידרים" וכדברי הנצי"ב ש"נגבה הוא יותר מסוגל לעבודת הקורבנות... שדרום א"י מסוגל יותר לתורה".⁷⁸ בדרום א"י שוכן שבט יהודה.⁷⁹

קדושה מיוחדת יש בנחלה זו על פני שאר הנחלות,⁸⁰ עד שדוקא "עתידה ארץ יהודה להיות קודש לה' כירושלים, שיוכלו לאכול בה קדשי קודשים".⁸¹ נחלת שבט יהודה מתפרסת מירושלים בצפון דרך הר חברון והנגב, ובאר שבע בדרום, עד נחל מצרים במערב.⁸²

ייתכן שבנחל יהודה יש חלוקה פנימית — א. אזור ההר מירושלים בצפון עד להר חברון בדרום. ב. הנגב ובאר שבע. ג. פלשת, אזור החוף, מערב הנגב. לגבי שני האזורים הראשונים (הר חברון והנגב) על חברון נאמר שהיא

77. עבודה זרה יא ע"ב.

78. העמק דבר בראשית יב, ט.

79. "כל המקודש מחבירו - חרב יותר מחבירו, ירושלים יותר חרב מן הכל... וארץ יהודה יותר מן הגליל..." (אגרות הרמב"ן לבנו נחמן) (כתבי הרמב"ן ח"א עמ' שני), ע"כ לא עבר איש ביהודה נ"ב שנה (שבת קמה ע"ב) אך בגליל נשארו יהודים (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סימן סז).

80. "...ודאי שאין קדושת שוות ממש לקדושת א"י, והרי בארץ כנען גופה חלק יהודה קדוש יותר מחלק גליל, וכ"ש ארץ סיחון ועוג שלא נחשב רק לטפל ארץ ישראל" (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד סימן סז).

81. מהרש"א פסחים נ ע"א ד"ה אלמא.

82. "ויהי הגורל למטה בני יהודה למשפחתם...ועבר עצמונה ויצא נחל מצרים והיה תוצאות הגבול ימה זה יהיה לכם גבול נגב: (יהושע טו, א-ד). "יהודה בדרום ארץ ישראל סמוך לספר" (הגר"א, אדרת אליהו, דברים לג, כב).

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

פסולת⁸³ של א"י, וכן נאמר על הנגב (רש"י במדבר יג, יז). ואולי חלוקים הם במדרגותיהם הרוחניות שלמרות ששניהם קדושים בקדושת נחלת יהודה – בכ"ז אין הנגב כהר חברון,⁸⁵ שהרי מצאנו מעלות בנחלת יהודה על שאר א"י שרק בה מעברין את השנה (סנהדרין יא ע"ב) ושקורעין על עריה בחורבן (מועד קטן כו ע"א). והטעם הוא משום שכנות למקום המקדש, או משום שעיקר המלוכה היתה שם.⁸⁶ טעמים חשובים אלו שייכים דוקא בהר חברון ולא בארץ הנגב.⁸⁷ ואולי נחלת יהודה היא כבהמ"ק, (וכדברי המהרש"א הנ"ל באכילת קדשי קדשים שנאכלים רק לפני מן הקלעים), ובמקדש יש קודש ויש קודש קודשים, וכך יש את הנגב ומעליו הר חברון והגבול שביניהם הוא העיר דביר כפי שבמקדש המחיצה שבין קודש לקודש קודשים נקראת דביר.⁸⁸ לגבי האזור השלישי⁸⁹ חוף הים – פלשת, ראינו (לעיל) שטומאתה וקליפותיה

83. בירושת הארץ בגורל "מי שעלה חלקו בסמוך לירושלים מתחשב בערך השווי עם מי שעלה גורלו ברחוק מירושלים, שהרחוק גרוע הוא, מפני שרחוק הוא מביהמ"ק ומפני שקרוב הוא לארץ העמים, ולכן היה סאה ביהודה שוה חמש סאין בגליל, מפני שיהודה קרובה לירושלים, וגליל רחוקה" (תורה תמימה, במדבר כו, כז). וא"כ תמוה איך שיהודה הקרובה ביותר לירושלים – קיבלה מהשטחים הגדולים ביותר, אלא שאולי דבר זה נובע מכך שאזורה חברון ונגב הם פסולת של א"י. ודוקא ע"י פסולת זו לומדים שבחה של א"י כדברי הספרי "והלא דברים ק"ו... אם חברון פסולת של ארץ ישראל הרי היא משובחת ממשובחת של ארץ מצרים, ק"ו לשבח של א"י...".

84. ספרי תחילת עקב, רש"י דברים יא, י.

85. עיין מאמרו של ר' יואל בן נון "יעלה ויבוא" (עלון שבות ב' ב').

86. פאת השולחן ג, א.

87. אולי יש להציע אבחנה זו בתוך ארץ יהודה גם בגלל שלכאורה מוזר הדבר שעל ערי בנימין הסמוכות לירושלים לא יקרעו ("ערי בנימין פטורות מקריעה" קונטרס "דרישת צבי" לגר"ז גרסוברג – ירושלים תש"א), ולעומתם על ערי יהודה שבנגב הרחוק יקרעו, כשהטעם לקריעה על הרי יהודה דוקא הוא "מפני שקרובות לירושלים" (הלבוש).

88. מגילה י ע"ב, רש"י ד"ה לפני הדביר; רש"י מלכים א ו, טז; כתובות קו ע"א.

89. וכמו שדוקא מהר-חברון ומהנגב – הפסולת של א"י – לומדים את שבחה של הארץ, כן אף מאזור זה, כדברי חז"ל (סנהדרין קיב ע"א) "בברכותיה של א"י בית-סאה עושה חמשת ריבוא כורין, בישיבתה של צוען בית-סאה עושה שבעים כורין... כתיב "ויזרע יצחק בארץ ההיא, וימצא בשנה ההיא מאה שערים". ובמדרש תנחומא (קדושים י) נאמר ששלמה המלך עמד על טיבה של א"י, וידע איזה גידול חקלאי מתאים לכל אזור בארץ, וכדוגמה לכך נאמר שידע שעל ציר ירושלים-כוש ראוי לגדל פילפלין ומערב הנגב עובר בקו זה. זהו הגידול המתאים לאזור זה, מה לומדים אנו מפילפלין אלו? "ר"מ

ר' יצחק אמיתי

קרובות לארץ מצרים, קדושתה כביכול נמוכה מקדושת שאר נחלת יהודה,⁹⁰ בהשוואה למקדש – כקדושה שמחוץ להיכל – כקדושת חצר העזרה שבתוך הקלעים.⁹¹

ט. חורבן ובנין

ישעיהו מנבא על הפלשתים הששים על מות אחז המלך " אל תשמח פלשת כלך, כי נשבר שבט מכך" (ישעיהו יא, יד). ופירש רש"י: "כי נחלשה ונשפלה מלכות בית דוד שהיו למודים להכות בכם". ומתרגם התרגום: "הרי מבניו של ישי יצא המשיח שיעבוד בכם כנחש פורח".⁹² וכך מתאר סייר לפני כמאה שנה "אשקלון הקדומה החרובה עתה נתקיים בה כל נבואת צפניה" (ב, ד). "ואשקלון לשממה" "כי נותרה הארץ במדבר מבלי איש אין בה רק חרבות רבות מהיכלות גדולות".⁹³ וכשם שנתקיימה נבואת צפניה על חורבן חבל זה, יודעים אנו שתתקיים נבואתו על הבניין "והיתה חבל הים נות כרת רועים וגדרות צאן, והיה חבל לשארית בית יהודה עליהם ירעון, בבתי אשקלון בערב ירבצון כי יפקדם ה' אלוהיהם ושם שבותם" (צפניה ב, ו-ז). ונבואת ישעיהו יא, יד: "ועפו בכתף פלשתים ימה יחדיו ובזו את בני קדם...", וכפירוש רש"י: "יעופו ירוצו ישראל שכם אחד על הפלשתים אשר הם במערבה של א", ויכבוש את ארצם".

אומר... "ונטעתם כל עץ מאכל" – עץ שטעם עצו ופריו שווה – הוי אומר זה פילפלין, ללמוד שהפילפלין חייבים בערלה ואין ארץ ישראל חסרה כלום" (סוכה לה ע"א). מהפילפלין לומדים את סגולת הארץ שאינה חסרה כלום.
90. עיין מהרש"א שבת קמה ע"ב ד"ה למדבר עזה, שבו רואים שאזור עזה ופלשת אין דינם ככל נחלת יהודה.
91. בראשית רבה סד, ג.
92. "ועם היות שכבר נמחו מן העולם שמות האומה האלו וארצותיהם... לפי שסנחריב בלבל את העולם – הנה הנבואות באו על הארצות ההמה, כפי מה שנקבו בשמות בימים ההם" (אברבנאל, במדבר כד, יד).
93. ספר שערי ירושלים, עמ' 26.

חבל עזה – אתגר מימי בראשית

לגבי מדבר סיני בכללותו "המדבר הזה לא ראוי למגורים",⁹⁴ "אך עתיד המדבר להיות ישוב".⁹⁵ ומבשרים לנו ש"אנו עתידים לעבור באלו המקומות בבוא משיחנו",⁹⁶ "המדבר שהלכו בו ישראל ממצרים לארץ ישראל, אינו מקום ראוי לישוב, ואלה המסעות לישראל במדבר היו רמז לעתיד... כן בגאולה העתידה ביציאתם מהגלות... יביאם ה' אל מדבר העמים ויחנם שם".⁹⁷ "וכשם שיצאו ישראל בגאולה הראשונה ממצרים אל המדבר — כן בגאולה האחרונה עתידים שיצאו הרבה מישראל אל המדבר, ויעברו במקומות האלה, והקב"ה יכלכלם וינהלם שם".⁹⁸

י. אתגר לזמננו

אזור "פלשת" — אשר הינו חלק מארץ ישראל שהובטחה ושייכת לעם ישראל, הינו מאז ימי בראשית חבל ארץ **אתגרי**. כבר אבותינו הקדושים התיישבו בו כדי להראות חיבתם לארץ. אך דור אחר דור התקשו להחזיק בו חזקה גמורה. מצב זה נמשך במשך כל הדורות, ואנו ננס על גבי ענק, לאחר ובזכות כל עמל אבותינו⁹⁹ זוכים בעז"ה להשלים את הקנין והחזקה. אף בדורנו נדרשים אנו לנכונות, מסירות ומאמץ לרשת אזור יקר זה, וב"ה שבזכות כל דורות קדמונינו, **יש בנו את הרוח והכח לעמוד במשימה זו.**

94. רבינו בחיי תחילת מסעי, ובמדבר לג, ב.

95. במדבר רבה כג.

96. במדבר לג, א, רבינו אפרים.

97. אברבנאל שם.

98. רבינו בחיי שם.

99. ע"פ שם משמואל דברים עמ' ר.

הרב ברוך תאנה

חבל עזה והפלשתים

א. כבוש עולי מצרים	1. גלית
ב. שמשון — תחילת הישועה	2. דוד
1. גבורה אלקית	3. רוח גבורה
2. המאבק בפלשתים	ו. ערלת פלשתים
3. חולשת ישראל	ז. השימוש בתכונתם של הפלשתים
4. סימנים לעתיד	1. החרב והמלכות
ג. ארון ה' בשבי הפלשתים	2. השטות והשגעון
1. סיום תקופת משכן שילה	3. הליצנות והצחוק
2. מפלת ישראל ונפילת ארון ה'	ח. נצחון הפלשתים
ותכליתה	ט. ההתקפה על ירושלים
3. התגברות ישראל מכח ארון ה'	י. סופם של הפלשתים
ושמואל	יא. הנבואות לעתיד לבוא
ד. מלחמת שאול ויהונתן	יב. ההתיישבות באשקלון בתקופת
1. התעצמות הפלשתים ושפל	המשנה
מצבם של ישראל	יג. עזה
2. גבורת יהונתן והשפעתו	יד. המלחמות לשחרור עזה
3. חטאו של שאול	טו. עזה — עוזה של ישראל
ה. דוד וגלית	

א. כבוש עולי מצרים

בצאת ישראל ממצרים לבוא לרשת את הארץ — "לא נחם אלוקים דרך ארץ פלשתים, כי קרוב הוא, כי אמר אלוקים: פן ינחם העם בראותם מלחמה ושבו מצרימה" (שמות יג, יז). הפלשתים הם הכח המתנגד לכניסתם של ישראל לארץ, ע"כ הם מוזכרים מיד בזמן התגבשות ישראל לעם, בצאתם ממצרים. הפלשתים פלשו לארץ בכח הזרוע, למרות שלא להם הארץ, והם שואפים לשלוט ולמלוך על ארץ זו, ובכך למנוע את ישראל מלממש את זכותם וחובתם.

חבל עזה והפלשתיים

ישראל הם הפכם בגמור, הם הולכים לארצם בדבר ה' והבטחתו, כי הוא הקובע גבולות לעמים ולממלכות. לא בכח חילם הם יוצאים ממצרים, אלא ע"י השגחה אלקית ניסית, הפועלת לברר ולהאיר את אורם של ישראל בעולם. אמנם נצטרך להלחם בעצמנו את מלחמות ה', לעורר את גבורתנו ועוצמתנו הפנימית, על מנת להלחם בכל הרשע וכיעור, אך לא זהו יסוד היות חיינו הישראליים.

נצחון ישראל על פלשתיים הוא רק כשה' נלחם לישראל, בין בפעולה ניסית עליונה, ובין בפעולה טבעית אנושית הנובעת מתוך אמונת אמת, במלחמתו של ה' בגויים. על כן בקריעת ים-סוף, כשנודעה יד ה' במצרים, "חיל אחז (גם את) יושבי פלשת" (שמות טו, יד). כי בזאת כבר נודע לעמים כולם בסתר ליבם, כי ישראל עם ה' הוא, וכוחו מאלקיו, ודבר ה' אשר דיבר טוב על ישראל בארצו לא ישוב ריקם.

עכ"פ לא בדרך הקצרה והמהירה יכנסו ישראל לארצם, אלא הכבוש יתחיל דוקא מעמי כנען, שמרכזם הקשה היה ביריחו. סביב סביב ילכו ישראל, עד שיתחשלו ויתחזקו למלחמה. ואח"כ קמעא קמעא יתחזקו ישראל בארצו, ולאט לאט תתגבר ותתאדר התודעה הלאומית האלוקית בקרבם, עד בוא האומה לתכלית גיבושה, בהנהגה ממלכתית מדינית כדבר ה'. אז אז תהיה יד ישראל תקיפה על אויביהם, ושוב לא ינוסו וירתעו בראותם מלחמה.

ואכן כך מסופר בספר יהושע, כי אף לאחר כבוש רובה של א"י, עדיין "הארץ נשארה הרבה מאד לרשתה" (יהושע יג, א). בכלל הארץ הנשארת היו "כל גלילות הפלשתיים וכל הגשורי: מן השיחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה" (שם ג). חבל ארץ זה כלל את חמשת סרני פלשתיים: "העזתי והאשדודי האשקלוני הגתי והעקרוני, והעוים" (שם ד), והוא היה בתחומי ארץ כנען המובטחת, אשר ישראל עדיין לא הורישוה.

ראשון כובשי חבל עזה מידי הפלשתיים היה שבט יהודה. הערים: עקרון אשדוד ועזה וסביבותיהן מנויות בכלל ערי נחלת שבט יהודה (יהושע טו, מה-מז). עקרון היתה הצפונית שבהן, ועזה הדרומית. נראה שגת (שלא נזכרה בין ערי יהודה) כלולה היתה בחבל עקרון, ואשקלון (וכנ"ל) בחבל אשדוד. כך גם

הרב ברוך תאנה

מפורש בספר שופטים "וילכד יהודה את עזה ואת גבולה, ואת אשקלון ואת גבולה, ואת עקרון ואת גבולה" (שופטים א, יח). שבט יהודה זה, שממנו תצמח מלכות ישראל השלימה, הוא, הוא — כאילו לבדו, כובש ומשחרר את ערי ישראל אלו, מידי הפלשתים.

אולם לא כבוש גמור ולא ירושה שלימה היתה ירושה זו, כי עוד יתקוממו הפלשתים להצר ולהרע לישראל בהמשך. "ויהי ה' את יהודה ויורש את ההר, כי לא הוריש את יושבי העמק — כי רכב ברזל להם" (שם יט). רק באופן חלקי היה ה' עם יהודה, כי עוד לא זמנה של מלכות ישראל השלימה להתקומם.

בתקופת השופטים הזו התברר כי **הפלשתים הם כעין שבט ורצועה ביד ה' לנסות את ישראל וליסרם, כדי שיתחזקו באמונה ובגבורה כנגדם, לנחול את הארץ ולהקים בה מלכות כדבר ה'.** וכך נאמר למשל: "ויחר אף ה' בישראל וימסרם ביד פלשתים" (שופטים י, ז) וכן "ויתנם ה' ביד פלשתים ארבעים שנה" (שם יג, א).

ב. שמשון — תחילת הישועה

1. גבורה אלוקית

תחילת התקוממות ישראל לגבורת מלכותם השלימה התחילה ע"י שמשון, שעליו נאמר: "והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים" (שופטים יג, ה). תשועת ישראל היא היחלצותם מכל הקמים עליהם, בהופעת תכונתם העצמית החירותית, המתנשאת ברוממותה מעל כל הגויים והממלכות. לעומת זאת ענינם של הפלשתים הוא ההיפך הגמור. הם לעולם ינסו להצר לישראל, לשעבדם ולמשול בהם, למנוע את חירותם ועצמאותם, ובכל אלו להראות כי ההצלחה האנושית והנצחון המדיני בידי הטבע הוא, ורק בכח יגבר איש על רעהו, ועל עניני האמונות והדעות הבל המה.

שמשון נבחר כשליח ה' וכשליח האומה, ללמד, כי **הגבורה** (שהיא יסוד השלטון והעצמאות של האומה בארצה) **רק מאת ה' היא.** על כן מאת ה' היתה זאת שאמו תהיה עקרה, ורק בדבר מלאך ה' תפקד ותלד בן. מצות הנזירות המיוחדות שנצטוה אמו, ואח"כ שמשון עצמו, מורה על קדושתו

חבל עזה והפלשתיים

העילאית של הגוף החזק והנמרץ, המלא חיוניות של גבורה אלקית. "נזיר אלוקים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו" (שופטים יג, ז). – זאת כדי להורות שכוחו וגבורתו האנושית היו מעין דוגמא של מעלה (סוטה י ע"א), מעין הכח והגבורה האלוקיים.

"ותחל רוח ה' לפעמו במחנה דן בין צרעה ובין אשתאול" (שופטים יג, כה). רוח ה' יכולה להיות רוח חכמה ובינה או רוח דעת ויראת ה' (ראה ישעיהו יא, ב). על שמשון שרתה רוח ה' במובן של "רוח עצה וגבורה" – קרבת אלקים יחד עם גבורה חמרית. "היתה שכינה מקשקשת לפניו כפעמון" ועם זה "עקר שני הרים גדולים וטחנן זה בזה", "שמשון דן את ישראל כאביהם שבשמים", ומאידך "הגין בכח על כל ישראל" (סוטה ט ע"ב); "שעה שהיתה רוח הקודש שורה עליו היו פסיעותיו כמצרעה ועד אשתאול" (ילק"ש שופטים סי' סט). כל זאת היה כדי להורות, כי לא נבדלת היא הגבורה האנושית מכח ההשגחה האלקי, אדרבה, ככל שיוסיף הגוף קדושה ורוממות אלוקית כך יוסיף הגוף הטבעי עצמה וגבורה.¹

2. המאבק בפלשתיים

"תחילת קלקולו של שמשון בעזה היה" (סוטה ט ע"ב). "וילך שמשון עזתה וירא שם אשה זונה ויבוא אליה" (שופטים טז, א). תוקף קדושתו של שמשון "נזיר האלקים" – איננה ניתנת לתיאור ולהבנה, לנו – בעלי תאווה החומר שהיצר הרע מושל בנו. אבל למי שכוחו וגבורתו מיד ה' המה, מבטן ומלידה, וקדושת גופו, רצונותיו וחיייו – קיימים לעולם, כל עוד לא יסיר ה' השגחתו ממנו, לא יתכן שיבוא לכלל טעות רק מצד תאוות היצר.

א"כ צריך להבין למה הלך שמשון אחר עיניו, ולמה איווה לדבר טמא, ובחר להנשא דוקא לבנות פלשתיים הערלים. התשובה היא "כי תאנה הוא מבקש מפלשתיים" (שם יד, ד) – "עלילה בקש כדי להתגרות בהם" (רש"י). שמשון רוצה לבטל את שיטתם וטענתם השקרית של הפלשתיים, מגמתו היא להוכיח

1. ראה: הראי"ה קוק, אורות, ישראל ותחיתו יא; עולת ראייה ב עמוד שסז.

הרב ברוך תאנה

כי כל גבורתם כאין וכאפס היא לעומת הגבורה האלקית, שהוא מגלה את כחה בעולם כעת. הוא חפץ להורות כי בעל כרחם יהיו ישראל בעלים ואדונים על הפלשתים ועל ארצם.

נשואי שמשון לבנות הפלשתים אחרי גיורם רומזים על היחס בין ישראל לפלשתים העתיד לבוא. כי עתידה כל גבורתם האנושית של הפלשתים להסתפח אל ישראל, ולשמש את ישראל עצמם.

גבורת הפלשתים תהיה כחולשת נשים לעומת גבורתם של ישראל, ולא יוכלו להם. עלילת ההתגרות באה להורות כי לא בשכנוע, בהסבר או בלימוד יהיה ניתן לנצח את כח השלטון הפלשתי – פלשתינאי, כי אם בכח מלחמה וגבורה עלאית קדושה. כי רק בזאת תתגלה החירות העצמאית הישראלית העליונה.

ואכן בתחילת דרכו של שמשון לפלשתים, בעודו מקיף את הכרם לבדו, כדי להתרחק מאיסור יין ושיכר, נפגש באריה "וישסעהו כשסע הגדי" (שופטים יד, ו). מלך חיות היער לא עמד בפני כוחו וגבורתו. בגויתו של אריה זה נאספו הדבורים ומלואה דבש. שמשון ראה בזה רמז מן השמים לצדקת דרכו במלחמה עם הפלשתים. כי הם הלא מתיצבים מול ישראל כארי, ומנסים להפיל על ישראל אימה ופחד, אך לא יצליחו בכך, ומיד כאשר תשרה על ישראל רוח קדושה וגבורה מאת ה', יוסעו ויאבדו עד מהרה. במקומם יתפתח מרדה דבש טוב למאכל, המחזק ומגביר את כחם האלקי של ישראל. כך תהפך "ארץ פלשתים" להיות חלק מארץ ישראל "ארץ זבת חלב ודבש".

3. חולשת ישראל

אך שבטי ישראל שבדור שמשון חלשים היו, ופוחדים על נפשם. גבורת המלחמה של שמשון לא היתה נחלת העם כולו. עוד לא הגיע זמנה של התעוררות הגבורה הכללית כפי שנהיה אח"כ בזמן יונתן בן שאול ודוד מלך ישראל. על כן רק תחילת התשועה היתה על יד שמשון.

אחרי שהפרו הפלשתים את הבטחותיהם לשמשון מנהיג ישראל, החליט הוא לנקום בהם, והכה בהם "שוק על ירך מכה גדולה" (שופטים טו, ח).

חבל עזה והפלשתיים

שבטי ישראל לא הצטרפו אליו, ולא הזדהו עם מעשיו, וכשבאו אליהם פלשתיים בטענות, הלכו לאסור את שמשון ולתיתו בַּשָּׁבִים. הצטדקותם הנפחדת היתה: "הלא ידעת כי מושלים בנו פלשתיים, ומה זאת עשית לנו" (שופטים טו, יא), כאילו שמשון גבור ישראל הוא הממיט אסון על כל האומה. אך שמשון אומר להם: להיפך! – "כאשר עשו לי (תחילה) כן עשיתי להם" (שם). **הפלשתיים הם הרוצים בכל עת להתנקם ממני ומכם, להצר את רוחינו ואת עוז נפשינו, הם המתחילים, והם הגורמים רעה לישראל ולעולם כולו.** לכן כנגד רשעות זו שקמה כנגדנו, מוכרח הייתי לעשות כן להם – אמר שמשון. (שמעתי מהרב א' קלונסקי).

אך ישראל חשבו להועיל יותר בדרך התפייסות וכניעה, ולהמנע מ"להרגיז" "ללא טעם" את "מלכות" הפלשתיים. לכן אסרוהו ונתנוהו בשבי הפלשתיים.

"ופלשתיים הריעו לקראתו" (שופטים טו, יד) – כי הן לזאת ציפו וחיכו שנים רבות, לשמוח לאיד מפלתו של מנהיג ישראל, זהו גם תמצית עניינם הפנימי, תרבותם השפלה והמכוערת. רוח ה' גברה בו למען כבודם של ישראל, ולמען בער האויליות הזו, הלועגת לכל יקר וקדוש, על כן "בלחי החמור הכיתי אלף איש" (שופטים טו, טז). החמור המורה על תכונת החמריות, נהיה אז שבט חובלים בידי המנהיג הקדוש מבטן, ובכח הקדושה הגנוזה שבחמריות, הטעונה פדיון בשה הוכו הפלשתיים הערלים מכה רבה.

4. סימנים לעתיד

"ויקם בחצי הלילה, ויאחז בדלתות שער העיר (עזה) ובשתי המזוזות, ...ויעלם אל ראש ההר, אשר על פני חברון" (שופטים טז, ג). בחצות הלילה עת בסתר סתרים מתחיל אור הבקר של גאולת ישראל להופיע, עת אשר הכה ה' כל בכור בארץ מצרים ועת אשר קם דוד מלך ישראל להתייחד עם קונו ולעורר את שחר הגאולה, אז קם גם שמשון.

אחרי עשרים שנה ששפט ודן את ישראל, הוא רוצה לסמן את גמר הפעולה אשר החל לעשות. להראות לפלשתיים כי כחם ומבצריהם, אשר הם

הרב ברוך תאנה

סומכים עליה, לא לעד יעמדו, בפני מלכות ישראל. ע"כ הוא לוקח את הדלתות והמזוזות של שערי העיר, 60 אמה, ונושאן במעלה ההר אל מול פני חברון. מול קברותיהם של אבות האומה, שלהם הובטחה ארץ כנען כולה. מול נחלתו של כלב בן יפונה משבט יהודה שלחם בגבורה נגד הענקים יושבי הארץ. ומול מקים תחילתה של מלכות בית דוד, שעוד תצמח ותתגלה ברבות השנים, לגמור את המלחמה בפלשתיות, אשר החל שמשון.

ג. ארון ה' בשבי הפלשתים

1. סיום תקופת משכן שילה

"הנה אנכי עושה דבר בישראל" – אמר ה' לשמואל, "אשר כל שמעו תצילנה אזניו" (שמואל א ג, יב). דבר זה הוא **נצחון הפלשתים על ישראל ולקחתם את ארון הקודש – ארון ה', בשבי**. נבואתו הראשונה של שמואל, מייסד מלכות ישראל, היתה על נפילת ארון ה' בשבי הפלשתים. מפלה זו גרמה את מותו עלי, הכהן הגדול המכהן בשילה. המהלך האלוקי של העברת ארון ה' לירושלים ובית המקדש, נעשה בעקיפין ובאופן תמוה לכאורה, דוקא ע"י הפלשתים.

יש לזכור, כי המשכן בשילה, אשר בו היה ארון ה', היה משכן זמני. בדורו של שמואל כבר הגיעו ישראל למצב בו הם יכולים להתאחד לממלכה אחת, לעבודת ה' קבועה ונצחית, בירושלים עיר הנצח שבליבם של ישראל. הכהונה הוכנה בישראל, כדי לגלות את קדושתם של ישראל, ולקרבם אל הקודש, – "וקדשתו (את הכהן), כי את לחם אלקיך הוא מקריב, קדוש יהיה לך כי קדוש אני ה' מקדשכם" (ויקרא כא, ח). אולם בני עלי, חפני ופנחס, עשו את ההיפך, ביזו את הקדשים שהביאו בני ישראל, וגם פרצו את העם בעריות: "ישכבון את הנשים הצבאות פתח אוהל מועד" (שמו"א ב, כב). ע"כ תמה תקופת משכן שילה הזמנית, והגיע הזמן לברר ולהראות מהו "הענין האלקי" השוכן בתוכם של ישראל, ומהו סוד קדושתו.

2. מפלת ישראל ונפילת ארון ה' ותכליתה

המלחמה הראשונה שהיתה לישראל כעם, בימי שמואל, היתה נגד הפלשתיים.
”ויצא ישראל לקראת פלשתים למלחמה... ויערכו פלשתים לקראת ישראל”
(שמו"א ד, ב).

אף כי מאת ה' היתה שינגפו ישראל לפני הפלשתים וכדברי נבואת שמואל לעיל). בכל זאת יש להתבונן מה חסרון היה להם בשעת המלחמה עצמה. ונראה כי אף שהיה שמואל מנהיג, כמו שנאמר: ”ויהי דבר שמואל לכל ישראל” (שמו"א ד, א), וידעו כל ישראל כי ”נאמן שמואל לנביא לה” (שמו"א ג, כ), לא התגלתה שום התעצמות של רוח גבורה בישראל עצמם. **רפיון היחס אל הקודש בישראל, גרם גם רפיון ביחס לגבורת המלחמה** על כבודם של ישראל. גם נראה מהפסוקים, שהפלשתים הם שתקפו את מחנה ישראל, ובראשם של ישראל לא עמד מלך לוחם, המוביל ומעוררם למלחמה.

ההוכחה לדבר היא צורת מלחמתם של ישראל: ארון ה' הובא רק כ”סגולה” לנצחון בקרב. זהו יחס חיצוני ומרוחק אל הקודש, ללא תפילה ופניה ישירה לאלקי אמת, וללא אמונה ובטחון בה' הנותן להם כח לעשות חיל. על תרועה הגדולה שהריעו ישראל בבוא הארון אליהם, אמר הקב"ה ”נתנה עלי קולה, על כן שנאתיה” (ילק"ש שמואל סי' קג), כי היתה זו שמחה ריקנית חסרת משמעות רוחנית ותועלת מעשית.

הפלשתים ידעו היטב מה כחו של ארון ה': ”אוי לנו, מי יצילנו מיד האלוקים האדירים האלה. אלה הם האלוקים המכים את מצרים בכל מכה במדבר” (שמו"א ד, ח).

אז נלקח ארון האלקים בשבי וגלה כבוד מישראל (שם ד, כב), כדי **שיתעוררו ישראל להתאחד יותר ולהתחזק במלכותם נגד הפלשתים**. כעת שהדבר המקודש ביותר נמצא בידי זרים, לא נותר להם אלא להתחזק באמונה עמוקה, שההשגחה האלקית תפעל לחזק את כחם וגבורתם הטבעית ”האנושית”

הרב ברוך תאנה

של ישראל. "ה' איש מלחמה" צריך להתגלות מעתה דרך גבורת המלחמה שלהם עצמם. צריכים להתרגל ולהתחנך לזה, שאין סומכין על הניסים, וכל שכן לא על "סגולות", אפילו של עניינים מקודשים מאד.

ארון ה' בשבי הפלשתים הוא בדוגמת שרה אמנו שנלקחה בשבים, ויד ה' שפעלה קשות נגד אלקיהם והכתה את גופם בחליים קשים עד מות, הוא כדוגמת יד ה' שפעלה נגד אנשי אבימלך. גם שילוחם חזרה את ארון ה' מתוך כבוד ויראה יחד עם מתן תשורה של התפייסות, היה בדוגמת שילוחה של שרה חזרה לבית אברהם, מתוך הערצה וכבוד לאבות האומה ולאלקיהם. **ללמדנו שכל "נצחונם" של הפלשתים על ישראל, רק מדומה הוא, זמני בלבד, ותכליתו לברר את אפסות כחם מול אלקיהם של ישראל.** זה אמנם בירור קשה וכואב, אך הוא הכרחי ונחוץ לטובתם של ישראל והאומות כולן.

3. התגברות ישראל מכח ארון ה' ושמואל

חזרת ארון ה' לגבולות ישראל, אחרי נדודיו בגלות ארץ הפלשתים, שינתה את אופים של ישראל. מעתה ידעו הם את סוד קדושתו וידעו לשמור עליו ולכבדו כראוי. אז הוכשרו הלבבות, בדבר שמואל, להסיר את אלילי הגויים מתוכם, ולהתנער מהתרבות הנכרית שתפסה מקום בצבור הישראלי הרחב (שמו"א ז, ג-ד). ישראל התעלו והכירו כי התרבות הישראלית המסורה להם ע"י התורה והמצוות, היא המיוחדת והמתאימה להם, וכי רק מתוך הכרה והרגשה זו יוכלו להתאחד לעם ולהתגבר על אויביהם "ויעבדו את ה' לבדו".

או אז, כשנקבצו כל ישראל כאחד, בתפילה ובתשובה ובטהרת הלב לפני ה', עלו פלשתים על ישראל בשנית. "ויהי שמואל מעלה העולה, ופלשתים נגשו למלחמה בישראל" (שמו"א ז, י). כל ישראל מתעלים ומתרוממים ע"י עבודתו של שמואל הנביא, מנהיג האומה, ודוקא בגלל עילויים והתרוממות ענינם האלוהיים, מתגבר גם כח עזותם וחוצפתם של הפלשתים כנגד ישראל. אך במצב של דבקות זו, צדיק גוזר והקב"ה מקיים, וההשגחה האלקית מוציאה לפועל וגומרת את אשר מתחיל ונעשה בהתעוררות התחתונים. ע"כ כאשר "ויזעק

חבל עזה והפלשתיים

שמואל אל ה' בעד ישראל" (שם ט), ענהו ה': "וירעם ה' בקול גדול ביום ההוא על הפלשתיים ויהמם, וינגפו לפני ישראל" (שם י). הפעולה האלקית הזו חזקה את גבורתם ובטחונם של ישראל "וירדפו את פלשתיים...ויכנעו הפלשתיים ולא יספו עוד לבוא בגבול ישראל. ותהי יד ה' בפלשתיים כל ימי שמואל" (שם יא, יג).

מצבם זה השלם של ישראל, לפי ענינה של תקופת שמואל, הביא לכך ששבו הערים אשר לקחו פלשתיים מיד ישראל, "ויהי שלום בין ישראל ובין האמורי" (שם יד).

ד. מלחמת שאול ויונתן

1. התעצמות הפלשתיים ושפל מצבם של ישראל

שאול התמנה למלך עפ"י רצון העם וגם עפ"י בחירת ה' בדבר שמואל הנביא. הוא גם הוכיח את עצמו ויכולתו במלחמתו נגד העמונים (שמו"א יא). הפלשתיים אמנם אינם נלחמים בו, בתחילת דרכו, אך נוצר מצב משונה ותמוה מאד: "וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל, כי אמרו פלשתיים פן יעשו העברים חרב או חנית. וירדו כל ישראל הפלשתיים, ללטוש איש את מחרשתו ואת אתו... והיה ביום מלחמת ולא נמצא חרב וחנית ביד כל העם אשר את שאול ואת יונתן..." (שמו"א יג, יט-כב).

מצב זה הוא מדכא, מושפל ועלוב. הלא גם בשביל פרנסתם זקוקים ישראל לפלשתיים! לא רק שאין כאן עצמאות בטחונית, אלא גם לא עצמאות כלכלית! כיצד התהפך מצבם של ישראל ממנצחים ולוחמים לכנועים ונרדפים. האם בלא שום מלחמה הצליחו הפלשתיים לבטל את כל מרכזי התעשייה וחרושת הברזל של ישראל? או שמא ברצון ובהסכמה נתנו ישראל את כל אשר להם לפלשתיים? ואולי לנכח התגברותם של צבאות הפלשתיים חשבו ישראל שבהשלימם איתם, ובהיכנעם להם, לא ילחמו בהם פלשתיים, ושקט ושלוה ישררו בארצם, ולא ירע להם. והדבר צריך ביאור.

עכ"פ **דוקא בתחילת כינון "צבא ישראל"** הראשון תחת ידי מלכות ישראל שביד שאול, התגברה והתעצמה ה"ישות" הפלשתית. "ויבחר לו שאול שלשת אלפים מישראל" (שם יג, ב) — "ופלשתיים נאספו להלחם

הרב ברוך תאנה

עם ישראל שלושים אלף רכב, וששת אלפים פרשים ועם כחול אשר על שפת הים לרוב" (שם, ה).

נראה הדבר שהמוני בית ישראל פחדו והתרחקו מכל מלחמה, אפשר שטוב היה להם שהפלשתים ממנים נציבים משלהם לגביית מיסים ולשלטון מקומי בכל מקום בא"י, ובלבד שלא יצטרכו להתמודד עם הבעיה הפלשתית בכל עוצמתה. מצב מדכא ומשפיל זה נועד, בסוד ההשגחה האלקית, דוקא כדי לעורר את ישראל, לדרוש את כבוד מלכותם, לדרוש את עצמאות מדינתם ולהראות את עוז גבורת ממשלתם, בדבר ה'. **רק בהתרוממות קרנם של ישראל על פלשתים בדבר ה', תוכל להתכונן ולהתייסד ממלכת העולמים הישראלית.** זו היתה שעת המבחן האלקי, למלכות שאול, בעת ההיא.

2. גבורת יונתן והשפעתו

יונתן בן שאול, הוא המגלה את הערך האלקי, הנצחי והאידיאלי, שבמלכות שאול אביו. "ויד יונתן את נציב הפלשתים אשר בגבע" (שם יג, ג). יונתן ממשיך את פעולתו של שמשון, ומציל את כבודם של ישראל ועצמאותם. הוא אינו חושש להתגרות בפלשתים, אפילו ששעתם מצליחה בידם לשעה בעולם הזה (ע' ברכות ה ע"ב), כי הוא מכיר את ערך צדקותו הגמורה ואת מידת שלימות אמונתו ובטחונו באלוקיו.

גבורת יונתן נובעת מגבורתו של ה', על כן מחזק הוא את עצמו ואת נערו ואומר: "כי אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט" (שמו"א יד, ו). ועל כן גם כאשר נאספים כל הפלשתים בהמוניהם ונערכים למלחמה, הוא נגש לבדו (עם נושא כליו) בלא פחד ומכה בפלשתים. גבורת יונתן מוסיפה חיזוק ותוקף לעמדת אמונתם ובטחונם של ישראל.

אמונתם של ישראל בה' פועלת על המציאות, ע"כ אז נפל על הפלשתים פחדם של ישראל, אף שהיה זה בניגוד ליחסי הכוחות שביניהם. פחד הפלשתים גרם שיכשילם פיהם לומר "עלו אלינו" (שם יב), אז ידע יונתן "כי נתנם ה' ביד ישראל" (שם). ומכתו הנועזת ב"מצב הפלשתים" הערלים גרמה שתהיה "חרדה במחנה בשדה ובכל העם, המצב והמשחית חרדו גם המה, ותרגז הארץ, ותהי לחרדת אלקים" (שם יד, טו). המוני בית ישראל שבתחילה התחבאו

חבל עזה והפלשתיים

"במערות ובחוחים ובסלעים ובצריחים ובבורות" (שם יג, ו), והעברים שברחו מעבר לירדן מזרחה, לגלעד ולבשן, **אותם שחשבו שאין לבעיה זו פתרון, וכי עדיף להשלים עם המצב, נאזרו כעת גבורה, והצטרפו לאחיהם הלוחמים באמונה, נגד הפלשתיים הנסים**, "ויושע ה' ביום ההוא את ישראל" (יד, כב-כג).

צבא ישראל בימי שאול הוקם דוקא בגלל המלחמה בפלשתיים "ויעל שאול מאחרי פלשתיים, ופלשתיים הלכו למקומם. ושאול לכד המלוכה על ישראל, וילחם סביב בכל אויביו... (יד, מו-מז). "ותהי המלחמה חזקה על פלשתיים כל ימי שאול, וראה שאול כל איש גבור וכל בן חיל ויאספהו אליו" (שם, נב).

3. חטאו של שאול

מלכות שאול היתה זמנית ולא האריכה ימים. סיבת הדבר היתה כי לא שמר לקיים את דברי ה' שנמסרו ע"י שמואל הנביא, ונטה אחרי העם. חטאו הראשון של שאול היה עוד במלחמה הראשונה נגד הפלשתיים, בה היה צריך לחכות לבואו של שמואל וקרבתו. אך משראה שאול כי העם בורח ומתפזר וכי הוא נשאר כמעט לבדו במערכה, נחפז ולא המתין לשמואל. רצון ה' היה כי תפילת שמואל וקרבתו יחזקו את רוח האמונה והבטחון, וישראל ימשיך מתוך כך את המלחמה בפועל נגד הפלשתיים. הכח הצבאי המדיני צריך להיות מאוחד ומחובר אל הכח הנבואי האלקי בישראל, כדי לרומם את מצב האומה ולנצח את אויביה הפלשתיים. ועצם העובדה שמלך ישראל לא שומע אל דבר ה' שע"י נביאיו וחכמיו שבכל דור ודור, היא עצמה הגורמת שממלכתו לא תאריך ימים. ע"כ אמר שמואל לשאול: "נסכלת, לא שמרת את מצות ה' אלקיך אשר צוך... ועתה ממלכתך לא תקום" (יג, יג-יד).

א"כ במלחמה של שאול ויהונתן נגד הפלשתיים, נושעו ישראל ע"י גבורת יהונתן שהיתה מתוך אמונה בהשגחה האלוקית. ומאידך, לעומת זאת, מלכותו של שאול, נחלשה ונשפלה רק בגלל ששאול לא רומם את העם לודאות של אמונה בה' ע"י שמואל הנביא.

ה. דוד וגלית

"ופלשתים עומדים אל ההר מזה וישראל עומדים אל ההר מזה, והגיא ביניהם" (שמו"א יז, ג). בסוד סתר ההשגחה העליונה פועלות מגמות אלוניות, הגורמות למלחמות ולעזוועים בתחתיות ארץ, כדי להופיע ענינים נשגבים ונעלים באומה הישראלית. כך יש להתבונן על ערכה ומקומה של מלחמת פלשתים זו, שע"י גלית. כי מיד לאחר שמאס ה' בשאול מלהיות מלך (שמו"א טו), ומיד אחר שנמשח דוד למלך בהצנע בביתו שבבית לחם (שם טז), אספו הפלשתים את מחנותיהם למערכה מלחמתית מכרעת וחצופה מאוד נגד ישראל, ע"י גלית (שם יז). רואים איפוא, שהחולשה הרוחנית של המלכות בישראל מחד גיסא, והמוכנות של האומה להקמת מלכות אמיצה בדבר ה', — מאידך גיסא — גרמו כעת להתחזקות הישות הפלשתית בכל עצמתה, כפי שיתברר בהמשך מאמרנו.

1. גלית

בראש מחנה הפלשתים עומד ענק הקורא לישראל למלחמת יחידים, שבהכרעתה יתברר מי הם אדוני הארץ האמיתיים, ומי עבדים להם. בענקיות אימתנית זו בא לידי ביטוי כל ענינם של הפלשתים. הפלשתים טוענים כי הגודל הגופני, העוצמה החמרית וכל האמצעים המתכתיים המשוכללים הם המכריעים והקובעים בשלטון חיי העולם, ואילו ישראל נלחמים את מלחמות ה' בארץ, להודיע כי "לה' הארץ ומלואה" וכי "לא בחיל ולא בכח" יגבר איש, כי אם בדבר ה' וברצונו ייעשה וייקבע כל אשר בארץ.

ההשגחה העליונה הביאה הפעם לידי כך, כי דוקא ענק כגלית יעמוד בראש צבא הפלשתים, כדי שאמונתם של ישראל בכל מלוא ודאותה והחלטיותה תצא לפועל, כנגד רשעות חצופה זו. ולצורך מלוא האמונה של ישראל, בדבר סגולותם וענינם האלקי הנעלה מאד, היה צריך שיצא דוד למערכה כשהוא נער, שאינו בקיא במערכות המלחמה, או בשמוש בכלי מלחמה.

חבל עזה והפלשתיים

גלית הענק מחרף את "מערכות ישראל" בעזות ובחוצפה גלויה, הוא יודע שעצם עמדתו כנגד שלטון ישראל על הארץ, היא סתירה לכל המהלך האלקי של גאולת ישראל, מאז ההבטחה לאבות, ומאז יציאת מצרים והכניסה לארץ, ועד הנה. **פחדם של ישראל ואי יכולתם להתמודד עם הבעיה הענקית העומדת מולם, ודאי הולידו תמיהות רבות ביחס לתהליך גאולתם של ישראל, וערך סגולתם ע"פ האדמה.** לא בעיה מספרית היא זאת כבימי שמואל, ולא רבוי רכב ברזל וכלי מלחמה נצבים כעת מולם, כי אם הטלת אימה, בחוצפה כנגד עצם העצמאות של ישראל בארצו. גם יונתן אשר העז בעבר להכות בפלשתיים, עשה זאת, רק ע"פ סימן אלקי, שאכן נפל פחד ישראל על הפלשתיים, אך כעת מול העזה של חוצפה כזאת לא התעורר להראות את כוחו ויכולתו.

2. דוד

דוד יוצא נגד גלית רק מצד כבודו של מקום וכבודם של ישראל. לא בשביל עושר גדול או כבוד מלכים יצא דוד למערכה זו. הערכת המצב הצבאית של דוד הינה ודאית ומוחלטת בלא שום פקפוק. "כי מי הפלשתי הערל הזה, כי חרף מערכות אלקים חיים" (שמו"א יז, כו). מי שמחרף ומגדף את נצח ישראל אין לו שום קיום ממשי. זו לא רק ידיעה פילוסופית עליונה ומופשטת אלא זו ידיעה מעשית שימושית, שמוסרים את הנפש "ומסתכנים" בשבילה: "אתה בא אלי בחרב ובחנית ובכידון ואנכי בא אליך בשם ה' צבאות אלקי מערכות ישראל אשר חרפת. היום הזה יסגרך ה' בידי והכתיך והסירותי את ראשך מעליך... וידעו כל הארץ כי יש אלקים לישראל. וידעו כל הקהל הזה כי לא בחרב ובחנית יהושיע ה', כי לה' המלחמה, ונתן אתכם בידנו" (שם יז, מה-מז).

להודיע לדורות הבאים, כי **מלכות ישראל הנצחית, החיה והקיימת לעד, תתכונן ותתבסס מתוך ודאות אמונה בעוזה האלוקי, ומתוך התגברותה על אויביה המעיזים פניהם נגד ענינם האלוקי של ישראל בעולם.**

3. רוח גבורה

רוח הגבורה האלוקית המתגלה ביחידי סגולה, הולכת ומתפשטת בכל העם כולו. כדי להפוך את רוח החולשה שבעם לרוח חירותית מרוממת, לא די בהכרעת הרשעה ובהפלתה. לעומת הרחמנות על אויבים אכזריים שהתגלתה במלכות שאול, שרחם על אגג מלך עמלק, מתבקש כעת ההכרח "להתאכזר" על רשעים, ולהכריעם עד כלה. **כריתת ראשו של גלית**, ביטאה את אפסות תכליתם של הכוחות הגופניים שכ"כ הפילו אימה ופחד על ישראל.

הודאיות האלוקית של דוד בצאתה לפועל במלוא עוצמתה, הפילה את רוחם של הפלשתים "ויראו כי מת גבורם וינוסו" (שמו"א יז, נא). ולעומת זאת "ויקמו אנשי ישראל ויהודה וירעו וירדפו את הפלשתים" (שם נב).

ראש גלית הובא לירושלים, מקום המקדש ועיר המלוכה, למען יעמוד הכח המתנגד למלכות ישראל לזכרון מתמיד, כדי לעורר ולהצמיח כנגדו את מלכות ישראל השלימה, קמעא קמעא.

1. ערלת הפלשתים

שבעים אומות ברא ה' בעולם, כנגד כל כוחות החיים הטבעיים הנצרכים לבנין עולם ותיקונו. אולם נראה שהפלשתים אינם מכללם. ענינם של הפלשתים הוא להתנגד ליצירת מלכות בישראל, כדי לעורר את גבורת מלכותם של ישראל השלימה, כנגדם. הם מתאמצים להתנהג כעם, אף שאינם כאלה בטבעם, כקוף המתדמה להיות אדם. אין להם חבל ארץ משלהם, אלא הם רק מצירים את גבולם של ישראל. "יצב גבולות עמים – למספר בני ישראל" (דברים לב, ח), ומי שאין לו גבול עצמי משלו, אינו נחשב עם, ואינו לוקח חלק בתיקון העולם שע"י האומות.

לפיכך יש להבין כי הפלשתים נחשבים לפסולת של האנושות, כשם שהערלה היא הפסולת של הגוף. כריתת הערלה מגוף האדם היא מצוה, המגלה את קדושת החיים הטבעיים. ה"מילה" אינה מצוה אכזרית ואינה רשעות חלילה. להיפך ע"י כריתת הערלה, בא האדם לתיקונו ולבריאותו השלימה, הדר החיים ותוקף גבורתם מתגלים במלואם.

חבל עזה והפלשתיים

לכן בתנ"ך מכונים הפלשתיים על שם הערלה, ודוד אומר על גלית: "הפלשתי הערל הזה", (שמו"א יז, כו), ובקינת דוד על מות שאול הוא אומר: "פן תשמחנה בנות הפלשתיים פן תעלוזנה בנות הערלים" (שמו"ב א, כ). ואף שכל הגויים בכלל נחשבים כערלים "כי כל הגויים ערלים" (ירמיהו ט, כה; נדרים לא ע"ב), הפלשתיים בפרט נחשבים כערלת האנושות.

העם הישראלי הוא הפכס הגמור של הפלשתיים. הווצרותם כעם לא הוכרחה להיות בגלל סיבות גיאוגרפיות של ארץ, הם נבראו במחשבתו של הבורא מתחילה, וענינם ותכליתם האלקיים בעולם נודעו לאבות טרם נולד העם ונהיה, והתגבשות האומה והווצרותה היו דוקא בארץ מצרים – כדי לצאת משם, לתקן את העולם כולו במלכות ש-די, מתוך האחזותם בארץ ישראל, המיועדת להם עפ"י צו ה' והבטחתו האלוקית.

ולפיכך בכל ימי תקומת ישראל בארצו, נלחמים הפלשתיים בישראל כערלה זו האוטמת ועוצרת את קדושת החיים ועוזם מלהופיע. דוד המלך הנלחם למען גילוי קדושת החיים הישראליים בארץ, אומר: "כל גוים סבבוני, בשם ה' כי אמילם" (תהילים קיח, י) – כנגד הגויים הסובבים את ישראל מרחוק להלחם נגדם, "סבבוני גם סבוני בשם ה' כי אמילם" (שם יא) – כנגד הגויים הקרובים לגבול ישראל, "סבוני כדבורים דועכו כאש קוצים, בשם ה' כי אמילם" (שם יב) – כנגד אותם הרשעים הנמצאים בתוך גבולות ישראל, השולחים את עוקצם בתוך הגוף הישראלי הקדוש. המלחמה נגדם מכונס בשם המילה – "אמילם", והיא נעשית בשם ה', לשם הופעת ענינם האלוקי של ישראל.

ראשיתן של מלחמות דוד אלו היה בכריתת ראשו של גלית, הפלשתי הערל, – בשם ה'. על גלית זה נאמר שיצא "ממערות (ממערכות) פלשתיים" (שמו"א יז, כג), ובארו חז"ל מאיזה שיא של טומאת עריות היה מוצאו: שהיו כל הפלשתיים מערים את זרעם באמו "הרפה", ונקראה "הרפה", על שם שהיו הפלשתיים דשים אותה כ"הריפות", או ששמה היה "ערפה", על שם שכולם עורפין אותה מאחריה כבהמה. גם דרשו חז"ל את שם עיר מוצאו של גלית – "גת", ללמד שהכל דשים את אמו כגת (סוטה מב ע"ב). להורות לנו את שיא הקלקול השחיתות הבהמתית, המכוערת והנבזית, שממנה יצאו גלית ושלשת אחיו

הרב ברוך תאנה

הענקים (ישבי, סף ואיש מדון). זהו גודל ועצמה גופנית המתפתחת ע"י שחיתות מכוערת ונבזית. ארבעת ענקים אלו הוכו והוכנעו ע"י דוד, במלחמות קשות ונוראות (שמו"ב כא, טו-כה), ובזאת הוסרה חרפת הערלה מעל מלכות ישראל.

גם שאול מתנה את נישואי מיכל בתו עם דוד בכך שיביא "מאה ערלות פלשתים". ומסביר המלבי"ם (שמו"א יח, כה) כי לשם כך צריך היה דוד להלחם בהם, בלי עילה מיוחדת הנוצרת בשעת מלחמה, אלא רק בדרך של נקמה, למען הכריתם ולבזות את גופם. כי היודע את אופי רשעותם של הפלשתים, מבין שהכרתתם ואבודם היא מצוה, כמצות המילה, המיוחדת לישראל עם קדוש.

כמובן אין הכוונה להשוות לגמרי את רשעותם של הפלשתים דאז, לימינו, כי רק "סיגים" של אותה רשעות פלשתית חוזרת לעינינו בדורנו, ואת אותם מוקדי טרור ורשע עולמיים, הקמים כנגד ישראל, יש להכרית ולאבד עד כלה.²

ז. השמוש בתכונתם של הפלשתים

נצחון האויב באופן מוחלט הוא לעולם ע"י הכרת הכוחות והאמצעים החיוביים שבידו, וההשתמשות בהם בחכמה כנגדו עצמו. הכנעה זמנית יכולה להיות גם כאשר גובר הכח החזק על החלש ומכניעו, אך "נצחנו" נעשה רק כאשר המנצח קונה לעצמו את תכונותיו וצדדיו של המנוצח.³ גם במלחמותינו כיום אנו לומדים על דרכי החשיבה והלחימה של האויב, ומשתמשים בהן כנגדם, וכך עושים גם חכמים וחסידים גדולים ביחס למהות תכונותיהן של האומות בכללן.

2. ראה: הראי"ה קוק, עולת ראיה ח"ב, עמ' פב, ד"ה שהכה גויים רבים והרג מלכים עצומים.

3. ראה: הראי"ה קוק, עולת ראיה ח"א, עמ' רל-רלא, ד"ה והנצח.

1. החרב והמלכות

מנצחונו של דוד על הפלשתיים נשארה רק חרבו של גלית בידו (שמו"א כא, י) אשר נשמרה בנוב עיר הכהנים, לזכר נצחנו הגדול (רד"ק). חרבו של גלית מבטאת את הכח המלחמתי של הפלשתיים, להשחית ולהרשיע, אולם דוד לקחה לעצמו, והשתמש בה להגנה על חייו ולמלחמותיו הרבות. "אין כמוה — תִּנָּה לִי" (שם). **כח החרב הרשעה של הפלשתיים עבר לידי דוד, והיתה לו לעזר לכונן את מלכות הצדק לעולמים.**

אולם כרח המציאות גרם שתתהפך המציאות, וכי דוד יצטרך לברוח לארץ פלשתיים ולהסתתר ביניהם. במצב כזה ילמד דוד היטב את דרכם וענינם של הפלשתיים, וידע איך להלחם בהם: "עת אשר שלט האדם באדם לרע לו" (קהלת ח, ט) — לעיתים שולטים כוחות הרשע המכונים כאן "אדם", בכוחות הקדושה של האדם, ונראה כאילו הרשע גובר ומנצח, אך לאחר זמן מתברר כי מצב זה היה לרעה להם, כי האדם החסיד והקדוש למד את דרכיהם והתחסן, והתגבר בהם ועל ידם עצמם- כנגדם.

דוד ברח לארץ פלשתיים מפני שאול, שרדפו עד מות (שמו"א כא, יא-טז). הפלשתיים ידעו היטב כי דוד הוא "מלך הארץ" האמיתי. הלא הוא אשר הכה את גלית, ולפי התנאי צריכים הם להיות לו לעבדים, גם המון העם הלא משבח את דוד יותר משאול "ודוד ברבבותיו". א"כ מפליא הדבר כיצד הצליח דוד להסתתר ולשרוד ביניהם! וגם מפליא דרכי ההשגחה, על מה ולמה הוכרח דוד להגיע לידי כך?

אלא נראה לומר, כי ענינם של הפלשתיים היה לעכב ולמנוע את הופעת מלכות ישראל. ע"כ כאשר בא דוד והתנהג בשגעון וברוח שטות ולצון, עורר הדבר שמחה אצל הפלשתיים, וחשבו בליבם כי הנה הם הצודקים במאבקם, ולהם המלכות על הארץ, כי זה דוד הנחשב לאדוני הארץ השתגע ואחזתו רוח שטות. גם ניתוק מנהיג האומה מעמו וארצו כבר די להם, כל שכן יכולת שליטתם בו.

וסיבת הדבר היתה בגלל שמלכות ישראל דאז היתה מבזה ודוחה את דוד ואת צמיחת קרן מלכותו. ע"כ התגלה כנגד זה הצורך והערך הזמני שיש בשלטונם של הפלשתיים. **כי ככל שערך המלכות האידיאלית הוא שפל**

הרב ברוך תאנה

בעיני עצמנו, מתחזק ועולה הכח המתנגד למלכות ישראל — כחם של הפלשתים.

2. השטות והשגוון

חז"ל אומרים כי דוד מתחילה היה בז לשטות, כי היא דבר שאין לו ערך, אך הקב"ה הביאו למצב שיצטרך לה, ויתנהג כשוטה כדי להנצל וילקו"ש שמואל אות קלא). מענין הדבר, שדוקא בזמן בו ניתן ערך שקרי, זמני וחולף, לפלשתים, בכך שכאילו נתבטל נצחונו של דוד, וכאילו להם תהיה הארץ, — דוקא אז השתמש דוד ברוח השטות והשגוון כדי להנצל מידם. ומי יודע אם לא מכוונים הם הדברים? כי דוד התנהג באורח שטותי חד פעמי, להראות ולהוכיח כי לעיתים יש ערך גם לכוחות שליליים אלו, ובזה כיון להורות שכל ענינם של הפלשתים ומחשבותיהם הם רק רוח שטות ושגוון חולף, ומהרה יחלפו ויאבדו מן העולם. כי בהשתמש האדם בכוחות או במידות רעות — מתוך כונה טובה וטהורה, מתבטל כח הרע שבהם ומתהפך לטובה. (עיין גם עולת ראיה ב, עמוד שטו). כך אירע, שדוד היה צריך להתנהג כשוטה כדי להנצל מיד פלשתים, אך היתה בזה הוראה לדורות, כי כל מגמתם של הפלשתים היא שטות ושגוון של חוסר דעת, לעומת הופעת מלכות הנצח, מלכות בית דוד לעולמים.

3. הליצנות והצחוק

יש להוסיף לכך כי התכונה המיוחדת של הפלשתים מאז היא הליצנות. כך מפורש בגמרא (ע"ז יט ע"א) ביחס לאברהם "ובמושב לצים לא ישב" (תהלים א, א) — "שלא ישב במושב אנשי פלשתים, מפני שליצנים היו..." (עיין גם קהילות יעקב, ערך פלשתים). הליצנות היא שחוק של שטות וחוסר דעת, כח התנגדות לכל מוסר טוב וישר.

עוד בימי אברהם לעגו "ליצני הדור" שבארץ הפלשתים ואמרו כי: "מאבימלך התעברה שרה", וכי אין יצחק זרעו האמיתי של אברהם. כנגד זה נעשה "משתה גדול ביום הגמל את יצחק", בו הוכח והוברר ללא כל ספק כי אברהם הוא שהוליד את יצחק. (וע' לעיל פרק ו). כנגד ה"לעג" האוילי של הפלשתים התגלתה בעולם נשמתו של יצחק, על שם הצחוק, "צחוק עשה לי אלוקים". כח השמחה

חבל עזה והפלשתיים

האלוקית הבלתי תלויה במגבלות הטבע, מופיע בנשמות צדיקים כאלו, שקדושתם האלוקית אינה משועבדת למהלכים הטבעיים הרגילים. וכנגד כל הלועגים לישראל והשמחים במפלתו, נאמר "יושב בשמים ישחק, ה' ילעג למו" (תהלים ב, ד).

ח. נצחון הפלשתיים

כל סיפורי התנ"ך לפרטי פרטיהם, הן נבואות שנצרכו לדורות. **הדרכים הרבות והמשונות שבהן צומחת מלכותו של דוד, יש להן השלכה ולימוד רב למצבנו אנו, למבין ומשוה את הדברים.**

ע"כ יש להתבונן כי שהייתו הראשונה של דוד אצל אכיש מלך גת היתה קצרה ביותר, ואך כאשר שב דוד לתחומי ממלכת שאול שוב נרדף רבות, עד כי לא נותרה ברירה בידו אלא לחזור שנית לארץ פלשתים. **"מלחמת האחים" בין מלכות שאול הגדולה לבין דוד ואנשיו, אסור היה לה שתמשך יותר, וגם הלא "אין סומכין על הנס", ואין דוד יכול להיות בטוח בהיותו נרדף ללא הפסק.**

אך כיצד יסכים מלך גת הפלשתי לקיים את דוד בתוך ממלכתו?

דוד הצליח בדבר רק ע"י חכמה גדולה הנוגעת למחשבותיהם הפנימיות של הפלשתים. על כן בא דוד אל אכיש כ"עבד עולם" והציע את עצמו כלוחם עבור הפלשתים כנגד מלכות ישראל. בכך נגע בעומק מגמתם ורצונם של מלכי הפלשתים- לשלוט בישראל ובארצם. רק כך הצליח דוד לרכוש את אמונו של אכיש: "ויאמן אכיש בדוד לאמר, הבאש הבאיש בעמו בישראל, והיה לי לעבד עולם" (שמו"א כז, יב). בכך התחזקו הפלשתים באמונתם כי מלכות ישראל לא תתקיים, וכי תנאו של גלית לישראל "והייתם לנו לעבדים" הוא אשר יהיה בארץ, ע"כ גם שאר מלכי הפלשתים השאירו את דוד במקומו, וכוונו את כל מלחמתם כעת רק נגד ממלכת ישראל שביד שאול. ללמדנו, כי ההכרח הזמני של דוד "להשלים" כביכול עם מציאותם של הפלשתים, היה דוקא בסיס ליצירת צבאו של דוד ויסוד למלכותו העתידה.

הרב ברוך תאנה

צריך להבין, כי מציאותו של דוד במחנה הפלשתים חיזקה את רוחם של הפלשתים מחד גיסא, ורפתה את ידיהם של ישראל. מאידך גיסא, **עצם התנתקותו של דוד ואנשיו ממלכות ישראל גרם חולשת רוח ומבוכה של דכדוך, ונתן משנה-תוקף ביד אויבי ישראל לקום עליהם למלחמה.** כך גרמה חולשתו הלאומית של שאול ורדיפתו אחר דוד, להחלשת כוחו כנגד הפלשתים.

סיבות אלו גרמו לפלשתים לקבץ את כל מחנותיהם, למאות ולאלפים, במרכז הארץ באפק (כיום ליד ראש העין) ולהלחם בישראל. צבאותיהם חדרו עד עמק יזרעאל ולא היה מי שיוכל לעכב בעדם. אפילו דוד שהיה מתנהג כפלשתי בכל דרכיו, היה אמור לצאת ולהלחם נגד אחיו מבני ישראל! אף שהיה נאמן לישראל בכל ליבו, נאלץ מפני כורח השעה להצטרף לפלשתים במלחמתם נגד ישראל. רק מאת ה' נגרם, שלא האמינו בו מלכי הפלשתים לגמרי, ולא הסכימו שיצטרף עמם. ובעוד הוא נפרד מצבא הפלשתים, הוזעק למלחמה בצקלג כדי להציל את אנשיו ובני משפחתו, שנלקחו בשבי העמלקים.

כך אירע כי בעוד שאול ובניו וכל צבאו נופלים ונכנעים תחת ידי הפלשתים, התקוממה והתעלתה מלכותו של דוד בנצחוננו על העמלקים ובשחררו את אנשיו מתוכם, ובקחתו שלל רב מאד, עד כדי יכולת לשלחו לכל ערי יהודה ל"ברכה משלל אויבי ה'" (שמו"א ל, כו; ראה עקידת יצחק שער כח).

ומענין הדבר, כי לעומת מה שכרת דוד את ראש גלית והביאו לירושלים, לזכרון גבורת התקוממות מלכות ישראל — הרגו הפלשתים את שאול ובניו בהר הגלבע, והוקיעו את גופותיהם על חומת בית שאן הכנענית. ולעומת "רחמנותו" של שאול על העמלקים, ובפרט על אגג מלכם, נגרם הדבר שנער עמלקי יגמור את מיתתו של שאול. ובו בזמן ששלח דוד משלל ה' לכל ערי יהודה, להודיע על הצלחת נצחונותיו- שלחו הפלשתים "לבשר את עצביהם ואת העם" על נצחונם את שאול ובניו (דהי"א י, ט).

להורות לדורות עולם, כי **המלכות האידיאלית מיסודה היא, זו הלוחמת בגבורה אדירה, מתוך אמונה שלימה בה', להשמיד עד כלה את יסודות**

חבל עזה והפלשתיים

הרשע הפלשתיים, כדי להופיע ולהודיע את ענינם האלוקי של ישראל בעולם. ורק בזאת לא תמאס מלכותנו, ותיכון לנצח נגד כל הקמים עלינו לכלותנו.

ט. ההתקפה על ירושלים

ירושלים היא ליבם של ישראל, ועיני כל יהודי אליה נשואות. ירושלים משפיעה עלינו אחדות של אהבה ואחוה, ועושה את כולנו חברים. ירושלים הוכנה מראש מקדם להיות בירת ישראל, מקדש מלך עיר מלוכה. ע"כ אחרי שהומלך דוד למלך על כל ישראל, והתאחדו ישראל כעם אחד, הלך דוד וכבש את ירושלים. "וישמעו פלשתים כי משחו את דוד למלך על ישראל, ויעלו כל הפלשתים לבקש את דוד" (שמו"ב ה, יד). לעומת התעצמות כח מלכות ישראל בידי דוד, התעצמו גם הפלשתים, וערכו כעת מלחמה במרכז הארץ, כנגד המקום היותר יקר ומקודש בעיני כל יהודי – "ירושלים".

"וישמע דוד וירד אל המצודה, ופלשתים באו וינטשו בעמק רפאים" (ה, יז-יח). במלחמה זו מודגש איך דוד שואל בה' על כל צעד שהוא עושה, כל התקפה מותנית בסדר ההשגחה האלוקי: "וישאל דוד בה' לאמר: האעלה אל פלשתים התתנם בידי, ויאמר ה' אל דוד: עלה, כי נתן אתן את הפלשתים בידך" (שמו"ב ה, יט).

המלחמה על ירושלים היתה ודאי קשה ביותר, אף כי התנ"ך אינו מרבה לספר לנו זאת. דוד יודע כי ללא השגחה אלוקית ישירה לא יוכל לפלשתים, על אף ניסיונו הרב, העצמה והתוקף שכבר רכש לעצמו עד כה. על כן אחרי שהצליח להכות בהם בפעם הראשונה, אמר: "פרץ ה' את אויבי לפני כפרץ מים" (שם כ), כלומר "מה' היתה זאת, כי אני במעט עם הכיתי עם רב כזה" (רד"ק).

בהתקפתם השניה של הפלשתים נוסה דוד ע"י ה', אם ימתין מלהשיב מלחמה עד שיהיה לו סימן בראשי האילנות הסמוכים למחנה פלשתים, כי ה' החל במלחמה נגדם, "וכיון שראו פלשתים את דוד ואנשיו, והן שולטין ושולחין יד בנו. אמר להם דוד: אם עתה אנו נלחמים בהן, אנו חייבים מיתה

הרב ברוך תאנה

בידי שמיים, שכך הזהירנו הקב"ה שלא אלחם עמהם... מוטב שנמות זכאים, ואל נמות חייבים" (מהר"י קרא, עפ"י המדרש). אז יצא ה' לפני מחנה דוד והכה במחנה פלשתים, ודוד גם הוא הכה "את פלשתים מגבע עד באך גזר" (שמו"ב ה, כה).

במלחמות דוד נגד הפלשתים התגלו הגבורים שבעם. שלשת הלוחמים הנועזים ביותר הוכיחו את יכולתם דוקא במלחמתם בפלשתים. כי רק לעומת העוזת הפלשתית הנוראה יוכח מי הוא גבור אמיתי. על אלעזר בן דודו מסופר למשל, כי "הוא קם ויך בפלשתים עד כי יגעה ידו... ויעש ה' תשועה גדולה ביום ההוא" (שמו"ב כג, י).

כך גם מסופר כי במלחמה הנוראה של הפלשתים על ירושלים, "חית פלשתים חונה בעמק רפאים" (שם יג), "ומצב פלשתים אז בית לחם" (שם יד). דוד שנולד בבית לחם, נזכר בטבעיות החיים וחירותם בהיות בית לחם יהודית, משוחררת ועצמאית, וכעת היא לכודה וכנועה בידי פלשתים. אז גילה את רצונו כי תהיה בית לחם משוחררת באמרו "מי ישקני מים מבאר בית לחם אשר בשער" (שם טו). עפ"י חז"ל רמוזים בביטוי זה למודים נוספים (רות רבה ה, א), אך לפי הנראה מפשטם של הפסוקים, דוד בקש מים טבעיים מבור בית לחם, מים המחיים אדם צומח ובהמה. אז הראו שלשה גבורים את כחם ומסירות נפשם לדוד, והרגו בהם והבקיעום עד שהביאו מים לדוד.

רק אז **כשקמה והתבססה מלכות דוד – נכנעו הפלשתים לגמרי תחתיו.** "אחרי כן ויך דוד את הפלשתים ויכניעם, ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים" (שמו"ב ח, א). וברבות הימים קם שלמה בנו תחתיו. "שלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים, מגישים מנחה ועובדים את שלמה כל ימי חייו" (מלכים א ה, א). אז באה המנוחה הנכספת והתגשם השלום העולמי המבוקש – "כי הוא (שלמה) רודה בכל עבר הנהר, מתפסח ועד עזה, בכל מלכי עבר הנהר, ושלום היה לו מכל עבריו מסביב... וישב יהודה וישראל לבטח, איש תחת גפנו ותחת תאנתו... כל ימי שלמה" (שם ד-ה).

י. סופם של הפלשתיים

שפלת החוף הדרומית פרוחה ושגשגה מאד, בהיות הפלשתיים כנועים תחת ידי מלכי ישראל. מסופר למשל, כי היתה תקופה של רעב בא"י במשך שבע שנים, והיו היהודים הולכים לשפלת חוף זו מפני השבע הכלכלי שהיה שם (מלכ"ב ה, ב-ג). גם ידוע כי חבל ארץ זה מבורך בגשמים, בכמות מרובה מאד.

ברכת ה' ליצחק "וימצא בשנה ההיא מאה שערים, ויברכהו ה'" (בראשית כו, יב), החלה בארץ ההיא, לישראל ההולכים ומתחזקים בה.

אז הגיע הזמן להפוך את "ערי הפלשתיים" לערי גבול ומבצר של האומה הישראלית, כנגד מצרים שבדרום. זו היתה שליחותו המיוחדת של עוזיהו מלך יהודה: "ויצא וילחם בפלשתיים, ויפרוץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד, ויבנה ערים באשדוד ובפלשתיים. ויעזרהו האלוקים על הפלשתיים ועל הערבים..." (דהי"ב, כו, ו-ז). השם "עוזיהו" מורה על ענינו ותכליתו, להוסיף עוז ועצמה לאומה הישראלית. ואכן כל ימי "דרשו את ה' – הצליחו האלוקים" (ושם ה).

אולם ההשגחה האלוקית שמרה על הישות הפלשתית, כרצועה וכמקל, לכל עת שיסורו ישראל מדרך ה'. עוד בימי נדב המלך, בנו של ירבעם בן נבט מלך ישראל, מרדה העיר גבתון הפלשתית, והמצור הארוך (24 שנים) שהושם עליה להכניעה, לא הועיל, עד ימיו של עמרי מלך ישראל.

גם בימי אחז שהרשיע בעונותיו מאד, הרימו הפלשתיים ראשם ונלחמו בישראל. ובעוד אחז פונה אל מלכי אשור לעזרה מצפון, — "פלשתיים פשטו בערי השפלה והנגב ליהודה, וילכדו את בית שמש ואת אילון ואת הגדרות...וישבו שם כי הכניע ה' את יהודה בעבור אחז מלך ישראל..." (דהי"ב כח, יח-יט).

נצחונות אלו הביאו את הפלשתיים לידי שמחה גדולה, כאילו הצליחו להוכיח שאף אחרי תקומת ישראל במלכות דוד ושלמה, עדיין ידם על העליונה, ולהם הארץ. אז "בשנת מות המלך אחז" התנבא עליהם ישעיהו בדבר ה': "אל תשמחי פלשת כלך, כי נשבר שבט מכך (מלכות בית דוד), כי משרש

הרב ברוך תאנה

נחש (אחז) יצא צפע (חזקיה) ופריו שרף מעופף" (ישע' יד, כט).

"דרך נחש כך הוא" – מבאר המהר"י קרא – "כשמוסיף ימים מוסיף גבורה, ונקרא צפע, וכשמזקין עוד מוסיף גבורה ונקרא פתן, ואח"כ נקרא שרף שקורין דרקון". כך יהיה ענינם של ישראל, לפי הנבואה בדבר ה' שמכל מלחמה יוסיפו עוד גבורה ועוד עצמה. (ע' עולת ראיה ח"ב עמוד קע).

דבר ה' והבטחתו היא שאחרי אחז יקום המלך חזקיהו, ואחריו בהמשך הדורות והשנים, בדורות של גאולה, יקום המשיח. "מבני בנוהי דישי יפוק משיחא" (תרגום). על חזקיהו המלך נאמר ש"הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה, ממגדל נוצרים עד עיר מבצר" (מלכים ב יח, ח). ובסדר עולם רבה (פרק כ) מובא כי "מיום שנפלו פלשתים בימי חזקיה לא זקפו יותר ראשם". (ובגירסא אחרת: "לא העמידו עד היום").

גלות ישראל מעל אדמתם היתה גם הסיבה להכרתתם הסופית של הפלשתים ואבודם. זאת מאחר שלא היה צורך בהם להתנגד למלכות ישראל עוד. ירמיהו התנבא עליהם כי "באה קרחה אל עזה, נדמתה אשקלון" (ירמיהו מז, ה). לאמר, ימחקו הפלשתים מעל בימת ההיסטוריה וידום קולם.

כבוש הפלשתים נעשה ע"י פרעה בתחילה ואח"כ ע"י נבוכדנאצר מלך אשור, וכדלהלן: בתחילה בא נבוכדנאצר (מהצפון) וצר על ירושלים, אז עלה פרעה מלך מצרים (מדרום) להדפו ולהלחם כנגדו, הוא הגיע עד עזה וכבשה. נבוכדנאצר נבהל מכך ונסוג חזרה לארצו, אז חזר גם פרעה למצרים. אח"כ בא נבוכדנאצר בשנית ונלחם בפלשתים הנשארים "עד כלותו אותם". בכך אבדו ונכרתו הפלשתים מן הארץ כליל, והתקיימה הנבואה "כי שודד ה' את פלשתים, שארית כפתור" (ירמיהו מז, ה).

יא. הנבואות לעתיד לבוא

עובדיה הנביא מוסר כי באחרית הימים "והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש יהיה..." (עובדיה א, יח), ובהמשך "וירשו הנגב את

חבל עזה והפלשתיים

הר עשיו והשפלה את הפלשתיים", (שם יט), כלומר "ישראל היושבין בדרומה של א"י ירשו את הר עשיו שהוא במיצר דרום, ואילו בני השפלה ירשו את ארץ פלשתיים, ואת הר אפרים ואת הר שומרון" (רש"י). דברים אלו מלמדים אותנו דעת, כי באותם המקומות, וכעין אותם העמים, שקמו והצרו לישראל מימי קדם, תהיינה התנגדויות והתקוממויות דומות, וכנגדם יעלו מושיעים בישראל, ובגבורת אמונתם ירשו את ארצם.

כך מפורש גם בנבואת ישעיהו (יא, יג-יד), שאחר אסוף נדחי ישראל וקבוצם בארץ ישראל, ישבו ישראל באחדות ממלכתית אחת בארץ ישראל, "אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יצור את אפרים". ואח"כ "ועפו בכתף פלשתיים ימה" מפרש רש"י ש"יעופו וירוצו ישראל שכם אחד על הפלשתיים אשר הם במערבה של ארץ ישראל". כדי להלחם בפלשתיים דרושה הסכמה ואחדות ממלכתית. הפלשתיים יהיו הראשונים מבין כל העמים שיאספו להלחם נגד ישראל, ונגדם ילחמו ישראל ויכניעום.

ע"פ הגאון מוילנא (בפירושו לחבקוק ג, טז) רמוזה הכנעת הפלשתיים לעתיד לבוא גם בנבואת בלעם. בלעם מתאר את מלחמותיו של מלך המשיח נגד מואב אדום, ואח"כ מוסיף "וירד מיעקב והאביד שריד מעיר" (במדבר כד, יט) בלי להסביר נגד איזה עם מדובר. הגר"א מסביר שהכוונה **לפלשתיים** "שמנעו שלטון וממשלה מישראל"⁴.

רש"י מפרש רק כי מדובר על מלך המשיח שנאמר בו "וירד מים עד ים". אך בעל הטורים מעיר שהמלה "וירד" כתובה רק שתי פעמים בתנ"ך כולו, ללמדנו שנבואת בלעם זו מכוונת על התפשטות מלכות ישראל האידאלית מים עד ים. אכן נראה לומר כי "וירד מיעקב" רומז על הפלשתיים הנמצאים במערבה של א"י, הוא הצד המכונה "ים", ועל שמם נקרא הים התיכון — ים פלשתיים. (דורשי רשומות אומרים גם כי "והאביד שריד מעיר", בגימטריא "בפלשתיים"). א"כ מבואר כי לעתיד יהיו לישראל אויבים מכיוון מערב, הצד

4. ראה באריכות: הרב צבי ישראל טאו, "נהלת בעזד", אמונת עתנו, חלק א, עמ' קכה-קמ.

הרב ברוך תאנה

המכונה "ים", והם יהיו בתכונת הפלשתים הקדמונים, ואותם יצטרך מלך המשיח להכניע ולאבד.

יב. ההתיישבות באשקלון בתקופת המשנה

חבל עזה הוא שמה הישראלי של "ארץ פלשתים". מאז נשמדו הפלשתים הפך חבל ארץ זה למרכז התיישבות ישראלית. אולם לא בכולו. בתקופת בית שני התפשטה קדושת ההתיישבות עד **לאשקלון**, ולא עד בכלל. ומאז חורבן הבית ועד ימינו התקשרו היהודים יותר ויותר דוקא לעיר המרכזית בקדושתה מבין חמשת הערים, — **עזה**. כאילו נשמרה עיר זו לתקומת מלכותם של ישראל באחרית הימים דוקא, וכדלהלן:

יש להבין כי שיבת ציון שבימי עזרא ונחמיה, היתה מעיקרה ברישיון האומות ע"כ נקבעו גם גבולות א"י אז לפי מקומות יישובם של ישראל, שהיתה בתפישת חזקה ולא בכבוש ובמלחמה. רק לפי מקומות הישוב נקבעה קדושת הארץ למצות, עד ימינו ימי הגאולה השלישית, בהם תשוב הארץ לאומה הישראלית, ותתקיים ההבטחה האלוקית במילואה: "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים (מזרח ומערב) וממדבר ועד הנהר" (דברים וצפון).

בירושלמי (שביעית פ"ו ה"א) מבואר שהתיישבות יהודים היתה רק עד "גני אשקלון". מזה מסיקים חז"ל כי אשקלון עצמה היתה מחוץ לתחומי ההתיישבות, ולא חלות בה המצוות התלויות בארץ.

כך גם פסק הרמב"ם (הל' תרומות א, ז-ט), אע"פ שלשונו צריכה ביאור: "ארץ שהחזיקו בה עולי מצרים: מאשקלון שהיא לדרום א"י ועד עכו שהיא לצפון", "אבל עכו חוצה לארץ כאשקלון". ומבואר ברדב"ז ובכסף משנה שם, **שאשקלון נחשבת כחוץ לארץ מבחינת עולי בבל בלבד**, אבל ודאי שהיא בתחומי גבולות עולי מצרים. (וכפי שכבר התברר לעיל, נכבשה אשקלון ע"י שבט יהודה, ואח"כ בימי דוד ושלמה). כך גם במפורש סובר רבנו תם (גיטין ב ע"א ד"ה ואשקלון), כי למרות שאשקלון נכבשה בתחילה ע"י ישראל בעלותם ממצרים – "עולי בבל לא כבשוה".

חבל עזה והפלשתיים

נמצא שהעיר אשקלון היתה סימן גבול דרומי – מערבי של א"י, בימי הבית השני. וע"כ היא נזכרת כגבול לגיטין "מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום" (משנה גיטין א, א).

אעפ"כ מצאנו שחז"ל נתנו לה דינים מיוחדים כא"י, **ועשאוה כעין מובלעת של א"י בתוך התחום שמחוץ לארץ**. על כן "נמנו חכמים על אויר אשקלון וטהרוהו". שלא יחשב כאוירו הטמא של ארץ העמים, אלא אוירה טהור, וכהנים יכולים ללכת בה, בלא חשש טומאה כמו בארץ ישראל. גם רבי יהודה הנשיא "נמנה על אשקלון ופטרה מן המעשרות" (רמב"ם הל' תרומות א, ה), כלומר קבע רבינו שאין דינה של אשקלון כדין ערי חו"ל הסמוכים לא"י, שחייבים בתרומות ומעשרות בשנה השביעית מדרבנן, כדי שישמכו עליהם עניים, אלא **לאשקלון דין עיר של א"י, שפטורה בשביעית מתרומות ומעשרות**.

נמצא שרק עד פרוורי אשקלון התחזקו ישראל והתיישבו, בימי הבית שני, ע"כ רק עד אותו מקום התקדשה א"י למצוות, אך **מאשקלון ודרומה לא היתה התיישבות קבועה וחשובה, ע"כ עוד לא זכה אז חבל ארץ זה להתקדש בקדושתה הברוכה של א"י**.

יג. עזה

והנה מכל חמש ערי הפלשתיים זכתה עזה להיות העיר הנבחרת, במשך הדורות, שבה התיישבו היהודים ביותר. ראשית ההתיישבות בעזה החלה ע"י יונתן החשמונאי שכבש את העיר, וע"י שמעון החשמונאי שהושיב בה יהודים. בזמן מרד בר כוכבא התקוממו גם יהודי עזה במלחמה נגד הרומאים, ע"כ טיטוס המושל הרשע בבואו לדכא את המרד, נאלץ לבוא אל עזה תחילה כדי להכניע את המרד. **כי עזה היתה "מפתחה של א"י"**, בהיותה על פרשת דרכים בין מצרים למרכז א"י ועל שפת הים. אחרי נצחון הרומאים נערך בעזה יריד עבדים גדול בו נמכרו חיילי בר כוכבא, לסוחרי המדינות השונות, שבאו לשמוח במפלתן של ישראל.

ברבות השנים, של הגלות, חזרו יהודים ונאחזו בערי הקודש שבישראל, ובכללן בעזה. תקופה ארוכה היו רק שלושה מרכזי התיישבות יהודיים

הרב ברוך תאנה

בא"י, בירושלים, בטבריה ובעזה. **עזה התקדשה על ידי יהודי הדורות כאחת מערי הקודש שבארץ ישראל. אף כי לא נחשבה עד כה כעיר ישראלית עפ"י המסופר בתנ"ך.** (יש להזכיר את ר' ישראל נג'ארה שהיה רב העיר עזה, והוא מחבר השיר "י-ה ריבון עולם", ממזמורי השבת שנתקדשו ע"י ישראל, ונכתב בלשון נוכח כלפי רבש"ע. וכן יש להזכיר את ר' אברהם אזולאי סבו של החיד"א שכתב בעזה את הספר הקדוש "חסד לאברהם" על קדושת הארצות והנשמות).

התקשרות היהודים אל העיר עזה, היתה בבחינת צפית גאולה, לתוקף מלכות ישראל ולהופעת קדושת אדמתה. אך לא היתה חזקה מספיק: הישוב היהודי בעזה התחזק ונחלש חליפות, פעמים רבות, בגלל שנויי השלטון שבמאות השנים, המוסלמי, התורכי, המצרי והבריטי. שארית הישוב שנשארה בה בימי השלטון הבריטי ניצל מפרעות הערבים בתרפ"ט, רק בנס ותושיה. התנגדות הנוצרים, המוסלמים ושאר הכובשים להאחזות היהודים בעזה מוכיחה את חשיבות קדושת המקום ליהודים, ואף גרמה ליהודים להוסיף ולהתחזק בה.

יד. המלחמות לשחרור עזה

עזה נחשבה לעיר הדרומית מערבית החשובה ביותר בא"י, לישראל, עוד בתקופת התנ"ך. אך קדושתה המיוחדת היתה צריכה לשמש לישראל כעיר מבצר ומגן נגד התרבות המצרית, וכנגד התפשטות תרבויות נוכריות הבאות ממדינות הים. מכאן, קדושת עיר זו לא זכתה להתברר במשך תקופת המלכים והנביאים שבתנ"ך, באשר מאות שנים נלחמו ישראל עד הגיעם אל שלימות הופעת מלכות בית דוד, שעל ידה זכינו לירושלים עיר המקדש לנצח בלב הארץ והאומה. **הזיקה לעיר עזה ולסביבותיה הלכה והתחזקה דוקא בשנים שלאחר החורבן,** על כן היתה עזה מתחילתה עיר פלשתית, מוקד לישות הפלשתית הלוחמת להצר את עצמאותם של ישראל.

ייסוד מדינת ישראל הינה ראשית צמיחת גאולתנו השלישית. יחד עם התקיימות דברי הנביאים על קבוץ הגלויות ושיבת ציון, חזרו והתעוררו גם הכוחות המתנגדים לשלטון ולממשלה בישראל. מיד בהכרזת המדינה פלשו המצרים לאורך החוף הדרומי במטרה לדכא את זקיפות הקומה הישראלית. אמנם ב"מלחמת העצמאות" שבתש"ח לחמו צבאות ישראל והדפו את המצרים

חבל עזה והפלשתיים

אל מעבר לעיר אשקלון. המקום בו כותרו המצרים מכל עבר, ובו נכנעו לצבא ישראל כונה אז "רצועת עזה", והיווה מכאן ואילך מקום פליטה לפליטים ערביים. סירוב המצרים לספח "רצועה" זו לארצם יצר את הבסיס הפלשתינאי באזור. כך צמחו כבר בתחילת שנותיה של המדינה ארגוני "פדאיון" שהיוו את הבסיס המתנגד למלכות ישראל בארץ מאז ועד עתה.

יש לזכור כי יסוד הארגונים הפלשתינאים החל כבר בשנת תרצ"ו, בזמן העליה הגדולה לא"י. ע"י עליה זו רבו היהודים בארץ ישראל, ותביעת השלטון היהודי על הארץ נעשתה לתביעה שיש בה ממש. אז החלו הערבים המוסלמים ובראשם "המופתי" להתסיס ולעשות תעמולה כנגד "הישות היהודית" בארץ. מכח אותה תסיסה "פלשתינאית" שבהר הבית – מקום המקדש נעשו פרעות, שתחילתן בכותל המערבי שבירושלים והמשכן בחברון ובכל הארץ, וסופן בעזה. מכח אותה תסיסה "פלשתינאית" נחקק, נקבע ופורסם ה"ספר הלבן" האוסר על יהודים לעלות ולהתיישב בא"י.

"רצועת עזה" בידי המצרים וארגוני הטרור היתה מרכז רשע טרוריסטי אכזר, שפגע בליבה של האומה במרכזי הישוב שבשפלה. אז יצא צבא ישראל ב"פעולת עזה" ע"י הצנחנים, וב"מבצע קדש" שלאחריה נכבשה עזה ע"י ישראל. רוח הלחימה וגבורת הצבא במלחמות אלו נשאבו מכוחו של שמשון, **ידע אז כל ישראל את האמת ההיסטורית, הנעלמת והבלתי מוסברת כי ארגוני טרור אלו הם המשכם של אותם פלשתיים קדומים.** ע"כ בראש דפי הפקודות של המטה הקרבי נרשם אז בראש הדף: מוות לפולשים. היחידות הצבאיות קראו לעצמם "שועלי שמשון" ושיר שרו החיילים כך: "האזינו מצרים לשירו של שמשון, הוא בישר את הקץ לפלשתיים, האזינו היטב למקלע לרימון שיר המות לחיל הפולשים" (והפזמון "שועליו של שמשון").

אמנם רגשות אמיתיים אלו לא היו מבוארים בשכל ובדעת ולא היו מוסברים בצדקת דרכינו וביושר מעשינו. עוד לא זכינו אז כי תתחזק אמונתנו בכוחנו העצמי, בצורה מבוארת עפ"י דרכה של תורה ובהירות אמונה. לכן

הרב ברוך תאנה

עפ"י תביעת האומות נסוג אז ישראל מ"רצועת עזה" והמצרים שבו ושלטו במקום כבתחילה (בניגוד גמור להבטחתם לאו"ם ולישראל שלא יעשו כן). עברו שנים, ושוב לקראת מלחמת ששת הימים שבשנת תשכ"ז, התגרו המצרים בישראל. המצרים פינו מרצועת עזה את אנשי האו"ם שהיו בה והציבו שם יחידות של "צבא שחרור פלשתינאי". התגרות זו היתה גם כן אחת הסיבות למלחמת-ירושלים, בששת הימים. כבימי המלכים עת הרגישו הפלשתים כי מלכות ישראל עומדת להתחזק ולהתרחב הקדימו וניסו להצר להם ולסכל עצם. במלחמת ששת הימים נשתחררה ירושלים תחילה. מאת ה' היתה זאת שצבא ישראל שחרר את ערי הקודש שלו, רק בשלב השני שאחרי עצמאותו, וערים אלו נכבשו אחרי כיבושה של ירושלים תחילה. לאמר, **מכא קדושתה של ירושלים יתקדשו גם שאר ערי יהודה וישראל, חברון ושכם, עזה סיני והגולן.** כי קדושתה של ארץ חיינו אחת היא, וכשאנו זוכים לירושלים אנו זוכים גם לכל המקומות המקודשים מכא.

טו. עזה — עוזה של ישראל

עזה נקראת על שם העוז המיוחד רק לישראל. ישראל בפרט הם העיזים שבאומות (ביצה כה ע"ב). עוז הוא ביטוי לכח וגבורה, ועצמה טבעית אדירה. החיים הטבעיים שלנו ראוי שיהיו תמיד מלאים עוז וגבורה, בין ביחיד ובין באומה.

יש הבדל בין ישראל לעמים ביחס לרדיפה אחרי התעצמות החיים בעוז וגבורה. לעמים הרדיפה אחרי הכח גורמת גאות כפירה, כאילו הם אדוני הארץ, ולהם הכח והממשלה, ובזה הם סרים מאחרי האמונה בה' ומאחרי דרכיו המקודשות. בתרבות האנושית בה' מצטיירת ומובנת האמונה בה' ע"י רגשות כניעה של חולשה ופחד, וע"כ ע"י תהליך התעצמות וצבירת כח עולמי הם נעשים יותר יותר כופרים ומורדים בה'.

אך בנשמות ישראל טבועה הידיעה כי אלוקים אמת, הוא מקור הברכה ומקור שפע החיים, העוז והעוצמה. ע"כ אנו יודעים כי ה' הוא "הנותן לנו

חבל עזה והפלשתיים

כח לעשות חיל", וכי "אל ישראל – הוא נותן כח ותעצומות לעם, ברוך אלוקים".⁵

ע"כ אין ההתעצמות המדינית, צבאית וכלכלית שלנו סותרת את מלוא האמונה בה' במלוא מובנה ותודעתה. ולהיפך, ככל שנוסיף הכרה והבנה בעניין ייחודינו האלוקי, כן נוסיף עוז ועצמה. כי יסוד העוז הלאומי שלנו הוא רק באלוקים. ואין עוז אלא תורה. ע"כ עלינו ללמוד את העוז המיוחד לנו, כי רק בו נתמלא חיים ישראלים אלוקים אמיתיים – "דרשו ה' ועוזו בקשו פניו תמיד".⁶

בתחילת הטור אורח חיים סימן א, מובאת הדרכת חז"ל: "הוי עז כנמר" (אבות ה, כד), ומעירים חכמינו על כך, שהרי כתוב "עז פנים לגהנם ובושת פנים לגן עדן" (וע' מהר"ל בדרך החיים שם). ומבאר מרן הראי"ה קוק (במצוות ראייה או"ח א, א), כי שני מיני עזות הם: אם הרגשת העזות היא טבעית ופנימית בנפש, הרי זו מידה שלילית מאד, כי האדם מרגיש את עצמו בעל יכולת באופן מנותק ממקור החיים האלוקי, ובזה הוא מתמלא ברגשות מרד וחוצפה נגד כל קדוש וטהור, כל דבר חכמה ומוסר אלוקים. זוהי עזות פנים שהיא מקור החוצפה כנגד ישראל, ובפרט כנגד אנשי התורה שבישראל: "עזי פנים הם העומדים בכל דור נגד יסוד התפשטותה של הקדושה העליונה ודעת ה' בעולם... אלה שהם בכל מהותם נגד התורה והשפעת קדושתה בעולם" (עולת ראייה ח"א עמוד פא). אותם שעזות החיים מצויה בהם בצורה טבעית אנושית, – לא מתוך מקור החיים האלוקים – הם המכונים "עזי פנים" והם היורשים גיהנום. אך לעומת זאת המשתמש בכוחות החיים, ובעזות ובגבורה רק מתוך ידיעה כי ה' – הוא הנותן לנו עוז ותעצומות, וכוחות אלו הינם רק לצורך חיזוק הקדושה, התאמצות בקיום המצוות ושלימות בהופעת ממלכתיותם של ישראל, הרי זהו ערך נעלה מאין כמוהו. אנחנו העזים שבאומות, "הן עם כארי יקום וכלביא יתנשא", כי עוז חיינו טבוע בנשמותינו החצובה ממרומים. **לכן חובה עלינו**

5. ראה: הראי"ה קוק, עולת ראייה ח"א עמוד ריד.

6. ראה: עולת ראייה ח"א, עמוד רא.

הרב ברוך תאנה

להיות עלינו עזים כנמר כנגד כל המלעיגים עלינו בעבודת ה' המיוחדת לנו
(עפ"י הרמ"א או"ח א, א, א). **וכנגד כל המתקוממים כנגדנו.**

העיר עזה שבידי הפלשתים היתה מרכז הלעג על ישראל, ומרכז מדיני של התקוממות נגד מלכות ישראל, בכל הדורות. גם היום מהווה עזה מרכז לפליטה הערבית, הנושאת את רעיון הטרוריסטי המרושע נגד מלכות ישראל וממשלתם בארץ.

לעומת זאת, עזה שבידי ישראל, הינה בטוי לידיעתנו והכרתנו כי כוחנו הצבאי המדיני הכלכלי והפוליטי, הוא רק מאלוקים. כי רק מתוך אמונה עמוקה כי ה' הוא הנותן לנו כח לעשות חיל ומלחמה, (עי' דרשות הר"ן, דרוש עשירי), וכי ה' הוא הנותן עוז ותעצומות לעם, נזכה להתישב בה. עזה היא עמדת הכח שלנו, כמרכז רוחני בדרום-מערב הארץ, כנגד התרבות המצרית והפלשתינאית, הלועגת ליחודנו הלאומי.

ברית שלום לעולם לא תיכון בין שתי מגמות הפכיות. רק כשנתמלא כולנו בהכרה ותודעה בדבר עוזנו האלוקי, יתקיים בנו "ה' עז לעמו יתן" – ו"ה' יברך את עמו בשלום".

הרב ישראל רוזן

עזותה של עזה*

- א. "עד עזה"
- ב. עזה – לשון עזות
- ג. עזות רוחנית
- ד. שמשון בעזה
- ה. חידת שמשון

עזה העיר שנתוודענו אליה שוב עם שחרורה בחסדי האל במלחמת ששת הימים, — נראית רחוקה מתודעתנו היהודית. לכאורה אין היא מדברת אלינו, וכמו זרה נחשבה, סוררת ומעיקה.

ברם, מאמינים אנו, בעקבות חז"ל בסגולות "מקומיות" ייחודיות הטבועות וגנוזות בתכונתן של ערים ואתרים בארץ ישראל, ובפרט בערים הנזכרות במקרא ואשר שימשו במה למאורעות בתולדותינו.

א. "עד עזה"

עזה לא הוזכרה רבות בתנ"ך. רק מאורע תנכי אחד מתרחש בעיר זו, זה הקשור לשמשון. להלן נעמוד על טיבו לענייננו. יתר הפסוקים המזכירים את עזה אינם עוסקים במאורעות מסוימים. עזה מנויה בין ערי הפלשתים, ומקצת נביאים ניבאים גם עליה, בתוך שאר נבואותיהם לאומות העולם.

ברם תופעה אחת ראויה לתשומת לב, ולא מצאתי עד כה מי שהעיר בנדון. במספר מפתיע של פסוקים מופיעה עזה בצורה דומה, כציון גבול בנוסח "עד עזה". ביטוי זה הינו שכיח ויחסית, כמובן, למספר הפסוקים שבהם מוזכרת העיר בכלל וללא ספק ניתן להדרש אודות "תפקידה" של עזה. משמעותו

* פורסם לראשונה בספרו של המחבר: "אתרי סגולה באספקלריא של חז"ל", אלון שבות תשנ"ג, עמ' 57-64.

הרב ישראל רוזן

הפנימית של ביטוי זה הינו גבול, מחסום, מעצור וחומה.

כבר בהופעתה התנכית הראשונה, קוראים אנו אודות עזה בלשון "עד", כגבול וכנקודת סיומת. וקיימא לן שמשמעותה האמיתית של מילה נקבעת לפי פירושה וענינה בהופעתה לראשונה על במתי התנ"ך:

ויהי גבול הכנעני מצידון בואכה גררה, **עד עזה** (בראשית י, יט).

הופעת עזה בשניה בתנ"ך, מצטירת שוב ב"תדמיתה" זו:

והעזים היושבים בחצרים, **עד עזה**, כפתורים היוצאים מכפתור השמידים וישבו תחתם (דברים ב, כג).

תופעה-הופעה זו "נתחזקה" בשלישית, בפסוק הבא במקרא בו עזה נזכרת, והלא דבר הוא:

ויכם יהושע מקדש ברנע **ועד עזה** (יהושע י, מא),

פסוקים נוספים מחזקים "תדמית" זו של "עד עזה".

ויחנו עליהם (= מדין ועמלק ובני קדם) וישחיתו את יבול הארץ
עד בואך עזה (שופטים ו, ד).

הוא (=חזקיה) הכה את הפלשתים **עד עזה** ואת גבוליה ממגדל
נוצרים עד עיר מבצר (מלכים ב יח, ח).

לא נופתע איפוא, למשמע הפסוק המתאר את היקף שלטונו של שלמה המלך,
בנוסח הבא:

כי הוא רודה בכל עבר הנהר מתפסח **ועד עזה** (מלכים א א, ד)

ערכו המיוחד של ביטוי זה, "עד עזה", — שיש לו משמעות לאו דוקא גיאוגרפית
– בולט שבעתיים לאור דברי חז"ל שדרשו על הפסוק האחרון (מגילה יא ע"ב):

רב ושמואל, חד אמר: תפסח בסוף העולם ועזה בסוף העולם. וחד
אמר: תפסח ועזה בהדי הדדי (=ביחד) קיימי, כשם שמלך על
תפסח ועל עזה כך מלך על כל העולם כולו.

עזותה של עזה

דומה כי בין רב לבין שמואל מלך שלמה גם **על עזה**. אעפ"כ הפסוק משתמש בביטוי "עד עזה". הכיצד? שמא יש לומר שביטוי שגור זה ללמד יצא, ותנהו ענין למקום אחר ולענינו, ללמד אודות מהותה הפנימית של עזה המתמצית בסגנון "עד עזה" דווקא, וכמבואר להלן.

בביטוי "**עד עזה**" שומעים אנו אודות "עמידותה" של עזה מבחינה רוחנית, בחינת חומה בצורה אשר באים עדיה אך לא אליה. עזה ניצבת כמחסום-גבול אשר כוחות מתנפצים על חומותיה ולא יוכלו לה; עד עזה, ולא עוד. והדברים אמורים במישור הרעיוני, הפנימי.

תכונתה זו של עזה, לעמוד במחסום יציב, אמורה אמנם ביחס לכל העמים (ראה בפסוקים המצוטטים לעיל), אולם "סגולתה" זו ניבטת במיוחד כלפי ישראל. גם פסוק של עמוס המתאר את פשעי עזה, משמעותו זהה לתכנה הפנימי של תכונת "עד עזה", במובן של מעצור ומחסום:

כה אמר ה' על שלשה פשעי עזה ועל ארבעה לא אשיבנו, על הגלותם גלות שלימה להסגיר לאדום. ושלחתי אש בחומת עזה ואכלה ארמונותיה (עמוס א, ו-ז).

חומת עזה ניצבת כאן כמחסום פיסי בפני נמלטי-גלות. עזה עוצרת בעדם, "להסגיר לאדום". מנוסתם מגיעה **עד עזה** ונבלמת בה, ובחומותיה הזקופות. ודוק: "ושלחתי אש בחומת עזה".

לכשתמצי הרי מדרש שמות בדבר, שכן 'ד' ב'ז' מתחלפים תדיר. הרי לנו לשון נופל על לשון: עד עזה. שם העיר טומן בחובו את תכונת ה"עד" האמורה.

ב. עזה — לשון עזות

מה פשר יחודה זה של עזה? מה משמעות לסגולתה זו, לשמש כנקודת "עד", כמחסום גבול וכחומה עזה? ושוב הצד הלשוני ילמד וידרש; עזה לשון עזות. עזה העיר חתומה בחותם העזות, ועזות ענינה עמידה זקופה במצח נחושה. עזות גובלת בהחצפת פנים ובעזות מצח. עזות איננה גבורה אקטיבית כי אם עמידה

הרב ישראל רוזן

איתנה, מוצקה, המלווה בהרמת ראש מופגנת. זה כוחה לאלהיה וזו יכולתה של עזה העזה. לא אחת נחסם כוחם של ישראל ולא יכול לה, לעזות זו שניתנה לעזה.

זקיפות קומתה וחומתה של עזה ניבטת מבין השיטין בפסוקו של יהושע:

לא נותר ענקים בארץ בני ישראל **רק בעזה** בגת ובאשדוד נשארו (יהושע יא, כב).

עזה מנויה כראשונה לערי פלשתים בהן נותרו ענקים. בני ישראל לא אזרו כח להכריעם כליל אלא רק **עד עזה**. עזה מותירה בקרבה את ענקים עזי הפנים והקומה.

המושג "עזות" נאמר כמפורש כתכונת עמידה איתנה, בלתי נכבשת, ומקרא מלא דבר כתוב:

ויכהו ישראלן=לסיחון) לפי חרב ויירש את ארצו מארנון ועד יבוק עד בני עמון **כי עז גבול** בני עמון (במדבר כא, כד).

וברש"י: "ומהו חזקו? התראתו של הקב"ה שאמר להם את תצורם". כח-של-מעלה ניתן להם לבני עמון, לפיכך עז גבולם. אמור מעתה, אף לעזה חלקו ממרום כח יחודי של עזוז ועזות, של מצח נחושה ועמידה איתנה.

ג. עזות רוחנית

מפסוק אחרון זה, "**כי עז גבול בני עמון**" למדנו שעזות אינה פיסית דווקא. "מהו חזקו? — התראתו של הקב"ה". נוכל לומר, איפוא, כי גם עזות זו האמורה בעזה אין ענינה פיסי בלבד. גם בהתמודדות רוחנית משמשת מדה זו. אם מדברים אנו על סגולת ישראל, יש לדבר כנגדם גם על סגולת עמים אחרים וערים אחרות. עזותה של עזה כלפי ישראל פירושה כח רוחני לעמוד כנגד ישראל; תכונת-נגד שישראל אינם יכולים לה; סגולת "אנטי" לשבש מהלכם של ישראל בעולם. העזות הפיסית — זו החיצונית, החומתית — משמשת בבואה וביטוי לעזות הפנימית — הרוחנית.

עזותה של עזה

עזות כתכונה רוחנית משמשת לטוב ולרע, כשאר כל המידות החורגות מן הממוצע ו"שביל הזהב". מחד הורנו חז"ל:

מפני מה ניתנה תורה לישראל? מפני שהן עזין וביצה כה ע"ב.¹

ומאידך שמענו בכלה רבתי ריש פרק ב:

עז פנים, רבי אליעזר אומר: ממזר; רבי יהושע אומר: בן הנדה;
רבי עקיבא אומר: ממזר ובן הנדה.

במשנה אחת באבות (ה, כ) שתיים זו שמענו:

רבי יהודה בן תימא אומר: **הוי עז כנמר** וכו' לעשות רצון אביך
שבשמים. הוא היה אומר: **עז פנים לגיהנום**.

ובדרך החיים למהר"ל שם כתב:

יש לך להבין איך אמר התנא, כי לענין לעשות רצון הקב"ה יהיה
עז כנמר ובשאר מילי דעלמא עז פנים לגיהנום... ודבר זה כי
העזות הוא יוצא מן הסדר ומן השווי. ואצל עבודת ה' אין זה
יציאה מן הסדר ומן הראוי... אבל במילי דעלמא ואם יוצא בעזות
מן הסדר הוא בעל גהינום.

באחת: עזה אוצרת בקרבה עזות וניגוד רוחני כלפי תכונתם של ישראל.

על דרך האסוציאציה נזכרים אנו ב"עזאזל" דיום הכפורים: "גורל אחד לה'
וגורל אחד לעזאזל" (ויקרא טו, ח). וראה ברמב"ן בארוכה על דרך הסוד בשם
פרקי דרבי אליעזר "שהיו נותנין לו לסמאל שוחד ביוה"כ שלא לבטל את
קרבתם..." (ובפירוש שהובא בהערות שעוועל מפרש: "שמו שנגזר ממלת

1. רש"י: "עזין – קשים להנצח". מהרש"א מפרש: "מפני מה ניתנה תורה לישראל מפני שהן עזין, והתורה גם כן נקראת עוז ה' עוז לעמו יתן" שהיא התורה והיא מתישה כוחן של ישראל... ועל זה יש לכוין שאמר ישראל "עזי וזמרת יה" דהיינו שאני עז באומות, שעל כן ניתנה לי התורה שנקראת "זמירות היו לי חוקיד". ונראה נמי דעזותן דקאמר לאו היינו גבורה, אלא לעמוד על דבריהם ולא ישובו מפני כל הוי עזותן דומיא דהכי כלב בחיות וכו' לאו לענין גבורה קאמר דכמה חיות וכמה עופות גבורים יותר מהן אלא עזותן הוא שלא ישובו מפני כל, ומעיוזן פניהם".

הרב ישראל רוזן

עז... ועל שם העזות והקושי אשר בכוחו". גם ברבנו בחיי עה"ת כתב שם " **מלת עזאזל כח חזק**".

עזות העזאזל מבטאת כח נגודי כלפי שמיא, כביכול, ותכונה זו טבועה ומשוקעת בשם **עזאזל**. לעניננו, השם עזה ניתן אף הוא להדרש בדרך זו. במאמר המוסגר יש להוסיף כי בחינה זו קימת גם בשמם של "**עזא ועזאל**" — בני האלקים אשר ראו את בנות האדם כי טובות הנה, (בראשית ו, ב, ובדברי חז"ל שם).

ד. שמשון בעזה

כמוזכר לעיל, רק במקום אחד משמשת עזה כבמה למאורע תנכ"י, — בפרשת שמשון:

וילך שמשון **עזתה** וירא שם אשה זונה ויבוא אליה. לעזתים לאמר בא שמשון הנה. ויסבו ויארבו לו כל הלילה בשער העיר ויתחרשו כל הלילה לאמר עד אור הבקר והרגנהו. וישכב שמשון עד חצי הלילה ויקם בחצי הלילה ויאחז בדלתות שער העיר ובשתי מזוזות ויסעם עם הבריה וישם על כתפיו ויעלם אל ראש ההר אשר על פני חברון (שופטים טז, א-ג).

ולחן בפרק, לאחר הצלחת דלילה — אשתו השלישית מנחל שורק — לפתותו, נאמר:

ויאחזהו פלשתים וינקרו את עיניו ויורידו אותו **עזתה** ויאסרוהו בנחושתיים ויהי טוחן בבית האסורים (שם כא).

בעזה מהדהדת, איפוא, קריאתו של שמשון "תמת נפשי עם פלשתים" ושם נוקם הוא את נקמתו האחרונה מהם. ואמרו חז"ל:

תניא רבי אומר: **תחילת קלקולו בעזה**, דכתיב וילך שמשון עזתה וכו' לפיכך לקח בעזה דכתיב ויורדו אותו עזתה. והכתיב וירד שמשון תמנתה (=לאשתו הראשונה)? תחילת קלקולו מיהא בעזה היה (סוטה ט ע"ב)

רש"י: "בתמנה לקחה לאשה ולא בא בזנות".

עזותה של עזה

אין זו מקריות שתחילת קלקולו של שמשון דווקא בעזה, וכי בעזה כמעט ונלכד בראשונה אלמלא הסעת שערי העיר, וכי לעזה הורד באחרונה אסור בנחושתיים, ובה לקה ומת. דומה כי יש לראות כאן עימות מסוים בין עזה לישראל, בין עזותה של עזה לבין עוזם של ישראל בדמותו של שמשון.

כך רמז המהר"ל בפירושו לאגדות הש"ס סוטה שם:

תחילת קלקולו בעזה. יש לך להבין השם הזה, שהיה תחילת קלקולו **בעזה שהוא לשון עז וחזק**, כי במדה זו היה חטא שמשון. והבן זה מאוד. והבן מלת דן ידיו... יהי דן נחש.

טורא בטורא פגע; בעזה זו, העזה — ועזות שיכת בפירוש למדת הדין — נתקלקל כוחו של שמשון הדני, אשר מדת הדין מדתו ובה דן את עמו ואת עצמו. שמשון דורך בדרך הגבורה, המצרנית למדת הדין; כל פרשת שמשון טבועה בחותם ההעזה והעזות. הן בגבורתו ובעיקר, בירידתו אל בינות לפלשתים, בירידתו לטומאתם על מנת להעלותם "ולהוציא יקר מזולל". ויש דברים בגו. כה דרשו חז"ל:

כתיב וירד שמשון תמנתה, וכתיב הנה חמיק עולה תמנתה? אמר ר"א: שמשון שנתגנה בה כתיב ביה ירידה, יהודה שנתעלה בה כתיב עליה (סוטה י ע"א).

שמשון דרכו בירידה, וזו העזתו הגדולה. לפיכך "וירד שמשון תמנתה" (שופטים יד, א): "וירד אשקלון" (שם יט), ולבסוף לקה בירידה, "וירידו אותו עזתה" (שם כא). ואחרי ככלות הכל נאמר: "וירדו אחיו וכל בית אביהו וישאו אותו ויעלו ויקברו אותו בין צרעה ובין אשתאול" (שם טז, לא). כל חייו דרך בדרכי ירידה, וירידתו זו צורך עליה והעלאה, כפי שיבואר.

ה. חידת שמשון

כאמור, עזותו של שמשון מתבטאת בירידתו אל בינות לפלשתים. מצינו בענינו ביטוי נוסף מזה השורש: "וירדהו אל כפיו וילך הלך ואכל... ולא הגיד להם כי מגוית האריה רדה הדבש" (שופטים יד, ט) ירידה — רדיה לגזירה שוה. מכאן שרש ומכאן פנה להבנת חידת חייו של שמשון, ומכאן הקשרם של

הרב ישראל רוזן

דברים לענינו, לעזתו של שמשון מול עזתה של עזה.

שמשון חד חידתו במשתהו הראשון, בתמנתה "מהאוכל יצא מאכל ומעז יצא מתוק" (שופטים יד, יד). מה פשר חדה זו? מה משמעותה ומה חשיבותה להיות מסופרת בפרוטרוט במקרא? כלום בשיחת ריקים עסקינן, ותו לא?

דומה כי חידה זו הינה חידת חייו של שמשון עצמו. כפיר האריות הלא הוא שמשון הגבור, גבור כארי. "דן גור אריה יזנק מן הבשן" (דברים לג, כב), כלפי שמשון הדני נדרש. שיסוע הארי הריהו הקרבת חייו של שמשון וירידתו להטמע בין הערלים נועדה בין הערלים נועדה להתמודד עם כוחם הרוחני מבפנים. ירידותיו של שמשון הם=הם דרכו היחודית שברר לו, הכרוכה בהקרבה עצמית, רוחנית וגופנית, בחינת שיסוע עצמיותו.²

ובכן, שמשון רודה דבש ממפלת הארי. אמנם האריה הפך גויה, אך תועלת מרובה צמחה מכך, רדית הדבש. והנמשל: הישועה "נרדית" מן הירידות הללו, משיסוע הארי שבוץ זהו פשר החידה: "מהאוכל יצא מאכל ומעז יצא מתוק".

נמצאנו למדים: ה"עז" האמור בכתב החידה הריהו שמשון עצמו, עז שבעזין, בעל עוז והעזה. שמשון קיוה כי מעז יצא (ולשון עתיד) מתוק, ודרכו הנועזת תניב פרי הלולים. אכן, שמא היה עולה בידו אלמלא עזתה של עזה שעמדה לו לרועץ. "תחילת קלקולו בעזה... לפיכך לקה בעזה". ברזל בברזל ירוע ועז בעזה נתרופף.

2. והרבה יש להאריך אלא שקצרה היריעה. ראה אודות שמשון וחידת חייו: הרב צדוק הכהן מלובלין, ישראל קדושים; הרב א"א דסלר, מכתב מאליהו, כרך ב; אברהם קריב, שבעת עמודי התנ"ך; הרי"מ חרל"פ, מי מרום, מעיני הישועה עמ' כב, בפרק: "ירידת חלק מישראל-הסתרה וצמצום", שם נאמרו דברים מסותרים אודות תכונת שבט דן ל"רדת" ואודות משמעותה החיובית של ירידה זו. ושם מובא כי זה היה פעלו של שמשון ודרכו בישועת ישראל. ויש עמי דברים בנדון ואי"ה יבוארו בהרחבה במק"א.

עזותה של עזה

ההתמודדות בין שמשון העז לעזה העיר לא בנקל היא מוכרעת. בראשיתה גובר שמשון "ויאחז בדלתות שער העיר ובשתי המזוזות ויסעם עם הבריה". מזה עמד לו לשמשון ש"יזכה בסיבוב הראשון"? שפיל לסיפא דקרא: "ויעלם אל ראש ההר אשר על פני חברון". מירידתו לעזה עולה שמשון אל ראש ההר, ולחברון דוקא.

חברון הינה ערש מלכות ישראל, מלכות בית דוד — עיר מלוכה. בה וממנה כח מלכות ישראל. ושנינו בבראשית רבה (צט, ו) על הפסוק "יתר שאת ויתר עז": "אין עוז אלא מלכות שנא: ויתן עוז למלכו". ניתן לצרף פסוק נוסף: (תהלים צט, ד) "ועוז מלך משפט אהב". חברון גם היא נשתבחה בעזות, אך בעזות מעולה, עליונה, עילאית, — שלא כעזותה הירודה של עזה. עזות זו של מלכות ישראל, של חברון, יכולה לה לעזותה של עזה. שלמה המלך "רודה בכל עבר בנהר מתפסח ועד עזה", וכבר צוין לעיל שעזה בכלל. לרגע לובשת, איפוא, עזותו של שמשון איצטלא של מלכות ישראל "ויאחז בדלתות שער העיר... וישם על כתפיו ויעלם אל ראש ההר אשר על פני חברון". אך מיד לאחריו באה ירידה נוספת: "ויהי אחרי כן ויאהב אשה בנחל שורק ושמה דלילה" וכל אותו ענין עד "ויורידו אותו עזתה". שמשון לא הגיע לחברון, לא עלה ולא העפיל ממש עדיה. הוא רק צפה אל מול פניה "אשר על פני חברון", עזותו לא ינקה משרשי עזותם של מלכי ישראל לפיכך עזותו נתקלקלה בעזה ובה לקה.

על דרך ההשערה האסוציאטיבית והדרשנית יש להוסיף ולומר: בפרשת המרגלים נאמר "ויעלו בנגב ויבא עד חברון" (במדבר יג, כב). וכבר דרשו חז"ל שכלב בלבד העפיל לחברון (סוטה לד ע"ב). לפיכך עדת המרגלים השיבו דבר לאמר: "אפס כי עז העם היושב בארץ והערים בצורות גדולות מאד וגם ילדי הענק ראינו שם". (ושמא בעזה עברו?). רק כלב אשר הגיע לחברון לא חשש מפני עזות זו. ממרומי חברון נראית עזה ירודה ושפלה, לפיכך "ויאמר עלה נעלה וירשנו אותה כי יכל נוכל לה" (שם ל).

ברבות הימים עתידה עזה להיות מוכרעת מפני עזותם של ישראל, וכוחם של ישראל יעמוד להם לכבשה ולהכניע את כחה הרוחני הסורר, העז. "ויתן עוז למלכו וירם קרן משיחו" (שמו"א ב, י).

חגי הוברמן

ההיסטוריה היהודית של עזה

מבוא

- א. עזה כגבול הארץ
- ב. החשמונאים היו הראשונים
- ג. קהילה יהודית חזקה בימי המשנה והתלמוד
- ד. שרידים של בית-כנסת עתיק
- ה. עולים לרגל לעזה בתקופה הביזאנטית
- ו. פריחה מחודשת בתקופה הממלוכית
- ז. מספרד לעזה אחרי הגירוש
- ח. בין עזה וחברון
- ט. הפייטן שהיה לרבה של עזה
- י. עזה כמרכז השבתאות
- יא. ר' שמואל קאשטיל מחדש את הקהילה היהודית בעזה
- יב. חורבן עזה בימי נפוליאון
- יג. חכם נסים אלקיים מחדש את הישוב היהודי בעזה
- יד. גירוש בימי מלחמת העולם הראשונה
- טו. העשור האחרון — בין מלחמה לפרעות
- טז. קיצה של קהילת יהודי עזה בתרפ"ט

מבוא

יהודים בעזה? לא מעט גבות נזקפות לשמע צירוף המלים המצלצל כה מוזר באזניהם. עזה, כידוע, תדמיתה היא של עיר "פלישתית" או "פלשתינית" (והדמיון בצלילים אינו מקרי, שהרי השם "פלשתינה" נולד כאשר הרומאים ביקשו למחות כל זכר יהודי מארץ-ישראל וקראו לה פלשתינה" שפירושו ארץ פלשתים). לכן מפתיע לגלות עד כמה ההיסטוריה של העיר עזה משופעת במאורעות וסממנים יהודיים לאורך כל הדורות — ימי האבות, תקופת ההתנחלות, שמשון הגיבור, לוקחי ארון ברית ה' מעזה בימי עלי ושמואל, ימי שלמה וחזקיהו, תקופת החשמונאים ובכלל ימי בית המקדש השני

ההיסטוריה היהודית של עזה

והורבנו, תקופות המשנה והתלמוד, ימי הביניים ועד למאה הנוכחית.

לא מן הנמנע שאחת הסיבות לתחושת הזרות של עזה נובעת מעצם העובדה שהעיר מוזכרת בתנ"ך מעט מאוד באופן יחסי. ספר הספרים הגדוש במאורעות כה רבים שהתרחשו בהמוני אתרים ומקומות בכל רחבי ארץ-ישראל, מביא רק מאורע אחד המתרחש בעזה, והוא המאורע הקשור בשמשון. שמשון מסיע כזכור את שערי עזה אל הר-חברון. מאוחר יותר הוא מורד אליה אסור בנחשתיים ובה מוצא את מותו עם פלשתים.

א. עזה כגבול הארץ

משהו על אופיו של המקום ניתן ללמוד אולי מהעובדה שבמספר רב של פסוקים בהם מוזכרת עזה היא מופיעה בהקשר של ציון גבול — "עד עזה". כבר בהופעה הראשונה שלה בתנ"ך מוזכרת העיר בהקשר של "ויהי גבול הכנעני מצידון בואכה גרר עד עזה..." (בראשית י, יט). כך גם באיזכור השני: "והעוים היושבים בחצרים עד עזה..." (דברים ב, כג). ואפילו באיזכור השלישי: "ויכס יהושע מקדש-ברנע ועד עזה..." (יהושע י, מא) וכך גם בפסוקים נוספים "ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה" (שופטים ו, ד). "הוא הכה את פלשתים עד עזה" (מלכים ב יח, ח). "כי הוא רודה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה" (מלכים א ה, ד), ועוד.

מיקרי: התשובה נעוצה כנראה בעצם מיקומה של העיר. אם קיים מקום כלשהו בארץ ישראל אשר ניתן לכנותו ללא היסוס "השער של ארץ-ישראל" — הרי זהו חבל-עזה. לא קיים ולו עוד מקום אחד בארץ אשר שימש לאורך כל ההיסטוריה שער כניסה לארץ הן ביבשה והן בים. חשיבותו של חבל עזה לאורך ההיסטוריה נבעה משיבתו על צומת דרכים בינלאומי: בין הדרך הידועה בכינויה "דרך הים" אשר שימשה נתיב תנועה עיקרי לאורך החוף ממערב לצפון, ו"דרך הבשמים", הדרך שבאה מכיוון דרום — מכיוון חצי-האי-ערב — אל נמל עזה, השער הימי הדרומי של ארץ-ישראל בתקופות רבות בזמן העתיק.

חגי הוברמן

מיקום זה העניק לחבל עזה את חשיבותו האסטרטגית כשער כניסה דרום מערבי לארץ-ישראל. עקב כך גם הפך חבל עזה, לאורך כל ההיסטוריה, לזירת קרבות עקובה מדם מאז ימי התנ"ך, כפי שצויין למעלה. לא במקרה נאבקו עמים רבים עליה לאורך כל ההיסטוריה. הללו ידעו — מה שאנו יודעים היטב גם כיום — כי שליטה על השער היא המאפשרת מניעת כניסת גורמים עויינים ובלתי רצויים לארץ-ישראל. רוב כובשי הארץ לאורך כל הדורות — בהם פרעה-קישק, תלמי הראשון, נפוליאון והגנרל אלנבי — החלו את כיבוש הארץ בחבל-עזה בדרכם אל תוך הארץ פנימה. (לעומתם סנחריב ואלכסנדר מוקדון נלחמו בעזה בדרך ההפוכה — בדרכם מארץ-ישראל למצרים). גם הצבא המצרי במלחמת-השחרור החל את מסע הפלישה הכושל שלו לארץ ישראל במקום זה — בחבל עזה.

מכאן ייקל עלינו להבין מדוע גם בתנ"ך אנו מוצאים את עזה בעיקר בהקשר של מקום גבול, וממילא גם כאתר קרבות. אחד ההסברים לשם עזה הוא לשון "עזות, עוז". רצף המלחמות על העיר ועמידתה במקרים רבים כנגד הפולשים הצרים עליה מצדיקים במידה מסויימת את הפירוש הזה של שם העיר.

ב. החשמונאים היו הראשונים

בתנ"ך כידוע מוזכרת עזה כאחת מחמשת ערי פלשתים לצידן של אשדוד אשקלון גת ועקרון. מהנאמר בספר יהושע "זאת הארץ הנשארת כל גלילות פלשתים... לכנעני תחשב חמשת סרני פלשתים העזתי והאשדודי..." (יהושע יג, ב-ג) למדים ששבט יהודה לא הצליח להיאחז בעזה והיא נותרה עיר פלשתית, ובתקופה מסויימת (תקופת שמשון למשל) אף היתה העיר הפלשתית הבכירה מבין החמש.

ההתיישבות היהודית של עזה מתחילה אם כן, בתקופה מאוחרת הרבה יותר. היהודים הראשונים המצליחים לכבוש את העיר ולהכניעה הם החשמונאים. יונתן החשמונאי, אחיו של יהודה המכבי, כובש את עזה בשנת ג' תרט"ו, (145 לפנה"ס), ושמעון אחיו מושיב בה יהודים. במשך הזמן השתחררו תושבי עזה מעול החשמונאים, אך היא הוכנעה שנית בימי אלכסנדר ינאי בשנת ג'תרס"ד, (96 לפנה"ס), אחרי מצור של שנה. ינאי הרס את העיר עד היסוד

ההיסטוריה היהודית של עזה

וישנה השערה כי אילץ את התושבים ההלניסטים שנותרו מההרס וההרג להתגייס.

חוקרי התקופה משערים כי עם כיבושים אלה, שמטרתם היתה להביא תחת בית חשמונאי את שיירות הסחר הנבאטיות שנעו לאורך דרך הבשמים שהזכרנו לעיל, התיישבו באזור יהודים רבים שעסקו במסחר הפורח והמכניס של העברת תבלינים ובשמים מתוצרת חצי האי ערב וסומאליה של היום לערי אגן הים-התיכון. חשוב לזכור כי כמו בתקופות קודמות – הפרסית וההלניסטית – הוסיף נמל עזה לשמש מרכז מסחרי חשוב, וחשיבות מיוחדת בכלכלת העיר נודעה לסחרה עם הנבאטים.

כחמישים שנה ארכו ימי שלטון החשמונאים – עד לכיבוש הרומי של הארץ, כאשר גאביניוס, מושל סוריה מטעם פומפיוס, קרע את הערים הנוכריות מעל תחומי היישוב היהודי וסיפח אותן לנציבות סוריה. גאביניוס החל משקם את עזה באתר חדש, מדרום לעזה הקדומה אך מרוחק כמוה מן הים (כארבעה קילומטרים). היה זה בשנת ג'תרצ"ט, (61 לפנה"ס). לציון שיקומה של העיר – ואולי גם לציון כיבושה מידי היהודים – הפעילו תושביה ספירה מיוחדת של השנים, מעין לוח-שנה עזתי. עוד נפגוש בהמשך ספירה זו בהקשר מעניין מאד.

בזמן המרד הגדול – מרד החורבן – התנפלו היהודים על עזה ונמלה, עשו שמות בעיר וגרמו להרס והרג רבים. זאת אנו למדים מספרו של בן-מתתיהו "מלחמות היהודים" (ב-י, טו). (שנת 66 לסה"נ). (אם כי ישנם חוקרים הסבורים כי בן-מתתיהו "הגזים" בכוונה וכי החורבן וההרס לא היו לאמיתו של דבר כה גדולים). עזה היוותה נקודה ראשונה בכניסתו של טיטוס לארץ בבואו לדכא את המרד. לאחר כשלון המרד הגדול נכשל גם מרד בר-כוכבא שלאחריו הובאו היהודים השבויים אל יריד העבדים של עזה, משם הובלו כנראה בספינות משא או ברגל למצרים. חלק מהם נמכרו שם בשוק המקומי וחלקם המשיך להתגלגל מערבה.

בתלמוד ישנן מספר עדויות על מאורעות אלה ומודגשת שם המצווה ללכת אל הירידים גם בחול-המועד על אף העבודה הזרה הנעשית שם, כדי לפדות משביים עבדים ושפחות או כדי לקנות בתים ושדות. מכאן אנו רואים כי

חגי הוברמן

למען קיום מצוות פדיון שבויים וגאולת הארץ מידי נוכרים מותר לחלל את חול המועד. בתלמוד הירושלמי (שביעית ו, א) מוזכרת עזה כחוץ-לארץ, אולם חכמים התירו לשבת בה משום ש"נויה יפה".

ג. קהילה יהודית חזקה בימי המשנה והתלמוד

אם בימי בית-שני ומעט אחר-כך נחשבה עזה עיר עויינת ליישוב היהודי בארץ-ישראל, ואף מצוות התלויות בארץ לא חלו עליה כ"עיר נוכרית", הרי בתקופת המשנה והתלמוד חל שינוי מהפכני במעמדה ההלכתי של העיר ואף נוסדה בה קהילה יהודית גדולה למדי. עד לפני מספר שנים אפשר היה לראות במסגד הגדול של עזה על אחד העמודים את הכתובת "חנניה בר-יעקב" ביוונית ובעברית, ומעליה חקוקה מנורה עם שופר בצידה האחד ואתרוג בצידה האחר. ממצא ארכיאולוגי חשוב זה שנתגלה בשנת תר"ל, הושחת זמן קצר אחרי פרוץ האינתיפאדה בשנת תשמ"ז, בידי ערבים לאומניים. מי שהיה נשיא המדינה יצחק בן-צבי, אשר חקר רבות את ההיסטוריה היהודית של הארץ ובתוך כך גם את זאת של עזה, העלה בספר "שאר-ישוב" את ההשערה שבמקום זה היה בית-כנסת יהודי קדום מהתקופה הרומית או הביזאנטית.

על מידת חוזקו של הישוב היהודי בעזה ניתן ללמוד מהנסיון הכושל של קונסטנטינוס הגדול להשליט על עזה את הנצרות. בשנת ד'פ"ד (324 לספה"נ) היה קונסטנטינוס לקיסר הנוצרי הראשון שעלה למלוכה ברומא. עם עלייתו לשלטון החלו מיד אנשי הדת ואנשי החצר הנוצרים בהשלטת הנצרות בכל ארצות שלטונו. כדי להרבות את השפעתה של הנצרות על אומות העולם ובעיקר על היהודים ניגש קונסטנטינוס לבניית כנסיות רבות ככל האפשר בכל הארץ. אחד המקומות הללו היה עזה. קונסטנטינוס ניסה להקים כנסייה בעזה אבל הודות לקהילה היהודית החזקה במקום הוא נכשל במשימתו. קונסטנטינוס ויתר ובמקום להשליט את הנצרות על עזה הוא החליט לשקם את חורבות עזה-מיומס — "עזה ים" ולהקים על חוף הים עיר עצמאית נקיה מיהודים.

תוכניתו של קונסטנטינוס לא התקיימה. לאחר פרק זמן קצר התיישבו היהודים גם בעזה-ים. לא קשה להבין מדוע. עזה היתה באותן שנים עיר

ההיסטוריה היהודית של עזה

הנמל העיקרית של דרום הארץ, וכשיש מסחר יש גם סוחרים וכשיש סוחרים יש גם יהודים. כך כמה בעזה-ים קהילה יהודית גדולה שעסקה במסחר בנמלה הסואן.

ד. שרידים של בית-כנסת עתיק

אחת המזכרות מהיישוב היהודי באותה תקופה היא שרידי בתי-הכנסת העתיק של אותה קהילה יהודית בעזה-מיומס בו נתגלתה רצפת פסיפס גדולה ונאה. הרצפה נתגלתה על חוף-הים, סמוך למזח של נמל עזה. בפסיפס מצויירים בעלי חיים מאפריקה שכולם עטורים מדליונים. בכניסה לאולם המרכזי נתגלתה דמות פורטת בנבל ומקסימה את חיות הפרא. מעליו מופיע באותיות עבריות השם "דויד". בכתובת המרכזית שבפסיפס כתוב ביוונית: "אנו מנחם וישוע בני ישי המנוח סוחרי עצים כאות הערצה לאתר הקדוש ביותר תרמנו את הפסיפס הזה בחודש לואוס שנת 569". שנת 569 היא לפי הספירה המיוחדת של עזה שנקבעה כזכור בימי הנציב גאביניוס. בית-הכנסת נבנה אם כן בשלהי הכיבוש הביזאנטי (בשנת 508 או 509 לסה"נ).

קשה שלא לראות כאן את חוש ההומור המיוחד של יהודי עזה. הם בנו את אחד מבתי הכנסת הגדולים שנמצאו אי פעם בשטח ארץ-ישראל דווקא במקום בו קבע קונסטנטינוס שהוא יהיה "יודענריין" בלשון מאוחרת יותר — נקי מיהודים. ולא זאת בלבד אלא שבכתובת באותו בית-כנסת הם ציינו את השנה לפי הלוח שקבע גאביניוס, מי שהוציא את עזה מידי היהודים, כאילו ביקשו לומר: גאביניוס לא רצה אותנו — ואנחנו פה. קונסטנטינוס ביקש לעקור אותנו מעזה — ואנחנו פה.

פסיפס בית הכנסת העתיק בעזה

בית-הכנסת חרב כנראה בימי הכיבוש הערבי, (מאה השביעית לסה"נ), כאשר חרבה עזה — מיומס. נדלג כעת על פני כאלף וארבע מאות שנה ונגיע לשנת תשכ"ה. המצרים השולטים באותה עת על רצועת עזה מבצעים חפירה לצורך הנחת יסודות לבניית קאזינו — ומגלים את רצפת הפסיפס היפהפיה. זמן קצר לאחר מכן פורסם ב"אוריינטליה" — בטאון הכנסיה האיטלקית — מאמר של האב לקלון ובו הוא כותב: "לפי ידיעות שהופיעו בעיתונות המצרית גילתה משלחת מחלקת העתיקות שרידי כנסיה מהמאה החמישית בעזה, ביניהם שני פסיפסים יפים... בשני הפסיפסים כתובות ביוונית ובעברית".

כאשר קרא פרופ' מיכאל אבי-יונה, מבכירי הארכיאולוגים בארץ, את הביטאון האיטלקי, הוא קבע מיד: זו אינה כנסיה אלא בית-כנסת. שנתיים

ההיסטוריה היהודית של עזה

אחר-כך, כשרצועת עזה שוחררה בידי צה"ל, יצאו אנשי אגף העתיקות לעזה לחפש את בית-הכנסת. חקירה יסודית של האתר שערך פרופ' אשר עובדיה אישרה את השערתו הראשונית של אבי-יונה: אכן — רצפת בית-כנסת.

כמה גורמים שימשו לאימות ההשערה: ראשית, אותה דמות של דוד המלך כשמעליה כתב עברי. שנית — השמות בכתובת הפסיפס שהם שמות עבריים מובהקים. שלישית: בפסיפס מופיעים ציורים רבים של גפן וזית — שני סמלים יהודיים מובהקים. והפרט האחרון המכריע: מתחם בית הכנסת שנחשף כולו בנוי כפי שבנויים כל בתי-הכנסת בעולם — כיוון התפילה פונה לכיוון ירושלים.

עובדה מפתיעה הקשורה ברצפה היא גילויין של שלוש רצפות פסיפס דומות לה להפליא בצפון הנגב. האחת — בחורבת מעון שליד קיבוץ נירים, אף היא רצפה של בית-כנסת, מהשתיים האחרות אחת נמצאה ב"חרבת שלא"ה" שבנחל-הבשור ע"י הצבא האוסטרלי ששהה באיזור במלחמת העולם הראשונה והיא רצפה של כנסיה (זו הועברה לאוסטרליה והיא מוצגת כיום במוזיאון במלבורן). בשנת תשנ"א התגלתה רצפה נוספת של כנסיה באותו סגנון באיזור קיבוץ בארי, באתר ששמו היווני ברוסמא. הרצפה כוסתה בעפר כדי שלא תיפגע.

מאליה מתעוררת השאלה: כיצד ייתכן שבתי-כנסת — כמו מעון ועזה, וכנסיית — כמו "שלא"ה" ו"ברוסמא", יהיו בעלי רצפות פסיפס כמעט זהות? התשובה נעוצה כנראה באותם אמנים שישבו בעיר עזה, שהיו בעלי מה שניתן לכנות "מפעל לייצור פסיפסים" וביצעו עבודה לפי הזמנה. והזמנות הם קיבלו, מסתבר, גם מהיהודים וגם מהנוצרים...

ה. עולים לרגל לעזה בתקופה הביזאנטית

נחזור לקהילה היהודית בעזה על סף הכיבוש המוסלמי הראשון, בסוף התקופה הביזאנטית. בקרבות בין הביזאנטים למוסלמים מתייצבים היהודים לצד הביזאנטים. כך למשל ידוע כי בקרב שנערך נגד הצבא המוסלמי ממזרח

לעזה בד' שבט שנת ד'שצ"ד (4 פברואר 634 לסה"נ) השתתפו לצד הביזאנטים גם כפריים נוצרים שומרונים ויהודים שרובם — כארבעת אלפים איש — נפלו בקרב.

עדויות על חשיבותה של עזה בימי הכיבוש הביזאנטי כמקבילה של ירושלים — לא פחות ולא יותר — יש לנו משני מקורות קראיים, מהם לומדים שבאותם ימים היו היהודים עולים לרגל (!!!) לעזה בגלל האיסור שנשאר מימי הרומאים לעלות לירושלים. הראשון — קראי מהמאה העשירית ושמו סהל בן-מצליח. בן-מצליח זה חיבר הקדמה לספר המצוות ובה הוא כותב כך: **"ואחרי עזבם למקום (ירושלים) נשאר יתר מחמש (מאות) שנה לגלים מעון תנים (הכוונה ככל הנראה לגירוש היהודים מירושלים בימי אדריאנוס אחרי כשלון מרד בר-כוכבא — ח.ה.) ולא היה אחד מישראל יכול לבוא. והיו היהודים אשר במזרח באים אל מדינת מעזיה (טבריה) להתפלל שם. ואשר במערב היו באים אל מדינת עזה... ובימי קרן זעירה (כלומר מלכות הישמעאלים, האיסלם) פתח ה' לעמו שערי רחמיו ויביאם אל עיר קדשו וישבו בה ויבנו מקומות בתוכה לקרוא ולפתור ולהתפלל בכל עת ולהעמיד משמרות בלילות".**

סהל בן-מצליח מדבר על 500 שנה אחרי כשלון מרד בר-כוכבא שהיה כידוע בשנת ג'תתצ"ה, (135 לסה"נ), מכאן שהוא מתכוון לאותן 500 שנה שבין נפילת בית"ר ומות בר-כוכבא ועד הכיבוש המוסלמי הראשון שהסתיים בשנת ד'ת, (640 לסה"נ), ירושלים כידוע נפלה בידי המוסלמים שנתיים או שלוש קודם לכן).

המקור הקראי השני הוא פירוש קראי קדום לספר דניאל שחיבר דניאל אלקומסי בשנת 900 לערך ובו כתוב לאמור: **"ועם ידעי אלהיו הם ישראל יחזקו ויעשו כי טרם בואו לא יכלו לבוא אל ירושלים ומארבע כנפות הארץ היו באים אל טבריה ואל עזה לתאוות המקדש".**

ממקורות אלו רואים במפורש שכשם שטבריה, המופיעה ראשונה ברשימות אלו, היתה מרכז יהודי חשוב עם בתי-כנסיות ובתי-מדרשות ולכן נעשתה מרכז לעולי הרגל מארצות המזרח, כך גם עזה הופכת להיות מרכז לעולי הרגל לבאים מארצות המערב. ומכאן שגם בה היו מן הסתם בתי-כנסיות ובתי-מדרשות.

ההיסטוריה היהודית של עזה

השערה זו מתחזקת לגבי התקופה שאחרי הכיבוש המוסלמי הראשון. אז יש לנו עדויות ברורות לכך שבעזה ישנו ישוב יהודי ובו אנשים שקנו להם שם במסורת המקרא, דבר שלא היה מתרחש אלמלא היו בו בתי-מדרשות ללמוד תורה. כך למשל אנו שומעים על משה העזתי הנקדן שחי בעזה סביב שנת ד'תק"ס, (800 לסה"נ). אפרים בן שמריה, מנהיגם של יהודי פוסטאט (היא העיר קהיר העתיקה) במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה, היה בן עזה והוא היה נוהג לחתום על מכתביו כך: "אפרים... בן שמריה המלמד בן יחיה העזתי". נראה שאביו או סבו הגיעו למצרים מעזה. בגניזה הקהירית המפורסמת ישנם כתבים רבים המזכירים את היישוב היהודי בעזה באותן שנים.

אולם התקופה המוסלמית הראשונה מתאפיינת גם במלחמות וכיבושים רבים בין מצרים וסוריה שרובן — כפי שאירע לאורך כל ההיסטוריה באיזור המהווה מעבר וגבול — מתרחשות גם בעיר עזה. גם מלחמות אלו וגם התקפות הסלג'וקים שעלו על ארץ-ישראל בשנת ד'תתל"א, (1071 לסה"נ), הסבו נזקים לעזה וכאשר כבשו הצלבנים את הארץ בשנת ד'תתנ"ט, (1099 לסה"נ), הם מצאו את עזה בחורבנה, עזובה מתושביה. המלחמות הללו פגעו מן הסתם גם ביהודי עזה, כך שניתן לשער שעם הכיבוש הצלבני לא חיו יותר יהודים בעזה. ייתכן שתושביה נמלטו לאשקלון שלא נפלה בידי הצלבנים.

חמישים שנה עמדה עזה בשממונה כאשר המלך הצלבני באלדווין ציווה לבנותה מחדש. אולם עדויות על התיישבות מחודשת של יהודים באותה עת — אין! שני הנוסעים היהודים הגדולים בנימין בן-מטודלה ופתחיה מרגנשבורג לא מזכירים את יהודי עזה כלל בספריהם. הסברה הרווחת היא שבתקופה הצלבנית חלה הפסקה בהתיישבות היהודית בעזה. רק יצחק בן-צבי בספר "שאר-ישוב" מעלה את הסברה כי עם בניית העיר בידי באלדווין הצלבני (הוא בנה בקרבתה מבצר) כן התחדש בה היישוב היהודי. הוא מתבסס על מקורות שומרוניים המספרים על חידוש היישוב השומרוני בעזה בשנת ה-5432 למנינם, שהיא שנת ד'תת"ק (1140 לספה"נ לערך). בן-צבי מציין כי בעת ההיא היו שתי העדות, היהודית והשומרונית, מצויות יחד בכמה מקומות

חגי הוברמן

וישנן עדויות שעם חידוש היישוב השומרוני בעזה בתקופה הצלבנית התחדש שם גם הישוב היהודי.

מי שמזכיר את עזה באותה עת הוא המשורר יהודה אלחריזי שנכנס לארץ דרך עזה בשנת ד'תתקע"ח (1218 לסה"נ), וכתב בה את אחד ממזמוריו, אולם מדבריו קשה להבין אם גרו יהודים בעזה באותה עת אם לאו.

ו. פריחה מחודשת בתקופה הממלוכית

באה התקופה הממלוכית והמצב השתנה מהקצה אל הקצה. הממלוכים היו גדודי עבדים שתפסו את השלטון במצרים וסוריה במאה השלוש-עשרה ושלטו באמצעות שושלת מקרב שורותיהם. (ממלוך בערבית — עבד שאיננו כושי). בשנת ה'י, (1250 לסה"נ) הם השתלטו על השלטון במצרים ועשר שנים אחר-כך הם כבשו את ארץ-ישראל מידי הצלבנים. בשביל עזה היתה זו תקופה של פריחה מחודשת. העיר שהיתה כפר רדום בתקופה הצלבנית הפכה למרכז מנהלי שוקק חיים. מרכזה של המדינה הממלוכית היה הרי במצרים ומעמדה של עזה כעיר היושבת על גבול ארץ-ישראל ומצרים שוב קיבל חשיבות מיוחדת כעיר מסחר. העיר משמשת באותן שנים כעיר נמל מרכזית לכל איזור הדרום כמו גם מקום מעבר של סחורות שונות, טעונות על גמלים, בדרכן לעבור את המדבר לכיוון מצרים וחזרה. מאותה עת יש לנו עדויות רבות על מגורי יהודים בעיר — מספרי מסעות של יהודים ולא יהודים גם יחד.

הנה מה שמספר לנו הנזיר האיטלקי ג'יאורג'יו גוצ'י, יליד פירנצה, המבקר בעזה בשנת ה'קמ"ד (1384 לסה"נ):

עזה זו עיר גדולה ויש בה אנשים רבים וסבורים שהיא כה גדולה ויש בה אנשים כה רבים כמו בעיר אלכסנדריה... אכן יפה הארץ אשר בה עומדת העיר הנזכרת, אקלימה טוב ובה שפע של לחם, בשר טוב, תרנגולות וביצים וכל מזון שבה הוא טוב ובשפע. ונמצאים בה יהודים. ומכיוון שארץ זו יש בה ענבים למכביר עושים הם יין שהם משמרים אותו בצלוחיות של זכוכית. כל אחת מכילה בתוכה מזינה (כד — ת.ה.) והוא יין טוב מאד.

ההיסטוריה היהודית של עזה

וכעבור 11 שנה מתאר את הארץ סניור אוג'יר דה-אנגליר, נצר למשפחת צליינים ולוחמים צרפתים. את מסעו לא"י, שכלל ביקור בעזה, ערך דה-אנגליר בשלהי שנת ה'קס"ה (1395 לסה"נ), ביחד עם צליינים צרפתיים אחרים. הוא שהה בסוריה ובא"י שלושה שבועות. ביקורו בירושלים היה בתחילת שנת ה'קס"ו, (אוקטובר 1395 לסה"נ) למרות שספר המסע שלו נחשב לחשוב ביותר בין ספרי המסע מסוף המאה ה-י"ד לספירה הנוצרית, הרי אין בו דברים מיוחדים, אולי פרט לאחד: תיאורי המקומות בהם עבר שעונים הרבה מאד על המובאות מכתבי הקודש היהודיים, ובעיקר על התנ"ך.

וכך זה בא לידי ביטוי בתיאורו את העיר עזה:

עזה היא עיר פרזות גדולה מירושלים... בעיר זו מקום בו כילה שמשון את חייו, זה ששפט את בני-ישראל ארבעים שנה. במקום זה יש בית והוא קרוב לרחוב בו מתגוררים היהודים.

כן גרים בקרבת אותו הבית ברחוב אחר כת של כופרים ושמה שומרונים. אנשים אלו, כך סופר לנו, אינם יכולים להימצא ולחיות בעולם בלתי אם במספר של אלף נפש בלבד, כך ציווה אדוננו בגלל תפילתו של משה.

ההבדל שעל-פיו מכירים בין גזע לגזע בארץ זו הוא כדלהלן: ראשונה, הסרצינים מוכרים בזה שהם חובשים מטפחת לבנה לראשיהם. כם מוכרים הסרצינים הערבים בזה שהם חובשים מטפחת לבנה לראשיהם, אך תמיד יש להם צניף שמטפחתו כרוכה על צווארם. הנוצרים החגורים מוכרים בזה שהם חובשים מטפחת של בד בצבע כחלחל. ואת היהודים מכירים במטפחת של בד צהוב שעל ראשיהם...

הטלאי הצהוב מסתבר, איננו המצאה של המאה הנוכחית בלבד.

המעניין בתיאורו של דה-אנגליר הוא בגילוי שגם בעזה ישבה כל עדה ברחוב מיוחד. עוד דבר מעניין הוא שהמחבר, בדברו על היהודים, אינו מוסיף להם שם גנאי, בעוד שהוא עושה זאת דווקא לשומרונים אותם הוא מכנה "כופרים".

חגי הוברמן

עדות מעניינת נוספת היא זו של הנוסע הצרפתי ברנטאדון דה-לה-ברוקייר שביקר בעזה בשנת ה'קצ"ב (1432 לסה"נ). בראנטדון דה-לה ברוקייר היה אציל מבורגונדו – חבל ארץ בגבול שווייץ-צרפת – שנשא משרות רמות בארצו ביניהן שגריר בצרפת ובאנגליה. הוא היה נאמנו של פיליפ לה-בון, הדוכס של בורגונדו. את המסע לארצות המזרח ערך בשליחות מיוחדת של פיליפ. בראש ספרו הוא מכריז ברורות על מטרת חיבורו: לעורר את ליבותיהם של אנשים אצילים המשתוקקים לראות את העולם, וכן – וזהו העיקר – לספק ידיעות נחוצות על הארצות שמעבר לים לאותו מלך או נסיך נוצרי, ששאיפתו היא לקבל על עצמו את כיבושה של ירושלים ולהעביר אליה מחנה-צבא גדול ביבשה.

את נסיעתו ערך בראנטדון דה-לה ברוקייר בשנים ה'קצ"ב-ה'קצ"ג, (1432-1433 לסה"נ). בספרו הוא מעלה תיאור מלא של הארצות המרוכות בהן ביקר, תושביהן מנהגיהן ומצבן המדיני והצבאי. אף הוא מסר חוות דעת והצעה בדבר אירגון צבא נגד התורכים העות'מנים. לעזה הוא הגיע בחברת חמישה צליינים שהיו בירושלים ושיצאו עמו בדרכו לונציה על מנת לעשות דרכם לארץ-הקודש.

דווקא לאור ההקדמה הארוכה הזו מעט מאכזב לגלות כי כל האיזכור של יהודים בעזה אינו מכוון מלכתחילה אלא בא רק מסיפור שהוא מספר כמסיח לפי תומו:

יצאתי לדרכי, בשובי אל עזה מבעוד יום. אבל לאחר שבאתי לשם לא מצאתי את ארבעת בני הלוויה שלי אשר נשאו מאחורי, ולא את סיר סנסון דה ללינג. חמשתם שבו לירושלים ולקחו עמם את המתורגמן. למזלי פגשתי ביהודי מסיציליה אשר יכול היה להבין את דברי והוא שלח לי שומרוני זקן אשר הודות לכמה תרופות שנתן לי הפיג את החום הגדול שסבלתי ממנו.

למרות התיאור הקצר, חשוב לציין כי זהו המקור היחיד הידוע לנו המזכיר יהודי מסיציליה המתגורר בעזה. מיהו? כיצד הגיע לעזה? על כך לא ידוע לנו דבר.

ההיסטוריה היהודית של עזה

אבל העדות המעניינת ביותר מהתקופה הממלוכית היא של מבקר יהודי ושמו ר' משולם מוולטורה. ר' משולם בן מנחם מוולטורה היה בן למשפחת יהודים עשירים באיטליה, שעסקו בעסקי בנק בכמה ערים באיטליה, ובעיקר בפירנצה. אבי המשפחה היה מבולוניה ומשם עבר לעיירה וולטורה. מכאן קיבלו את שם משפחתם. בניו אברהם ומנחם עברו אחרי מותו לפירנצה והמשיכו בעסקי בנק, ואחריהם עבר העסק לארבעת בניו של מנחם, שמשולם היה אחד מהם. הבנים לא השכילו לשמור על רכושם של אביהם וכעבור זמן מה ירד מאד מצבם הכלכלי. ידוע גם כי בני המשפחה התעניינו בספרות עברית ואחד מהם אף כתב שירים בעברית.

משולם מוולטורה הגיע לארץ-ישראל כדי לקיים נדר שנדר בעת צרה. לארץ הגיע דרך מצרים ומשם בשיירה דרך מדבר סיני. אחד עשר יום ערך המסע הזה שבסיומו הגיע לעזה – מוקד התעניינותנו. מעזה הלך לחברון ומשם עלה לירושלים אליה הגיע ב- 29 ביולי 1481. בירושלים נשאר קרוב לחודש ימים שאחריה יצא לרמלה ומשם ליפו, לקראת עזיבתו את הארץ בספינה בחזרה לאירופה, בדרך חזרה עוד הספיק לערוך סיבוב קצר דרך ביירות ודמשק.

את יומן הנסיעות רשם משולם תוך כדי המסע מיד עם צאתו לדרך. ככל הנראה עשה זאת לבקשת ידידים או קרובים שכן הדבר ניכר מנוסח כתביו. משולם רשם לא רק את מאורעותיו והרפתקאותיו המרובים והשונים, אלא כל מה שראו עיניו ושמצא בו ענין מיוחד. הוא גם הקפיד לציין את המרחקים המדויקים שעבר – דבר שמקל בהרבה על זיהויים המדויק. לשונו העברית חיה ורעננה אף כי הוא השתמש במאות מלים איטלקיות לשמות עצם ידועים שלא מצא להם מלים עבריות, דבר שגרם לעיכוב ניכר בהדפסת ספרי מסעותיו בעברית. עם זאת הפרקים על אלכסנדריה ועל כניסתו לירושלים – בהם הוא הזכיר גם את ביקורו בעזה – מצויים בנוסח מתוקן. כיהודי הוא הקפיד לתאר בפרוטרוט את הישוב היהודי שבכל מקום ורשם את מספר היהודים ומנהגיהם. בזכות מנהגו זה נשפך אור מיוחד על הקהילה היהודית בעזה באותה תקופה. וכך מתאר ר' משולם את עזה:

עזה קורין אותה הישמעאלים גאזה, והיא ארץ טובה ושמנה

ופירותיה משובחים מאד. ולשם נמצא לחם ויין טוב, אף כי היינות אינם עושים אלא היהודים. והיא מקפת ד' מילין, ואין לה חומות, והיא סמוכה לים כמו ו' מילין, ובבקעה היא יושבת, ויש בה עם רב כחול אשר על שפת הים. וכמו ס' (ששים) בעלי בתים יהודים. וכמו-כן ד' בעלי בתים שומרונים והם יושבים בשיפוע הארץ, ובראש היידיקה (תל) הבית מדלילה והיה דר בתוכה שמשון הגיבור. וסמוך לשם מעט, כמו שמינית מיל, בתוך עזה ג"כ, ברום הארץ, ראיתי החצר הגדול אשר הפיל בחזקו ובתקפו. והבתים ההם עדיין חרבות ושוממות, כי יראה כי החצר ההוא היה דבר גדול לפי מה שיראה עד היום הזה.

ועוד תיאור מעניין בהמשך ספרו של ר' משולם מוולטורה: "בעזה יש כמו נ' (חמישים) בעלי בתים, בעלי מלאכות וגם בהם נכבדים. ויש להם בית-כנסת יפה וקטן וכרמים ושדות ובתים וכבר התחילו לעשות היין חדש (ר' משולם, כפי שכבר ציינו, ביקר בעזה בחודשי הקיץ, בעת ימי בציר הענבים בשפלה — ח.ה.). וכבדו אותי ביותר ובפרט ר' משה ב"ר יהודה ספרדי, והוא כבד-פה מעט, ור' מאיר ספרדי צורף... והיהודים יושבים ברום הארץ ירומם ה'. ובית דלילה ברום הארץ, בראש היודיקה". מעניין כי שניים מהיהודים מכוונים בפי משולם "ספרדים" וזאת כ-11 שנה לפני גירוש ספרד.

אבל התיאור — ממש מרתק. כאילו כבדרך אגב אנו למדים מדבריו — וגם מהכתבים האחרים — כי עזה בתקופה הממלוכית היא עיר פרזות שאינה מוקפת חומה, שהיא גדולה מירושלים, ושהיהודים מזהים את המקום בו הפיל שמשון את האולם עליו ועל הפלישתים והוא אפילו קרוב מאד לרחוב שבו גרים היהודים. לא פחות חשוב מכך אנו למדים שיהודי עזה שלטו בתחום ייצור היין באיזור והם אף שיווקו את יינם ליהודי ירושלים. זו אולי אחת הנקודות המעניינות לגבי יהודי עזה באותם ימים, כעשר שנים לפני גירוש ספרד: בין עיסוקם של יהודי עזה נמצאת גם עבודת אדמה, במטעיהם ובעיבוד שדותיהם, ומכאן שהיתה זו קהילה ותיקה למדי, אם בידיהם נמצאים קרקעות שדות וכרמים. סביר להניח גם שהיהודים היו היחידים שעסקו בגידול גפנים ועשיית יין שהרי המוסלמים אסורים כידוע בשתיית יין.

ההיסטוריה היהודית של עזה

הדברים מקבלים חיזוק בתיאור נוסף, של פרשן המשנה הנודע ר' עובדיה מברטנורא שביקר את עזה בדרכו מאיטליה דרך מצרים לארץ-ישראל, שבע שנים אחרי ר' משולם מוולטורה. יליד העיירה האיטלקית ברטינורו היה רבי עובדיה ירא, ממנה קיבל את שמו "מברטנורא". מעטים הפרטים על תולדות חייו. אין ידיעות ברורות על מקום מגוריו ועל חייו באיטליה. גם לא ידוע בדיוק מתי חיבר את פירושו המפורסם על המשנה. מן הסתם השלימו בארץ-ישראל ויעידו על כך המלים הערביות הרבות המופיעות בפירושו.

עובדה שאינה שנויה במחלוקת היא שבראש-חודש כסלו רמ"ו (1485 לסה"נ), יצא רבי עובדיה מברטנורא בדרכו לארץ ישראל. שנתיים וארבעה חודשים ארכה נסיעתו לארץ הקודש, זאת מכיוון שהוא התעכב זמן ממושך בנאפולי פאלירמו וסאלירנו (בשני המקומות האחרונים הרביץ תורה ברבים). במסיימה, רודוס, ורק אח"כ המשיך לאלכסנדריה שבמצרים. באלכסנדריה שהה שבוע ימים ופגש בה משפחה יהודית שהיתה בדרכה לירושלים. עמם עבר לקהיר בתחילת חודש אדר רמ"ח. בכ' אדר אותה שנה יצא בשירת גמלים דרך מדבר סיני. בדרכו עבר בעזה, ממנה המשיך לחברון ומשם דרך בית-לחם לירושלים, אליה הגיע בי"ג ניסן רמ"ח. בשבתו בירושלים השקיע רבי עובדיה חלק גדול ממרצו בקימום הקהילה היהודית בעיר. כעשרים שנה בקירוב, עד פטירתו (שגם המועד הזה, ואפילו השנה בה אירע, אינם ידועים במדויק), ישב בירושלים.

עשרות איגרות כתב רבי עובדיה. החשובות בהן הן אלו שכתב לאביו, לאחיו ולעוד אדם אלמוני ששמו לא מצויין (ר' עובדיה מברטנורא מכנה אותו "אדון"). איגרות אלו מספרות על נסיעתו לארץ ישראל ועל השנתיים הראשונות לישיבתו בה. שלש אגרות אלו מוסרות ידיעות על תולדותיהם מנהגיהם ואורחות חייהם של יהודי סיציליה, רודוס, מצרים וארץ-ישראל — ידיעות המהוות לעתים קרובות המקור היחידי לדברי ימי יהודי ארצות אלו באותם ימים. אגרותיו מלאות ידיעות גיאוגרפיות, הסטוריות ומסחריות כלליות שכולן מדויקות. דבר זה בא ללמד על אופיו של רבי עובדיה מברטנורא לא רק כפרשן דגול של המשנה אלא גם כחוקר שניתן לסמוך על פרסומיו ללא עוררין. את רשמי מסעותיו פירסם בספרו "מסע לארץ-ישראל".

חגי הוברמן

התיאור על ביקורו בעזה מופיע באיגרת שכתב לאביו הזקן ביום ח' אלול רמ"ח, זוהי איגרתו הראשונה מארץ-ישראל. וכך הוא מתאר בה את העיר עזה, אליה הגיע בז' ניסן רמ"ח:

**ראיתי בעזה הבית אשר הפיל שמשון על הפלשתים, כפי מה
שספרו לי היושבים בארץ מן היהודים. ובעזה היום כשבעים
בעלי בתים רבנים, ושני בעלי בתים שמרונים, ולא ראיתי שם
קראים. ישבנו בעזה ארבעה ימים ושם היום רב אשכנזי נקרא
ר' משה מפראגה, אשר ברח מירושלים והביאנו אל ביתו בעל
כרחי, והייתי עמו כל הימים אשר ישבתי בעזה. וביום השבת
באו כל זקני הקהל והפרושים לסעוד עמנו, ובהביאו אשישי
ענבים ופירות כמנהגם, ושתינו שבעה או שמונה כוסות קודם
אכילה, והיינו שמחים.**

ובכן, גם לפי ר' עובדיה מברטנורא נערכה הסעודה בעזה על בסיס אשישי ענבים ופירות שהיו מצויים ככל הנראה בקרב יהודי עזה.

עוד עובדה שכדאי לשים אליה לב היא האזכור של "ראש הייודיקה" — התל — שבו, לפי סיפוריהם, ביתה של דלילה שהיה דר בו שמשון הגיבור. סיור בעיר גם כיום מגלה כי השכונה הגבוהה בעיר היא זו שהערבים קוראים לה עד היום "חארת אל-יהוד" — שכונת היהודים. ר' משולם מוולטורא מזכיר גם את קיומו של בית-כנסת בעיר. המסייר בעיר כיום יראה כי בנקודה הגבוהה ביותר של העיר ניצבת כנסיה קתולית. כנסיה זו מעניינת בשל כיוון התפילה המשוונה שלה — הפתח במזרח, וכיוון התפילה למערב — תופעה נדירה בארץ ובעולם. בחצר הכנסיה נתגלו לפני שנים מספר שברים של סורגים קדומים עשויים שיש. על שבר אחד נמצאה כתובת ביוונית האומרת: "לשלום יעקב בן אלעזר בניו למען להודות לאל על המקום הקדוש..." על שבר שני בצורת עמוד, שנתגלה בידי יהודי עזה לפני כמאה שנה, חקוקות המלים: "המלאך הגואל אותי מכל רע יזכני לעלות לירושלים" (יצחק בן-צבי יספר לימים על אחריתו של עמוד זה. צבי הירשפלד מרוחמה שמע על קיומו של העמוד וביקש מהכמרים לקנותו. הללו סירבו תחילה ורק אחרי התערבות הקונסול האנגלי ניאותו למכרו בשני לא"י. הירשפלד הביאו לרוחמה ומשם לראשון-לציון אלא שאז אירע לפתע

ההיסטוריה היהודית של עזה

אסון: הירשפלד מת באופן פתאומי ובני משפחתו החליטו לקבוע את העמוד על קברו. הוא מוצב על קברו של הירשפלד בבית-הקברות של ראשון-לציון עד היום). על שבר שלישי נמצאו חקוקים מנורת שבעת הקנים ולידה שופר ולולב. מכאן אנו למדים כי במקומה של כנסיה זו עמד בעבר בית-הכנסת של השכונה היהודית משלהי המאה ה"ו ועד המאה ה"ט, כפי שנראה בהמשך.

שבר השיש בו חרוטה מנורת שבעת הקנים ולידה שופר ולולב

ראינו איפוא כי העיר עזה, שהוקמה מחדש כזכור במאה ה"ב בידי המלך הצלבני באלדווין, נבנתה לפי עדויות אלו על חלק של אותה גבעה אשר עליה השתרעו חרבות עזה הקדומה. שם גם עמדו — הן לפי ר' משולם מוולטורא והן לפי ר' עובדיה מברטנורא — חורבות הבית אשר הפיל שמשון, ולפי ר' משולם מוולטורא גם בית-הכנסת של יהודי עזה.

ז. מספרד לעזה אחרי הגירוש

כאן אנו מגיעים אל אחד האירועים המשמעותיים בחיי העם היהודי בסוף המאה הט"ו, והוא גירוש כל יהודי ספרד בשנת רנ"ב (1492 לסה"נ), וחמש שנים אח"כ, בשנת רנ"ז, גירושם של יהודי פורטוגל. רבות נכתב ונאמר על אותה פרשה קשה בתולדות עם ישראל. לעניינינו חשוב לציין כי בין מגורשי ספרד ופורטוגל היו לא מעט משפחות ששמו את פניהן אל ארץ-ישראל — וחלקן בחר לו למושב את העיר עזה. הישוב היהודי בעיר באותה תקופה גדל באורח ניכר. לדוגמא אפשר להביא את משפחת קאשטיל שהיתה אחת המשפחות — שבעה אחים — שיצאו ישירות מספרד אל ארץ-ישראל והתיישבו בעזה. עוד נפגוש בהמשך קורותיה של משפחה זו.

מאותה תקופה קיימות עוד שתי עדויות, של שני גרמנים המסיירים בארץ-ישראל, על יהודים בעזה. בן האצילים הגרמני אנרנולד פון הארף, מהעיר הארף ליד קלן, שביקר בארץ בשנת רנ"ח, מספר כי נכלא בידי השלטונות הממלוכיים בעזה ונכלא בבית-הסוהר לשלושה שבועות. הוא לא מפרט את הרקע למעצרו אך רומז כי היהודים הם שהלשינו שלא שילם את דמי מס-המעבר במקום. הארף, שמתגלה אף הוא בספרו כשונא יהודים מדופלם, ממליץ לא לשלם כל מס, לא ליהודים ולא למוסלמים, כי בלאו-הכי עליהם לפרוע בכל הערים והכפרים שיעברו דרכם את מיסי הדרכים הנהוגים בהם. אך הוא מזהיר במיוחד: **"כן יישמר גם מן היהודים המתגוררים שם והבקיאים יפה בשפתנו, כי הללו מוכנים לרמותנו, להלשין עלינו ולהמיתנו"**. ובכן, לפי עדותו של הארף היהודים בעזה היו דוברים גרמנית, והם שהלשינו עליו שהוא אינו סוחר רגיל אלא צליין, מעמד שחייב לשלם מס גבוה יותר (חמישה דוקטים, לעומת שני דוקטים בלבד שהצטרך לשלם סוחר, זאת על פי דבריו של הארף עצמו). כיוון שלא עשה זאת, נכלא. אפשר רק לרחם על הארף, שהשנאה לעם ישראל מחלחלת בכל שורה בספרו, המעיד על עצמו שנאלץ לפגוש יהודים בכל עיר בה ביקר בארץ-הקודש.

ההיסטוריה היהודית של עזה

הנוסע השני הוא האביר הגרמני מרטין באומגרטן שיצא בתחילת שנת רס"ח, (נובמבר 1507 לסה"נ), עם בנו ושתי בנותיו למסע צליינות בארץ-הקודש. וכך הוא מספר על ביקורו בעזה:

ביום הארבעה עשר (לחודש נובמבר — ח.ה.) עם שקיעת השמש התקרבנו לעזה. ולאחר שרכבנו בקרבתה במשך זמן מרובה, ירדנו לבסוף על-יד ביתו של נוהג הפרדות שלנו. שהינו שם שני ימים ושכרנו יהודי, ששמו היה דויד, להיות המתורגמן שלנו, ואשר בעצתו קנינו בגדים סרציניים, הזולים והגסים, כפי שיכולנו להשיג, כך שבתלבושת זו נוכל באופן חופשי ביותר לבוא ולצאת באיזה מקום שהוא שתינתן לנו ההזדמנות להיות בו.

מהמשך ספרו של באומגרטן מתקבל הרושם שהוא היה שבע רצון מהמתורגמן-המדריך היהודי שלו שסייע בידיו להסתובב באיזור המוסלמי מבלי להתבלט. עובדה, כשהוא מגיע לחברון — כך הוא מספר — שוב שכר את שירותיו של יהודי שישמש לו מדריך ומתורגמן.

עשר שנים אחרי ביקורו של באומגרטן מתחילה בארץ-ישראל תקופה חדשה, משמעותית גם לגבי תולדות היהודים בעזה. בשנת רע"ז, (1517 לסה"נ) כובש השולטן העותומני סלים את ארץ-ישראל. מתחילות ארבע מאות שנות הכיבוש התורכי של ארץ-ישראל. היהודים, כדאי לציין, קיבלו בהתלהבות את הכיבוש העותומני. יחסם הידידותי של המלכים העותומנים לגולי ספרד נסך ביהודים את התקווה כי סיפוחה של א"י לממלכה העותומנית יביא לשיפור מצב היהודים בארץ. עקב כך מתחילה תנועת עלייה גדולה של יהודים לארץ, והדברים מקבלים את ביטויים בקהילה היהודית של עזה. עיון במסמכי ארכיון תורכיים מהארכיון הממלכתי בקושטא מגלה כי במפקד של השנים רפ"ה-רפ"ו (1525/6 לסה"נ), נמנו בעיר 95 משפחות יהודיות ששילמו מסים. בשנים רצ"ג-רצ"ט (1533-1539 לסה"נ), נמנים בעיר 98 משפחות יהודיות. בשנים ש"ח-ש"ט (1548/9 לסה"נ), אנו מוצאים כבר 116 משפחות ועוד 5 רווקים.

שש שנים אחרי תחילת הכיבוש העותומני, בחודש אדר רפ"ג (1523 לסה"נ), מבקר בארץ דוד הראובני. דוד הראובני היה ממבשרי הגאולה, ארבעים

חגי הוברמן

שנה לפני משיח-השקר שבתאי צבי. שמו וזהותו האמיתיים אינם ידועים. המקור העיקרי, שממנו אנו לומדים על פעולותיו, הוא ספר בצורת יומן מסעות, כתוב בעברית, חובר ככל הנראה בידי עצמו. ישנה דעה בקרב כמה מן החוקרים כי מדובר בספר דמיוני, המבוסס על שמועות ואגדות שהיו מהלכות באותו זמן. אבל כנגדם סבורים אחרים שלמרות שאין לדברים אישור מכל מקור אחר הרי בכל זאת לא מדובר בפרי הדמיון אלא בתיאורים אוטנטיים של אירועים שהתרחשו. לנו נראה שהדברים בכל זאת אינם דמיוניים, שכן לכמה מהדברים יש אישורים ממקורות נוספים, כמו למשל העובדה שבין יהודי עזה נמנו צורפים רבים.

פעמיים אם-כן, על-פי עדותו של הראובני, הוא ביקר בעזה בשנת רפ"ג. וכך הוא כותב על ביקורו הראשון בחודש אדר:

והגעתי בעזה תוך בית אחד גדול שהוא כמו מחנה (הכוונה ככל הנראה לח'אן הגדול של עזה המוכר גם ממקומות אחרים — ח.ה.), ונתנו לי חדר אחד מהחדרים העליונים, ואני יחיד. ובחדר שלי היה שוכן יהודי תגר מב(י)רוט, (ביירות — ח.ה.), ושמו אברהם דונאץ. (מהכתיב לא ברור האם נכתב דונאץ או דונאך או אולי דונאן — ח.ה.) ועמדתי בחדר ההוא שנים ימים ולא דברתי עמו דבר. ואני כל היום מתפלל, ואני מדבר עם שום אדם. ואחרי כן קראתי אותו ואמרתי לו: "מה שמך?" ואמר לי: "שמי אברהם". ואמרתי לו: "מה אתם מתפללים בזה הזמן, 'מוריד הגשם' או 'מוריד הטל'?" ואמר לי: "מוריד הגשם". ועוד אמר אלי כי הוא ראה ישמעאלים הרבה וגם מבני הנביא — "ולא ראיתי איש חכם כמוך". ואמרתי אליו: "יודע אני בחשבון, כי היום לכם יום שמחה ויום פורים". והשיב לי: "כן, אמת דבריך". ושאל ממני: "מי הודיעך כל אלה?" אמרתי אליו: "איך בארצי יהודים הרבה וחכמים גדולים, ובתיהם קרובים לבית, ויש לי חברים מהם אוכלים על שולחני, והם אוכלים על שולחני מענייני פירות, בלי בשר. והם אוהבים אותי וגם אני אוהב אותם". ואמר לי: "איך אנחנו היהודים בזו הארץ, לא נוכל לדבר עם שום ישמעאלי, ולא מבני הנביא, כי הם שונאים אותנו, ויותר הם אוהבים הכלבים מהישראלים". ואמרתי לזה היהודי: "לא תיראו

ההיסטוריה היהודית של עזה

ולא תפחדו, כי הקץ הגיע אליכם בקרוב, והקב"ה משפיל הרשעים עד ארצה ומגביה שפלים עד מרום, ויגיע זמן קרוב שתראו עניינים גדולים ובלבולים רבים וסכסוכים בין המלכים. ואתה, אברהם, תעשה עמי חסד ואמת תבקש לי תגרים שידריכוני לבית המקדש. ותהיה הדרך תחילה לחברון". ואמר אלי: "אני אעשה הכל". והלך ממני וראה אנשים חמרים (בעלי חמורים — ח.ה.) תגרים, ובא לפני ונתן לי חמר אחד ועשה בינו וביני מסחר. ולא רציתי לגלות אליו סודי, כי אם בהיותי על הדרך נתתי לו ראשית דברים.

"ואחרי כן בא אלי הוא (ו)צורף שמו יוסף, בעל חנות, ויש לו אח ושמו יעקב ואביהם הזקן חי. ועומד הוא ויוסף הצורף לפני ביום ההוא כמו שנים שעות. ואני מסתויר דברי מהם, כי אם ראשי פרקים מסרתי להם. והיהודים שלחו אלי בהחבא על יד היהודי אברהם בשר ולחם. ועמדתי בעזה חמישה ימים".

הקטעים והסיפורים של דוד הראובני ארוכים למדי, ולמרות זאת מבחינה מדעית הם חסרי משמעות. מדובר בחוויות אישיות מתובלות בהווי — ותו לא. כך שלמרות אריכותם הם לא מוסיפים לנו הרבה מידע על העיר, למעט העובדה המאשרת קיומם של סוחרים ובעלי חנויות יהודיים בעזה באותה תקופה, מאשרת את עובדת מלאכת הצורפות כמלאכה המקובלת בקרב יהודי עזה ומגלה גם אי-אלו שמות של יהודי עזה באותן שנים.

פרנסת יהודי עזה ממשיכה להיות באותה עת מבוססת על מסחר וחקלאות. העיסוק החקלאי מעורר מטבע הדברים בעיות הלכתיות רבות והדברים מוצאים ביטויים בספרי השו"ת העמוסים בשאלות שמפנים אליהם יהודי עזה. ר' דוד בן-זמרה, הרדב"ז, שישב באותה עת במצרים, מזכיר למשל באחד מספרי השו"ת (חלק ד סימן ל), שאלה שהופנתה אליו בידי יהודי מעזה: "למדנו רבנו אם בני עזה חייבים להפריש תרומות ומעשרות מפני שיש קצת אנשים שיש להם קרקעות..."

ספרי שו"ת אלו מהווים מקור יקר ערך מאין כמוהו למידע על הקהילה היהודית בעזה במאה ה' לספירה. כך אנו לומדים למשל כי בשנת ה'ש 1540 לסה"נ, היו יהודים צורפים בעזה ולהם חנויות ברחוב או בשוק הצורפים.

חגי הוברמן

כן היו בעיר סוחרים יהודים שעסקו במשא-ומתן ואחד מהם לפחות היה יליד העיר חברון שעבר לגור בעזה ולסחור בה. עובדה זו חשובה להבנת הקשר המיוחד בין עזה וחברון כפי שנגלה מכאן ולהבא לאורך כל ההיסטוריה. עוד למדים אנו מספרי השו"ת כי אפילו בסופה של המאה ה"ט, בשנת ש"ז (1597 לסה"נ), היתה העיר עזה עיר מסחרית חשובה וסוחרים יהודים נשאו ונתנו בה, והיה קיים קשר בין יהודי מצרים ובין יהודי עזה. מתוך תשובתו של ר' יוסף מטראני, רבה של צפת באותו זמן, על שאלה ששאלוהו יהודים מעזה, אפשר ללמוד על הרכבו של הישוב היהודי שם: סוחרים ובעלי מלאכה פשוטים שאין ביניהם ולו למדן אחד שיקבע עיתים לתורה, וגם רופאים אינם מצויים שם. מכאן ראייה כי הישוב היהודי בעזה קטן באותה עת עד כי גם תלמוד תורה אחד לא היה בעיר. כדאי להזכיר כי המסמכים בארכיון הממלכתי בקושטא מלמדים שבשנים שי"ז-שי"ח (1557/8 לסה"נ), נרשמים בעזה רק 81 משלמי מסים.

ח. בין עזה וחברון

ישובה היהודי של עזה ממשיך להתקיים גם במאה הי"ז. באורח פאראדוכסלי גדל הישוב היהודי בעיר "בזכות" חורבן של ירושלים וחברון. פליטי שני ערים אלו היו מבקשים להם בשעת צרה מקלט זמני בעזה, שם היו שולטים מושלים אחרים. גם בתקופות של מגיפות שהיו פורצות בירושלים וחברון — וכאלו, מסתבר, לא היו נדירות כלל בשווקים ובקסבות הצפופים של שתי ערים אלו — היו היהודים היושבים שם חשים אל העיר עזה המרווחת והשטופה פרדסים וגינות, בה יכלו מלמצוא את מחייתם בשפע. כך למשל אנו מוצאים מסופר אצל ר' אברהם אזולאי, סבו של החיד"א, הכותב בספרו "בעלי ברית אברהם": **"בהיותי בדד מסיעתא קדישתא בני מתיבתא קדישא, חכמי עיר הקודש קרית-ארבע כי נתגרשנו לעזה תובב"א, מפני יד ה' אשר היתה בכל הר הקודש ובירושלים תובב"א"**. הרב אזולאי נפטר בשנת ת"ד (1644 לסה"נ), ומכאן יוצא שנמלט לחברון בתחילת המאה הי"ז.

גם על בני משפחת קאשטיל שהזכרנו קודם לכן, ידוע לנו כי הם עברו מעזה לחברון. בשנת ה'ש, (1560 לסה"נ) מוזכר בשו"ת הרדב"ז שמו של ר'

ההיסטוריה היהודית של עזה

יעקב קאשטיל שהיה צורף בעזה והיתה לו חנות ב"סאגה", הוא שוק הצורפים. באיגרת משנת תע"ז, (1717 לסה"נ) נזכר שמו של ר' יוסף קאשטיל מחכמי חברון. מכאן למדים שהמשפחה עברה מעירה עזה לחברון.

אבל לא רק מחברון וירושלים באו פליטים לעזה, אלא גם מצפת וטבריה. משם כמובן הגיעו בני תורה מופלגים אשר חיזקו בעיר את ידיעת התורה, יסדו בה ישיבות וחיזקו את רוחו של הישוב הקיים. אלו לא היו כמובן אורחים לרגע אלא תושבים לאורך זמן, לשביעות רצונם של תושבי העיר שהשתדלו ככל יכולתם להגדיל את מספר תושבי עירם. ידוע לנו למשל כי במסגרת מאמצים אלו הם ניסו כבר בשנת ש"ס (1600 לסה"נ), לשדל את הסוחר הירושלמי דוד כהן אלצפדי — ששמו מעיד על מוצאו הצפתי — שהיה עובר בעזה לרגל מסחרו במצרים, שיתיישב בקרבם יחד עם אשתו. כדי לפתותו הבטיחו לו שיפטרוהו מכל המסים והארנונות מלבד מס של ארבעה גרוש לשנה. אולם הסוחר שהיה בקיא ככל הנראה בהוויות העולם, לא סמך על דברתם והשיב: "אם תישבעו על הדבר הזה כן אעשה". הללו הבטיחוהו על כך במכתב "במקום שבועה" אבל ככל הנראה לא עמדו בדיבורם, שכן כעבור חמש שנים אנו מוצאים כיצד אותו אלצפדי תובע את יהודי עזה לדין תורה לפני רבה של העיר, יצחק שלום בן-ארחא, בנו של ר' אליעזר בן יצחק ארחא החברוני. הרב בן-ארחא קיבל את טענותיו של אלצפדי ופסק לטובתו. הפסק נחתם בט"ז כסלו שנת שס"ה על ר' יצחק ארחא אנו יודעים שבסוף המאה הט"ז הוא עבר מצפת לעזה, שהיה נודע בלמדנותו וחסידותו ושהיה מקובל כאחד מתלמידיו המובהקים של האר"י הקדוש מצפת. ר' יצחק ישב כאב בית-דין בעזה עד מותו בשנת שס"ו, אחריו שימש בנו ר' אליעזר בן ארחא אשר החזיק במשרה זו עד שנת שע"ט, באותה שנה עבר לחברון ולא ברור אם משום שהציעו לו שם משרה טובה יותר או משום שלעזה הגיע רב גדול ממנו ומפורסם בתורה שעתיד להתפרסם עד ימינו — ר' ישראל נג'ארה.

ט. הפייטן שהיה לרבה של עזה

ר' ישראל נג'ארה היה בנו של רב צפתי, ר' משה נג'ארה שהיה מגורי האר"י, ועבר לדמשק לכהן שם כרב העיר — שם נולד ככל הנראה ר' ישראל. הוא למד תורה מפי אביו ורוח השירה עוררה את כינורו עוד בשחר ילדותו. מלבד שירי קודש הנמצאים בידינו למאות, בהם כאלו שלא נדפסו עדיין, חיבר ר' ישראל גם שירי חול. בהיותו נודע כמשורר וכמליץ ביקשוהו לפעמים גם בני עירו לחבר להם שירים לעת מצוא. 650 שירים חיבר ר' ישראל נג'ארה שרק מיעוטם ראו אור עד כה.

מסיבות שאינן ברורות לנו עזב ר' ישראל את דמשק ונדד בערים שונות בתורכיה. מאוחר יותר שב לדמשק אך חכמי העיר ביקרוהו על שירתו ה"חילונית" והוא עבר לצפת. כעבור זמן קצר, כנראה בגלל מגפה שפרצה בצפת, הוא עקר לעזה — ההשערה היא שהיה זה בסביבות שנת ש"פ, וזמן-מה אחר-כך מונה לרב הראשי של יהודי עזה.

החיד"א מספר עליו שהיה מורה-צדק בקהילת עזה והיה מתכתב עם גדולי דורו. עוד בשבתו בצפת חיבר ר' ישראל ספר פיוטים בשם "זמירות ישראל". המפורסם בין פיוטיו הוא הפזמון "יה-ריבון עלם" המושר עד היום הזה בכל שולחן ליל-שבת בקהילות אשכנז וספרד גם יחד.

חמש שנים בסך-הכל ישב ר' ישראל נג'ארה על כס הרבנות בעזה, עד פטירתו בשנת שפ"ה, הוא נקבר בעזה ואחריו ישב על הכס הרבנות שם בנו ר' משה נג'ארה.

תקופתם של הרבנים לבית נג'ארה היא אחת מתקופות הפריחה של קהילת יהודי עזה. הישוב היהודי בעזה באמצע המאה הי"ז הוא ישוב חשוב ופעיל למדי, מסודר ומאורגן בקהילה אחת, שיש לה בית-כנסת משלה ובראשה יושב רב, וגם פרנסים ומנהיגים העומדים בראשה הדואגים לשלום הישוב כולו. נוסף לכך התושבים היהודיים מפרנסים את עצמם ואינם חיים מכספי תרומות ו"חלוקה" כאחיהם הגרים בירושלים וחברון.

ההיסטוריה היהודית של עזה

המצב הזה עתיד להשתנות תוך זמן קצר בעטיו של יהודי עזתי מפורסם אחר המוציא לעזה שם לזכרון עד היום – ולא לטובה.

י. עזה כמרכז השבתאות

יליד ירושלים היה אברהם נתן בנימין בן אלישע חיים אשכנזי, שהתיישב בעזה אחרי שנשא לאשה את בתו של סוחר עזתי עשיר, שמואל ליסבונה. את שעותיו הקדיש ללימודי הקבלה ושמו יצא למרחוק כמי שיכול לראות את נפש האדם ובעיקר לרפאו.

כך הגיע שימעו גם אל שבתאי צבי, ירושלמי תמהוני שנהג בחסידות ובפרישות והיה נתון רבות למצבי רוח מדכאים. באחת הפעמים, כאשר היה שבתאי צבי בשליחות אנשי ירושלים אל סוחר יהודי עשיר בקהיר, סר אל ביתו של נתן אשכנזי כדי לבקש ממנו תרופה לדיכאון שהיה פוקד אותו. אבל במקום להעניק לו ריפוי יצא נתן העזתי – שהיה רואה בחזיונותיו באותן שנים את בואו הקרוב של המשיח – לרחובות עזה והכריז באוזני הציבור כולו על שבתאי צבי כעל משיח. הדבר היה בליל חג השבועות שנת ת"כ, נתן היה איש בעל עוז רוח ובדבריו עשה רושם על כל שומעיו. היה זה בבית-הכנסת – ככל הנראה אותו בית-כנסת שהיה במרומו של התל – כשנתן העזתי הכריז בקול על שבתאי צבי: "זהו מושיען של ישראל משיח אלהי יעקב" והציבור כולו קרא לעומתו "חי מלכנו שבתאי לעולם". רק מאותו רגע החל גם שבתאי צבי עצמו להאמין שהוא אכן המשיח.

מאותה שעה נעשתה עזה למרכז תעמולת משיחיות-השקר של שבתאי צבי. נתן העזתי ישב בעזה, שלח מכתבים לכל העולם על משיחיותו ומלכותו של שבתאי וזירז את העם בכל הארץ ובתפוצות הגולה לצום ולחזור בתשובה. לאנשי הגולה קרא לעלות לארץ לראות את פני "המלך המשיח" ולקבל את "עול מלכותו".

במכתביו לא שכח נתן את תושבי עירו ואף ניסה לרוממם. באחד ממכתביו הוא כותב: "כל היהודים בעולם לא יינצלו מזה רק היהודים היושבים בעזה שהועילו לש"צ היותו מולך בעזה, כמו שהועילו לדוד ראשית מלכותו בחברון, כי עזה היא עז ה' ושם ניצלו הצדיקים לקיים הכתוב 'מגדל עז שם ה' בו ירוץ צדיק ונשגב'". ומשהוחרם שבתאי צבי ע"י רבני ירושלים פירסם נתן

חגי הוברמן

את "נבואתו" שירושלים חדלה להיות עיר הקודש וכבודה ניתן לעזה הטובה ממנה.

גם לאחר ששבתאי צבי עצמו התאסלם עוד ניסה נתן העזתי להוכיח את אמיתות משיחיותו של שבתאי. אך הוא כבר היה דמות נלעגת וסופו שמת בנכר, על אדמת יוגוסלביה, עזוב ונשכח.

הפרשה גרמה כידוע פילוג עמוק בעם ישראל — וגם הסבה נזק כבד לשוב היהודי בעזה. חשיבותה של הקהילה היהודית שפרחה כל כך — רוחנית וכלכלית — בתחילת אותה מאה, ירדה בסופה לבירא עמיקתא. ברשימת משלמי המסים המצויים בפנקסים הרשמיים של ממשלת תורכיה נרשמו בשנים ת"נ-תנ"א (1690/1 לסה"נ) עשרים וששה ראשי משפחות בלבד. אותם בודדים שנשארו בעיר היו סוחרים ומתווכים שפרנסתם היתה בעיר החוף הזאת שקשרה כזכור את ארץ-ישראל וסוריה עם מדבר סיני.

יא. ר' שמואל קאשטיל מחדש את הקהילה היהודית בעזה

אך ההתיישבות היהודית בעיר התאוששה במהירות ראוייה לציון. לקראת סוף המאה הי"ז שוב חוזרות העדויות הרבות של נוסעים ועולי-רגל העוברים בעזה ומציינים בכתביהם את היהודים שפגשו בעיר. כך למשל ר' עזרא מלכ, בנו של הרופא והפרנס של ירושלים ר' רפאל מרדכי מלכ, מספר כי את דבריו הנכתבים על גבי גיליון של כתב-יד אביו הוא כותב בעיר עזה בשנת תע"א, ייתכן שמלכ שימש אז כרבה של קהילת עזה.

האדם המחדש את הישוב היהודי בעזה בתחילת המאה הי"ח הוא ככל הנראה ר' שמואל ב"ר משה קאשטיל, אחד במבני משפחת קאשטיל שהתגוררה כזכור בעיר, היוצא אף לנדוד ולאסוף כספים למען הקהילה. הדבר היה ככל הנראה בשנת ה'ת"נ (1690 לסה"נ), ואולי אף קודם לכן. מעט מאד ידוע לנו על אותו ר' שמואל קאשטיל. בידי צאצאי המשפחה — בהם מי שהיה המושל הצבאי של חבל-עזה (בסוף שנות ה-70 במאה הנוכחית כמובן), תא"ל (מיל.) יוסף קסטל — ישנו ציור שער של ספר "שיר-השירים" שנכתב בידי שמואל קאשטיל ובו נאמר: "זהו ספר של שיר השירים תרגום עם ערבי הועתק מחדש כתבתי אותה פה בעזה תוב"ב בשנת התע"ה ליצירה בחודש שבט אני הצעיר שמואל

ההיסטוריה היהודית של עזה

לבן לאדוני אבי הישיש החכם ונעים זמירות כת"ר משה קשטיל יצ"ו השם יזכני לכתוב ספרים לאין חקר כי"ר". בשנת התע"ה (1715 לסה"נ) שוב הולכת ומתחזקת הקהילה היהודית בעזה.

עדות נוספת לכך אנו מוצאים בספר מסעותיו של החיד"א — חיים יוסף דוד אזולאי — שהגיע לעזה בחודש שבט תקי"ג (1753 לסה"נ), בדרכו מחברון למצרים. החיד"א מספר כיצד נאלץ להמתין בעזה חמישים יום עד שמצא שיירה ההולכת למצרים. מעדותו על שמחתו שזכה להימצא ב"שבת זכור" בעזה אפשר ללמוד כי במקום היה מניין יהודי — ומן הסתם גם בית-כנסת — ועל-כך היתה שמחתו. עדויות נוספות מאותה תקופה מלמדות שבעזה ישנה באותה עת קהילה יהודית משמעותית.

אך גם תקופה טובה זו בתולדות יהודי עזה לא ארכה — והפעם לא בגלל גורם פנימי אלא חיצוני — נפוליאון.

יב. חורבן עזה בימי נפוליאון

בשנת ה' תקנ"ט (1799 לסה"נ), יצא נפוליאון קיסר צרפת למסע הכיבוש שלו ממצרים לארץ-ישראל. מטרתו היתה להשתלט על השווקים והמסחר בים-התיכון ובהודו. בפברואר 1799 יצאו חילותיו מצפון-סיני מזרחה וכעבור שבועיים צרו חיילי נפוליאון על העיר עזה, שהרי כפי שהזכרנו — הדרך לכיבוש ארץ-ישראל ממצרים עברה תמיד דרך עזה. למעלה משלושה חדשים החזיק צבאו של נפוליאון בעזה — יותר מכל עיר אחרת בארץ-ישראל — וחייליו עסקו בה בביזה ושוד. מצבה של העיר מביא לפרוץ מגיפת דבר קשה והיהודים נוטשים אותה ועולים למצוא מקלטם באופן טבעי בערים עמם שמרו תמיד על קשר — ירושלים, ובעיקר חברון.

מתי בדיוק לא נותרו יותר יהודים בעזה? לפי החוקר הנודע יהוסף שווארץ היה זה בשנת תקע"ט, אבל ממקורות אחרים ייתכן שהיה זה רק עשר שנים אחר-כך, בשנת תק"פ, אחרי הרצחו של חיים פרחי, יהודי ששימש מעין שר-אוצר לשליט התורכי אחמד ג'זאר ונרצח באותה שנה. פרחי, שהיה השליט של פחוות צידון ועכו, אשר תחת חסותה היתה גם עזה, השתדל ככל הנראה לקיים ישוב יהודי בעזה אך משנהרג עזבוה תושביה היהודים.

בשנת תקצ"א (1831 לסה"נ), כובש את ארץ-ישראל השליט המצרי איברהים באשה (פחה) ושולט עליה 9 שנים. בשנת 1835 ציווה אברהים באשה לפרק את מבנה בית-הכנסת שבראש התל ולבנות באבניו מצודה בעיר מג'דל, היא אשקלון של היום. שרידי הקהילה היהודית של עזה שהתגוררו בחברון — ובראשם משפחת קאשטיל — חשו לעיר, לקחו עמם את הדלתות המקושטות של בית-הכנסת ושבּו לחברון, שם הוצבו הדלתות בבית-כנסת "אברהם אבינו". בתמונות של ביכנ"ס זה מלפני שנת תרפ"ט נראות הדלתות ניצבות בפתח בית-הכנסת.

פחות ממאה שנים אחר-כך, בפרעות שפרעו ערביי הארץ ביהודים בשנת תרפ"ט, נשרף בית-הכנסת אברהם אבינו ונחרב כליל. דלתות העץ היפהפיות נעלמו ולא ברור אם נשרפו או נשדדו. מכל מקום זכר לא נותר מהן.

היהודים השתוקקו לחזור לעזה. באיגרת ששלחו יוצאי עזה הגרים בחברון לשר משה מונטיפיורי בשנת תקצ"ט (1839 לסה"נ), הם מבקשים ממנו שיסייע להם להתיישב מחדש בעזה "לנטוע ולזרוע, לעשות בה כל מלאכה..." (מאיגרת זו נראה שיהודי עזה נטשוה רק אחרי שחיים פרחי נרצח). אבל מהפניה לא יצא כנראה מאומה.

עזה נעזבה מתושביה היהודים — אבל רגל יהודית לא כלתה ממנה. מתי בדיוק החלו יהודים שבים לעזה? התשובה לא ברורה. יצחק בן-צבי במאמר שפירסם בעיתון "דבר" בט"ז כסלו תש"ג, מספר ששמע שכבר בשנים תר"ל-תרל"ב ישבו בעזה יהודים. במקום אחר הוא כותב שמתיישביה הראשונים היו שני יהודים מערביים שבאו לקנות את צמח החנדל — מין אבטיח פרא שפריו קטן ומר מאוד אך הוא מתאים לתעשיית התרופות — הגדל בסביבה זו. (עוד נראה כיצד המסחר בחנדל הפך להיות כה פופולארי בקרב יהודי עזה). יחיאל בריל, עורך עיתון "הלבנון" — העיתון העברי הראשון בארץ-ישראל — שביקר בעזה בשנת תרמ"ג, מספר שהישוב חודש בשנת תרמ"ב:

בשנה שעברה התיישבו בה ארבע משפחות מבני מאלה אשר העפילו לעלות מנגב רוסיא לאה"ק — מספר בריל — האנשים האלה היו בארץ מולדתם סוחרים או סרסורים ויעלו לאה"ק

ההיסטוריה היהודית של עזה

להיות לעובדי אדמה... הם שלחו אחד מהם לאדעסא וקנו בקרבת העיר הזאת מכונת קיטור ושני זוגות ריחיים ורכב גדולים, ובהיותם ביפו ושמעו כי עיר עזה והסביבה מרובה באוכלוסין הביאו את המכונה ואת הריחיים לעזה... מעודם לא היו בעלי טחנה ולא הבינו המלאכה הזאת מה היא, והכסף אשר בידם הספיק רק די מקנת המכונה והריחיים.

הנסיון נכשל בסופו של דבר כיוון שתושבי עזה העדיפו את עבודת הכפיים הזולה של נשותיהם, ובשעורה שהביאו הבדווים מהסביבה לטחינה לא היה די. היזמים הסתבכו בחובות שלא יכלו לעמוד בהם.

ומוסיף בריל ומספר:

ומבני ישראל נמצא שם מלבד בעלי הטחנה והאמנים (ביחד 36 נפשות) שלשה יהודים היושבים שם ונשותיהם עמהם. ואחד מהם, והוא מילדי דמשק, הוא סוכן על אוצר הממשלה. והשניים האחרים (אב ובנו) הם מילדי מרוקו ומסחרם בחנדל. ועוד ארבעה יהודים דרים שם דירת ארעי, שניים מהם הם ילידי מרוקו ונשותיהם ביפו, ורק בעת מסחר חנדל ישבו המה בעזה, ועוד שניים מילדי ירושלים עושים כלים מפחי ברזל וסובבים בכפרים ותשובתם ירושלימה כי שם ביתם. מעת שהתיישבו בעלי הטחנה מתאספים היהודים שנמצאו שם בבית אחד מהם בכל יום השבת, ומתפללים וקוראים את התורה בציבור.

ועוד מספר לנו בריל:

בעברי ברחובות העיר עברתי ברחוב אחד הנקרא 'חארת אל יהוד' (רחוב היהודים) והכרתי על מזוזות פתחי הבתים המקום אשר מזוזה היתה קבועה בו. גם ראיתי את המקום אשר עמד שם ביהכנ"ס של היהודים, ועתה בונים שם נזירי הקאתולים בית מקלט להם. בין האבנים שמצאו החופרים ליסד את הבית ראיתי אבן שיש כעין עמוד וחקוקה עליה המלות האלה: 'המלאך הגואל אותי מכל רע יזכני לעלות לירושלים'...

חגי הוברמן

על העמוד הזה ומקומו כיום סיפרנו כבר כזכור לעיל. הזכרנו גם את 'חארת אל-יהוד' ואת הכנסיה הקתולית של עזה העומדת על חורבות בית-הכנסת עד היום.

לא ברור עד מתי נשארו בעזה אותן ארבע משפחות וייתכן שזמן קצר לאחר מכן הן עזבו את העיר.

את הגידול המשמעותי ביותר לקהילת עזה נתנו באותו עשור שני אנשים שונים שרק הגורל יצר ביניהם שותפות כה מוזרה.

יג. חכם נסים אלקיים מחדש את הישוב היהודי בעזה

בשנת תרמ"ה ביקר בארץ-ישראל זאב קלונימוס ויסוצקי, מראשי חובבי-ציון ברוסיה (וסוחר התה המפורסם ששמו מתנוסס על שקיות תה עד היום). ויסוצקי שוטט בארץ, סייר במושבותיה, הבטיח וסייע ככל יכולתו והגה רעיון "מהפכני": להקים ישובים יהודיים עירוניים בערים ערביות. זאת, לאחר שנוכח לדעת שההתיישבות החקלאית באותן שנים של תחילת העליה הראשונה לא היה בה מענה מתאים לפרנסת העולים הרבים מרוסיה. את הצעתו העלה ויסוצקי בפני אישים מרכזיים בציבור היהודי ביפו ובירושלים, בהם אברהם מויאל, חיים אמזלג, אליעזר רוקח, חיים שמרלינג, אליעזר בן-יהודה, יחיאל מיכל פינס, זלמן דוד לבונטין, ישראל דב פרומקין, ועוד. חשוב לציין שכאשר דיבר ויסוצקי על "ערים ערביות בארץ-ישראל" הוא התכוון לערים כמו לוד נצרת שכם עזה רמלה בית-לחם אשקלון רבת-עמון צור וצידון. זו היתה ארץ-ישראל כפי שהם הכירו באופן טבעי. בשתי ישיבות שקיים ויסוצקי עם פורום זה סוכם ששלוש הערים הראשונות אליהן ייצאו גרעיני ההתיישבות — בלשון אותם ימים קראו לגרעין בשם "מנין" כיון שאמרו שישוב איננו כזה אם אין בו לפחות מנין גברים — תהינה עזה לוד ושכם.

הגרעין הראשון שהחל בהכנות היה הגרעין ללוד, בעיקר בשל קרבתה של העיר ליפו. ראשוני המתיישבים יצאו ללוד כבר בראשית שנת תרמ"ו. מספר חודשים

ההיסטוריה היהודית של עזה

אחר-כך יצא הגרעין לשכם והשלים את הישוב היהודי הקטנטון שכבר היה שם.

הגרעין שיצא לעזה היה הגדול מכולם. בראשו עמדו אברהם חיים שלוש ונסים אלקיים, בנו של ר' משה אלקיים — מראשי הקהילה ביפו. אליהם הצטרפו ראשי המשפחות שהיו סוחרי שעורה וחנדל וישבו ביפו, בתוכם אליהו ארוץ, משה ארוץ, אברהם ארוץ, עזר ארוץ — שכולם היו נתינים בריטיים — וכן חכם יוסף יאיר, חכם דוד עמוס, זליג רבינוביץ, צבי שטרומליץ, קסטל, ארביב, גואטה ומאיר גבאי. בשנת תרמ"ז כבר היו בעזה למעלה מ-30 משפחות.

הגידול הזה נעשה לא מעט בזכותו של חכם נסים אלקיים, שעמד בראש הקהילה בעזה. הוא היה מוסמך לרבנות שסירב לעסוק ברבנות מתוך תפיסה של "אל תעשה תורתך קרדום לחפור בה". חכם אלקיים היה למדן שהגה בתורה בכל רגע חופשי בביתו ומחוץ לביתו. כשהערבים ראוהו הוגה בתורה כיבדוהו יותר ויותר. גם ענוותנותו סייעה לו להיות נכבד בעיניהם. מה גם ששלט בקוראן והיה מקריאו בפניהם בזמן שהתארח אצלם. לעומת מעמדו הרוחני היה ידוע כאיש אמיץ וחזק פיזית שלא עשה מעולם שימוש לרעה בכוחו זה. לעומת זאת השתמש בשריריו פעמים רבות לסייע בהרמת עגלה ששקעה בבוץ או בהכנעת גמל משתולל.

היהודים בעזה התפרנסו ממספר מישורים. לחלקם היו בתי מסחר בעיר, ולאחרים היו חנויות נודדות. הם היו מקימים אוהל למכירת מוצרי מכולת באחד ממחנות הבדואים למשך כל חודשי הקיץ ועוסקים עמם במסחר. כך היו שוהים בחורף בעזה ובקיץ במדבר. השאר היו סוחרים בתבואה ובחנדל המפורסם שכבר הזכרנו, אותו היו מייצאים לגרמניה. כולם התפרנסו בכבוד וחיו חיי רווחה.

המשפחות היהודיות בעזה גרו בבתים שכורים. בכל בית היו בין שמונה לתריסר חדרים. ליד כל משפחה גרה בשכירות עוד משפחה יהודית או שתיים. זאת — הן מהבחינה הבטחונית והן בגלל אופי הפרנסה שחייבה את ראשי המשפחות לבלות הרבה מחוץ לעיר. יתר על כן — כל משפחה שמרה חדר מרוהט לאורחים יהודים עוברי אורח, כיוון שבאותם ימים יהודים שנסעו

חגי הוברמן

למצרים הצטרכו ללון בעזה בדרכם. בתי מלון ומסעדות כשרות הרי לא היו בנמצא ומקובל היה שהאורח מגיע לבית-כנסת ושם דאגו לו לאירוח אצל אחת המשפחות היהודיות בעיר. נוסף לכך דאגה כל חמולה שיהיה לה בית-כנסת משלה וכך היו יהודי עזה מתפללים בשבת בשלושה בתי-כנסת.

הישוב בעזה — שהיה דתי מאוד — החזיק שני שוחטים, רב שהיה מלמד גם בתלמוד תורה, בית קברות משלו ומקווה טהרה.

תופעה חברתית מיוחדת ונדירה היו החגים בעזה. בחג הסוכות הצטרפו כמה משפחות לסוכה שהכין בעל חצר גדולה. הילדים היו מביאים את הסירים והצלחות עם האוכל. היו מקרים רבים שבסוכה אחת — שהיתה מקושטת בשרשראות צבעוניים לפי כל מנהגי המסורת, בשבעת המינים ובאשכולות תמרים — ישבו כחמישים איש, אכלו שתו ושרו, ואף ישנו בסוכה. גם בחג הפסח התקבצו כמה משפחות לסעודה משותפת. כולם לבשו כותנות לבנות ארוכות וישבו מסובים כשמאחרי גבו של לכל אחד מהם כר. לפני התחלת ההגדה היו הילדים מציגים את יציאת מצרים. ערב החג היו היהודים אופים את המצות השמורות בצוותא והילדים היו חוגגים את ההמולה.

ביתו של נסים אלקיים היה אחד מהבתים הגדולים בעיר. על שולחנו סעדו תמיד כחמישים עד ששים נפש. בבית — שהיה בנוי מתריסר חדרים שבמרכזו חצר גדולה ובה צומח עץ תמר — גרו עוד שלוש משפחות שאלקיים שיכנע לבוא לגור בעזה.

בשנת תרס"ח, ביקר חכם אלקיים בירושלים ונפגש עם אליעזר בן-יהודה. הלה הציע לאלקיים להקים בעזה בית-ספר עברי מודרני כמו בירושלים וביפו. משהביא אלקיים את הצעתו של בן-יהודה בפני תושבי עירו התפלג הציבור לשניים: שוללים ותומכים. אלקיים, שבעצמו תמך בהצעה, שיכנע את רוב האנשים ובעזרת בן-יהודה הגיעו לעזה שני מורים: אליעזר זלדס ויהודה יודוף. בית ספר עברי ראשון בעזה היה לעובדה קיימת בי"ד אייר תר"ע.

המסחר הענף בעזה הצריך מוסד בנקאי, וביוזמת לבונטין שהיה מנהל בנק אפ"ק (אנגלו-פלשתינה-בנק, קודמו של "בנק לאומי לישראל") הוקם בכ"ט

ההיסטוריה היהודית של עזה

באייר תרע"ד סניף של הבנק בעזה. כמנהלו מונה אברהם אלמליח שהיה לפני-כן מנהל בתי הספר הציבוריים היהודיים בדמשק ומזכיר הרבנות בה. הכל התנהל על מי מנוחות, עד שבסופה של אותה שנה – תרע"ד, פרצה מלחמת העולם הראשונה.

יד. גירוש בימי מלחמת העולם הראשונה

יהודי עזה היו במצוקה קשה. רוב המשפחות היהודיות היו נתינים של ממשלות זרות – אנגלים, צרפתים וספרדים. כעת, עם פרוץ המלחמה, הם היו להלכה נתינים של האויב ולכן הושמו תחת פיקוח המשטרה התורכית. חלקם אף הואשמו בידי התורכים כ"מרגלים מסוכנים" לטובת בריטניה. לא חלף זמן רב והיהודים גורשו לירושלים. כעבור זמן-מה נשלחו הנתינים הזרים למצרים ואילו הנתינים העותומניים הוכרחו להתגייס לצבא התורכי, או ששילמו תמורתו כופר נפש גדול, כמנהג השלטון התורכי. יהודים בודדים נשארו בעזה – בראשם משפחת אלקיים שהיתה בעלת נתינות עותומנית – אך גם ישיבתם של אלו לא ארכה. בחודש מרס 1917 כשהלכה החזית והתקרבה לעזה, גירשו התורכים מהעיר את כל תושביה, יהודים מוסלמים ונוצרים כאחד. וכך מתאר זאת סופר המושבות משה סמילנסקי בספרו "זכרונות": **"גם אי אלו משפחות יהודים היו בעזה. עוד מתחילת המלחמה נפוצו זה בכה וזה בכה. ורק שלוש משפחות נשארו עד לגירוש. האחד מהם לא שכח מסורת אבותיו: את רכושו לא יכול להציל, אבל שלושה ספרי-תורה הציל עמו מתוך המהפכה..."**

משפחת אלקיים עברה לרוחמה, עמם קיימו קשרים עוד מלפני המלחמה. שם גרו תקופה קצרה עד שעברו לרחובות ומשם שבו ליפו. פרק נוסף של התיישבות יהודית בעזה שנמשך יובל שנים בא אל קיצו.

חגי הוברמן

מצבת קברו של החייל היהודי ד. גרינבאום ז"ל בבית הקברות הצבאי הבריטי
סמוך לדיר אל-בלח.
נא שים לב לאותיות תנצב"ה החקוקות במהופך בתוך ה"מגן-דוד"
(צילום: ז. ארליך)

טו. העשור האחרון — בין מלחמה לפרעות

תמה מלחמת העולם הראשונה. הבריטים שהתקבלו בידי היהודים בהתלהבות כוננו את שלטונם בארץ-ישראל. תושבי עזה הנוכרים שבו לבתיהם. רוב יהודי עזה לא היו בארץ מפאת גירושם. גם הבוודים שנשארו בארץ לא מיהרו לשוב לעירם.

רק בתחילת שנת תר"פ, החל מתחדש טיפין טיפין הישוב היהודי בעזה, בקילוח דקיק. היהודי הראשון העובר לעזה הוא טוחן קמח מבאר-שבע בשם אליעזר מרגולין, שקיבל את הצעת אלקיים לרכוש את טחנת הקמח הגרמנית המושבת של עזה. מרגולין ומשפחתו עוברים לעזה בסתו של שנת תר"פ והוא מתחיל להפעיל את הטחנה. זמן מה היתה משפחת מרגולין המשפחה היחידה בעיר.

נסים אלקיים חזר אף הוא לעזה. הוא הגיע לראות מה עם בית המסחר שלו בעיר — וגילה שהמבנה עם הסחורה כולה נותרו על תילם. כיוון שכך ביקש לחדש בעזה את מסחרו. אשתו מזל סירבה להצטרף אליו. אלקיים שכר חדר בח'אן-א-זיית — מבנה ששימש בעבר כח'אן לעובדי אורח ובהמותיהם — וישב לבדו בעזה. כעבור זמן מה הצטרפו אליו בניו הגדולים ועבדו שם בשיפוץ הבתים ההרוסים של עזה מהמלחמה. אשתו הצטרפה אליו רק בשנת תרפ"ב. בפרעות של שנת תרפ"א עזבו כל יהודי עזה את העיר למשך כחודשיים וחזרו אליה רק משנרגעו הרוחות.

לאט לאט הלך הישוב היהודי בעזה וגדל, אם כי קצב הגידול התקדם בצעדי צב. הסיבה העיקרית — מחסור חמור בדירות. העיר כאמור היתה חרבה מאז מלחמת העולם הראשונה והערבים הפקיעו את מחירי ההשכרה. רוחה בקרבם התחושה שהיהודים כולם עשירים וניתן לסחטם ככל היותר. הערבים גם קיוו שבואם של היהודים יביא את הסכומים הדרושים לשיקום הבתים החרבים של העיר.

גם מוסדות הישוב לא הפגינו תמיכה נלהבת בעזה באותן שנים. נציגיו טענו שאינם רואים חשיבות בהקמת ישוב יהודי בערים ערביות. יש לזכור שאנו מדברים על השנים שאחרי "הצהרת בלפור", כאשר הערבים מתחילים להבין

חגי הוברמן

שליהודים ישנם גם שאיפות לאומיות ו"מחמיצים פנים" לשכניהם. הישוב המתחדש בעזה לא היה המשך ישיר של הישוב הקודם. היה צריך להקים את הכל מחדש בתקציבים חדשים – ובמוסדות הישוב לא היתה התלהבות לכך. כך למשל לא נענו ראשי המוסדות – ובראשם ארתור רופין – לבקשות החוזרות ונשנות של יהודי עזה לחדש את פעולת סניף בנק אפ"ק בעיר.

עם חידוש הישוב היהודי חודש גם בית-הספר היהודי שנקרא באותן שנים בשם המתאים כל-כך לבי"ס עזתי – "שמשון". ההנהגה הציונית שלחה לעזה מורה בשם אליעזר פרנקל, וכשהוא עזב נשלח מורה נוסף בשם ישראל ירדני שנותר בעזה כל השנים הבאות. בשיא פארו של בית-הספר לא למדו בו יותר מארבעה עשר תלמידים, וברוב התקופה הוא מנה פחות ממניין תלמידים. בזכות נדבות שנאספו נפתחה בבית-הספר ספרייה ובה מעט ספרים.

עיקר היישוב היהודי התבסס על בעלי מלאכה שתושבי העיר – יהודים וערבים כאחד – נזקקו להם, כמו נגר, שען, חייט, רופא-שיניים, אופה ורופא. שאר היהודים היו פקידים ממשלתיים. עם זאת הישוב לא היה מאוחד והיה מפולג בתוכו בשאלות רבות, מהן עקרוניות ביותר – כמו שאלת החינוך למשל. היו שסיפרו שבמשך חמישים שנה לא היו סכסוכים ומריבות בעזה כמו באותן עשר שנים. בניגוד לישוב הקודם לא היו המתיישבים החדשים חדורי תחושת שליחות והליכתם לעזה נבעה מסיבות כלכליות בלבד, מתחושה שבעזה הפרנסה תהיה טובה יותר.

מי שהחזיקה את הקהילה היהודית היתה משפחת מרגולין, שנחשבה באותן שנים כמשפחה המכובדת של העיר (אליעזר מרגולין אף היה חבר מועצת העיר). זאת, למרות שמצבו הכלכלי של מרגולין לא היה שפיר. הוא קנה מנוע חדש לטחנת הקמח שלו שהשקיע אותו בחובות רבים.

הסיבות הכלכליות היו אלו שגרמו לדילדול הישוב היהודי בעזה. רשימה בעיתון "דבר" מיום ה' ניסן תרפ"ז על עזה מספרת כי **"כיום ישנן בעזה כ-50 נפש יהודים. ביניהם 4 עובדים במקצוע הרפואה, 2 שענים, חייט, 2 גננים ומורה, בעל מלון, חנווני שהוא גם השוחט ובנו של נסים אלקיים ששימש**

ההיסטוריה היהודית של עזה

גם כשוחט של הקהילה — ח.ה.) בעל ריחיים (שהוא כזכור אליעזר מרגולין — ח.ה.) טלפוניסטן, 2 גננים אצל הממשלה וכד'. בית-הספר הוא מטעם ועד החינוך".

ומוסיף בעל המאמר: "למרות ההשתדלות הרבה והרצון מצד עסקנים להרבות את הישוב העברי כאן — הדבר אינו מצליח ביותר. היצר התל-אביבי תוקף את רוב המתגוררים והם עוזבים את המקום".

אף-על פי כן שומר בעל המאמר (החתום באותיות י.י.) על אופטימיות בפיסקת הסיום: "בעזה וסביבותיה יש מקום חשוב לאינציטיבה (יוזמה) העברית למלאכה ולעבודה".

כעבור שנתיים הכל השתנה.

טז. קיצה של קהילת יהודי עזה בתרפ"ט

חודש אב תרפ"ט, ייזכר לעד בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל כנקודת מפנה גורלית ביחסי יהודים וערבים בארץ.

הכתובת היתה רשומה על הקיר מזה מספר חודשים. המתח בארץ הורגש היטב באויר. המופתי הירושלמי הנודע לשימצה לא פסק מהסתותיו. את המתח הזה הרגישו היטב גם בעזה. דווקא השקט שהשתרר בעיר ביום ו', י"ז אב, היה מפחיד. היתה תחושה ש"משהו עומד להתרחש".

בבוקר יום השבת, י"ח אב, בא אל חכם נסים אלקיים אחד מידידו הערבים הקרובים וסיפר לו שהמצב בעיר מחמיר וכדאי להזעיק את כל היהודים למקום אחד. בערב הקודם, מסתבר, בליל-שבת, הגיעו בשיחת טלפון מיפו הידיעות על הטבח שנעשה ביהודי חברון מוצא וירושלים. הדבר עורר תסיסה ובבוקר יום השבת סבבו בחוצות עזה ה"שבאב" ודרשו מהסוחרים שינעלו את חנויותיהם. התסיסה הלכה וגברה. יהודי העיר נכנסו לבתיהם ונעלו את השערים. מבעד לחלונות שמעו את קריאות האיבה של שכניהם הערבים כלפיהם.

חכם נסים אלקיים הבין את גודל הסכנה. הוא החליט לכנס את כל היהודים במקום אחד — בבית המלון היהודי של יפה — ושלח את בנו לקרוא לכולם ולהזהירם מפני המצב המחמיר. לא כולם מיהרו להיענות לקריאתו

חגי הוברמן

וחלקם אף הגיבו בנוסח של "הערבים הם ידידנו והם לא יפגעו בנו לרעה". לבסוף ניאותו כולם לבוא. 44 יהודים — מספר כל היהודים שהיו אותה שבת בעיר — הובאו לתחנת המשטרה המקומית ומשם הועברו לבית-המלון היהודי, מרחק של כ-60 מטרים מתחנת המשטרה. במוצאי שבת נשארו היהודים לישון בבית המלון וחמישה שוטרים בריטים שמרו עליו.

למחרת, ביום א' בשעה 11.30 לפני הצהריים, היתה בעיר התקהלות כללית. המוני ערבים נאספו מזויינים בחרבות ובפגיונות — שבריות — וישמו פניהם אל בית המלון. אבנים החלו להתעופף וצרחות "אללהו-אכבר" ו"אידבח אל-יהוד" מילאו את חלל האויר. חכם ניסים עמד והסתכל על ההמון המוסת, ולא האמין למראה עיניו: למרות רוב ערביי עזה הכירו אותו היטב, לא הופיע במקום שום מנהיג ערבי להסות את הצעירים המשולהבים, שהלכו ורבו משעה לשעה. השוטרים הבריטים ששמרו על המקום נסו על נפשם — למעט אחד שבאומץ לב נותר על משמרתו.

יהודי העיר נערכו לקרב. חכם נסים הודיע, שיש ברשותו חרב וכי ברשות בניו שתי שאבריות, ועוד שתיים רזרביות — וגם נאבוט. חנה יפה, בעלת המלון, בת למשפחת בילויים מרוסיה, הודיעה שתביא מהמטבח סכינים. מבנה ביקשה שיביא מהמחסן כל ברזל שימצא, וגם את הגרזנים. הרוקח, ד"ר יקר, הכין שני בקבוקים עם מי אש.

המון הפורעים כבר עמד בפתח בית-המלון ואמר לפרוץ פנימה. אחד מיהודי העיר, דוד גשורי, אשר נשא אקדח ברשיון מנדטורי, ירה באויר — וההמון הערבי נסוג. אשתו של גשורי, שחששה פן בעלה יסתבך עם החוק, מיהרה ליטול את האקדח ולהחביא אותו...

בינתיים הצליחה חבורת פורעים אחרת לפרוץ אל חדר אחר במלון, שם הסתופפו כמה יהודים, בהם הרוקח המקומי, ד"ר יקר. הלה לא נבהל, נטל חומצה גופרתית ושפך אותה על פניהם של המתפרעים שמיהרו לנוס החוצה כשהם משמיעים יללות שבר.

ואז הגיע למקום חאג' סעיד א-שאווה, מנכבדי הערבים בעזה (ואביו של רשאד א-שאווה ראש עיריית עזה בשנות ה-70). בין אלקיים וא-שאווה

ההיסטוריה היהודית של עזה

שררה ידידות עמוקה וחאג' סעיד בא כעת להגן על ידידו. הוא נעמד בחזית בית-המלון וניסה להרגיע את ההמון המוסת והמתפרע — בלא הצלחה יתרה.

מי שהצילו את המצב היו דווקא הבריטים. המצב שהתהווה בארץ החל מעיק עליהם ככל שהידיעות על הפרעות הלכו ונפוצו בעולם. אותה שעה גם דירבנו לפעולה את המשטרה הבריטית בעזה שתי נשים יהודיות שהיו נשואות לקצינים בריטיים, רס"ן פרטריז ורס"ן סטרסקי. הן דרשו להעביר את יהודי עזה לבניין המשטרה ולהגן עליהם שם. הבריטים, מטעמי נוחות, העדיפו להרחיק את היהודים מעזה. הם העדיפו לשלוח אותם צפונה ברכבת ושלחו משאיות לפנות את היהודים מבית-המלון אל תחנת הרכבת.

הערבים, שגילו לפתע הזדמנות נוספת לתקוף את היהודים, התנפלו על המשאיות. כאן הפגינו שוב חאג' סעיד א-שאווה ובניו עז-א-דין וסעדי עוז רוח למופת. הם עלו עם היהודים על המשאיות והדפו את הערבים המוסתים. בעמל רב — ובליוי שני ג'יפים בריטיים — הצליחו המשאיות לפרוץ דרך לתחנת המשטרה, שם חיכו עד בואה של רכבת הלילה מאלכסנדריה ללוד. מספר נסיונות נוספים מצד הערבים המתפרעים לתקוף את היהודים נכשלו והפורעים נהדפו.

סמוך לשעה 4.00 לפנות בוקר הגיעה הרכבת מאלכסנדריה. היהודים — אליהם צורף יהודי נוסף שהתגורר במג'דל (אשקלון של היום) — מלווים בשוטרים בריטיים, עלו על הרכבת שהובילה אותם ללוד ומשם לתל-אביב. הקיץ הקץ על הקהילה היהודית בעיר עזה.

שבועיים וחצי אחר-כך חזרו יהודי עזה — בליווי משמר בריטי כבד — לעיר עזה, והוציאו משם את רכושם, שנשאר ברובו שלם. נשרפו כליל בית-המלון היהודי וחנות מכולת גדולה שהיתה בבעלות בנו של נסים אלקיים (אותה שרף — כך סיפרו אח"כ הערבים — בעל מכולת מתחרה שניצל את ההזדמנות לסגור חשבון עם מתחריו היהודים). הנזקים הכספיים היו כבדים — כ-2,500 לא"י, הון עתק באותם ימים.

בשנים שאחרי הפרעות נעשו מספר נסיונות לחדש את הישוב היהודי בעזה. אחד מבעלי נסיונות אלו היה מנחם גילוף, איש עסקים שנמנה על מייסדי העיר תל-אביב. בצעירות היה ממייסדי "פועלי ציון" ברוסיה, מפלגה שאחד מפלגיה

חגי הוברמן

התגלגל לימים לאחד המרכיבים של מפא"י. גילוף פעל רבות לפיתוח התעשייה בתל-אביב, אבל לא רק שם כפי שמסתבר ממכתב שיצוטט להלן. גילוף גילה עניין רב בחולות עזה כבר בשנת 1921, כאשר הגיש בקשה לממשלת פלשתינה הבריטית להקצאת 8000 דונם למטרת הקמת ישוב עברי. כעבור שנתיים הוא קיבל תשובה שלילית. גילוף לא הרים ידיים אך שנים רבות נדחה ב"לך-ושוב". בשנים שאחרי פרעות תרפ"ט חידש את מאמציו ונדרש להמציא לממשלת פלשתינה הוכחות לכושרו הכספי. עקב כך פנה לעזרת הסוכנות היהודית. העזרה, ככל הידוע, לא ניתנה, והדבר גרם לגילוף תיסכול רב כפי שניתן ללמוד מהמכתב ששלח לראש המחלקה מדינית של הסוכנות משה שרתוק (שרת) בר"ח אדר א' תרצ"ה: **"א.ג. בהתאם לשיחה שהיתה בינינו במשרדך ביום 10/12/34 בנוגע לרכישת השטח שבין העיר עזה והים, וכפי הבטחתך שתעניין בדבר ותתן לי תשובה בקרוב. את התשובה הזאת עדיין לא קיבלתי ובינתיים כבר עברו שני חדשים. הייתי חפץ לדעת אם כבודו מתעניין בזה, כי הלא זהו ענין יישובי ממדרגה ראשונה, ואני יכול לסמוך עליו או שעלי לחפש דרך אחרת. בכל הכבוד — מ. גילוף"**.

הנסיונות לחידוש הקהילה היהודית בעזה נכשלו כולם. הקהילה היהודית בעזה חדלה להתקיים.

שנים רבות אחר-כך נדחק סיפורה של קהילת יהודי עזה בפרעות תרפ"ט מהזכרון הלאומי. בכתובים הוא לא מופיע, זולת שורה בודדת פה ושם המזכירה כי 'הקהילה היהודית בעזה פסקה מלהתקיים במאורעות תרפ"ט'. בדו"ח המלא של ועדת החקירה הבריטית שחקרה את פרעות תרפ"ט (ועדת שאו) בסוף אותה שנה לא מוזכרים כלל האירועים בעזה. אף לא יהודי אחד מיהודי עזה הוזמן להעיד בפני הוועדה.

עם זאת, לא שכחו יהודי עזה את עזרתם של בני משפחת א-שאוה. במכתב ששלחו מיופי-הכוח של יהודי עזה להסתדרות הציונית כחודש אחרי הפרעות, בי' אלול תרפ"ט, מופיעה גם הפסקה הבאה: **"כפי שמוסרים לי הפליטים (ומעניין השימוש במונח "פליטים" 55 שנה הורגלנו שהמונח הזה מתייחס אך ורק לערבים שגורשו מבתיהם, במיוחד ברצועת-עזה, והנה מסתבר שפעם**

ההיסטוריה היהודית של עזה

לא חששו להודות בעובדה שיש גם פליטים יהודיים — ח.ה.) **עזר ליהודים שמה אחד מנכבדי עזה, חג' סעיד אל שעוה, ובמקרה שתעשו איזו פעולה בה תצינו ערבים שעזרו ליהודים בשעת סכנה גם הערבי הנ"ל צריך להיות זכור לטוב".**

היהודים אכן זכרוהו לטובה, ובסופו של דבר גמלו למשפחתו על עזרתם, גם אם באיחור של למעלה מארבעים שנה. וזה כבר מוביל אותנו לימים של שלטון ישראל ברצועה אחרי מלחמת ששת-הימים.

בחודש נובמבר 1971 שעה שצה"ל הלך והידק את עניבת החנק סביב מנהיגי הטרור ברצועה לקראת השקטת האיזור, שם מפקד "כוחות השיחרור" ברצועה, זיאד אל-חוסייני, קץ לחייו במרתף ביתו של ראש עיריית עזה, רשאד א-שאווה, בנו של חאג' סעיד. התאבדותו — כדי שלא ליפול חי בידי צה"ל — היתה מכה קשה במיוחד לאירגוני הטרור הפלשתינים ברצועה.

המדיניות באותם ימים היתה לפוצץ את ביתו של כל מי שהסתיר בביתו מחבל. לפי מדיניות זו צריך היה כעת לפוצץ את ביתו של רשאד א-שאווה. אלא ששר-הבטחון דאז משה דיין הבין, שפיצוץ בית של אישיות כמו א-שאווה עלול לעורר בעיות דיפלומטיות קשות, מה עוד שא-שאווה נחשב לנאמנו של חוסיין מלך ירדן, שאיתו קיימה אז ישראל מגעים תכופים. אבל כיצד יסבירו לציבור הישראלי את האפליה לטובה של א-שאווה ואת החריגה התמוהה מהמדיניות הרשמית? הפתרון נמצא בדמות הופעתו בחדשות בטלוויזיה של משה אלקיים, בנו של נסים אלקיים, שסיפר כיצד הצילה משפחת א-שאווה את משפחתו בפרעות תרפ"ט. (גירסה אחרת טוענת כי דיין כן רצה לפוצץ לא-שאווה את הבית, כדי להראות לא-שאווה מי "בעל הבית" האמיתי ברצועה, וא-שאווה פנה אל משה אלקיים בתחינה: הצל את ביתי. אלקיים שהכיר אישית את משה דיין פנה אליו ושיכנעו לסטות אך הפעם ממנהגו ולהותיר את בית א-שאווה שלם, וכך סודרה הופעתו בטלוויזיה). דיין הסכים "להשיב לב אבות על בנים" וביתו של רשאד א-שאווה לא פוצץ.

זאב ח' ארליך

בתי הכנסת של עזה התלמודית

מבוא

- א. ממצאים לחוף עזה
- ב. ממצאים מתל עזה וסביבתו
- ג. ממצאים בין עזה ליפו
- ד. דיון בממצאים
- ה. סיכום

מבוא

מן המפורסמות הוא, כי לחוף ימה של עזה התגלו שרידיו של בית-כנסת מתקופת התלמוד. רצפת הפסיפס העשירה, ובה דמותו של דוד המננג בנבל,

משרידי בית הכנסת של "עזה-ים". מבט כללי על רצפת הפסיפס
(צילום: ז. ארליך)

בתי הכנסת של עזה התלמודית

ציון שמו בעברית (דויד), וכן הכתובת ביוונית המציינת את שנת 569 למניין העיר עזה, היא שנת 508 למניין הכללי, אינם מותירים כל ספק באשר לזהותו ותיארוכו של המבנה.

אולם, גילויים של ממצאים נוספים ברחבי העיר עזה ובסביבותיה, או עדויות על ממצאים כאלו, מעלה אפשרות לקיומו של בית כנסת נוסף בעזה, מתקופת התלמוד.

כיום מקובל במחקר, כי בעזה היו בתקופת התלמוד לפחות שני בתי-כנסת יהודיים: האחד בעיר עזה עצמה, כיום התל הנמצא במזרחה של העיר, מדרום למסגד הגדול וממערב לשכונת סג'עיה, והשני על חוף הים, מדרום ל"ככר-הדייגים" בדרך לשי'ח עג'לין. (יש מקום לדיון נפרד האם בתקופה זו היה גם בית-כנסת [במבנה נפרד ולא בבית מגורים] לקהילה השומרונית שהיתה אז בעזה).

להלן ננסה לרכז את הידוע אודות הממצאים שנתגלו, או שדווח עליהם בע"פ או בספרות. ננסה למקם כל ממצא במקומו ברחבי העיר ולהעלות מתוך כך תמונה ברורה יותר – איזה פריט שייך לאיזה בית-כנסת. כבר כאן נדגיש שלהלן נעסוק אך ורק בממצאים שזמנם תקופת התלמוד (ובלשון המקצועית – התקופה הביזנטית), ולא נדון כלל בשרידי בית –כנסת (או בתי הכנסת) של קהלת עזה בימי הביניים. על דלתותיו של אחד מבתי-כנסת הללו ידוע כי היו עשויות מעץ שקמה והועברו לבית הכנסת אברהם אבינו בחברון. הן נעלמו במהלך פרעות תרפ"ט ולאחריהן.

א. ממצאים לחוף עזה – בית כנסת של קונסטנטיה מיומס ניאפוליס, "עזה – ים"

שרידיו של מבנה גדול 30 על 26 מידותיו, התגלו בסמוך לחוף ימה של עזה. למבנה היו שלשה פתחים בקיר המערבי, ונישה גדולה (אפסיס) לארון-קודש בקיר הנגדי, זה הפונה (בסטיה קלה המקובלת באותה תקופה) לכיוון ירושלים. אמנם למבנה היו שלשה פתחים, אך הם נפתחו לא לשלושה מרחבים, כמקובל בבתי-הכנסת מעין אלו, אלא דווקא לחמישה מרחבים, דבר נדיר ויוצא-דופן בבתי-הכנסת מתקופת התלמוד. רצפת בתי הכנסת רוצפה בפסיפס מעוטר במיני גפן היוצרים מדליונים ובהם עיטורי בעלי-חיים, ועוד. באולם

זאב ח' ארליך

הדרומי באחד מן המדליונים, משובצת כתובת ביוונית:

1. כתובת ביוונית ברצפת הפסיפס

(אנחנו) מנחם וישוע, בניי ישי/איסי המאושר ביותר (=המנוח),
סוחרי עצים, לאות תודה למקום הקדוש ביותר, תרמנו את
הפסיפס הזה בחודש לואוס (=אב, שנת) 569 (=508 לספ"ה"נ).

הכתובת מציינת את שמות התורמים ומקצועם, את שם אביהם המנוח, את
הסיבה לתרומתם ואת התאריך. ציון האתר כ"המקום הקדוש ביותר" מלמד על
מבנה ציבורי, ולא אתר של משפחה עשירה, בית-כנסת.

2. כתובת בעברית ברצפת הפסיפס

חלק אחר של רצפת הפסיפס, זה שבאולם התווך, מעוטר בדמות בעלת כתר
לראשה, הילה סביב ראשה, כשהיא מנגנת בנבל. בסמוך לה אריה ונחש ובעלי
חיים נוספים. דמות כזו מקובלת באמנות התקופה כדמותו של אורפיאוס,
דמות מיתולוגית יוונית-רומית, בלבוש קיסר ביזנטי, אך כאן נוספת כתובת
בעברית, בעלת מלה אחת בלבד, המזהה את הדמות ו"מגיירת" אותה. המלה
בכתובת היא "דויד", בכתוב מלא. גם הכתב העברי, וגם "גיור" דמות ידועה
באמנות כדמות אחרת, מאשרים את זיהויו של המבנה, כבית-כנסת. על דמותו
של דוד כפורט-מנגן בנבל, אין מה להכביר מילים.

3. ארבעה לוחות שיש של סורג בית-הכנסת

בחלקו המזרחי של ארון הקודש, התגלו שרידים של ארבעה לוחות שיש,
ששימשו כסורג, כעין גדר נמוכה, שהפרידה בין האולם לבין אזור ארון-הקודש.
הסורגים היו צבועים במסגרת אדומה, ועליה ציפוי זהב.

על שבר אחד, כתובת ביוונית: "לישועת אשר..."

על שבר שני, כתובת ביוונית: "נדבת..."

על שני השברים הנוספים אין כתובות.

בתי הכנסת של עזה התלמודית

4. שני אגני שיש

בסמוך לשרידי בית-הכנסת התגלו שרידים של שני אגני שיש, ששימשו, ככל הנראה, לנטילת ידיים. על שבר אחד נחקקה ביוונית הכתובת: "לישועת) הַפְּלוֹס (=ראובן?), איסי (ישי?) ובנימין". על האגן השני אין כל כתובת.

ב. ממצאים מתל עזה וסביבתו – בית-הכנסת של עזה התלמודית

בתל הקדום של העיר זה, כיום במזרחה של העיר, וכן בסביבתו המיידית, התגלו מספר ממצאים שמקורם, ככל הנראה, בבית הכנסת של יהודי עזה מתקופת התלמוד.

1. עמוד "חנניה בר יעקב"

כ-250 מ' מפסגת תל עזה, מצמוד למדרון הצפוני שלו, נמצא המבנה של "המסגד הגדול" (ג'מיע אלכביר) של עזה. לפני היותו מסגד, שימש המבנה ככנסייה צלבנית, וכך הוא נראה למתבונן בו מבחוץ ואף מבפנים, להוציא תוספות מוסלמיות. כיוון המבנה הוא, כמקובל בכנסיות. מערב – מזרח, ולא כמסגדים בא"י שכיוונם צפון-דרום. למבנה שתי שורות עמודים ועל גביהם שתי שורות עמודים נוספים. אחד מעמודים אלו, העליונים, היה מעוטר במנורה שבעת קנים, ומשני צדיה שני שופרות (התיאור המופיע בפרסומים שונים כאילו מימין למנורה שופר, ומשמאלה – לולב ואתרוג אינו תואם את הצילום המקורי). אלו מוקפים בזר מסוגנן ותחתיהם כתובת דו-לשונית: "חנניה בר יעקב" בארמית וביוונית נתונות בתוך מסגרת דו-אזנית (טבולה אנזטה).

היו אלו הצלבנים – הנוצרים שהשתמשו בעמוד זה, ואולי אף בעמודים נוספים, מבית הכנסת של העיר עזה, לבניית כנסייתם, והמשיכו אחריהם הערבים-המוסלמים של הדור האחרון – בגירוד, טשטוש, ניפוץ והשמדה של כתובת ארמית יוונית מבית כנסת קדום זה.

זאב ח' ארליך

2. עמוד "המלאך הגואל"

בעת חפירת היסודות להקמת בית המיסיון הקתולי וולפי מקצת העדויות –
הכנסיה הפרוטסטנטית), בראש התל הקדום של עזה התגלה עמוד שיש, ועליו

משרידי בית הכנסת של העיר עזה.

**כתובת "המלאך הגואל אותי מכל רע יזכני לעלות לירושלים" – בראש העמוד
תחתיה כתובת נוספת באותיות עבריות (צילום: ז', ארליך).**

בתי הכנסת של עזה התלמודית

חרויות שתי כתובות בעברית. הכתובת העליונה, הגדולה, נתונה בתוך עגול חרות אומרת - "המלאך הגואל אותי מכל רע יזכני לעלות לירושלים".

תחתיה חקוקה כתובת נוספת בעברית, אף היא נתונה בתוך עיגול חרות, בעל קוטר קטן יותר, אך זו מטושטשת והקריאה שלה נתונה במחלוקת.¹ העמוד החליף ידיים מהכומר (או הכמרים) הקתולי (או היווני) אל נסים אלקיים, ממנהיגי הקהילה היהודית בעזה, ממנו אל צבי הרשפלד מנהל חוות רוחמה. לאחר מותו של הרשפלד ב-31.03.1917 הוצב העמוד על קברו

בבית העלמין הישן בראשון לציון, שם הוא ניצב עד היום. על העמוד, מתחת לשתי הכתובות הקדומות חקק צבי סגל מיפו, חוקק מצבות במקצועו, את נוסח המצבה לצבי הרשפלד.

3. עמוד שיש נוסף עם כתובת עברית מטושטשת

לפי עדותו של יעקב הרשפלד, בנו של צבי הרשפלד, שעל קברו ניצב עמוד "המלאך הגואל" מעזה, הובאו לחצר המשפחה בראשון לציון שני עמודים מעזה ולא עמוד אחד בלבד. האחד, עם הכתובת "המלאך הגואל" הוצב לימים על קבר האב. על העמוד השני היתה חקוקה כתובת מטושטשת מאוד בעברית, שלא ניתן היה לקוראה. אמנם על עמוד זה הוא אומר שמקורו בחורבה רחוקה מעזה, ולדברי העגלון שהביאו העמוד נשבר כשנפל מגב הגמל שהביאו לעזה, אך עדות זו ניתנה ממרחק עשרות שנים ודעתנו נוטה לראות בכך ניסיון להסביר מדוע נשבר העמוד ולא עדות היסטורית מהימנה. אנו מקבלים את עדות הבן, שאל חצר המשפחה בראשון לציון הגיעו שני עמודים בעלי כתובות בעברית: האחד "המלאך הגואל", והעמוד השני שבור, בעל כתובת עברית מטושטשת.

1. יצחק בן צבי הציע: "הצעיר בישן (=בישראל) דוד בן יוסף צבי (שנת) תפט (או שנה אחרת, או שם משפחה תרבוטי?) ב"ז קדר הציע: "ה...ר ב...ד בן יוסף זכי תיט", וניסה לקשור את שם המשפחה "זכי" לברכה שבכתובת הראשונה "יזכני לעלות לירושלים".

זאב ח' ארליך

משרידי בית-הכנסת של העיר עזה.

עמוד "המלאך הגואל" על קברו של צבי הירשפלד ז"ל

בבית הקברות הישן של ראשון לציון (צילום: ז. ארליך).

בעזה היו שני העמודים בבעלותו ובחצר ביתו של נסים אלקיים והוא מסר-מכר אותם לצבי הרשפלד. על העגלון שהביאם מעזה לראשון לציון אנו יודעים ששמו היה לויט.

בתי הכנסת של עזה התלמודית

4. שני עמודי שיש נוספים

אליהו אבן טוב, סגנו של צבי הרשפלד בניהול חוות רוחמה מסר בעדותו ליצחק בן צבי, שהיה זה הוא עצמו (אבן-טוב) שרתם עגלה להביא את עמוד "המלאך הגואל" מעזה לרוחמה ומרוחמה לראשון לציון. הוא מוסיף ומציין "הכומר סיפר שאצל עוד משפחה אחת נוצרית בעזה ישנם שני עמודי שיש וחרוטות בהם כתובות בעברית וכאן לא רצו לתת לנו לראותם".

ג. ממצאים בין עזה ליפו

1. כתובת ביוונית על לוח שיש

"בין עזה ליפו" במקום לא ידוע, התגלה לוח שיש ובו כתובת יוונית. לוח השיש, שימש כנראה חלק מסורג של בית כנסת. על הלוח חקוקה כתובת ביוונית:

(לישועת) יעקב, לזר (=אלעזר) ומארונה (?) אנו מקדישים בתודה
(לאלוהים) ולמקום הקדוש, ומחדשים את המבנה, הקונכי, ביחד
עם... מן היסודות, בחודש מארס (בשנת)... של האינדיקציה.

2. שבר שיש של סורג עם עטורים יהודים

"ליד עזה", ללא ציון המיקום המדויק, התגלה חלקו העליון של לוח שיש ששימש כסורג בבית-כנסת. בחלקו העליון במסגרת הלוח, חקוקה מנורת שבעת קנים מימינה לולב (פתוח) ומשמאלה — שופר. בחלק השמאלי שרידי אות יוונית, כנראה תחילתה של כתובת.

ד. דיון בממצאים

כבר מצורת הצגת הממצאים לעיל (סעיפים א' ב' ג') עולה תמונה ברורה:

1. רכוז ממצאים לחוף ימה של עזה.
2. רכוז ממצאים בתל וסביבתו.
3. ממצאים "בין עזה ליפו" ו"ליד עזה".

זאב ח' ארליך

חלוקה זו, היא חלוקה שלנו כאן. בספרות המחקרית מופיעים כל הממצאים יחדיו, אולי להוציא את ממצאי חוף הים שנתגלו מאוחר לכל השאר, וע"י כך נוצר רושם כאילו כל הממצאים הם מאזור אחד.

מן הדיון להלן אנו מוציאים את הממצאים שאין לנו איתור מדויק של מקום המצאם. אלו הם לוח השיש עם הכתובת "לישועת יעקב, לזר..." (לעיל ג'1) ושבר הסורג עם העיטורים היהודיים (לעיל ג'2). ציון מקום המצאם של שני פריטים אלו הוא כללי ביותר "בין עזה ליפו" וכן "ליד עזה". אמנם לגבי שבר העיטורים (לעיל ג'2), הציון "ליד עזה", יכול אולי, לצרפו לדיון, אך מכיון שהמרחק בין ישוב לישוב הוא כ- 3-4 ק"מ בלבד, ואף ביניהם היו מבנים ונקודות פעילות בתקופה הנדונה, הרי שהציון "ליד עזה" הוא כללי מידי:

שני פריטים אלו יכולים להיות שייכים לבתי כנסת בישובים שונים סמוכים מאוד לעזה, או "בין עזה ליפו", וייתכן ואין אנו יודעים אפילו את שמם של ישובים אלו. אולי גילויים של שברים נוספים המשלימים את הקיימים תוך ציון מיקומם המדויק יוכלו להאיר לנו פרטים חסרים.

נותרו לנו שני ריכוזים של ממצאים וכאן אפשר לציין באופן ברור:

1. בית הכנסת בעיר עזה ומשמעות הכתובות המאוחרות בו

מבית הכנסת של קהילת יהודי עזה בימי התלמוד, שרדו הממצאים שנתגלו בתל ובסביבתו. עמוד אחד ניצב במסגד הגדול של עזה, עמוד נוסף ניצב על קברו של צבי הרשפלד בראשון לציון, ועל העמודים הנוספים יש לנו עדויות בלבד. המעניין הוא שעל כל העמודים הללו יש כתובות באותיות עבריות: במסגד בארמית, בבית-הקברות בעברית, ועל השאר – עדויות על כתובות עבריות. מכיוון שבית-כנסת זה היה בנוי על התל עצמו, אזור שהמשיך להיות מרכז העיר עזה במשך כל השנים, לא שרדה תוכניתו של בית הכנסת, וגם פריטים נוספים: רצפות פסיפס ועיטורים, ובוודאי פריטים קטנים וניידים – נעלמו ואינם. יתכן ואבנים, משקופים, כותרות ועיטורים שונים, ואולי אפילו כתובות חקוקות באבן, שמשו – ואולי משמשות עדיין – כבניה משנית בסביבה הקרובה, בתל ובסביבתו. ייתכן ובעתיד יתגלו ממצאים נוספים. עם זאת יש לציין כי העמוד "חנניה בר יעקב" המצוי במסגד הגדול של עזה,

בתי הכנסת של עזה התלמודית

שונה מאד מעמוד "המלאך הגואל" שהובא מעזה לראשון לציון, וכן מן העמודים הנוספים שהיו עם "המלאך הגואל" והיו, כפי הנראה בעלי אותו גודל, קוטר, סוג, וגוון. וכי אין בעדויות להצביע על שוני בין העמודים. יתכן על כן, כי עמוד "חנניה בר יעקב", היה שייך אמנם לאותו בית כנסת אך למערכת אחרת של עמודים, כגון: עמוד ממבנה בית הכנסת, עמודי-חצר, עמודי רחוב סמוך וכדומה (אפשרות רחוקה היא שעמוד זה הובא ע"י הצלבנים לעזה ממקום אחר, אם כי גם דברים כאלו כבר היו לעולמים).

בית כנסת זה, בעיר עצמה, כלל פריטים רבים ומבנה שמהם שרדו עמודים בלבד. עמוד "חנניה בר יעקב", העמוד והכתובות שבו הם מתקופת התלמוד, וכן עמוד "המלאך הגואל" (וכנראה גם העמודים הנוספים שנמסרו לגביהן עדויות שונות) הם מתקופת התלמוד. ברור הוא שהכתובת "המלאך הגואל" והכתובת שתחתיה – זמן מאוחר יותר, כפי הנראה בטווח השנים תי"ט-תצ"ט (1658/9-1738/9) אם אכן עמד עמוד זה מימי התלמוד, בבית הכנסת של עזה בימי הביניים, יתכן ולכאן הגיעו נתן העזתי ומשיחו שבתי צבי, כשהרב של קהילת יהודי עזה הוא חכם יעקב נג'ארה נכדו של ר' ישראל נג'ארה. ייתכן וכך צריך להבין גם את הכתובות הללו – תפילה ותקווה של מי מחברי הקהילה המקווה ומצפה לעלות לירושלים....

2. ייחודו של בית הכנסת בעזה-ים

מבית הכנסת השני, זה של "עזה מיומס", "קונסטנטיה מיומס ניאפוליס", או בלשוננו "עזה-ים", שרדה תבניתו הייחודית, גודלו החרגי, רצפת הפסיפס שבו, עיטוריה וכתובותיה ביוונית ובעברית וכן פריטים נוספים (לוחות סורג ואבני שיש). ידועים לנו גם שמותיהם של חלק מחברי הקהילה, התורמים, כפי הנראה, העשירים שביהודי עזה-ים. כל הפריטים והכתובות, הם מתקופת התלמוד ומעט אחריה.

זאב ח' ארליך

גודלו החרוג של בית הכנסת, ותוכניתו הייחודית הכוללים אולם תווך ועוד ארבעה (!) אולמות נוספים, שניים שניים משני צדיו, בשונה מתוכניתם של בתי הכנסת המצויים בתקופה, שהיא בזיליקה רגילה, קרי אולם תווך ושני אולמות נוספים בלבד, אחד מכל צד, מעלה את השאלה – מדוע דווקא כאן נבנה בית גדול וייחודי כזה?

נראה לנו שאת התשובה מצאנו מאות שנים לאחר מכן. הקראי סוהייל בן מצליח בהקדמתו ל"ספר המצוות" שלו, מספר על יהודים המקוננים על חורבן הבית, במהלך התקופה הביזנטית, עד הכיבוש המוסלמי (מעט לפני 640 לספה"נ) כך:

"אחרי עוזבם למקום (ירושלים) נשאר יותר מ-500 שנה לגלים מעון תנין (=שממת ירושלים והארץ) ולא היה אחד מישראל יכול לבוא (לירושלים) והיו היהודים אשר במזרח באים אל מדינת מעזיה (העיר טבריה, מקום מושבה של משמרת הכהונה "מעזיה" לאחר החורבן) ואשר במערב – אל מדינת עזה (העיר עזה), ואשר בארץ הנגב היו באים אל מדינת צוער (לדרום ים המלח) ובימי קרן זעירא (שלטון האסלם, ע"פ הפרוש לספר דניאל) פתח ה' לעמו שערי רחמי ויביאם אל עיר קודשו..."

גם קראי אחר, בעל הפירוש לספר דניאל מספר את אותו הסיפור, בלשון אחרת – "טרם בואו (של ישמעאל = האסלם) לא יכלו (היהודים) לבוא אל ירושלים, ומארבע כנפות הארץ היו באים אל טבריה ואל עזה לתאוות המקדש"

נראה על כן, כי תוכניתו הייחודית וגודלו העצום של בית הכנסת היהודי מתקופת התלמוד בעזה – ים דווקא, נבנה כך כדי להכיל את המוני היהודים המנועים מלהגיע אל מקום המקדש ואל ירושלים ומתכנסים בהמוניהם מכל המערב – כל צפון אפריקה היהודית "אל מדינת עזה", אל העיר עזה, ואל בית הכנסת של עזה – ים. ואולי דווקא עזה-ים, כי לעזה עצמה לא נתנו להם להיכנס...

ה. סיכום

נמצאנו למדים כי בתקופת התלמוד התקיימו בשתי הערים הסמוכות, עזה ועזה-ים, שתי קהילות יהודיות נפרדות, ולכל אחת מהם בית כנסת משלה:

בתי הכנסת של עזה התלמודית

מזו שעל הים שרדו פריטים רבים ובהם רצפות פסיפס כתובות ותוכנית בית כנסת, שייחודו וגודלו מקבלים הסבר ממקור ספרותי מאוחר בהרבה. מבית הכנסת שבעיר עצמה שרדו רק עמודים, ועדויות על עמודים נוספים, ובהן כתובות, שרק אחת מהן, מן התקופה הנדונה. הכתובת הנוספת זמנה מאוחר בהרבה, אך גם היא צופנת בחובה סיפור מרתק.

ספרות נבחרת

- אבי יונה מיכאל, "בית כנסת בחוף עזה", ידיעות, ל (תשכ"ו), עמ' 221-223
- אילן צבי, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב תשנ"א, עמ' 288-290
- אלקים מרדכי, 40 שנות ישוב יהודי בעזה, באר שבע והקמת חוות רוחמה, נצרים 1994, עמ' 14, 239-241, 333-334
- ברש משה, "דויד המלך ברצפת-פסיפס בעזה", ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 94-99
- גופנא רם, "שרדי בית כנסת קדום בעזה-ים", טבע וארץ, ט1/ (תשכ"ז), עמ' 355-357
- נווה יוסף, על פסיפס ואבן, תל אביב תשל"ה, עמ' 90-91
- עובדיה אשר, "בית כנסת בעזה", קדמוניות, א (תשכ"ט), עמ' 124-127
- קדר בנימין זאב, "כתובת עברית מעזה בבית הקברות של ראשון לציון", וזאת ליהודה, ירושלים תשס"ג, עמ' 588-598
- רובינשטיין שמעון, "לקורות הקהילה היהודית בעזה", אריאל, 102-103 (תשנ"ד), עמ' 253-261
- רוט-גרסון לאה, הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 91-104
- C.Clermont-Ganneau, Recueil dlArcheologie orintale, vol.4(1901), 139-141 no.8
- ibid, Archaeological Researches in Palestine, vol 2, 389
- Germer-Durand, RB(1892) 248-249

זאב ח' ארליך

- J.B.Frey, Corpus Inscriptionum Judaicarum, Rome 1936-1952, 967-969
- F. Huttenmeister & G. Reeg, Die antiken Synagogen in Israel, 133-135
- I. Loeb, REJ 19 (1882), 100-105
- A. Ovadia, IEJ 19 (1969) 193-198
- J.Saller, Second Revised Catalogue of the Holy Land. 1972. 35-37
- E.L. Sukenik, "The ancient Synagogue of EL- Hammeh. JPOS 15 (1935). 101-180

יעקב סגל וצבי פרידמן

האומנם קבור ר' ישראל נג'ארה בלב העיר עזה?

מבוא

- א. רבי ישראל נג'ארה — מי האיש?
- ב. מנזר יווני ובית הספר של המסיון
- ג. "מצבות חלקות"
- ד. "זרים"

מבוא

היכן קבור ר' ישראל נג'ארה? זקני צפת יאמרו לך בגליל. במסורתם של יהודי עזה מקובל שהוא נקבר בבית העלמין היהודי של העיר בה כיהן כרב. מיקומו של אותו בית עלמין עתיק אינו ידוע עוד. בבית הקברות הנוצרי שבחצר המנזר היווני אורתודוכסי בעזה, נמצאים קבוצת קברים הנראים שונים ממבנה הקברים האחרים שבמקום: המצבות שעליהם עתיקות יותר, אין עליהם סימון של צלב והן פונות לכיוון ירושלים. מבנה המצבות דומה לקברי הצדיקים שבגליל. אנשי המקום קוראים להם "קברי הזרים" — לא של נוצרים, לא של מוסלמים. במרכזם ניצבת מצבה אחת שלקבור בה מייחסים המוסלמים הבאים לשם, סגולות של "קדוש שריפא חולים". האם זהו קברו של ר' ישראל נג'ארה? — קשה לקבוע בוודאות. פנקסי בית העלמין היהודי בעזה, שנתפסו במלחמת ששת הימים, ושבהם אמורה להיות תשובה לתעלומה הוכרזו כסוד מדינה וסגורים בכספת של אחד הבנקים. תעלומה עזה כמוות.

* פורסם לראשונה בעיתון "ערב שבת", ט' אייר תשמ"ז (08/05/87), "ישראל בין נוכרים?", ע"י המחברים בשם הספרותי: יעקב גל וצבי בן אליעזר.

יעקב סגל וצבי פרידמן

עזה – עיר ערבית סואנת ובה למעלה מ-200,000 תושבים. בעבר פרוחה בעזה קהילה יהודית שבניה ישבו בעיר במשך מאות רבות של שנים. היישוב היהודי בעיר בא אל קיצו בפרעות תרפ"ט. כמו בחברון, ניסה האספסוף המוסת לפרוע ביהודים, אך שלא כמו שם ניצלו חייהם של יהודי המקום. זאת בזכותו של ראש העיר א-שווה, שהצליח להעביר את היהודים אל בניין הממשל האנגלי, ובכך להציל את חייהם. א-שווה קרא ליהודים לחזור ולהתיישב בעיר לאחר סיום המאורעות – אך היהודים לא חזרו עוד לשם. העיר ניטשה מיהודיה שהתפזרו בכל רחבי הארץ והותירו אחריהם רכוש רב. אחד האתרים היהודיים שננטשו בעיר היה בית הקברות היהודי העתיק. בבית קברות זה טמונים תולדותיהם של דורות רבים של יהודי העיר. בין הקברים מצוי היה לפי המסורת גם קברו של ר' ישראל נג'ארה – מחברו של "י-ה ריבון עולם". מסורת אחרת טוענת אמנם כי הרב נג'ארה נפטר בצפת אך יהודי עזה טענו בעקשנות ללא הרף כי רבה של עירם נשאר בה גם לאחר שנפטר מן העולם.

א. רבי ישראל נג'ארה – מי האיש?

את רבי ישראל נג'ארה מכירים כיום רבים בזכות הזמר "יה ריבון עולם" אותו חיבר לשבת. זמר זה כמו רוב כתביו האחרים מבוסס על סתרי תורת הקבלה. אך רבי ישראל נג'ארה לא היה רק משורר, בתקופתו היה נחשב לאחד מגדולי הדור, הרביץ תורה ברבים וחיבר ספרים רבים בייחוד בשטח הקבלה.

הוא נולד בדמשק בשנת שט"ז (1555 לסה"נ) כבנו של רבי משה נג'ארה, רב הקהילה. כאן למד תורה וחי במחיצתם של גדולי אותו הדור וביניהם המקובל רבי חיים ויטאל. בשנת שמ"ז (1587) עבר לצפת ומשם המשיך לעזה, בה שימש כמרא דאתרא של הקהילה היהודית בעיר. שמו יצא למרחוק כפוסק הלכות וכמקובל אלוקי. רבי ישראל, היה נערץ גם על הנוכרים תושבי עזה, שלהם סייע בריפוי חוליהם, וע"י כך יצאו לו מוניטין כבעל מופת.

בנוסף למאות השירים שחיבר, שלח ר' ישראל את ידו גם בכתיבת ספרי מוסר ("משחקת בתבל"), ספרי הלכה ("כלי מחזיק ברכה" – על דיני ברכת המזון), וספר הלכה על דיני שחיטה. חיבר גם פירוש על התורה בשם

האומנם קבור ר' ישראל נג' ארה בלב העיר עזה:

"מקווה ישראל", ופירוש על ספר איוב. נפטר בעירו עזה, בשנת שפ"ה (1625). נחשב, לאחד מגדולי ישראל בדור שאחרי הבית יוסף. בנו הרב משה, ונכדו הרב יעקב, ישבו על כס הרבנות בעזה עד לשנת תל"א (1671 לסה"נ).

במשך השנים נעלם בית קברות זה מעל פני השטח ולא היה ידוע על מיקומו.

ב. מנזר יווני ובית הספר של המסיון

"כדי לנסות ולמצוא את בית העלמין האבוד, ניסנו לשאול זקנים שהיו בעבר חברי הקהילה היהודית בעזה" כך מספר מנחם בית הלחמי, בזמן שעמד בראש מדרשת הדרום. בין היתר שוחחו מנחם וחבריו עם בני משפחת אלקיים אחת המשפחות היהודיות המפוארות שבעיר. מפיו של שלמה אלקיים, שגדל בעיר, הם הספיקו לשמוע תיאור מפורט של בית הקברות ששכן כפי הנראה לא הרחק ממרכז העיר. אלקיים, שוחח עם אנשי נווה דקלים בשכבו על ערש דווי. אך למרות זאת מסר להם פרטים רבים. שלושה ימים לאחר ששוחחו איתו נפטר שלמה אלקיים. אחיו מרדכי המשיך במלאכה וגם היה הראשון שהעלה השערה לפתרון שאלת מיקומו של בית הקברות. לדבריו, היה המקום ממוקם בסמטא שהסתעפה מרחובה הראשי של העיר רחוב עומר אלמוכתר. כיום ניצב בסמטא הצרה מנזר יווני אורתודוכסי שהוקם בתחילת המאה ולידו בית ספר בו מלמדות נזירות של המיסיון. יהודי עזה, שמרו במשך דורות על קשרים טובים עם מעט הנוצרים שבעיר ולכן, היה מקום לסברה כי אם אמנם שכן בית הקברות היהודי בשטח המנזר ניתן יהיה אולי לאתר את שרידיו. החוקרים של המדרשה ביקרו במנזר וגילו מאחוריו בית קברות נוצרי קטן. בבית קברות זה נקברו הנוצרים שמתו בעיר. הנזירות במקום, סיפרו להם כי הקבורה במקום החלה עם בנייתו של המנזר בתחילת המאה ה-20. הנזירות אגב, הושיטו עזרה רבה בהדרכה במקום. בין המצבות והצלבים התגלו כמה קברים לא מזוהים, עתיקים מאוד וללא שום כתובת מעליהם. הנזירות הצעירות לא ידעו להסביר

יעקב סגל וצבי פרידמן

של מי הקברים והפנו את אנשי המדרשה אל כמה נזירות זקנות המתגוררות במקום מזה עשרות שנים, כדי ששיבו על השאלה מי קבור בקברים יוצאי הדופן. קברים אלה, היו אגב שונים מאלו שמסביבם לא רק בגלל היותם חסרי כתובת. הם היו שונים גם בעיצובם, והחשוב מכל לא סומן עליהם צלב, המסומן כידוע על כל קבר נוצרי. לפי המשוער, קדמו קברים אלה להקמת המנזר. הנזירות קברו את מתיהם בין הקברים הקדומים והקיפו את המקום בחומה. כך "נעלם" בית הקברות היהודי בין הצלבים והחומה המקיפה את המצבות עתיקות הימים.

ג. "מצבות חלקות"

את ההשערה לפתרונה של החידה סיפקה מסורת עתיקת יומין שהייתה רווחת בין יהודי "ערי הקודש" שבארץ ישראל. יהודי חברון וערים נוספות נהגו להותיר את המצבות חלקות מבלי לכתוב עליהם דבר. זהותם של הנפטרים ומקום קבורתם צוינו אמנם ב"פנקס חברה קדישא" אך המצבה נותרה ריקה. מסורת זו אמורה לסמל את ביטחונם של היהודים בתחיית המתים בה יידעו הכל מי קבור ואיפה, לאחר שפשוט הם יקומו לתחייה. בגלל מסורת זו שיערו אנשי המדרשה כי הקברים הלא מסומנים הם קבריהם של יהודי העיר. חיזוק לסברה קיבלו מהנזירות הזקנות שבמקום. אלו ידעו לספר כי במצבות הלא מסומנות קבורים "קדושים" והצטלבו בכל פעם שנשאלו עליהם. במיוחד הצביעו על קבר מפואר ועתיק בו לדבריהם קבור מזה מאות שנים איש קדוש ובעל מופת. האם היה זה קברו של רבי ישראל נג'ארה? החוקרים, משוכנעים כי התשובה היא אכן, כן. ממסמכים שונים עולה כי רבי ישראל נג'ארה היה נערץ לא רק על יהודי עזה אלא גם על כלל תושבי העיר. הוא היה בעל מופת שריפא חולים ואשר עוד בחייו התייחסו אליו כל שכניו, יהודים ושאינם כאלה, בחרדת קודש. מומחים שונים שביקרו במקום השתכנעו לפי צורת הקברים וכיוונם (צפון – מזרח, דהיינו לכוון ירושלים) שמדובר בקברים יהודיים. תשובה חד משמעית וסופית לא ניתנה עדיין. תשובה זו נמצאת בפנקס "החברה

האומנם קבור ר' ישראל נג' ארה בלב העיר עזה:

קדישא" של ק"ק עזה ובו רשומים בפירוט רב כל הנפטרים בקהילה, זהותם, ומקום קבורתם. בפנקס, נמצא גם כפי הנראה גם המקום בו נטמן רבי ישראל נג' ארה. הפנקס שאבד עם פרוץ המאורעות בתרפ"ט נמצא ע"י הכוחות הישראליים שהגיעו למקום במלחמת ששת הימים. ואולם, מאז המלחמה הוא נשמר לטענת חוקרי עברה של עזה תחת מנעול ובריה. "ניסינו לבקש בדרכים שונות לעיין בפנקס. פנינו לגורמים שונים במערכת הביטחון אך אל סרבו בעקשנות להניח לנו לעיין בפנקס. פנקס "החברה קדישא" של עזה הוכרז כ"סוד מדינה" המוחזק, כמו פריטים רבים אחרים של רכוש ללא בעלים שבידי המדינה" מספר בית הלחמי. סודו של בית הקברות נותר בין דפיו של הפנקס עב הכרס השמור כפי הנראה באחת מכספות בנק בירושלים כ"סוד מדינה".

ד. "זרים"

באייר תשמ"ז יצאנו למקום. האיתור לא היה קשה. בקלות יחסית הצלחנו להגיע לשם עם רכבנו לסמטה שליד ככר פלשתין שבמרכז העיר. ילד התנדב להראות לנו את הדרך אל המנזר. באזור נמצאים רק שניים כאלה: זה של הכנסייה הרומית לטינית וזה של הכנסייה היוונית. השני קרוב יותר אל מרכז העיר ושוכן במרחק קצר מביה"ח "אל אהלי" ומרחוב עומר אל מוכתר המהווים לב ליבה של עזה. פילסנו את דרכנו בסמטאות הצרות, חוויה הרחוקה מלהיות מרנינה עבור שני יהודים בשעות בין הערביים ובלב ההמון הערבי, ובסופו של דבר החנינו את הרכב בחצר המנזר. השלט במקום נכתב ביוונית ובערבית ובו מצוין כי המקום משמש ככנסיה וכבית ספר של נזירות. הנזירות היו עדיין בפעילויות שונות ברחבי העיר אותן הן מסיימות רק עם רדת השמש. בית הקברות שבחצר המנזר הוא קטן וצפוף. את המצבות ללא הסימון מצאנו ללא כל מאמץ, הן פשוט היו פזורות בשטח והעובדה שלא סומן עליהן צלב ייחדה אותן משאר הקברים. אחד השכנים המתגורר במקום זה למעלה מ-20 שנה נידב לנו מעט פרטים על המקום. לדבריו זהו בית קברות בו החלה הקבורה רק בשנים האחרונות. "בעבר", כך טען "היו כאן רק כמה קברים בודדים שהיו מפוזרים בשטח, והנוצרים החלו לקבור ביניהם.

מצבות קדומות אלו זיהה בנקל: אלו ללא הצלב...". שאלנו אותו אם ידוע לו מי קבור שם, הוא משך בכתפיו וידע להשיב רק במילה אחת: "אֶגְלִיבִי" – זר נוכרי. מצבותיהם של אותם "זרים" בולטות מאוד מסיבה נוספת: בניגוד לפאר של הקברים הנוצרים העשויים שיש ומגולפים בהם צלבים, קברים אלו עוצבו בפשטות רבה: הם נמוכים ובנויים מאבני כורכר שנחצבו כפי הנראה במקום (כידוע, מעוצבות מצבות בבתי קברות יהודיים עתיקים בפשטות רבה וחומר הגלם לבנייתן נלקח מאבני המקום. כך, נבנו המצבות העתיקות בחברון מסלע מקומי. בטבריה מסלעי בזלת שחורים – כשעל המצבה הנמוכה לא נכתבת מילה) הדמיון לבתי קברות היהודיים של טבריה, חברון, וצפת – הוא יותר מאשר בולט. מי הם אותם "זרים"? זאת לא יכלו השכנים לומר לנו אך ציינו כי "הם לא היו ערבים". עובדה מעניינת נוספת: את בית הקברות שבחצר הכנסייה פוקדים דווקא מוסלמים הבאים להתפלל ליד אותם "קבור אל אֶגְלִיבִי" – קברי זרים. המסורת שבידם מייחסת במיוחד קדושה לקבר הבולט מהשאר שנבנה באבן כורכר ועליו שרידי פיתוחים של מוזאיקה. לפי המסורת המקומית קבור פה "אדם קדוש שריפא חולים". אחד הילדים סיפר על האגדות ששמע מסבתו על גדולתו של אותו קדוש. תושבי המקום לא שמעו על כך שהיה יהודי, אך ידעו שהוא "זר". מדוע לא נכתב דבר על המצבות, ולא נחרטו עליהם צלבים? הם לא יודעים. "אולי בגלל שלא היה לאנשים האלה כסף?"... שואל מישהו אך ההסבר לא נשמע משכנע במיוחד מול המוזאיקה היפה שעל הקבר העתיק. מחירה של מוזאיקה מעין זו יקר בהרבה מחריטת צלב על קבר אותו מקפידים הנוצרים לבצע על כל קבריהם. הקבר המהודר של "הזר" מהווה מוקד משיכה כאמור למוסלמים הבאים להתפלל לידו מתוך אמונה בקדושתו של הקבור בו. גם המוסלמים אגב, טוענים כי זה שקבור במקום אינו ערבי ובודאי אינו מוסלמי...

כשעזבנו את בית הקברות ירד כבר הערב בחוץ על סמטאות עזה. סגרנו את שער המנזר מאחורינו כשאנו מותירים בית קברות ובתוכו את קברו של "הזר" המקודש שלא היה ערבי. השאלות נותרו כשהיו – מי קבור מתחת למצבות

האומנם קבור ר' ישראל נג' ארה בלב העיר עזה?

הצנועות וחסרות הכתובת? והאם טמונות עצמותיו של המקובל רבי ישראל נג' ארה בחצרו של המנזר היווני אורתודוכסי בעיר בה חי ופעל – עזה?²

1. הערת העורך ז"ח ארליך: על בתי הקברות של קהילת יהודי עזה במאות השנים האחרונות ראה: אילן גל פאר, "בית הקברות של יהודי עזה", אריאל, 120-119, (1996), עמ' 173-177.

זאב ח' ארליך

מעזה לקבר אהרון הכהן – "העמוד העזתי" בקבר אהרון וכתובותיו

- א. "קבר אהרון" מעל פטרה
- ב. מבנה מצבת הקבר, והכתובות העבריות
- ג. "העמוד העזתי" וכתובותיו

א. "קבר אהרון" מעל פטרה

על פסגתו של ג'בל הארון, מעל וממערב לחורבותיה של פטרה ממזרח לערבה ניצב מבנה מוסלמי בשם: "א-נבי הארון". הוא ניצב על שרידים של מבנה שקדם לו מימי הנוצרים (הצלבנים, המוסלמים לפנייהם, והביזנטים שקדמו להם). פתחו של המבנה בקירו המערבי, ומול הכניסה ניצבת מצבה המזוהה כמצבתו של אהרון הכהן. מתחת לרצפת המבנה קיימת מערה קטנה ובה מערת מצבה נוספת — שמא זו המצבה המקורית.

כבר יוסף בן מתתיהו, לפני כ-2000 שנה זיהה כאן את קברו של אהרון הכהן: "הוליד זה (משה) את המחנה דרך המדבר ובא אל מקום בארץ ערב, שהעריבים חשבוהו למטרופולין שלהם לפנים נקרא "ערקא", ועכשיו שמו "פטרה". והמקום הזה עוקף (רוכסי) הר גבוה. שם עלה אהרן על ההר, משום שהודיע לו משה, שעומד הוא למות, ולעיני כל הצבא, כי המקום היה משופע, פשט את בגד הכהונה הגדולה ומסרו לאלעזר בנו, שעברה אליו, בגלל גילו, משרת כבוד (זו), ומת וכל העם עומד ומביט אליו והוא מת באותה שנה בה קיפח גם את אחותו, ושנות חייו בסך הכל 123. והוא מת לפי מניין הלבנה בראש חודש, באותו חודש הנקרא בפי אנשי אתונה "הקטומביאון", בפי המוקדונים "לואוס", ובפי העברים "אב". (קדמוניות ג ד, ז – מהד' שליט).

מעזה לקבר אהרון הכהן – "העמוד העזתי" בקבר אהרון וכתובותיו

זיהוי זה מקובל ומתועד ברציפות ב-2000 השנים האחרונות למרות שמן הפסוקים בתורה עולות מספר שאלות:

א. הר ההר לעומת מוסרה – שלוש פעמים בתורה ניזכר מותו וקבורתו של אהרון בהר ההר (במדבר כ, כג; במדבר לג, לח; דברים לג, נ) ופעם נוספת במוסרה (דברים י, ו).

ב. האומנם כאן "קצה ארץ אדום" הנזכר בכתובים באזור "הר ההר" / "מוסרה"?

ג. בסמוך נזכרת "קדש", היש קשר בין "קדש" ו"קדש ברנע"? האם זה אותו המקום? האם קרוב, או אולי מקום אחר באזור אחר לחלוטין? כאמור לעיל, מזה "אלפיים שנות" מקובל הזיהוי של יוסף בן מתתיהו, כהן מצאצאיו של אהרון הכהן, שבידיו היו מסורות יהודיות עוד מימי הבית השני ואולי מלפני כן.

ב. מבנה מצבת הקבר, והכתובות העבריות

המצבה המזוהה כ"קבר אהרון" בנויה כקוביה מלבנית גדולה. גובהה כמטר אחד. בארבע פינותיה ניצבים ארבע עמודים מרובעים, שנראה שזהו שימוש המשני. בין ארבעת העמודים ניצבים ארבע לוחות שיש וע"י כך נוצרת "הקופסא המלבנית". הן העמודים והן הלוחות שימשו קודם לכן כחלק מסורג של הכנסייה הביזנטית שהיתה במקום. על הלוחות ישנם עיטורים שונים, ועל לוח אחד חריתה של כתובת ערבית המציינת את בניית המבנה ותיקונו ע"י אלמליכ אלנאצר מוחמד אבן קלאון, סולטן מצרים, ואת שמעאני בנו. תיקונים אלו בוצעו בשנים הסמוכות לשנת 740 לה'גרה, (1340 לספה"נ).

על הלוחות השונים אין כל כתובת בעברית אולם על העמודים שבפינות המצבה חרוטות לפחות 17 כתובות בעברית (וכתובות נוספות ביוונית).

ג. "העמוד העזתי" וכתובותיו

מבין הכתובות החקוקות בעמודי המצבה, מעניין אותנו: "העמוד העזתי". עמוד זה הוא הניצב בפינה הצפון-מזרחית של המצבה ועליו חקוקים מספר

זאב ח' ארליך

שמות. זיהויים של שמות אלו מצביע על בני משפחות יהודיות מקהילת עזה שהגיעו למקום, כנראה כבר בתחילתה המאה ה-17. היו אלו בני משפחות כשתיל (קסטל), ארחא ונג'ארה ואולי אף מבני משפחות נוספות. נציין כאן את הדמויות המזוהות עפ"י הכתובות:

א. מרדכי ב'כ'ה'ר' אברהם כשתיל י'צ'ו' – הכתובת חקוקה על הכיפה שעל גבי העמוד בכתב ברור ויפה. משפחת כשתיל-קסטל ידועה מעזה ומחברון – בעזה ידועה משפחה זו עוד משנת ה'ש (1540). בהמשכה של כתובת זו נמצאת כתובת נוספת:

ב. התלמיד שמואל אכרם – מכיוון שכתובת זו חרוטה כהמשכה של הכתובת הקודמת, נראה לנו ששמואל אכרם, הנזכר רק בתואר "התלמיד" היה תלמידו – מלווהו של מרדכי כשתיל החקוק לפניו בציון כבוד של אביו (ב' כ'בוד ה'רב ר'בי). תופעה זו של תלמיד המלווה את רבו, וחקק את שמו ללא תואר כבוד, תופיע בהמשך בכתובות בני ארחא ונג'ארה. אין לנו פרטים נוספים על מרדכי כשתיל-קסטל ותלמידו שמואל אכרם. לא ידועה לנו שנת הביקור המדויקת ואף לא אם הגיעו מעזה או אולי דווקא מחברון. אם אכן הגיעו מעזה סביר להניח ששניהם הרב והתלמיד, בני קהילת עזה היו.

בראש העמוד תחת הכיפה, חקוקה הכתובת הבאה:

ג. החכם אליעזר ארחא – ידוע על חכם בשם זה כרב בחברון בשנת 1620, ובשנים 1634-1650. על חכם אחר, אולי אביו, ר' יצחק ארחא ידוע ששימש כרב בעזה בשנים של"ל (=ש"ס) – שס"א (1600-1605). בנו של ר' יצחק ארחא, ר' אליעזר בר' יצחק שימש בכס רבנות עזה תחת אביו עד 1619 (או עד 1621), עד בואו של ר' ישראל נג'ארה, שירש את מקומו. בהיותה של כתובת זו חקוקה בראש העמוד, מעל לכתובות של בני נג'ארה, ומופרדת מהן בקו אופקי, נראה כי כתובת זו קודמת לכתובות בני נג'ארה. אנו נוטים לזהות בבעל הכתובת, החכם אליעזר ארחא את ר' אליעזר בר' יצחק ארחא, רבה של עזה בין השנים שפ"ה-שע"ט (1605-1619), רבה של עזה לפני רבנותו של ר' ישראל נג'ארה. כתובת זו מטושטשת למדי, אך קריאה וברורה, ולכן נראה שהיא קדומה מהכתובות האחרות המוכרות לנו. נראה אם כן, שניתן לציין כתובת זו כקדומה ביותר בין כתובות "קבר אהרון" הניתנות לתיארוך. זמנה – בין השנים שס"ה-שע"ט (1605-1619).

מעזה לקבר אהרון הכהן – "העמוד העזתי" בקבר אהרון וכתובותיו

**"העמוד העזתי" בפנת מצבת קברו של אהרן הכהן בהר-ההר מעל פטרה.
שים לב לשמות העבריים החקוקים על העמוד (צילום: ז. ארליך).**

זאב ח' ארליך

מתחת לכתובת זו חקוקה כתובת נוספת, אף היא של בן למשפחת ארחא:
ד. אברהם ארחא – משפחת ארחא ידועה בעזה בין השנים 1600–1788, ובה שני רבנים, אב ובנו ר' יצחק ור' אליעזר בנו. כתובת זו, אברהם ארחא, חקוקה מתחת לכתובת הקודמת החכם אליעזר ארחא, ואין בה תואר כבוד כלשהו. אשר על כן, נראה לנו כי אברהם ארחא הוא תלמידו – מלווהו של החכם אליעזר ארחא שבכתובת הקודמת. תופעה זו מוכרת, כמצויין לעיל, מכתובות מרדכי בר' אברהם כשתיל בכיפת העמוד, ומכתובות בני משפחת נג'ארה, מתחתן. כתובות בני ארחא, חקוקות בראש העמוד ומופרדות מן הכתובות שתחתיהן בקו אופקי.

תחת הקו האופקי חקוקות שלוש כתובות זו מתחת לזו:

ה. החכם ר' משה נגארה

ו. חכם יעקב נאגארה

ז. אהרן נאגארה

במקביל לכתובת "החכם משה נגארה" חקוקה כתובת נוספת:

ח. אברהם טרפין – נדון תחילה בשלוש הכתובות של בני משפחת נג'ארה. ידוע לנו כי ר' ישראל נג'ארה כיהן כרבה של קהילת יהודי עזה בין השנים שע"ט–שפ"ה (1619–1625). עם מותו של ר' ישראל התמנה בנו, חכם משה נג'ארה (הנקרא בשם אביו של ר' ישראל) כרב הקהילה. הוא כיהן בתפקידו במשך 35 שנה, עד מותו בשנת ת"כ (1660). עם מותו בעזה, נתמנה בנו, חכם יעקב נג'ארה כרב הקהילה. לכאורה ניתן להניח כי חכם משה נג'ארה ובנו חכם יעקב מגיעים לביקור בקבר אהרון וחורטים את שמם זה תחת זה כשמתחת לכתובותיהן חקוק שמו של המלווה-המשמש אהרון נג'ארה, ללא תואר כבוד וכפי שראינו בכתובות בני ארחא ובכתובת ר' מרדכי כשתיל-קסטל). אולם סיפור תולדות חייו של חכם יעקב משנה השערה זו.

בעת כהונתו של חכם יעקב נג'ארה ברבנות עזה, התחולל בה אחד הארועים המשמעותיים ביותר בתולדות עם ישראל. בליל חג השבועות שנת תכ"ה (1665) הביא אברהם נתן בנימין בן אלישע חיים אשכנזי, הידוע בכינויו "נתן העזתי", את שבת צבי לבית הכנסת של הקהילה. קרוב לוודאי שלאחר מכן התארחו שניהם בביתו של ראש הקהילה, רב המקום, חכם יעקב נג'ארה. למרות היותה של משפחת נג'ארה משפחה של לוויים ולא כהנים, מינה שבת צבי את חכם

מעזה לקבר אהרון הכהן – "העמוד העזתי" בקבר אהרון וכתובותיו

יעקב נג'ארה לכהן-גדול (!) ותכנן ללכת איתו ועם עוד עשרה אנשים להקריב קורבנות במקום המקדש בירושלים – "תיכף בהאי שעתא כתב לו אנשים מי ומי ההולכים עמו לירושלים להקריב קרבן בתוך בית המקדש ע"י הכה"ג שהיה החכם השלם כמהר"ר יעקב נג'ארה נר"ו, ויכינו את דרכם במלבושים נאים וטובים, ורוכבים על סוסים, ויקומו ללכת ירושלים.. " כך מספר רבה של ארם-צובא היא חאלב, ר' שלמה לניאדו.

לירושלים לא הגיעו, וסופו של שבתי צבי – ידוע. אולם, מה שלא הצליח שבתי צבי בירושלים, הצליח, כנראה, חכם יעקב נג'ארה בקבר אהרון. יש להניח שעם מינויו לכהן גדול, ע"י "המשיח" הלך חכם יעקב נג'ארה לקברו של הכהן הראשון, אהרון הכהן, "לשאוב רוח כהונה" ואולי אף להקריב שם קרבן. היה זה לאחר מינויו לכה"ג ע"י שבתי צבי, לאחר שבועות תכ"ה (1665).

אביו חכם משה נג'ארה כבר נפטר לבית עולמו חמש שנים קודם לכן בשנת ת"כ (1660) ולא יכול היה להשתתף במסע זה. נראה, על כן לומר, שהכתובת "חכם ר' משה נג'ארה" לא נכתבה על ידו אלא על ידי בנו חכם יעקב נג'ארה שביקר במקום עם התמנותו לכה"ג בידי שבתי צבי. יחד עם חכם יעקב מגיע למקום גם תלמידו- מלווהו, ככל הנראה בנו, אהרון נג'ארה החקוק למטה ממנו, ללא תואר כבוד.

בדיקה נוספת של הכתובות מגלה כי בין כתובת "חכם ר' משה נג'ארה" וכתובת "חכם יעקב נג'ארה" קיים רווח גדול, ואולי היתה שם "ברכת המתים" (ומעין זכרוננו לברכה או נוחו נפש) לחכם משה נג'ארה. יתכן וחכם יעקב חקק את שם אביו משה, לכבודו, או אולי במעין התנצלות על שינוי היחס המשפחתי: עד חכם משה – היו בני נג'ארה לוויים, ומימי חכם יעקב בנו – כהנים... .

על סופו העגום של חכם יעקב נג'ארה, מספר יהודה ליבס: "ר' יעקב נשאר כל חייו נאמן לשבתי צבי ובשנת תל"א (1671) התאסלם בעקבותיו, וכתב את ספר דברי הימים של משיחו, שהוא המקור החשוב ביותר שבידנו על מעשי שבתי צבי לאחר ההמרה". נראה שאת ביקורו בקבר אהרון עורך חכם יעקב נג'ארה לא ביחידות אלא עם בנו – תלמידו – משמשו אהרון נג'ארה, החקוק

זאב ח' ארליך

תחתיו. ייתכן וחבורה זו כללה מניין אנשים, כחשערת יצחק בן צבי, ואולי אף נאמרה במקום "ברכת כהנים". על מניין אנשים – לא ידוע לנו, אך קרוב לוודאי כי אדם נוסף היה בחבורה והוא אברהם טרפין, ששמו חקוק במקביל ל"חכם ר' משה נג' ארה". יש יסוד סביר להניח שגם הוא היה מבני קהילת עזה בימי חכם יעקב. הנה כי כן, דווקא על עמוד זה בקבר- אהרן, שזכה בפנינו לכינוי "העמוד העזתי" נחקקו שמותיהם של שישה מיהודי עזה במהלך המאה ה-17 (אליעזר ואברהם ארחא משה יעקב ואהרן נג' ארה, אברהם טרפין), ואולי אף שמם של שניים נוספים מבני הקהילה בזמן מן הזמנים (מרדכי כשתיל-קסטל ושמואל אכרס). מדוע דווקא על עמוד אחד, והאם כתובות נוספות על אותו העמוד, לא על עמודים אחרים במצבת אהרן הכהן קשורים לקהילת יהודי עזה? אין בידינו עדיין תשובה.¹

1. בכתובות אלו עסקו מספר חוקרים החל בגרמני ח' ויגנד (1916), דרך הצרפתי מר. סביניאק (1935) והישראלים יצחק בן צבי (1936, 1943) וזאב וילנאי (1963) לאחרונה עסקתי בפענוח וזיהוי של חורטי הכתובות עפ"י מיקומן בעמודי המצבה בספרי: "מזרח הירדן במבט יהודי", עפרה תשנ"ו, עמ' 265-303.

חגי הוברמן

היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע

סיני*

מבוא

- א. משה דיין: לקבוע עובדה – ישוב יהודי
- ב. בהיאחזות הנח"ל בסיני
- ג. נפרצה החומה בין הרצועה וישראל
- ד. גולדה מאיר באו"מ: ניסוג מכל סיני
- ה. אף ישראלי לא יורשה להישאר ברצועה

מבוא

השיירה המוזרה שנראתה צועדת אל עבר העיר רפיח, בפרוס שנת 1957, גרמה בודאי לכמה בדואים שצפו בה לשפשף עיניהם בתימהון: מכיוון היאחזות "כרם שלום" נראתה פוסעת חבורה של חיילים – נח"לאים – כשהם מובילים עדר של שבעה גמלים ובכר אחד. יעדם היה בית חולים צבאי מצרי נטוש, בפאתי העיירה רפיח – "המחנה הברזיליאני" שמו.

כשהגיעה השיירה למחנה כבר פרקו במקום צמד משאיות ציוד צבאי, שהועבר מניר יצחק, שם רוכזו לקראת העלייה על הקרקע. עוד טרם שקעה השמש ניצבה על תילה ההיאחזות הכ"ד במניין היאחזויות הנח"ל: היאחזות נח"ל רפיח.

ב-ה' באדר ב' תשי"ז, 8 במרס 1957, ביצעה מדינת ישראל את השנייה במניין נסיגותיה בסיני. שונה היה אופייה של נסיגה זו מזו שלפניה ומזו שאחריה. לא הייתה זו נסיגה של ויתור מדיני על מאחזים צבאיים, תוך

* פורסם לראשונה ב"הצופה" (כ"ז באדר תשמ"ט 03/03/89): "דיין רצה יישוב יהודי ברפיח כבר ב-1956".

חגי הוברמן

סערת קרב כמו במלחמת השחרור, ולא נסיגה שלוותה בטרואמה של פירוק ישובים, כמו בהסכם שלום בשנת 1982. הייתה זו נסיגה שנבעה מכניעה ללחץ מדיני. נסיגה, שאת אופייה היטיב לתאר עזר ויצמן בספרו "לך שמים לך ארץ":

צבא נסוג בגלל קשיים פוליטיים לאחר ששפך על הכיבוש את דמו — זה תמיד מראה עצוב... חיזיון קשה, דממת מועקה, הכרתי לפני כן פרצופים של חיילים, שחיוך ניצחון פרוש עליהם. הכרתי גם את כאב הכשלון. זה לא היה זה. על השפתיים יכולת לראות את מועקת הבלתי ידוע, את הספק הגדול. מה? למה? זה טוב ליהודים? זה רע? הייתה ברירה אחרת?

הנסיגה של שנת 1957 לא לוותה, אמנם, בטרואמה של פינוי ישובים, אך פינוי ישובים היה גם היה בה: שתי ההיאחזויות שהוקמו בסיני וברצועה (מתוך שלוש מתוכננות) בתקופה הקצרה שצה"ל החזיק באזור. היאחזויות שהיו למעשה ישובים של ממש, גם אם אוישו על ידי לובשי מדים.

במדינת ישראל של שלהי 1956, הייתה האווירה קשה. המנהיגות הישראלית גילתה כיצד ניצחון צבאי מזהיר הופך למפולת מדינית קשה ומרה, וחלום של "מלכות ישראל השלישית" נרמס תחת מכבש מדיני כבד, שמחץ את פירות הניצחון אחד לאחד. המנהיגות הישראלית — מחוסר ברירה — הביעה בפומבי נכונותה להסיג את צבאה מהשטח שכבשה.

א. משה דיין: לקבוע עובדה — ישוב יהודי

לא כך ראה את הדברים הרמטכ"ל דאז, משה דיין. לדיין, שהאמין כי אחיזתה של ישראל, לפחות ברצועה, הינה אחיזה של קבע, הייתה ברורה החשיבות של יצירת בליטה התיישבותית פוליטית, שתפריד בין רצועת עזה וסיני. וכך בשלהי דצמבר 1956, בשעה שבטרקליני ירושלים, לונדון, פריס וושינגטון נרקח תבשיל הנסיגה הישראלית, הוציא אג"ם מבצעים במטכ"ל פקודת מבצע על הקמת היאחזות נח"ל ברפיח, בה נאמר במפורש:

הכוונה: יצירת עובדה של עיבוד שטחים חקלאיים באזור הרצועה

היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע סיני

וקביעת עובדה של ישוב יהודי. התאריך שנקבע: יום ה', ה-3 בינואר 1957 התקציב: הסוכנות היהודית.

"עוד בזמן שישבנו בכרם שלום הודיעו לנו על הכוונה להקים התיישבות חקלאית ברצועת עזה, במגמה להתחיל בבניית מערכת התיישבות מסודרת ברצועה" נזכר ראובן רוזנבלט, אשר עתיד יהיה לחזור לאזור בתפקיד יו"ר המועצה האזורית חוף עזה. רוזנבלט, אז חבר גרעין "החלוץ" של "הצופים הדתיים", ישב בכרם שלום עם חבריו לגרעין, ואתם חברי גרעין "עלומים" (של בני עקיבא) לקיבוץ סעד, גרעין "גאולים" לקיבוץ יבנה (אף הוא של בני עקיבא) וחברת נוער "סמדר" לשדה אליהו. בכרם שלום היה להם עדר גמלים, שלכדו זמן מה לפני כן ממבריחים בדואיים. עם העדר הזה ביצעו את המסע הרגלי אל עבר הנקודה החדשה.

מיכאל פרקש בנח"ל רפיח 1957 (באדיבות מיכאל פרקש)

לא הייתה זו ההיאחזות הראשונה שהוקמה מעבר לקו הירוק אחרי מבצע סיני. כמה שבועות לפני כן, בערב חורפי גשום וקר של חודש דצמבר 1956, עשו דרכם שני מטוסי תובלה של חיל האוויר אל עבר מסלול הכורכר של

חגי הוברמן

שארם א-שייח. המטוס הראשון נשא בבטנו ציוד צבאי, והמטוס השני את חברי שני גרעיני נח"ל (אחד מהם גרעין ימי), שיצאו להקים נקודה חדשה בשארם א-שייח. הם הביאו אתם צריפים ואהלים ממחנה צבאי מצרי בא-טור, והקימו אותם במקום התיישבותם החדש. היאחזות נח"ל "תרשיש" (או "אופיר").

ההחלטה על הקמת היאחזויות בשארם א-שייח התקבלה בדיון בין דיין לבן-גוריון ב-8 בדצמבר 1956. דיין היה זה שהציע להקים לאלתר מספר היאחזויות נח"ל, לשם קביעת עובדה של התיישבות אזרחים במקומות, כמו אבו-עגילה, רפיח, עין קורידאת ומיצרי טיראן. בן-גוריון פסל את רוב ההצעות. הוא אישר רק הקמת ישוב דייגים בשארם א-שייח. בישיבת הממשלה שנערכה למחרת ב-9 בדצמבר, אישרה ממשלת ישראל הקמת היאחזות נח"ל דייגים ליד מיצרי טיראן. לא התקבלה במקביל החלטה על היאחזות נח"ל ברפיח.

תוך זמן קצר פותח בהיאחזות "אופיר" ענף דיג. רגע מרגש היה בשבוע השני לשהותם, כאשר להיאחזות הגיעה אניית הדיג "אילת", עם מומחים ממחלקת הדיג של משרד החקלאות. כמה מהם נשלחו מאוחר יותר לא-טור, ללמוד שיטת דיג "חדשות" מהבדואים, ושיתוף פעולה הדוק התפתח בין שני הצדדים. החיילים הישראליים אף חילקו את מנות הקרב שלהם עם הדייגים הערבים.

באחד הימים העלו הנח"לאים ב"אופיר" ברשתם דג צבעוני גדול ויפה. נמנו והחליטו לשלוח את הדג כתשורה לראש הממשלה. ארזוהו יפה ושלחוהו לפי הכתובת: דוד בן גוריון שדה בוקר, בצירוף מכתב: "תראה מה הנח"לאים שלך יודעים לעשות...". לרוע המזל נעדרו ה"זקן" ואשתו מביתם באותם ימים, וכשחזרו לצריפם בסוף השבוע קידם את חוטמם ריח עז... לחברי "תרשיש" נודע הדבר, וכאשר ביקרו בן-גוריון ופולה בשארם א-שייח עלו הנח"לאים על סירותיהם ונסו אל הים הפתוח.

היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע סיני

**רשיון כניסה מטעם צה"ל לרצועת עזה
על שמה של אורה שוקר (כיום רוזנבליט).
יש לשים לב לסעיף 8 – למטרת: תושב הרצועה.
(באדיבות אורה וראובן רוזנבליט).**

ב. בהיאחזות הנח"ל בסיני

בשעה שעלתה היאחזות "אופיר" על הקרקע כבר היו מרבית כוחות צה"ל פרוסים הרחק מתעלת סואץ, במהלך נסיגה הדרגתית אל עבר הגבול הבינלאומי, מהלך שהחל ב-22 בנובמבר, ונעשה באורח חד צדדי וללא מו"מ מדיני מקביל. אף על פי כן לא היו עליות ההיאחזויות ומיקומן מקריים. עוד ב-8 בנובמבר, בעת שהודיע בן-גוריון על נכונותה של ישראל לסגת מסיני, הוא התנה במפורש, כי הנסיגה לא תהיה לחלוטין לקוי שביתת הנשק, וכי ישראל תמשיך להחזיק ברצועת עזה ובמיצרי טיראן. הקמת היאחזויות בשארם א-שייח הייתה, איפה, בהתאם למדיניותו "הבה נראה את היאחזותנו כמשימת הפיתוח של שנת 1957. כלום אין זו משימת פיתוח נכבדה ובעלת רנטביליות גבוהה לטווח ארוך?" אמר בן-גוריון בדיון מפקדים, ב-7 בינואר, שעה ששתי ההיאחזויות כבר עמדו על מקומן. והוסיף: "...מדינת ישראל איננה רוצה לחזור לחנק שלפני מבצע סיני, ולכן איננה מתכוננת לסגת מעזה והמיצרים".

עתידה של רצועת עזה היה גם הוא מעורפל ותשוקתם של גורמים מדיניים, לראות מהלך של התיישבות רצינית ברצועה, חלחלה עד הנח"לאים בשטח. "המסר שאנשי הסוכנות שידרו היה ברור: הכוונה היא לבנות במקום ישוב רציני" מספר ראובן רוזנבלט. "לצורך כך קיבלנו מהסוכנות בוסטר, שהוצב על באר ערבית קיימת".

הימים הראשונים בהיאחזות רפיח עברו על הנח"לאים בהכשרת המקום לשוב בני אדם. נראה שעובדת היות המקום בית חולים, לא היוותה מכשול לטיפול הזהומה המקובלת במחנות רבים של הצבא המצרי. את פני הבאים קידמו ריחות צחנה חריפים. חדרי הביתנים נמצאו במצב מוזנח להחריד. מיטות שבורות, מזרונים קרועים וחלקי לבוש התגוללו על פני הרצפות המלוכלכות. שאריות מזון ופסולת של ציוד רפואי כינסו סביבן להקות זבובים. המחנה כולו, שניכר היה שתושביו הקודמים נטשוהו בחיפזון, עמד בשיממון וריקנות מתובלות בצחנה.

בימים הראשונים לא חדלו מכוניות לנוע על כביש הגישה הנוח למחנה ולפרוק בו ציוד. בשלב שני הוחל בהקמת מבנים לבעלי חיים. הוקם משק

היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע סיני

חי גדול יחסית: למעלה מ-350 מטילות, שמונים כבשים ושמונה פרות ופר אחד! שנגנבו בשעתו ע"י מסתננים משובים ישראלים ומסיבות וטרינריות, לא ניתן היה להחזירם לתחומי ישראל. עתה הופקדו מחדש בידיים נאמנות.

עדר הגמלים שעבר מ"כרם שלום", לא האריך ימים בהיאחזות. מספר ראובן רוזנבלט: "בלילה הראשון, למרות השמירה במקום, נגנב העדר. הגדר המקיפה את המחנה נחתכה ולידה נתגלו עקבות אנשים. העדר לא נתגלה עד הפינוי". הגורם המשמעותי ביותר ליצירת אוירת הקבע בהיאחזות, הייתה פיתוח המשק החקלאי. הסוכנות העמידה לרשותם טרקטור זחל, שעסק בחרישת שטח בן אלף דונם. מתוכו הספיקו לזרוע רק שישים דונם של גזר, בצל, תפוחי אדמה וחמניות. פיתוח החקלאי חייב מינוי מרכז משק, ולתפקיד נבחר ראובן רוזנבלט: "אפילו קיבלתי דרגת טר"ש, כדי שתהיה לי סמכות צבאית!" הוא נזכר.

ג. נפרצה החומה בין הרצועה וישראל

אך החשיבות האמיתית של ההיאחזות, כפי שראו אותה המוסדות והנח"לאים, הייתה טמונה בעצם העובדה שהחומה האנושית בין מדינת ישראל ורצועת עזה, לא כחיל — מצב זמני, אלא כמתיישבים המוכנים, מבחינתם הם, להמשיך ולשבת ב"רפיח" ישיבת קבע, לו אך יתאפשר הדבר.

בתוך שיגרת החיים גובשו חיים חברתיים עשירים. ההיאחזות תפקדה כקבוץ לכל דבר, עם סידור עבודה וחיי חברה של ישוב. מועדון הקצינים המצרי הפך לחדר תרבות, בו התכנסו בשעות הפנאי למשחקי חברה, קריאת עיתון והאזנה לרדיו. החיילים ניצלו את השעות באזור לטיולים רבים בעיר רפיח. מעבר לשמירה על המקום, לא הוטלו עליהם משימות צבאיות. גם בסוכנות היהודית התייחסו אליהם כאל ישוב לכל דבר. "עמדנו מול הסוכנות בצורה מסודרת כישוב" מספר רוזנבלט.

חגי הוברמן

קשרים מיוחדים נרקמו גם עם השכנים הערבים. היו אלה, בעיקר, ערבים פלשתינאים, שעבדו זמן מה במחנה בעבודת שרברבות וחשמלאות. הללו ידעו

ראובן רוזנבליט מזכיר הגרעין בנחל רפיח 1957

לימים, ראש המועצה הראשון האזורית חוף עזה. (באדיבות: אורה וראובן רוזנבליט)

עברית, עוד מהימים שעבדו אצל יהודים, לפני מלחמת השחרור. אחד מהם, עבדאללה שמו, קשר ידידות אמת עם אנשי ההיאחזות, וערב הפינוי ביקש להתפנות יחד אתם, כיוון שחשש לחייו כשיואשם בשיתוף פעולה עם הישראלים. מבוקשו ניתן לו והוא פונה עם חיילי הנח"ל. למוסדות המיישבים היו תוכניות מרחיקי לכת, מעבר להיאחזות עצמה. ב-25 בינואר 1957 – שלושה

היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע סיני

ימים אחרי שצה"ל פינה את כל סיני, להוציא שרם א-שייך ורצועה מאילת אליה – מוציא קצין ענף התיישבות במחלקת מבצעים במטכ"ל הוראה למושל עזה, לבצע מבצע ייעור של שטחים ודרכים בסביבות רפיה, שיש להם חשיבות מדינית. למחרת, ב-26 בינואר, מורה אותו קצין למנהל החבל של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בבאר-שבע, מר טלמון, להתחיל מיד בבניית "סניף" להיאחזות רפיה, על חוף הים, את הבניה יש לבצע מיד, כיון שב-15 במרס מגיעים אנשים חדשים, ישירות למקום החדש.

ד. גולדה מאיר באו"מ: ניסוג מכל סיני

ב-15 במרס לא הגיעו אנשים חדשים לנקודה החדשה. בעוד היאחזויות "רפיה" ו"אופיר" מתבססות במקומן, המשיך המכבש המדיני להדק את לחצו. נשיא ארצות הברית, אייזנהאור, שיגר לבן-גוריון איגרת, ובה איום ב"סנקציות". עצרת האו"ם החליטה על נסיגה ישראלית מיידיה, ומדינות אפרו-אסיניות שונות העלו הצעה להטיל סנקציות על ישראל. תחילה דומה היה שישראל תיאבק על עמדותיה, אך בעקבות הצעת פשרה שהגה שר החוץ הצרפתי, כריסטיאן פינז, נסוג בן-גוריון מכל עמדותיו. חששם של רבים בישראל התגשם לפתע, כאשר שרת החוץ, גולדה מאיר, ניצבה ב-1 במרס 1957 על במת האו"ם והכריזה מעל הדוכן: "ממשלת ישראל יכולה עכשיו להודיע על תוכניתיה לנסיגה מלאה ומיידית מאזור שארם א-שייך ורצועת עזה".

בהיאחזות "אופיר" לא התקבלה הידיעה על הפינוי בהפתעה. שם ידעו, מלכתחילה כי ישיבתם במקום הינה זמנית. שונה היה המצב בהיאחזות "רפיה". "כאשר נודע על הפינוי הצפוי התכנסנו לאסיפת חברים, וקיבלנו החלטה חד משמעית: "אנחנו לא מתפנים!" משחזר ראובן רוזנבלט. "אולם היה ברור, שאיש לא מתכוון ברצינות להחלטה. היינו חיילים ולא הייתה לאף אחד אצלנו כוונה "למרוד". מאידך, שלטונות צה"ל החליטו שהפינוי לא יעשה רק על-ידי מתן פקודה להתפנות – דבר שהיה חוקי לחלוטין, שהרי כאמור היינו חיילים וחייבים במילוי פקודות – אלא גם על ידי מאמץ של שכנוע. שם הבינו שמבחינה נפשית הקשר של האנשים למקום חזק מאוד".

חגי הוברמן

לאסיפת החברים של ההיאחזות הגיע קצין חינוך, שניסה לשכנע את הנח"לאים שיש כאן מהלך של שלום, שמחירו הוא פינוי הרצועה. האווירה הייתה קשה מאוד, ואת הזעם על החלטת הפינוי פרקו הנח"לאים על המחנה עצמו: חוטי חשמל נותקו, דלתות וחלונות פורקו, קירות נהרסו. "זו הייתה הפקודה היחידה שלא מולאה" – אומר רוזנבלט, "הפקודה להשאיר את הכל שלם". באווירת אותם ימים לא היה בכך כל חריג: צה"ל בנסיגתו מסיני, הותיר אחריו "אדמה חרוכה": את כל הכבישים חרש, ואת מסילת הברזל פירק. תוכניות נוספות – כגון פיצוץ וחבלה בנפט ובמכרות המנגן – נדחו לבסוף.

עמוס כוכבי בפתח חדרו בנח"ל רפיח 1957 (באדיבות עמוס כוכבי)

ה. אף ישראלי לא יורשה להישאר ברצועה

מאמץ אחרון להשאיר את היאחזות "רפיח" על מכונה, עשה משה דיין בדקה האחרונה לפני הנסיגה, בעת פגישתו עם ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל ברנס, ב-4 במרס 1957 (ע"פ עדותו של דיין עצמו בספרו "אבני דרך"). מטרת הפגישה הייתה לקבוע את פרטי הנסיגה. תוך כדי שיחה פנה דיין אל

היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע סיני

ברנס ואמר לו: "ברפיח הקימונו ישוב, בזמן שחשבנו על ישיבה של קבע ברצועה. אלו אזרחים שהספיקו לחרוש 10,000 דונם קרקע. רצינו לחפור באר מים האם יוכלו להישאר שם?" – "הם עזתים, מקומיים?" – שאל ברנס "לא הם תל אביבים" – השיב דיין. "לצערך", ענה ברנס, "לא יוכל אף ישראלי להישאר באזור הרצועה לאחר הפינוי אם ישתנו התנאים אחר כך, נוכל לשוב ולדון בדבר". "יהודים יש גם במצרים" היקשה דיין, "לו היה חנווני יהודי בעזה, היית משליך אותו משם?" "לו היה גר שם כל השנים", השיב ברנס "הייתי משאיר אותו".

ניסיונו של דיין נכשל. ב-6 במרס 1957 פונתה רצועת עזה. ערב הפינוי שוב נראתה תהלוכה צועדת בדרך שבין היאחזות רפיח להיאחזות כרם שלום, אך הפעם בכיוון ההפוך. מרפיח אל תוך מדינת ישראל, בחזרה לכרם שלום. חלק מהאנשים עשו את הדרך רגלית, עם בעלי החיים וחלקם התפנו עם המשאיות. בהיאחזות נותרה קבוצת מאסף קטנה. "אחרי שכלי הרכב נסעו גילינו 360 ביצים" – נזכר ראובן רוזנבלט, שהיה בקבוצת המאסף, "וכיוון שלא רצינו להשאיר למצרים, ולא משהו פעוט, עשינו מכולן חביתות ואכלנו את כולן באותו הערב".

בסיכומו של דבר בוצע הפינוי ללא תקלות וכל הציוד שהועבר לרפיח הוחזר למקומו. פרשת ההתיישבות ברפיח ובארם א-שייח נשמרה תקופה ארוכה בסוד. כל ההוראות והמסמכים סווגו בסיווג "סודי", ולא ניתן לעניין כל פרסום רק אחרי הנסיגה, באפריל 1957, הופיע סיפור העלייה להיאחזויות והחיים בה ב"במחנה נח"ל". כעבור שנים הופיע הסיפור בצורה חלקית גם באנציקלופדיה "צה"ל בחיל".

מדוע נשמר הסיפור בסוד כל העת? אין על כך תשובה ברורה. ככל הנראה – וזו השערה בלבד – בוצע כאן מהלך שחלקו היה ללא אישור ממשלה, וחלקו בניגוד להצהרות רשמיות של הממשלה על נכונותה לפינוי. כיוון שהמהלך בסופו של דבר, לא הניב שום הישג, הוא נמחק מאליו ממרבית ספרי ההיסטוריה.

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

בשנת תשמ"ח, הגעתי ללשכתו של אריאל שרון. הייתי אז בראשית מחקרי על ההתיישבות היהודית בחבל עזה, נושא שלא נחקר עד אז ביסודיות, ושרון היה אחד המרואיינים הראשונים שלי. הוא כיהן אז כשר התמ"ס בממשלת שמיר, והיה בדרך להנהיג את ה"חישוקאים", שלושת השרים (שרון, דוד לוי, מודעי) שביקשו לחשק את ראש-הממשלה יצחק שמיר מימין בגלל שהלה, שומו שמיים, היה מוכן לדון עם פלשתינים שאינם אנשי אש"ף על מימשל עצמי לפלשתינים. ביומני מצאתי את תאריך השיחה: י"א אייר תשמ"ח, 28.4.88.

באותה שיחה שרון סיפר לי על יגאל אלון וישראל גלילי, מנהיגי אחדות-העבודה, אנשי הקיבוץ-המאוחד, שהיו שרים בכירים בממשלת ישראל: "בחודש יולי 1971 אירגנתי סיור של ועדת שרים לענייני התיישבות ברצועה. המסוק נחת על דיונת חול גבוהה, במקום בו קיים כיום היישוב נצרים. עמדתי שם וסקרתי בפניהם את "תוכנית האצבעות" — התוכנית שהגיתי להקמת גושי התיישבות ברצועה. כשתארתי איך תיראה ההתיישבות שם, ראיתי איך העיניים של אלון וגלילי נוצצות. היה להם ברק בעיניים כשהם שמעו את התוכנית. אלו היו אנשים רציניים, אנשי התיישבות אמיתיים".

יגאל אלון וישראל גלילי זכרונם לברכה אכן היו אנשי התיישבות אמיתיים. שניהם בוודאי לא היו מאמינים שכעבור 30 שנה, אותו אלוף מהולל שחיסל את הטרור בעזה ודיבר בלהט על תוכניות ההתיישבות ברצועה, יורה מלשכת ראש-הממשלה על הכנת תוכניות לעקירתם, תוצאת כשלוננו בהדברת הטרור כמנהיג המדינה.

אלון וגלילי לא היו אנשי ארץ-ישראל השלמה במובן הליכודניקי של המונח. בתפיסתם הפוליטית לא בכל מקום היה נחוץ להתיישב, ולא כל שטח מארץ-ישראל היה חייב להישאר בריבונותנו. אבל כאנשי התיישבות

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

אמיתיים היה ברור להם שהתיישבות קיימת אסור לעקור בשום פנים ואופן. ויגאל אלון הצביע בכנסת נגד עקירת יישובי ימית, מהלך ששרון ביצע. בי"א אייר תשכ"ח, 9.5.68, בדיוק 20 שנה לפני ששרון סיפר לי על הברק בעיניו של יגאל אלון, הציע אלון לממשלה להקים שני יישובים "בין במתכונת היאחזויות נח"ל ובין במתכונת יישובים אזרחיים בין רפיח לבין העיר עזה". בדברי ההסבר נאמר: "קיימות משבצות קרקע אשר בהכשרה לא יקרה ניתן להכשירן. להתיישבויות אלו חשיבות עליונה לעתיד המדינה של הרצועה על ידי כך שהן מפצלות את הרצועה דרומה מהעיר עזה. כמו-כן, קיימת חשיבות ביטחונית רבה לנוכחות יהודית בליבה של עזה". הצעתו לא התקבלה.

תשובה ציונית לטרור

ההתיישבות בגוש-קטיף, כיום קשה להאמין בכך, קמה כתשובה ציונית לטרור. ומי שהגה אותה ככזו היה – אריק שרון. זו אולי הטרגדיה הנוראה של ההתיישבות ברצועה, שהאיום הגדול ביותר על עתידה מאז כינונה בא מהאיש שהגה וייסד אותה.

שרון, מן הסתם, לא באמת מאמין לעצמו כי "הישיבה בעזה מכבידה על ישראל ביטחונית. זהו נטל כבד וחיכוך בלתי פוסק" כפי שהסביר את תוכניתו, וכי "בראייה לאורך שנים לא יהיה נכון לקיים התיישבות יהודית בעזה". הרי רק לפני שנה, כששרון עסק במלאכת הרכבת ממשלתו השניה, הוא נפגש עם מנהיג העבודה דאז, ח"כ עמרם מצנע. "נצטרף לממשלתך אם תסכים לפנות את נצרים" – אמר מצנע לשרון, וראש-הממשלה הגיב: "את נצרים לא אפנה. יש לה חשיבות ביטחונית רבה". וכאן הוסיף את המשפט הכל כך מפורסם: "דין נצרים כדין נגבה ותל-אביב". מפלגת העבודה לא הצטרפה לקואליציה. נצרים המשיכה לגדול ולהתפתח.

זו היתה התפיסה האסטרטגית של ההתיישבות ברצועה, כפי שרשמתי ישירות מפיו של שרון לפני 16 שנה:

חגי הוברמן

בין השנים 1968-70 חלה עליה חמורה ומדאיקה בהיקף פעולות הטרור ברצועת עזה. בשנת 1970 נרשמו ברצועה כ-500 פיגועים בהם נרצחו 18 יהודים.

בתחילת שנת 1971 חל מפנה בלוחמה של צה"ל בטרור הפלשתיני ברצועה. היה זה לאחר האירוע הטראגי בה' טבת תשל"א, 2/1/71, כאשר מחבל הטיל רימון יד לעבר רכב ישראלי בו נסעה משפחה ישראלית — משפחת ארזי — במבואות הצפוניים של עזה. שני הילדים שישבו מאחור נהרגו. אמם נפצעה קשה.

הפגיעה במשפחה התמימה ובעיקר בילדים הרכים עוררה רגשי נקמה עזים, שלא ירדו מעל סדר היום בקרב הציבור הישראלי במשך ימים רבים. הפעם היה ברור לכל, שאי-אפשר עוד להמשיך. פיקוד הדרום, בפיקודו של שרון, יצא למלחמת חורמה בטרור — וניצח אותו. באמצעות הרבה תעוזה יוזמה ודמיון הצליחו כוחות צה"ל לחסל את פעילות אירגוני הטרור ברצועה, ולאפשר קיום של חיים נורמליים ככל האפשר לערביי הרצועה שלא נטלו חלק בטרור.

הניצחון הצבאי, אשר למרבה הטעות זוכרים אותו כאילו היה היחיד, היה רק שלב אחד מתוך שלושה שלבים, אותם ראה שרון, על פי עדותו, כהכרחיים לחיסול הטרור. השניים האחרים היו תנופת התיישבות רחבה, ושיקום מחנות הפליטים, זאת — הסביר שרון — כדי שישראל תוכיח שליבה אינו ערל לסיבלם של הפליטים הפלשתינים וכי היא רצינית ברצועה לפתור את הבעיה.

המהלך הזה נכשל. ממשלת ישראל בהנהגת גולדה מאיר ז"ל הקימה שכונה חדשה באל-עריש שבצפון סיני, בה יושבו 5000 פליטים ממחנה ג'בליה בעזה, אולם תושבי אל-עריש דחו את אחיהם הפלשתינים, ובסופו של דבר חזרו כולם לרצועה.

המהלך השלישי, המרכזי, היה ביצועה של תוכנית התיישבות מקפת ברצועה ובצפון סיני. שרון כינה אותה "תוכנית האצבעות", כי היא דמתה להכנסת חמש "אצבעות" יהודיות לתוך הרצועה, תחילה כהיאחזויות נח"ל ובהמשך כיישובים אזרחיים, במגמה לשבור את רצף ההתיישבות הערבי לאורך החוף. מהלך כזה,

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

הסביר שרון כבר אז, נועד להגביר את הנוכחות היהודית האזרחית, שתגרוור אחריה גם נוכחות ביטחונית-צבאית כדי לאבטח את היישובים האלו.

האצבע הראשונה היתה הקמת גוש התיישבות בצפון רצועת-עזה, שם הוקמו לימים היישובים אלי-סיני וניסנית. הוא נועד למתוח את ההתיישבות היהודית שמדרום לאשקלון עד לפרברי בית-חנן ועזה.

האצבע השניה איזור נצרים. גוש זה, שבפועל הוקם בו יישוב אחד בלבד מתוך שלושה מתוכננים, נועד לחצוץ את רצף היישובים הערבים בין עזה לדיר-אל-בלאח.

האצבע השלישית היתה גוש יישובים שנועד לחצוץ בין דיר אל-בלאח וחאן-יונס. כיום ניצבים שם היישובים קטיף נצר-חזני וגני-טל, שאליהם מצטרפת גם כפר-דרום.

האצבע הרביעית היתה גוש יישובים שנועד לחצוץ בין חאן-יונס ורפיח. כאן הוקמו לימים היישובים גן-אור, גדיד, בדולח, בני-עצמון, מורג פאת-שדה ורפיח-ים.

בדיוק באמצע הדרך בין שני יישובים אלו הוקם אחרי פינוי סיני מרכז אזורי גדול נוה-דקלים, המאחד את שני גושי ההתיישבות הללו לגוש יישובים גדול אחד, הוא גוש-קטיף.

האצבע החמישית שנקטעה היתה פיתחת רפיח, חבל-ימית, שנועדה ליצור חיץ התיישבותי בין רצועת-עזה וצפון סיני.

הוכח במלחמה הנוכחית

עד כאן ההסברים שרשמתי מפיו של שרון עצמו. שרון הגה את התוכנית, אולם לא הספיק לממש אותה. בתחילת חודש מאי 1972 עברה רצועת עזה לתקופה של עשר שנים מפיקוד הדרום לפיקוד המרכז. את חסותו על האיזור, שכעת כבר היה שקט ורגוע מבחינה ביטחונית, פרש אלוף פיקוד המרכז רחבעם זאבי, שהיה נלהב לא פחות מאלוף פיקוד הדרום אריאל שרון לכוון התיישבות רחבה בחבל עזה, והחל מיד לפעול להקמתן של היאחזויות נח"ל בעלות בסיס כלכלי עצמאי, אותן ניתן יהיה להפוך בעתיד ליישוב אזרחי. ההיאחזויות הראשונות

חגי הוברמן

שהקים גנדי ז"ל בשנת 1972 היו נצרים ומורג, שהצטרפו להיאחזות הוותיקה יותר כפר-דרום שחודשה כבר בשנת 1970. כמה אירוני הוא שעוד לפני שנודעה תוכניתו של שרון לעקירת כל יישובי גוש-קטיף, הוא הציע למועצת יש"ע באמצעות אביגדור יצחקי "להסתפק" בעקירת שלושה יישובים "בלבד" — נצרים, כפר-דרום, ומורג.

בסופו של דבר זכה שרון לאזרח חלק גדול מאותן היאחזויות, בהיותו שר-חקלאות ויו"ר ועדת שרים להתיישבות בממשלת בגין הראשונה, בסוף שנות השבעים.

חשיבות התפיסה האסטרטגית של שרון, של שבירת הרצף הערבי באצבעות יהודיות, הוכחה שוב ושוב בשלוש השנים האחרונות. בכל פעם שצה"ל קיבל פקודה לבתר את רצועת עזה כדי להקשות על ניווד אמצעי לחימה כמו פגזי מרגמה או רקטות קסאם, הוא ניצל את ה"מסדרונות" ליישובים היהודיים — ציר קרני-נצרים ("האצבע השניה") וכביש כיסופים-גוש-קטיף ("האצבע השלישית"). אין מי שחולק על כך שאלמלא היו יישובים אזרחיים במקומות אלו, גם צה"ל לא היה יושב בחן, וחופש התנועה של המחבלים היה מורגש היטב בכמות המרגמות ורקטות הקסאם שהיו יורדים כגשם משמיים על כל יישובי הנגב המערבי.

התיישבות שכולה ממלכתית

להסברים של שרון יש צורך להוסיף עוד תיאור היסטורי, להבנת הרקע להקמת ההתיישבות היהודית ברצועה.

בשונה להתיישבות ביהודה ושומרון, שקמה בזכות יוזמה פרטית של אנשים פשוטים, ההתיישבות בחבל עזה היתה ממלכתית מראשיתה. הטיעון שמדינת ישראל "נגררה" אחרי קומץ מתנחלים יכול להיות מתאים בדוחק לגבי יישובי יו"ש (גם שם זה חלק קטן מהאמת), אבל אין לו שום שייכות להתיישבות ברצועה. אם ביו"ש אנו מוצאים את היוזמה הפרטית בכל אחד מצמתי ההכרעה המרכזיים (בני כפר-עציון שביקשו לחזור לביתם, גרעין אלון-מורה

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

שפרץ את ההתיישבות בשומרון, הגרעין שהקים את מחנה העבודה עופרה, גרעין מערב השומרון שפרץ את הדרך באלקנה להתיישבות המאסיבית במערב השומרון ועוד) בחבל עזה היוזמה היתה כולה בידי ממשלת ישראל. (למעט חריגים קטנים, כמו אלי-סיני שהיה יוזמה של מפוני ימית).

בשנים הראשונות אחרי מלחמת ששת הימים, לא היתה לממשלה בראשותו של לוי אשכול ז"ל תפיסה מגובשת לגבי עתיד יש"ע סיני והגולן. אבל אחד השרים הראשונים שהתעשת והחל מגבש הצעה בנושא היה יגאל אלון. אלון — שכיהן בתפקיד זוטרי לכאורה של שר-עבודה אבל כיהן גם כסגן ראש-הממשלה ובכוח אישיותו נחשב לבכיר במפלגה — גיבש תוכנית שתיוודע מכאן ולהבא בשם "תוכנית אלון", שדיברה על היאחזות לאורך בקעת-הירדן, בגוש-עציון בירושלים ובחבל עזה, ולעומת זאת מאפשרת החזרת האיזורים המאוכלסים על גב ההר. (שר-הבטחון משה דיין, לעומתו, גיבש הצעה משלו שדיברה על חמש "מובלעות" יהודיות על גב ההר ביהודה ושומרון). מפלגת העבודה, מבלי שתקיים דיון רשמי באיזו מן התוכניות, אימצה באורח מעשי דווקא את תוכניתו של יגאל אלון.

התוכנית עצמה הוגשה לממשלה ביום ה' תמוז תשכ"ז, 13/7/67, בצורת מסמך תחת הכותרת "עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים". לא נביא כאן את כל המסמך מפאת אורכו, אולם נציין כי בסעיף 7 נכתב כך: "רצועת עזה תהיה חלק בלתי נפרד מישראל על תושביה הקבועים. חיבורה הרשמי לישראל יהיה רק לאחר שפליטי הרצועה ישוקמו מחוצה לה, עד אז יהיה לרצועה מעמד של איזור כיבוש".

ההתיישבות ברצועה פנימה התאחזה לעומת חבלי הארץ האחרים, לרבות פיתחת רפיח, האיזור שיכונה לימים חבל-ימית. שנה אחרי מלחמת ששת-הימים כבר עמדו על מכונם היאחזויות נח"ל ברמת-הגולן ובבקעת הירדן. חודש הישוב היהודי בגוש-עציון וחודש הישוב היהודי בחברון (הגם שהדבר נעשה תוך כפיה על הממשלה). רק בחבל עזה עדיין לא הוקם אף לא ישוב אחד, גם לא במתכונת של היאחזות נח"ל.

נקודה חשובה בהיסטוריה של המקום: למרות שרצועת עזה הינה אחד האיזורים הצפופים מבחינת אוכלוסין — בעולם כולו! — אף על פי כן

חגי הוברמן

נשארו שם עתודות שטח לא מבוטלות בלתי מנוצלות, ירושת המדיניות המצרית ששלטה ברצועה 19 שנה. למרות הצפיפות הרבה שהיתה במחנות הפליטים וביושבים האחרים ברצועה השאירו המצרים עתודות שטח לא מבוטלות בשליטה ממשלתית, כאדמות מדינה בבעלות הממשלה. ישנם בוודאי הסברים רבים לגבי כוונות המצרים בכך, אבל משהוחל בתכנון ההתיישבות היהודית בחבל עזה נוצלה עובדה זו למדיניות מושכלת ביצירת עובדות התיישבותיות. סקרי קרקע שביצעה המחלקה להתיישבות של ההסתדרות הציונית (ובכל הקשור ליושבים מעבר לקו-הירוק הטיפול נמצא בידי ההסתדרות-הציונית ולא בידי הסוכנות-היהודית) הראו כי קיימות עתודות קרקע בארבעה מקומות ברצועה: ליד מחנה נוציראת, ליד תל-קטיפה, באיזור חאן-יונס ובאיזור רפיח.

בספרו של יחיאל אדמוני "עשור של שיקול דעת" מובאים פרטים רבים על הדיונים הממשלתיים בממשלת גולדה מאיר ז"ל, בנושא הקמת ההתיישבות היהודית ברצועה:

בל' סיון תשכ"ט, 16/6/69, שלח מתאם הפעולות ביש"ע תא"ל שלמה גזית מכתב אל מזכיר הממשלה, ובו הוא מפנה את תשומת ליבה של הממשלה לעובדה, כי בעת דיון במטכ"ל הציע מושל הרצועה באותם ימים תא"ל מרדכי גור (לימים רמטכ"ל צה"ל ושר בממשלה) "לבחון את הקמתן של מספר נקודות ישוב במרכז הרצועה, בעיקר באיזור נוציראת".

גם יגאל אלון המשיך להאיץ במוסדות. בכ"ט תמוז תשכ"ט, 15/7/69, הוא ביקש משר החקלאות דאז חיים גבתי חוות דעת בקשר "להקמת התנחלות בשתי המשבצות ברצועת עזה". יומיים לאחר-מכן הוא פונה למחלקה להתיישבות ומבקש "לאתר שתי משבצות קרקע ליושבים ברצועה". שתי משבצות הקרקע אותרו באיזור אבו-מדיאן לא הרחק ממחנה הפליטים נוציראת, (שם יקום לימים הישוב נצרים, ועל כך עוד יתואר בהרחבה בהמשך), ובאיזור סמיירי, לא הרחק מתל-קטיפה (שם יקום לימים הישוב קטיפה).

תשובתו של שר-החקלאות חיים גבתי, מה"יונים" בממשלה, לא אחרה לבוא באמצעות מתאם הפעולות בשטחים שלמה גזית: "בקשר להקמת היאחזויות באיזור אבו-מדיאן והיאחזות שניה באיזור סמיירי" — כתב גזית למזכיר

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

הממשלה בי"ז אב תשכ"ט, 1/8/69 – "שר החקלאות אינו מוכן לאשר הקמת התיישבות חקלאית באיזור זה, כל עוד לא הובטחה האפשרות לספק מים בכמויות הדרושות". בהמשך ציין כי "אין הוא שולל הקמת היאחזויות צבאיות על שטחי קרקע מוגבלים".

ועוד כתב המתאם: "בשל ההתפתחויות הבטחוניות האחרונות רואים במערכת הבטחון עניין רב בהקמת שתי היאחזויות בהקדם האפשרי בשל המשמעות המדינית שעשויה להיות לצעד כזה על תושבי הרצועה".

"ההתפתחויות הבטחוניות האחרונות" עליהן כתב גזית התייחסו לגל הטרור הגובר ברצועת עזה באותן שנים. לגל טרור זה עתידה להיות השפעה רבה על מגמות ההתיישבות בחבל עזה בתחילת שנות השבעים, כמו אותה תוכנית "חמש האצבעות" שפורטה לעיל.

עוד שינוי – אירגוני אבל חשוב – נעשה באותה עת: בחודש ינואר 1970 מונתה רשמית "ועדת שרים לענייני התיישבות". כיושב ראש הוועדה התמנה יגאל אלון, והוא שימש בתפקיד זה חודשים ספורים, עד שהוחלף במאי 1970 על ידי השר ישראל גלילי. מאז נשאה הוועדה את השם "הוועדה הבינמוסדית להתיישבות". בוועדה זו השתתפו שרי ממשלה ונציגי הסוכנות וההסתדרות הציונית. בדיוניה השתתפו כיועצים ומומחים נציגי המחלקה להתיישבות, חטיבת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית, ונציגי הממשל הצבאי שהיו בו זמנית נציגי משרד הבטחון.

חודש אחרי הקמתה, בי"ח אדר א' תש"ל, 24/2/70, קיימה ועדת השרים לענייני התיישבות דיון בנושא ההתיישבות בחבל עזה. על הפרק עמדה ההצעה להקים שתי היאחזויות נח"ל: באבו-מדיאן וליד חאן-יונס. יגאל אלון תמך בהצעה. שר החקלאות חיים גבתי שלל אותה והסביר: "ההצעה נראית בעיני פרובלמטית. יש שם דיונות, שאינן דומות לאלה של סביבות אל-עריש ונח"ל דיקלה. הבעיה השניה היא בעיית המים. יש ברצועה שאיבת יתר בממדים גדולים. צריך יהיה לשאוב מאותו אקויפר עוד 2-3 מיליון מ"ק/שנה מתוך ידיעה מראש, שבעוד כמה שנים נצטרך להביא לשם מים מהצפון (כלומר מישראל). אלמלא בעיות ביטחוניות קשות בתוך הרצועה, לא צריך היה להעלות על הדעת להקים את

חגי הוברמן

שני הישובים. יכול להיות שיצטרכו להקים שם היאחזויות של נח"ל בידיעה מראש שזו תהיה היאחזות לשנים רבות".

גם מתאם הפעולות בשטחים שלמה גזית שלל את ההצעה. בעוד אלוף פיקוד הדרום אריאל שרון ראה בהתיישבות אחד הפתרונות לבעיית הטרור, היו בתוך הצבא שחלקו על דעתו. וכך אמר גזית: "השיקול הוא בהחלט לא ביטחוני. מבחינה ביטחונית זו קטסטרופה להכניס את שני הישובים הללו ללב הרצועה. בשיקול מדיני-ביטחוני צריך לתת מכת חשמל לרצועה ולהראות להם היכון אנו ואיפה הם. אנו מייחסים לכך חשיבות ממדרגה ראשונה". הוועדה התפזרה ללא החלטה.

"אם חברון כן — למה לא עזה?"

חודשים ספורים לאחר מכן, בכ"ז אייר תש"ל, 2/6/70, שוב התקיים דיון בנושא באותה ועדה, הפעם כבר בשמה החדש "הוועדה הבינמוסדית להתיישבות". נביא כאן חלק מדברי המשתתפים כפי שנאמרו, זאת מפאת חשיבות הדיון.

אומר יעקב אייגס, מנהל חבל הנגב במחלקה להתיישבות: "נתבקשנו על ידי צה"ל לבדוק את האפשרויות להקים היאחזות בשטחים שמדרום לעזה, באבו-מדיאן. מצויות במקום דיונות חול עם כתמים של אדמה טובה יותר. אספקת מים אפשרית מאקויפר הרצועה ממנו שואבים ערבים 70 מליון מ"ק/שנה. מתחדשים מדי שנה 30 מליון מ"ק/שנה בלבד, כלומר מדי שנה נוצר גרעין הידרולוגי של 40 מליון מ"ק. הדבר חשוב משום שהאמור הוא בהתיישבות ביטחונית שתעסוקתה חקלאית..."

"מושל רצועת עזה תא"ל מנחם אבירם הציע להעמיד לרשות ההיאחזויות שטחי פרדס ליד בית-חנון שבצפון הרצועה. לשם השלמת המשבצת הקרקעית הציע ש"ש להקצות קרקע במרכז הנגב או בגבול הרצועה". מתאם הפעולות בשטחים שלמה גזית, איתן בדעתו, הטעים כי "שתי ההיאחזויות לא באות לפתור בעיה ביטחונית, אלא כמעט ליצור בעיה כזו. הסיבה שאנו מחייבים הקמת הישובים היא פוליטית-פסיכולוגית ובראש וראשונה — פוליטית. אנחנו טוענים כבר שלוש שנים, שעזה לא תחזור להיות תחת שלטון מצרי, אך כמעט

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

לא עשינו דבר כדי לבסס את האמירה הזו. מבחינה זו היאחזות אחת ברצועה יש לה משקל של הרבה אמירות... אנחנו צריכים ליצור אלמנט מקומי (ערבי), שיהיה לו רצון כן להשתלבות בישראל".

כאשר נטל שר החקלאות חיים גבתי את רשות הדיבור הוא אמר: "הסכמתי לקיום הדיון, אבל התוכנית איננה נראית לי. שמעתי מפי אנשי הביטחון דעה שונה מזו של גזית. אלו טענו, שחשיבות ההיאחזות היא ביטחונית ולא פוליטית. אריאל שרון ממליץ על ההיאחזות מתוך התלהבות בנימוק, שהדבר דרוש מבחינה ביטחונית וגם כדי להתחיל לגמול את ערביי רצועת עזה מן האשליה, שאנו עתידים לצאת משם".

השר חיים לנדאו, איש גח"ל (לימים אחד ממרכיבי הליכוד, ואביו של השר דהיום עוזי לנדאו) חלק על דעת עמיתו שר-החקלאות ואמר: "השיקול המדיני הוא הקובע. דרושים יהודים ברצועה. ההצעה שהובאה איננה טובה. מציע להתבסס על תעשיית חלקים, רכיבים לתעשיות שונות... אומרים שהסיכויים לקידוחי-נפט טובים מאד. ברגע שהערבים יבינו שאנחנו כאן, תתחיל (בינינו לבינם) מערכת קומניקציה שונה לחלוטין, יתעוררו קשיים ראשוניים ואחרי זה תרד העקומה (של פיגועים) בצורה תלולה. חייב להימצא פתרון לנוכחותנו ברצועה".

רענן וייץ (יו"ר המחלקה להתיישבות): "יש לחזק את פתחת רפיח. נחיש את הקמתו של גוש ישובי קבע לשם השגת אותה מטרה. גוף התיישבותי מרשים כבר חוצץ בין הרצועה לבין סיני. יכול להיות שצריך לכלול בגוש זה גם את החלק הדרומי של הרצועה שהוא מקסים מבחינת הנוף (חוף הים, למשל). פרנסתם של ישובי דרום הרצועה תהיה על תעשייה וקייט. הצבא צריך לפתוח כביש מיוחד שלא יעבור דרך דיר-אל-בלאח ויבודד רצועת חוף די גדולה כך שהמחבלים לא יוכלו להיכנס לתוכה".

משה נצר, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הבטחון, שהכיר מעבודתו את הלוח הרוח אצל הגרעינים המיועדים להתיישבות, הבהיר: "כל גרעין קיבוצי בעל ערך יראה את ההתיישבות ברצועת עזה בסדר עדיפות נמוך אם בכלל. לכל הדעות, הנח"ל במתכונתו הרגילה אינו מתאים להתיישב באזור". (במאמר מוסגר ייאמר כאן, כי נצר טעה בתחושתו. גרעיני הנח"ל השתלבו בצורה מופלאה בהקמת ההיאחזויות במקום. לימים, משתקום נצרים, תעוטנה עליה כל

חגי הוברמן

תנועות ההתיישבות — כולל השומר-הצעיר!! — כמוצאות שלל רב, ואף "תתכתשנה" על החזקתה — ח.ה.).

את ההפתעה הגדולה ביותר השמיע בדיון שר-החקלאות דאז חיים גבתי (שהיה כאמור "יונה צחורה" בתפיסתו הפוליטית) גבתי הציע להקים **שכונה יהודית בפאתי העיר עזה**. "הממשלה החליטה שהיא מיישבת 250 משפחות בחברון" — אמר גבתי באותו דיון — "היא מקימה שם שכונה ותדאג למקורות תעסוקה בשבילם. מדוע אי אפשר לעשות דבר כזה ליד עזה? (ואני מדגיש) לא בחאן-יונס ולא ברפיח, אלא בעזה? האפשרות ליצור שם מקום ל-250 משפחות קלה יותר מאשר בחברון". אלא שגבתי לא היה איתן בהתמדתו לעמוד על רעיונותיו וההצעה להקים שכונה יהודית בפרברי עזה נגוזתה.

את הדיון סיכם יו"ר הוועדה ישראל גלילי: "נשמעו השגות על התוכנית להקמת היאחזויות חקלאיות. נקים צוות שיבחן מחדש הצעות לאיכלוס החבל מבלי שאנו כובלים אותו בענין ההצעה להקמת שכונה ליד עזה, ומבלי שאנו פותרים אותו מלשום ולדון גם על אפשרויות חקלאיות".

רק כעבור כשלושה חודשים, בי"ב אלול תשכ"ט, 13 בספטמבר 1970, החליטה הממשלה על הקמת שתי היאחזויות-נח"ל ברצועה: הראשונה באבו-מדיאן שתקבל את השם נצרים, והשניה — לחדש את ההתיישבות בכפר-דרום.

היאחזות נצרים נאלצה להמתין עוד כשנתיים עד שתעלה על הקרקע. חידוש ההתיישבות בכפר-דרום בוצע שבועות ספורים אחרי ההחלטה, בתאריך היסטורי: י"א תשרי תשל"א, למחרת יום-הכיפורים, בדיוק 24 שנה לעלייה הראשונה לכפר-דרום במסגרת עליית 11 הנקודות לנגב. איש לא כפר בתחושה שהקמת כפר-דרום מחדש מהווה "השבת העטרה ליושנה", שכן לכפר-דרום היתה היסטוריה עשירה בדברי ימי הציונות, כחלק מהשילוב של התיישבות ובטחון.

נצרים — ראשונה לתוכנית האצבעות

חלפה עוד שנה. בכ"ג תשרי תשל"ב, 12/10/71, התכנסה הוועדה הבינמוסדית להתיישבות. על הפרק עמדה שאלת הכנת תקציב ההתיישבות

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

לשנים 1972/3, והדיון הפך מטבע הדברים לדיון מקיף על ההתיישבות בכלל. מתאם הפעולות שלמה גזית, הסביר כי "גורמי בטחון" העדיפו להקדים דווקא את הקמת נצרים "בגלל מיקומה בין העיר עזה לשני מחנות הפליטים הגדולים שאטי מזה וג'בליה מזה. אבו-מדיאן צריך היה לסגור את התרחבות עזה דרומה, להשיג ניתוק בין עזה לבין דרום הרצועה. עצם הנוכחות במקום היא אמצעי פיקוח ביטחוני". גזית הציג בעצם את סיכום הדיון שהתקיים בלשכתו שלושה שבועות לפני-כן, בא' חוהמ"ס תשל"ב 5/10/71, בו הוחלט על הקמת מאחז צבאי על אדמת אבו-מדיאן שיאוויש על-ידי סיירת נח"ל הבקעה שתועבר מבקעת-הירדן לרצועת עזה.

חשוב לציין כי בין חברי הממשלה הממשלה דאז, ממשלת גולדה מאיר בהרכב "המערך", המפד"ל והליברלים-העצמאיים (גח"ל פרשה מהממשלה כשנה לפני-כן) שררה תמימות דעים בקשר להתיישבות בחבל עזה. אפילו "יונה" מובהקת כמשה קול (שר התיירות, ליברלים-עצמאיים) אמר בדיון הנ"ל בוועדה הבינמוסדית להתיישבות: "אמנם אין החלטה רשמית של ממשלת ישראל בקשר לסיפוחה של רצועת עזה, אך למעשה, כל המפלגות בדעה שהרצועה צריכה להיות חלק של מדינת ישראל, מה עוד, שהיא נמצאת בתחומי הגבול הבינלאומי. לאור ההודעה האחרונה של סאדאת, שיש בה נסיגה מעמדה מצרית קודמת, אני מחשיב מאד את התבססותנו ברצועה, לבל נותיר ספקות: רגיעת הרצועה נקבעת על ידי מה שחושבים הערבים על המשך היאחזותנו בה". בהמשך אותה ישיבה הוא התעניין, אם יש סיכויים "לאתר עוד שטחים ברצועה גם מבחינת קרקע גם מבחינת מים, לא רצוי שהישובים יישארו שם מבודדים".

והשר נתן פלד ממפ"ם (אז חלק מ"המערך" שכלל את מפלגת העבודה) אומר באותו דיון: "הנושא של הקמת היאחזויות ביטחוניות ברצועת עזה אינו מוטל בספק, כשם שאינו מוטל בספק במקומות אחרים. הקמת ישובי קבע מעורר בעיות של עיתוי ושיקולים אחרים". על כך השיב גלילי, שהוא מקוה שפלד "יצטרף להצעה להקים היאחזות קבע בחאן יונס (הכוונה היתה לנח"ל מורג שעמדה אז על הפרק — ת.ה.) בשים לב לכך, שכל הסיעות המהוות את

חגי הוברמן

ממשלת ישראל שותפות להכרה שרצועת עזה איננה צריכה להיות מחוץ לתחומה של מדינת ישראל".

נציג המפד"ל, משה קרונה, העיר הערה שהשתמע ממנה כאילו מדובר על "ישוב גדול באבו מדיאן (נצרים)", כעל עובדה. גלילי השיב לו, "שטרם החלטנו על כך" והוסיף: "להחלטה על הקמת היאחזויות בסמיירי (קטיף) וחאן יונס (מורג) יש אופי של המלצה בעלת משמעות מדינית, ויש לה אופי של החלטה בעלת משמעות תקציבית. אם יהיה עליה ערעור בממשלה היא לא תמומש"

איש בממשלה לא עירער על כך, וגלילי סיכם כך את הדיון: "אין לשר החקלאות (גבתי) כל ערעור, או ספק מדיני, לגבי ההתיישבות שלנו ברצועה בכלל, ובמיוחד בסמיירי (קטיף). יש לנו ספקות אם הדברים בשלים להחלטה ולהכללה במסגרת התקציב לשנת 1972/3 מאחר ואנו בשלבים ראשוניים של גישוש והכשרת קרקע". גבתי מיהר והבהיר את עצמו: "נתחיל באבו-מדיאן, ואם נגיע למסקנה שאפשר ולהתיישב במקום) נביא להחלטה את ענין סמיירי".

האישור להקמת נצרים ניתן. בבוקר חג הפורים תשל"ב, 29/2/72, עלו לנקודה החדשה שני גרעיני נח"ל של תנועת החירות. הישוב הראשון (והיחיד בסופו של דבר) ב"אצבע השניה" היה לעובדה מוגמרת. זמן קצר אחר-כך עלתה גם היאחזות מורג (ב"אצבע הרביעית"). שלוש היאחזויות היו אם כן ברצועת עזה בסוף שנת 1972, כולל ההיאחזות הוותיקה שחידשה את הישוב היהודי בכפר-דרום, ("בתחומי האצבע השלישית"). שנה אחר-כך הוקמו היאחזויות גדיש (בכ"ז אייר תשל"ג, 29/5/73 אשר שימשה לימים כמעון הזמני של הישוב "עצמונה" אחרי פינויו מסיני, והיום משמשת כבסיס צבאי) ואחריה היאחזות נח"ל-קטיף.

שלוש שנים אחר-כך, בכ"ב שבט תשל"ז, 10.2.77, אוזרחה היאחזות קטיף, וקיבלה את השם "נצר-חזני" (ועל שם מיכאל חזני ז"ל, ממנהיגי המפד"ל ואבי ההתיישבות הדתית שנפטר שנה לפני-כן) — ראשון הישובים היהודיים האזרחיים בחבל-עזה. (הישוב קטיף כיום אינו יושב במקום המקורי של קטיף).

ראשית ההתיישבות בגוש קטיף – תוכנית חמש האצבעות

לטקס האיזרוח הגיע רבין בעצמו, יחד עם עוד אלפיים אורחים, קצינים בכירים, אנשים מכל הארץ שלחמו באיזור באו לשמוח בשמחת המתיישבים. התרגשותם של המתיישבים גברה שבעתיים כשראש-הממשלה יצחק רבין עלה על הבמה והחל משמיע את אמונתו הפנימית. עוד שנים רבות הדהדו באזניהם דבריו הנחרצים: "זהו יום גדול למדינה ולהתיישבות, יום המסמל את ביסוס אחיזתנו באיזור, שמאז מלחמת ששת הימים נעשה לחלק בלתי נפרד מהמדינה וביטחונה". אחרי הטקס קבע רבין את המזוזה הראשונה על פתח אחד הבתים, יחד עם בנו של השר המנוח חזני.

9 שנים אח"כ, בחודש מרס 1985, והוא שר-הביטחון בממשלת שמעון פרס, ביקר רבין בגוש-קטיף ואמר למתיישבים: "כמו לפני תשע שנים, כאשר הייתי כאן בחנוכת היישוב הראשון נצר-חזני כראש-הממשלה, כך גם היום אני מאמין שלאיזור הזה יש עתיד התיישבותי, כלכלי, חברתי ותפקיד ביטחוני – והוא חייב להיות חלק בלתי נפרד ממדינת-ישראל".